691

शारीरक मीमांसाभाष्यम्

Shārirāka mimānsa Bhasyam		Title
Shankara Bhagawat pada		Author
		Editor
Sam. 1564		Year, Vols.
		Publisher
691		Remarks

१ ॥ ६० ॥ ॐ नमः परमात्मने ॥ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरा
मितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासस्तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्ध
र्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तं तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणो
र्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः आह कोऽयमध्यासो नामेति उच्यते स्मृतिरूपः परत्र
पूर्वदृष्टावभासस्तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदंति केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबंधनो भ्रम इति अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यै
व विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चं
द्रः सद्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणां सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयांतरमध्यस्यति युष्मत्प्रत्ययापे
तस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि उच्यते न तावदयमेकांतेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् । अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः न चायमस्ति नियमः
पुरोऽवस्थित एव विषये विषयांतरमध्यसितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनतामध्यस्यंति एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्या
सः तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पंडिता अविद्येति मन्यंते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणे २
न वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यते तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रव
र्त्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि शास्त्राणि चेति उच्यते देहेंद्रियादिष्वहंममाभिमा

। नरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्नहींद्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति न चाधिष्ठानमंतरेणेंद्रियव्यापारः संभवति न चा
। नध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रिवृत्तिरस्ति तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च पश्वादिभिश्चाविशेषात् यथा हि पश्वादयः श
ब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबंधे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्त्तंते अनुकूले च प्रवर्त्तंते । यथा दंडोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हंतुम
यमिच्छतीति पलायितुमारभंते हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवंतीति एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान्बल
वत उपलभ्य ततो निवर्त्तंते तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्त्तंते तद्विपरी अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्वादीनां च प्रसिद्धोऽवि
वेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्य
पि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसंबंधमधिक्रियते तथापि न वेदांतवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारे
पेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च प्राक्च तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्त्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्त्तते तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि ।
शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तंते अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु स
कलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथा देहधर्मान्कृशोऽहं स्थूलोऽहं तिष्ठामि गच्छामि लंघयामि चेति तथेंद्रियधर्मान्मूकः
काणः क्लीबो बधिरो वाहमिति तथांतःकरणधर्मान्कामसंकल्पविचिकित्साध्यवसायादीनेवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्य
स्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणांतःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनंतो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्त

श्रा०भा० कः सर्वो लोकः प्रयत्नः अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां
प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रं ॥ ७ ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ १ ॥ तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते
२ नाधिकारार्थो ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् मंगलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मंगलप्रयोजनो भवति पूर्वप्रकृता
पेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्ववृत्तं नि
यमेनापेक्षते तद्वक्तव्यं । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः न धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः
यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात् न तथेह क्रमो विवक्षितः शेषशेषित्वे अधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात् धर्मब्रह्मजिज्ञा
सयोः फलजिज्ञास्यभेदाच्च अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं तच्चानुष्ठानापेक्षं निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षं भव्यश्च धर्मो जिज्ञा
स्यो न ज्ञानकालेऽस्ति पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रं । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं अवबोधस्य
चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते यथाक्षार्थसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत् तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति उ
च्यते नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपत् मुमुक्षुत्वं च तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते
ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते अतःशब्दो हेत्वर्थः यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां
श्रेयःसाधनानामनित्यफलतां दर्शयति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ब्रह्मणो जिज्ञासा २

[illegible]

ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं जन्माद्यस्य यत इति अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशंकितव्यं ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी
न शेषे जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासाया जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते संबन्धसामा
न्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् न व्यर्थो ब्र
ह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेन्न प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात् प्रधानं
तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्या
नि यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् श्रुत्यनुगमाच्च यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्या
द्याः श्रुतयः तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मषष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भ
वति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म फलविषयत्वादिच्छाया ज्ञा
नेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थो निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यं
तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नि
त्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते बृंहतेर्धातोरर्थानुगमात् सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहम
स्मीति यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् आत्मा च ब्रह्म यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धम ।

ब्रा०भा० स्ति न ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नं न तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः इंद्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे मन इत्यन्ये विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके शून्यमित्यपरे अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचिदात्मा स भोक्तुरित्यपरे एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः संतस्तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदांतवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्र ५०

३

स्तूयते ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्सूत्रकारः ॥१॥ जन्माद्यस्य यतः इति ॥२॥ जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः जन्मस्थितिभंगं समासार्थः जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च श्रुतिनिर्देशस्तावद्यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् वस्तुवृत्तमपि जन्मना लब्धात्मकस्य जगतः धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात् अस्येति प्रत्यक्षादिप्रमाणसंनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः षष्ठी जन्मादिधर्मसंबंधार्था यत इति कारणनिर्देशः अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य ॥ प्रति म- ३

५४

के भा॰॥ प्र [blot]वर्तिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिंत्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभंगं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः। अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवांतर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणं। यास्कपरिपठितानां तु जायतेऽस्तीत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले संभाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशंक्येत तन्माशंकीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च त एव गृह्यंते। न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वान्यतः प्रधानादचेतनादणुभ्योऽभावात्संसारिणो वोत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यं। न च स्वभावतो विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात्। एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनमीश्वरकारणिनो मन्यंते। नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे। न वेदांतवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणां। वेदांतवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यंते। वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणांतरनिर्वृत्ता। सत्सु तु वेदांतवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदांतवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते। श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात् श्रोतव्यो मंतव्य इति श्रुतिः पंडितो मेधावी गंधारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेदेति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति। न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणमनुभवावसानत्वाद्भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य। कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात् पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य। कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च यथाश्वेन गच्छति पद्भ्यामन्यथा वा न वा गच्छतीति। तथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्युदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति। विधिप्रतिषेधाश्चात्र [slip] स्युर्विकल्पोत्सर्गापवादाश्च। ६

स्यार्थवंतः तथाहि ॥४ कर्म अर्थवंतः १

१ नहवस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते। विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षा न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षं। किं तर्हि वस्तुतंत्रमेव तत्। नहि स्था २
णावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति। तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तुतंत्रत्वात्। एवंभूतवस्तुविषया
णां प्रामाण्यं वस्तुतंत्रं। तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतंत्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात्। ननु भूतवस्तुत्वे ब्रह्मणः प्रमाणांतरविषयत्वमेवेति वेदांतवाक्यवि
चारणा अनर्थिकैव प्राप्ता। नेंद्रियाविषयत्वेन संबंधाग्रहणात्। स्वभावतो विषयविषयाणींद्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि। सति हींद्रियविषयत्वे ब्रह्मण इ
दं ब्रह्मणा संबद्धं किमन्येन केनचिद्वा संबद्धमिति न शक्यं निश्चेतुं। तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदांतवाक्यप्रदर्शनार्थं। किं पुनस्त
द्वेदांतवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितं। भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति तत्प्रक्रम्याह यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन
जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति तस्य च निर्णयवाक्यमानंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवं
त्यानंदं प्रयंत्यभिसंविशंतीति अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि॥२॥ जगत्कारणत्वप्र
दर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव द्रढयन्नाह। शास्त्रयोनित्वात्। महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्यो
तिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म। न हीदृशस्य शास्त्रस्यर्ग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोऽस्ति। यद्यद्विस्तरार्थं
शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति यथा व्याकरणादि पाणिन्यादे[illegible]देशार्थमपि स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके। कि
मु वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोः ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुष ६

विशेषात्संभवति यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके किमु वक्तव्यमनेकशा निश्वासवद्य
स्मात् महतो भूताद्योनेः संभवोऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिश्रुतेः॥ तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति
अथवा यथोक्तमृग्वेदादि शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे। शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्य
त इत्यभिप्रायः। शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यादि। किमर्थं तर्हीदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्र एवैवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शा
स्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितं। उच्यते। तत्र सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जन्मादिकेवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशंक्येत तामाशंकां निवर्तयितु
मिदं सूत्रं प्रववृते शास्त्रयोनित्वादिति॥३॥ कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते यावताम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति क्रिया
परत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितं। अतो वेदांतानामानर्थक्यं। कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाशेषत्वमुपासनादिक्रियांतरविधानार्थत्वं वा। नहि परि
निष्ठितवस्तुप्रतिपादनं संभवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः। तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात्। अत एव सोऽरोदीदि
त्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तं। मंत्राणां चेषे त्वादीनां क्रियातत्साधनाभिधायि
त्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तं। न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमंतरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा। न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति क्रियावि
षयत्वाद्विधेः। तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदांतानां। अथ प्रकरणांतरभयान्नैतदभ्युपगम्यते। तथापि स्ववा
क्यगतोपासनादिकर्मपरत्वं। तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्त उच्यते॥ तत्तु समन्वयात्॥४॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। तद्ब्र

अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः

त्मसर्वज्ञं सर्वशक्तिजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदांतशास्त्रादवगम्यते कथं समन्वयात् सर्वेषु हि वेदांतेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतस्यार्थस्य प्रतिपादक
त्वेन समनुगतानि सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यं ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादि
त्यादीनि। न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वये गम्यमानेऽर्थांतरकल्पना युक्ता। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात्। न च तेषां क
र्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते। तत्केन कं पश्येदित्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः। न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं। तत्त्वमसी
ति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमंतरेणानवगम्यमानत्वात्। यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति। नैष दोषः। हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव
सर्वक्लेशप्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः। देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेपि न कश्चिद्विरोधः। न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभव
त्येकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः। न ह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनःसंभवोस्ति। येनोपासन
विधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपद्येत। यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमंतरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यंतत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं
शक्यं प्रत्याख्यातुं। न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत। तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं। अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठंते
यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते। यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रे
ण समर्प्यंते। तद्वत्। प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य। तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः। दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं। चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं
वचनं। तस्य ज्ञानमुपदेशः। तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः। आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति च। अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्त्त ५

स्य

यत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्त्तयच्चार्थवच्छास्त्रं। तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तं। तत्सामान्याद्वेदांतानामपि तथ[illegible]
थास्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयत एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तं। नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं। कर्मकांडे भव्यो
धर्मो जिज्ञास्य इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति। तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति। नार्हत्येवं भवि
तुं। कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात्। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः। य आत्मापहतपाप्मा सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः। आत्मेत्येवोपासी
त। आत्मानमेव लोकमुपासीत। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु कोसावात्मा किं तद्ब्रह्मेत्याकांक्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदांता उप
युक्ताः। नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्येवमादयः। तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं
भविष्यति। कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथने हानोपादानासंभवात्। सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्यादिवाक्यवद्वेदांतवाक्या
नामानर्थक्यमेव स्यात्। ननु वस्तुमात्रकथनेपि रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ भ्रांतिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं। तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुक
थनेन संसारित्वभ्रांतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात्। स्यादेतदेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रांतिः संसारित्वभ्रांतिः ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निव
र्त्तेत। न तु निवर्त्तते। श्रुतब्रह्मणोपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारधर्मदर्शनात्। श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननि
दिध्यासनयोर्दर्शनात्। तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगंतव्यमिति। अत्राभिधीयते। न। कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्ष
ण्यात्। शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं य[illegible]ज्ञासेति सूत्रिता। अधर्मोपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदन

अथमंमा माव्रह्म सर्वी
नन्तः

सु २ वा

१ लक्षणश्चायं जिज्ञास्यः परिग्रहाय। तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोः धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेंद्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरांतेषु प्रसिद्धे। मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मांतेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते। ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते। धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यं। प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यविद्वत्त्वादिकृतमधिकारितारतम्यं। तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं। केवलैरिष्टापूर्त्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं। तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्राद्यावत्संपातमुषित्वेत्यस्मात्गम्यते। तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरांतेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्त्तमानः। तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहेषु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते। एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धं। तथा च श्रुतिर्न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति। अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्यत्वे हि प्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते। अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न। तस्य स्वाभाविकत्वात्। अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ऽसंगो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिभ्यः। अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धं। तत्र किंचित्परिणामिनित्यं यस्मिन्विक्रियमाणेपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते। यथा पृथिव्यादि जगन्नित्यत्ववादिनां। यथा वा सांख्यानां गुणाः। इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थनित्यं व्योमव

प्रिया शु ६

स्ये ४ स्यात् २

सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावं यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्त्तेते तदशरीरं मोक्षाख्यं। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र भूताच्च भव्याच्चेत्यादिश्रुतिभ्यः। अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता। तद्यदि कर्त्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्त्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात्। तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत। नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते। अतो न कर्त्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः। अपि च ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे। आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन। अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि। तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानंतरं मोक्षं दर्शयंत्यो मध्ये कार्यांतरं वारयंति। तथा तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यांतरवारणायोदाहार्यं। यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यांतरं नास्तीति गम्यते। त्वं हि नः पिता यो ऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि। श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु। तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमार इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबंधनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयंति। तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापायादपवर्ग इति। मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति। न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रूपं यथानंतं वै मनोऽनंता विश्वे देवा अनंतमेव स तेन लोकं जयतीति। न चाध्यासरूपं यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इति च मन आदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः। नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं वायुर्वाव संव प२

दपवर्ग २

गः प्राणो वाव संवर्ग इति वत्। नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत् कर्मांगसंस्काररूपं संपदादिरूपे हि ब्रह्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्म्य
यमात्मा ब्रह्मेत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत। भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशया इति चैवमा
दीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन्। ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिपक्षे न सामंजस्येनोपपद्ये
रन्। तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं। अतो न पुरुषव्यापारतंत्रा ब्रह्मविद्या। किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतंत्रैव। ए
वंभूतस्य च ब्रह्मणः तज्ज्ञानस्य वा न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुं। न च विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणो। अन्य
देव तद्विदितादथो अविदितादधीति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात् येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादिति च। तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रति
षेधोपि भवत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति। अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत्। न। अविद्या
कल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य। न हि शास्त्रमिदंतया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति। किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पि
तं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति। तथा च शास्त्रं। यस्यामतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां। न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न विज्ञा
तेर्विज्ञातारं विजानीया इत्येवमादि। अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः। यस्य तूत्पाद्यो
मोक्षस्तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तं। तथा विकार्यत्वे च। तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वं। न हि दध्यादि विकार्यमुत्पाद्यं वा घ
टादि नित्यं दृष्टं लोके। न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात्। स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्

५५ तद्दुमतं४ व

दर्शयिष्यति। तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गंधमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते। ननु ज्ञानं मानसी क्रिया। न वैलक्षण्यात्। क्रिया हि नाम सा यत्र
वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरुषचित्तव्यापाराधीना च यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति संध्यां मनसा ध्यायेदिति चै
वमादिषु ध्यानं चिंतनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं। पुरुषतंत्रत्वात्। ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषय
मतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं। केवलवस्तुतंत्रमेव तन्न चोदनातंत्रं नापि पुरुषतंत्रं। तस्मान्मानसत्वेपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यं। यथा
च पुरुषो वाव गौतमाग्निर्योषा वाव गौतमाग्निरित्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति। केवलचोदनाजन्यत्वात्तु क्रियैव सा पुरुषतंत्रा
च। या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातंत्रा नापि पुरुषतंत्रा। किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतंत्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया। एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तु
षु वेदितव्यं। तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातंत्रं। तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात् कुंठीभवंत्युपला
७ दिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत्। अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात्। किमर्थानि तर्ह्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि स्वाभाविकप्रवृत्ति
विषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः। यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुष इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति। न च तत्रात्यंतिकं पुरुषार्थं लभते तमात्यंतिकपुरु
षार्थवांछिनं स्वाभाविकात्कार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयंत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनि। तस्यात्मान्वेष
णाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते। इदं सर्वं यदयमात्मा यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानी
यादयमात्मा ब्रह्मेत्यादिभिः। यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते। अलंकारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मा

सर्वेण ब्रह्मण आत्मत्वात्सर्वस्य। नापि संस्कार्यो मोक्षो येन व्यापारमपेक्षेत संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा। न तावद्गुण
धानेन संभवति। अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य। नापि दोषापनयनेन नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य॥ स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रि
ययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते यथादर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वधर्म इति चेन्न। क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनो यदाश्रया क्रिया
तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते। यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत अविकार्योऽयमुच्यत इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन्। तच्चानि
ष्टं। तस्मान्न स्वाश्रया क्रियात्मनः संभवति। अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा संस्क्रियेत॥ ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया
क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टो न। देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात् प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वं
तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियमाणत्वात इति युक्तं। यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्
संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलमहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिनाहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स सं
स्क्रियते। स च देहेन संहत एव तेनैव ह्यहंकर्त्राहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यंते। तत्फलं च स एवाश्नाति। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व
नश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति मंत्रवर्णात्। आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥ इति च। तथा एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांत च
रात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति। स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धमिति च। एतौ मंत्रावना
धेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः। ब्रह्मभावश्च मोक्षः। तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः। अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचि

त्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति। तथा च श्रुतिः आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्व
रेदिति। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेति च स्मृतिः। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणं॥ यदपि केचिदाहुः। प्रवृत्तिनि
वृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्तीति तन्न। औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात्। योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषो
ऽसंसारी ब्रह्मोत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुं। स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्म
शब्दात् आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। ननु आत्माहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नं। न। तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात्। न ह्यहंप्रत्य
यविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकांडे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा। अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं श विदाधिगतः
क्यो विधिशेषत्वं वा नेतुमात्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः। सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषांतं विनश्यति। पुरुषो विनाशहेत्वभावादवि
नाशी। विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्योऽत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्तस्मात्पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः। तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी
ति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्वे उपपद्यते। अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रं। यदपि शास्त्र
तात्पर्यविदामनुक्रमणं दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादि। तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वात् विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यं। अपि चाम्नाय
स्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामित्येतदेकांतेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसंगः। प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति न
भव्यार्थत्वेन कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति। अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश

इति चेन्नैष दोषः। क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य। न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि ना-
मोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति उच्यते। अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति। तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्र-
योजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च। ब्राह्मणो न हंतव्य इति चैवमाद्यानिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्र-
निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया। नापि क्रियासाधनम्। अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामा-
नर्थक्यं प्राप्तं। न चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहंत्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरे-
केण। नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसंबंधिनोऽभावं बोधयति। अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं। सा च दग्धेंधनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति। तस्मात्
प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः। तस्मात्पुरुषार्थानुपयो-
ग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यं। यदप्युक्तं कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमंतरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् सप्तद्वी-
पा वसुमती त्यादिवदिति तत्परिहृतं रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्। ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न
रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम्। अत्रोच्यते। नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं ब्रह्मात्मभावविरोधात्। नहि शरीराद्या-
त्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भव-
तीति शक्यं कल्पयितुं। न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनि-

वेदप्रमाणजनित २

मित्तं दुःखं भवति। न च कुंडलिनः कुंडलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुंडलवियुक्तस्य कुंडलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुंडलित्वनिमित्तं
सुखं भवति। तदुक्तं श्रुत्या। अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति। शरीरे पतिते अशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेन्न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमि-
त्तत्वात्। न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वान्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुं। नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम।
तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेन्न शरीरसंबंधस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसंबंधस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतरा-
श्रयत्वप्रसंगात्। अंधपरंपरैषानादित्वकल्पना। क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः। संनिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपा-
र्जितभृत्यसंबंधित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः। न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसंबंधनिमित्तं किंचिच्छक्यं कल्पयितुम्। मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सं-
बंधहेतुः। एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम्। अत्राहुः। देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनः आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति। न प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमु-
ख्यत्वप्रसिद्धेः। यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः। यथा केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः। ततश्चान्यः पुरुषः प्रायि-
कैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः संपन्नः सिद्धः। तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतो। नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य। तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रांतिनिमित्ता-
वेव भवतो न गौणौ। यथा मंदांधकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ। यथा वा शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिदमिति नि-
श्चितौ शब्दप्रत्ययौ। तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुं। आत्मानात्मविवे-
किनामपि पंडितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः। तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः। तस्मान्मिथ्या

प्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोपि विदुषोऽशरीरत्वं॥ तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत एवमेवेदं श
रीरं शेते अथायमशरीरोमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एवेति सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इवे
ति च॥ स्मृतिरपि च स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसंबंधं दर्शयति। तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं यस्य
तु यथापूर्वं संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यं॥ यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यव
सायित्वमिति। नावगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेषत्वं। न तु तदस्ति। मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणव
दवगत्यर्थत्वात्॥ तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतंत्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदांतवाक्यसमन्वयादिति सिद्धं॥ एवं च
सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रारंभ उपपद्यते प्रतिपत्तिविधिपरत्वे ह्यथातो धर्मजिज्ञासेत्येवारब्धत्वान्न पृथक् शास्त्रमारभ्येत आरभ्यमाणं चैवमारभ्येताथातः
परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्यथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेतिवत्। ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारंभोऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। तस्मा
दहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि। न ह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि
भवितुमर्हंतीति अपि चाहुः गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमा
त्मनः अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः। देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादिति॥४॥ एवं तावद्वेदां
तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां तात्पर्येण समन्वितानामंतरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तं। ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थि १०

तिनाशकारणमित्युक्तं। सांख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणांतरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणांतराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदां
तवाक्यानि योजयंति सर्वेष्वेव वेदांतवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषितं। प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति सांख्या
मन्यंते काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते अणूंश्च समवायिकारणं एवमन्येपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टंभाः
पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठंते। तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदांतवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पू
६ र्वपक्षीकृत्य निराक्रियंते। तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमाना आहुः यानि वेदांतवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्
कारणत्वं प्रदर्शयंतीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेपि योजयितुं शक्यंते सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते एवं सर्वज्ञत्वमप्यु
पपद्यते। कथं यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति स्मृतेः तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकरणवंतः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः।
सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धं न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं। त्रिगुणत्वा
त्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदांतेषु अवश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं
ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगंतव्यं। न हि सर्वदा सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते। तथा हि ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति
स्वातंत्र्यं ब्रह्मणो न स्यात् अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेत ब्रह्म तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशू
न्यं ब्रह्मेष्यते त्वया न च ज्ञानसाधनानां शरीरेंद्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना। अपि च प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात् कारण
ह॰१ स्यंतदि २ प्रधान

चा४

चोपपत्तिर्मृदादिवन्नासंहतात्मैकात्मकस्य ब्रह्मण इत्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते॥छ॥ ईक्षतेर्नाशब्दं॥५ न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं ज
गतः कारणं शक्यं वेदांतेष्वाश्रयितुं। अशब्दं हि तत्। कथमशब्दत्वम्। ईक्षतेः। ईक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य। कथम्। एवं हि श्रूयते। सदेव सोम्येदमग्र आसी
देकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेति। तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपोपाधिवित्तं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्म
नावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति। तथान्यत्र आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिष
त्स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजतेतीक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे। क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह स ईक्षांचक्रे स प्राणमसृ
जतेति। ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतो यजतेरितिवन्न धातुनिर्देशः। तेन यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जाय
त इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यान्युदाहर्तव्यानि। यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति तन्नोपपद्यते। न हि प्रधानावस्था
यां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं संभवति। ननूक्तं ज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति तन्नोपपद्यते [illegible] यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां स
ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबंधशक्तिमाश्रित्य किंचिज्ज्ञमुच्येत। अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिना नाथ
भिधीयते। न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति। तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं। योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाह
रणं। अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत यथाग्निनिमित्तमयःपिंडादेर्दग्धृत्वं। तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म ज ११
गतः कारणमिति युक्तं। यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते। नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातंत्र्यासंभवादिति। अत्रोच्यते। इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः।

तदै४ पु २ तदपि ५ कमी २

कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति। यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम्। अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जा
नाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्। नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति। ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातंत्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेन्न। प्रततौष्ण्यप्रकाशे
पि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातंत्र्यव्यपदेशदर्शनात्। ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे दहति प्रकाशयतीति स्यात्। न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयो
५६ गोऽस्तीति विषमो दृष्टांतः। नासत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्। एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैष
म्यं। कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः। किं पुनस्तत्कर्म यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयीभवतीति। तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्या
कृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः। यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छंति योगशास्त्रविदः। किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टि
स्थितिसंहृतिविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति। यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबंधमंतरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति। न तच्चोद्यमवतरति। सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो
६ ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः। अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात्। न ज्ञानप्रतिबंधकारणरहितस्येश्वरस्य। मंत्रौ
चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः। न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभा
विकी ज्ञानबलक्रिया चेति। अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महांतमिति च। ननु नास्ति तव
ज्ञानप्रतिबंधकारणवानीश्वरादन्यः संसारी। नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्यादिश्रुतेः। तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति। अत्रोच्यते। सत्यं
नेश्वरादन्यः संसारी। तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबंध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबंध इव व्योम्नः। तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं कर

१२ थो।

प्रधा॰

शुक्तिरजतमित्यादिरिव वा व्यतिरेकेपि [illegible] मिथ्याबुद्धिदृष्टान्तः [illegible] देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरस्यैवात्मा [illegible] रिनेदमि
थ्याबुद्धिः। दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वावस्थायां तस्माद्देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणो
यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वात् मृदादिवत् कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तं। यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव का
रणत्वं निर्वोढुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपंचयिष्यति। न विलक्षणत्वादस्येत्येवमादिना॥५॥ अत्राह। यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षित
श्रवणादिति तदन्यथाप्युपपद्यते अचेतनेपि चेतनवदुपचारदर्शनात्। प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेपि कूले चेतनव
दुपचारो दृष्टस्तद्वदचेतनेपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैक्षतेति। यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन
गमिष्यामीतीक्षित्वानंतरं तथैव नियमेन प्रवर्तते। तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते तस्माच्चेतनवदुपचर्यते। कस्मात्पुनः कारणाद्विहा
य मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षंतेति चाचेतनयोरप्यप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात्। तस्मात्सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारि
कमिति गम्यते उपचारप्राये वचनादित्येवं प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात्॥ यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकि
ईक्षितिरप्तेजसोरिवेति। तदसत्। कस्मात् आत्मशब्दात्। सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति तेजोबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदी
क्षितृ तानि च तेजोबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह। सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति। तत्र
यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात्सेयं देवतेति परामृश्येत। न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात्। १२

जीवो हि स्वशरीर — १ — नेति च ३

प्राणानां

न मात्मरे — ग — प्राणानां

जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् आत्मा हि नाम स्वरूपं नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जी
वः स्वरूपं भवितुमर्हति। अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्यते तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते। तथा स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं त
त्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति अत्र स आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोप
दिशति। अप्तेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्। न चात्मशब्दवत् किंचिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवद्गौ
णत्वमीक्षितृत्वस्य तयोः अपि तु सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वं सतस्त्वात्मशब्दान्न गौणमीक्षितृत्वं। अथोच्येत अचेतनेपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्मनः सर्वा
६६ र्थकारित्वात् यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति। प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति राज्ञ इव भृत्यः
संधिविग्रहादिषु वर्तमानो। अथवैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति भूतात्मेंद्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात् यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वल
एतेत नविषयः तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमित्यत उत्तरं पठति॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्॥७॥ न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालंबनं भवितुमर्हति स आत्मे
ति प्रकृतं सदणिमानमादाय तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति श्वेतकेतोश्चेतनस्य मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्याचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं या
वन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति मोक्षोपदेशात्। यदि ह्यचेतनं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेत् मुमुक्षुं चेतनं संतमचेतनोसीति तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्या
नर्थायेत्यप्रमाणं स्यात्। न तु निर्दोषं शास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तं। यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्त्रं स श्रद्दधान
तयांधगोलांगूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत् तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत। तथ [illegible]

प्रधानं

र्थं यथाभूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तमेवं वक्ष्यति तत्र परस्तु प्रकरणमोक्षद
र्शितेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते। अन्यथा ह्यमुमुक्षोस्तदात्मनोपदेशे हि मुक्तिमस्मीति विद्यादिति वक्ष्यत्यन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात्तदा मोक्षोप
देशो नोपपद्यते। तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणी वृत्तिः। भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति। अपि च क्वचिद्गौणः
शब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणीकल्पना न्याय्या। सर्वत्रानाश्वासप्रसंगात्। यत्तूक्तं चेतनाचेतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव
ज्योतिःशब्द इति तन्न। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते। भूतात्मेन्द्रियात्मेति च। साधारणत्वे
ऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किंचिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते। न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किंचित्कारणमस्ति। प्रकृतं तु सदीक्षितृ
संनिहितश्च चेतनः श्वेतकेतुः। न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा संभवतीत्यवोचाम। तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते। ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन ५ सम स्त.
प्रयोगेण ज्वलन एव रूढः। अर्थवादप्रकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ वृत्त इत्यदृष्टान्तः। अथवा पूर्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्तगौणसाधारणत्वाशंकतया व्या
ख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः। तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति। तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्। कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्॥ हेय २
त्वावचनाच्च॥ यदि प्रधानमेव सच्छब्दवाच्यं स आत्मा तत्त्वमसीति होपदिष्टं स्यात्स उपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षु
शास्त्रं तस्य हेयत्वं ब्रूयात्। यथारुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां तारां प्रथमममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति। तद्वन्नायमात्मेति १३
ब्रूयात्। न चैवमवोचत्। सन्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते। चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः। सत्यपि हेयत्ववचने प्रति

हेयत्वेन च

ज्ञाविरोधः प्रसज्येत। कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम्। उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति। कथं
नु भगवः स आदेशो भवतीति। यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सोम्य स आदेशो
भवतीति वाक्योपक्रमे श्रवणात्। न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवत्यप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य ८ हे...
। तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्। कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्॥ ८॥ स्वाप्ययात्॥ ९॥ तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम
सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति इति। एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं
नाम निर्वक्ति। स्वशब्देनेहात्मोच्यते। यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः। अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धं प्रभवाप्ययावित्युत्प
त्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात्॥ मनःप्रचारोपाधिविशेषसंबन्धादिन्द्रियार्थान्गृह्णंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति। तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान्पश्यन्मनः
शब्दवाच्यो भवतीति। स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते। यथा हृदय
शब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितं स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति। यथा वाऽशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः आप एव तदशितं
नयन्ते तेज एव तत्पीतं नयत इति च॥ एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवतीतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति। न च चेतन आत्माऽचेतनं प्रधानं स्व
रूपत्वेन प्रतिपद्येत। यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्देनोच्येत एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत। श्रुत्यन्तरं च प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बा
ह्यं किंचन वेद नान्तरमिति सुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति। अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं न प्रधानम्॥ कुतश्च न प्र

॥ तस्माद्धृदयमिति ४

कुतश्चसर्वज्ञात्ब्रह्मणःजगतःकारण ५४

५। श्रुतत्वाच्च॥१५॥ स्वर्वाहेर्नैवच्य सर्वज्ञ ... जगतःकारण ५ ... दिशतीतिद्युक्तं
स्वरो ५ चेतने ५ सर्वे

धानंजगतःकारणं॥छ॥गतिसामान्यात्॥१०॥यदितावत्किंकमयमुत्तवेदांतेष्वपिभिन्नाकारणावगतिरन्नविषया।क्वचिच्चेतनंब्रह्मजगतःकारणंक्वचिदचेत
नंप्रधानं।क्वचिदन्यदेवेति।ततःकदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्वादिश्रवणमन्यविषयं।नत्वेतदस्ति।समानैवहिसर्वेषुवेदांतेषुचेतनका
रणावगतिः।यथाग्नेर्ज्वलतःसर्वादिशोविस्फुलिंगाविप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनःप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंतेप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइति
तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइति।आत्मनएवेदंसर्वमिति।आत्मनएषप्राणोजायतइतिचात्मनःकारणत्वंदर्शयंतिसर्वेवेदांताः।आत्मशब्दश्च
चेतनवचनइत्यवोचाम।महच्चप्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदांतवाक्यानांकारणत्वेसमानगतित्वंचक्षुरादीनामिवरूपादिषु।अतोगतिसामान्यात्सर्वज्ञंब्र
ह्मजगतःकारणमितिश्रूयतेश्वेताश्वतराणांमंत्रोपनिषदिसर्वज्ञमीश्वरंप्रकृत्यसकारणंकरणाधिपाधिपोनचास्यकश्चिज्जनितानचाधिपइति।तस्मात्सर्वज्ञं
ब्रह्मजगतःकारणंनाचेतनंप्रधानमन्यद्वेतिसिद्धं॥छ॥जन्माद्यस्ययतइत्यारभ्यश्रुतत्वाच्चेत्येवमंतैःसूत्रैर्यान्युदाहृतानिवेदांतवाक्यानितेषांसर्वज्ञःसर्व
शक्तिरीश्वरोजगतोजन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्यप्रतिपादकत्वंन्यायपूर्वकंप्रतिपादितंगतिसामान्योपन्यासेनचसर्वेवेदांताश्चेतनकारणवा
दिनइतिव्याख्यातं।अतःपरस्यग्रंथस्यकिमुत्थानमितिउच्यते।द्विरूपंहिब्रह्मावगम्यते।नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टंतद्विपरीतंचसर्वोपाधिविवर्जितं।यत्रहि
द्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यति।यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत्।यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमाथयत्रान्यत्पश्यत्यन्य
च्छृणोत्यन्यद्विजानातितदल्पं।योवैभूमातदमृतमथयदल्पंतन्मर्त्यं।सर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्ते।निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरवद्यं
निरंजनं।अमृतस्यपरंसेतुंदग्धेंधनमिवानलं।नेतिनेत्यस्थूलमनण्वन्यूनमन्यत्स्थानंयस्यसमन्यदितिचैवंसहस्रशोविद्याविद्याविषयभेदेनब्रह्मणोद्विरूपतांदर्शयं १४
तं

५४ श्री

निवाक्यानि।तत्राविद्यावस्थायांब्रह्मणउपास्योपासकादिलक्षणःसर्वोव्यवहारः।तत्रकानिचिद्ब्रह्मणउपासनान्यभ्युदयार्थानिकानिचित्क्रममुक्त्यर्थानिका
निचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि।तेषांगुणविशेषोपाधिभेदेनभेदः।एकएवतुपरमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्टउपास्योयद्यपिभवतितथापिय
थागुणोपासनमेवफलानिभिद्यंते।तंयथायथोपासतेतदेवभवतीतिश्रुतेः।यथाक्रतुरस्मिँल्लोकेपुरुषोभवतितथेतःप्रेत्यभवतीतिचायं
यंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं।तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितइति।यद्यप्येकआत्मासर्वभूतेषुस्थावरजंगमेषुगूढस्तथापिचित्तो रू तै
पाधिविशेषतारतम्यादात्मनःकूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्यतारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैःश्रूयते।तस्ययआत्मान
माविस्तरांवेदेत्यत्र।स्मृतावपियद्यद्विभूतिमत्सत्वंश्रीमदूर्जितमेववा।तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंशसंभवमिति।यत्रत्वविभूत्याद्यतिशयःस
सईश्वरइत्युपास्यतयाचोद्यतएवमिहाप्यादित्यमंडलेहिरण्मयःपुरुषःसर्वपाप्मोदयलिंगात्परएवेतिवक्ष्यति।एवमाकाशस्तल्लिंगादित्यादि
षुद्रष्टव्यं।एवंसद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसंबंधंपरापरविषयत्वेनसंदिह्यमानंवाक्यग
तिपर्यालोचनयानिर्णेतव्यंभवति।यथेहैवतावदानंदमयोभ्यासादिति।एवमेकमपिब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबंधंनिरस्तोपाधिसंबंधंचोपास्यत्वे
व नज्ञेयत्वेनचवेदांतेषूपदिश्यतइतिप्रदर्शयितुंपरोग्रंथआरभ्यते।यच्चगतिसामान्यादित्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तंतदपिवाक्यांतराणिब्रह्मवि
षयाणिव्याचक्षाणेनविपरीतकारणनिषेधेनप्रपंच्यते॥छ॥आनंदमयोभ्यासात्॥१२॥तैत्तिरीयकेऽन्नमयंप्राणमयंमनोमयंविज्ञानमयंचा
नुक्रम्याम्नायते।तस्माद्वाएतस्माद्विज्ञानमयादन्योंतरआत्माऽऽनंदमयइति।तत्रसंशयः।किमिहआनंदमयशब्देनपरमेवब्रह्मोच्यते।यत्प्रकृतंसत्यं
नै चलेन ३

त्मानमनंतं ब्रह्मेति। किं वान्नमयादिवद्ब्रह्मणोर्थांतरमिति। किं तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोर्थांतरममुख्य आत्मानंदमयः स्यात् कस्मादन्नमयाद्यमुख्यात्म
प्रवाहपतितत्वात् तथापि स्यात्सर्वांतरत्वादानंदमयो मुख्य एवात्मेति न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च मुख्यश्चेदात्मा स्यान्न प्रियादि
संस्पर्शः स्यात्। इह तु तस्य प्रियमेव शिर इत्यादि श्रूयते शारीरत्वं च श्रूयते तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति। तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आ
त्मा य एष आत्मानंदमय इत्यर्थः न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः तस्मात्संसार्येवानंदमय आत्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते॥
आनंदमयोभ्यासात्॥ पर एवात्मानंदमयो भवितुमर्हति कुतः अभ्यासात् परस्मिन्नेवात्मन्यानंदशब्दो बहुकृत्वोभ्यस्यते आनंदमयं प्रस्तुत्य रसो
वै सः इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवति को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यात्। एष ह्येवानंदयाति सैषा
नंदस्य मीमांसा भवति एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति। आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति च। श्रुत्यंत
रे च विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति ब्रह्मण्येवानंदशब्दो दृष्टः एवमानंदशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासादानंदमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते यत्तूक्तमन्नमया
द्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानंदमयस्याप्यमुख्यत्वमिति। नासौ दोषः आनंदमयस्य सर्वांतरत्वात् मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबु
द्धिमनुसरदन्नमयं शारीरमनात्मानं मूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्ततोंतरं ततोंतरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण
समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत्प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वांतरं मुख्यमानंदमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरं यथारुंधतीनिदर्शने १५
बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुंधतीं दर्शितासु यांत्या दर्श्यते सा मुख्यैवारुंधती भवति एवमिहाप्यानंदमयस्य सर्वांतरत्वान्मुख्यमात्मत्वं। यत्तु प्रियादीनां

शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति अतीतानंतरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः शारीरत्वमप्यानंदमयस्यान्नमयादिशरीरपरंपरया प्र
दर्श्यमानत्वान्न पुनः साक्षादेव शरीरत्वं संसारिवत् तस्मादानंदमयः पर एवात्मा॥ ॥ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्॥१३॥ अत्राह नानंदमयः पर आत्मा
भवितुमर्हति कस्मात् विकारशब्दात् प्रकृतवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनंदमय इति मयटो विकारार्थत्वात् तस्मादन्नमयादि
शब्दवत् विकारविषय एवायमानंदमयशब्द इति चेन्न प्राचुर्यार्थेपि मयटः स्मरणात् तत्प्रकृतवचने मयडिति हि प्रचुरतायामपि मयट् स्मर्यते। यथान्नमयो
यज्ञ इत्यन्नप्रचुर उच्यते एवमानंदप्रचुरं ब्रह्मानंदमयमुच्यते तावता च प्रचुरत्वं ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्स्थाने शतगुण आनंद इत्युक्त्वा ब्रह्मा
नंदस्य निरतिशयत्वावधारणात् तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट्॥ ॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्च॥१४॥ इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानंदहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यप
दिशति एष ह्येवानंदयातीति आनंदयतीत्यर्थः यो ह्यन्यानानंदयति स प्रचुरानंद इति प्रसिद्धं भवति यथा लोके योन्यानधनिकान्धनमापादयति स प्र
चुरधन इति गम्यते तद्वत् तस्मात्प्राचुर्यार्थेपि मयटः संभवादानंदमयः पर एवात्मा॥ ॥ मांत्रवर्णिकमेव च गीयते॥१५॥ इतश्चानंदमयः पर एवात्मा यस्मा
द्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यस्मिन्मंत्रे यद्ब्रह्म सत्यज्ञानानंतविशेषणैर्निर्धारितं यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजंगमा
नि भूतान्यजायंत यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वांतरं यस्य विज्ञानायान्योंतर आत्मेति प्रक्रांतं यन्मांत्रवर्णिकमेव ब्रह्म गीयते
ऽन्योंतर आत्मानंदमय इति मंत्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तमविरोधात् अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातां न चान्नमयादिष्विवानंदमयादन्यो
ऽन्तर आत्माभिधीयते एतन्निष्ठैव च भार्गवी वारुणी विद्या तस्मादानंदमयः पर एवात्मा॥ ॥ नेतरोनुपपत्तेः॥१६॥ इतश्चानंदमयः पर एवात्मा नेतरः इतरः

यः संसारी जीव इत्यर्थः। न जीव आनंदमयशब्देनाभिधीयते। कस्मादनुपपत्तेः। आनंदमयं हि प्रकृत्य श्रूयते सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये
ति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति। तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टृत्वं च तिरेकः सर्व
...वनं परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते।।७।। भेदव्यपदेशाच्च।।१७ इतश्च नानंदमयः संसारी। यस्मादानंदमयाधिकारे रसो वै सः रसं ह्येवा
यं लब्ध्वानंदी भवतीति जीवानंदमययोर्भेदेन व्यपदिशति न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति कथं तर्ह्यात्मा[illegible] आत्मलाभान्न परं विद्यत इति
श्रुतिस्मृती यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तं बाढं। तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वनात्मस्वात्म
त्वनिश्चयो लौकिको दृष्टस्तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मानन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धोऽलब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मंतव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य
इत्यादिर्भेदव्यपदेश उपपद्यते। प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना। परमेश्वरस्त्वविद्याक
ल्पितात् शारीरात् कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यो यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यो
यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिः परिच्छिन्न आकाशोऽन्यः। ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तं।।७।
कामाच्च नानुमानापेक्षा।।१८ आनंदमयाधिकारे च सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति कामयितृत्वनिर्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं
प्रधानमानंदमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षितव्यं। ईक्षतेर्नाशब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसंगात्पुनर्निराक्रियते
गतिसामान्यप्रपंचनाय।।७।। अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति।।१९।। इतश्च न प्रधाने जीवे वानंदमयशब्दो यस्मादस्मिन्नानंदमये प्रकृत आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शा १६

ब्र१

स्ति। तदात्मना योगस्तद्योगः तद्भावापत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः। तद्योगं शास्ति शास्त्रं। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते अथ सोऽभयं गतो
भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति। एतदुक्तं भवति। यदैतस्मिन्नानंदमयेऽल्पमप्यंतरमुतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न
निवर्तते। यदा त्वेतस्मिन्नानंदमये निरंतरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्तत इति। तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते। न प्रधानपरिग्रहे वा। तस्मादानंदमयः प
रमात्मेति स्थितं।। इदं त्विह वक्तव्यं। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योंतर आत्मा प्राणमयस्तस्मादन्योंतर आत्मा मनोमयस्तस्मादन्योंत
र आत्मा विज्ञानमय इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानंदमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति। मांत्रवर्णिक
ब्रह्माधिकारादिति चेन्न। अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसंगः। अत्राह युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं तस्मात्तस्मादंतरस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वादानं
दमयात्तु न कश्चिदन्योंतर आत्मोच्यते। तेनानंदमयस्य ब्रह्मत्वमन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगादिति। अत्रोच्यते। यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानंदमया
दन्योंतर आत्मेति न श्रूयते। तथापि नानंदमयस्य ब्रह्मत्वं। यत आनंदमयं प्रकृत्य श्रूयते। तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आनंद आत्मा
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। तत्र यद्ब्रह्म मंत्रवर्णे प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते। तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयाद्यानंदमयांताः पंच कोशाः
कल्प्यंते। तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगः। नन्वानंदमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते। अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि। तत्र कथं ब्रह्म
णः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुं। प्रकृतत्वादिति ब्रूमः। नन्वानंदमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते। आनंदमयस्य ब्रह्मत्वादिति। अत्रोच्यते। तथा स
ति तदेव ब्रह्मानंदमय आत्मावयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामंजस्यं स्यात्। अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयि

ब्रह्मशब्दसंयोगात्। नानंदमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावात्। अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यस्मिन्नेवोक्ते तदप्येष श्लोको भवति। असन्नेव स भव
ति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति। अस्मिन् श्लोके ननु कथमानंदमये ब्रह्मण एव तावद्वेदनयोर्गुणदोषाभिधानादन्म
ते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति। नानंदमयस्यात्मनो भावाभावौ शंकायुक्तौ। प्रियमोदादिविशेषानंदमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्। क
थं पुनः स्वप्रधानत्वं ब्रह्मानंदमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। नैष दोषः। पुच्छवत् पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानंदजातस्य ब्रह्मा
नंदस्य तेन दर्शनेन विवक्षितत्वात् नावयवत्वम्। एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुत्यंतरात्। अपि चानंदमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन स
विशेषं ब्रह्माभ्युपगंतव्यं निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते। वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्। यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह। आनंदं ब्रह्म
णो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति। अपि चानंदप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्येत। प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात्। तथा च सति यत्र नान्यत्पश्यति ना
न्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत। प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानंदमयस्यापि भिन्नत्वं ब्रह्म तु न प्र
तिशरीरं भिद्यते। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यानंत्यश्रुतेः। एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेति च श्रुत्यंतरात्। न चानंदमयस्याभ्यासः श्रूयते। प्रा
तिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते। यदेष आकाश आनंदो न स्यात्। सैषानंदस्य मीमांसा भवति। आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन। आनंदो ब्रह्मेति
व्यजानादिति च। यदि चानंदमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वानंदमात्रप्रयोगेष्वप्यानंदप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात्। यदेष आ
काश आनंदो न स्यादित्यादिर्ब्रह्मविषयप्रयोगो न त्वानंदमयाभ्यास इत्यवगंतव्यम्। यस्त्वयं मयडंतस्यैवानंदशब्दस्याभ्यास एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीति। ११
नैतस्याभ्यासः कल्प्येत। न त्वानंदमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम। तस्मात् श्रुत्यंतरे विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्या

न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति। विकारात्मनामेवान्नमयादीनामात्मनामुपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पतितत्वात्। ननु चानंदमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्न
मयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिः फलं निर्दिष्टं भवेत्। नैष दोषः। आनंदमयोपसंक्रमणेन निर्दिशन्नेव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तिं निर्दि
शति। तदप्येष श्लोको भवति यतो वाचो निवर्तंत इत्यादिना प्रपंच्यमानत्वात्। या त्वानंदमयसंनिधाने सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेतीयं श्रुतिरु
दाहृता सा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा संबध्यमाना नानंदमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति। तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रंथस्य रसो वै
स इत्यादेर्नानंदमयविषयता। ननु सोऽकामयतेति ब्रह्मणि पुंल्लिंगनिर्देशो नोपपद्यते। नायं दोषः। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत
इत्यत्र पुंल्लिंगेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्। या तु भार्गवी वारुणी विद्या आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति तस्यां मयडश्रवणात् प्रियशिरस्त्वाद्यश्रव
णाच्च युक्तमानंदस्य ब्रह्मत्वम्। तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते। न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषि
तम्। वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः। तस्मादन्नमयादिष्विवानंदमयेऽपि विकारार्थ एव मयट् विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः। सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि। ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठेत्यत्र किमानंदमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते उत स्वप्रधानत्वेनेति। पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते। आनंदमयोऽभ्यासात्। आनंदम
य आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते। असन्नेव स भवतीत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात्। विका
रशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्। विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः पुच्छमित्यवयवशब्दात् न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्तव्यः। अत्रो
च्यते। नायं दोषः। प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः। प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्राये वचनमित्यर्थः। अन्नमयादीनां हि शिर आदिषु पुच्छांतेष्ववयवेषूक्तेष्वानंदम

यस्यापि शिर आदीन्यवयवांतराण्युक्त्वावयवप्रायापत्याब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यादनावयविविवक्षया यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः स्वम
र्थितं। तद्धेतुव्यपदेशाच्च। सर्वस्य च विकारजातस्य सकार्यस्यानवयवस्योपपद्यते पराण्यपि आनंदमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते इदं सर्व
मसृजत यदिदं किंचेति। न च कारणं सद्ब्रह्म स्वविकारस्यानंदमयस्य मुख्यया वृत्त्यावयव उपपद्यते। अपराण्यपि सूत्राणि यथासंभवं पुच्छवाक्य
निर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि॥ १९॥ अंतस्तद्धर्मोपदेशात्॥ २०॥ इदमाम्नायते अथ य एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्य
ते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदि
त उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्याधिदैवतमथाध्यात्ममथ य एषोंतरक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यादि। तत्र संशयः। किं विद्याक
र्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी मंडलनेत्रयोरुपास्यत्वेन श्रूयते किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति। किं तावत्प्राप्तं संसारीति। कुतो
रूपवत्त्वश्रवणादादित्यपुरुषे तावद्धिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपमुदाहृतमक्षिपुरुषेपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूप
मिति। न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति श्रुतेः। आधारश्रवणाच्च य एषोंतरादित्ये य एषोंतरक्षिणीति। न ह्यनाधारस्य
स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि। आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति च श्रु । ति ।
तीअवतः ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च। स एष ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा स एष ये चैतस्मादर्वां
चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्यक्षिपुरुषस्य। न च परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तमेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्वि १८

पुरुषो ४

धरण एषां लोकानामसंभेदायेत्यविशेषश्रुतेः। तस्मान्नादित्याक्ष्योरंतः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। अंतस्तद्धर्मोपदेशादिति। य एषोंतरादि
त्ये य एषोंतरक्षिणीति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव न संसारी। कुतः। तद्धर्मोपदेशात्। तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टाः। तद्यथा तस्योदि
ति नामेति श्रावयित्वास्यादित्यपुरुषस्य नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति। तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्या
प्यतिदिशति यन्नाम तन्नामेति। सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते य आत्मापहतपाप्मेत्यादौ। तथा चाक्षुषे पुरुषे ऋक्साम तदुक्थं तद्यजुस्त ४
द्ब्रह्मेति ऋक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति। सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्वकारणत्वात्सर्वात्मत्वोपपत्तेः। पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवतमृक्सामे वाक्प्राणाद्या
त्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह तस्यर्क्च साम च गेष्णाविति अधिदैवतं तथाध्यात्ममपि यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णाविति। तत्सर्वात्मत्वे सत्येवोपपद्यते। तद्य इमे
वीणायां गायंत्येतं ते गायंति तस्मात्ते धनसनय इति लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति। तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते। यद्यद्विभूतिम
त्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवमिति भगवद्गीतादर्शनात्। लोककामेशितृत्वमपि निरंकुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति।
यत्तूक्तं हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इति। अत्र ब्रूमः। स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थं। माया
ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारदेति स्मरणात्। अपि च यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रमशब्दमस्पर्शमरूप
मव्ययमित्यादि। सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते। सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः इत्यादिना। तथा
हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोपि भविष्यति। यदप्युक्तमाधारश्रवणान्न परमेश्वर इत्यत्रोच्यते। स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्य

ति। अवेगितं वा तु ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वगतस्य नोपपद्यते। ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्याधारविशेषोपदेशश्चोपासनार्थं नित्यमुक्त्याध्यात्माधिदैवतविभागोप
लक्षणोपासनार्थमेव। तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तरुपदिश्यते॥ ॥७॥ ॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः॥२१॥ अस्ति चादित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य
ईश्वरोऽन्तर्यामी। य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति श्रुत्यन्तरे
भेदव्यपदेशात्। तत्र हि य आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेदेति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामी स्पष्टं निर्दिश्यते। स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवि
तुमर्हति श्रुतिसामान्यात्। तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धं॥८॥ आकाशस्तल्लिंगात्॥२२॥ इदमाम्नायते। अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इ
ति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति। तत्र संशयः किमा ज्या
काशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयत उत भूताकाशमिति। कुतः संशयः उभयत्र प्रयोगदर्शनात्। भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः ब्रह्मण्यपि क
क्वचित्प्रयुज्यमानो दृश्यते। यत्र वाक्यशेषवशात् असाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म भवति यथा यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति आकाशो वै नामरू नाम५
पयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति चैवमादौ। अतः संशयः किं पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति। कुतः तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति। न चाय
माकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुमनेकार्थत्वप्रसंगात्। तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति। विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृश
माकाशेन ब्रह्म भवति। न च मुख्यसंभवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति। संभवति च मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणम्। ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपप
द्यते। सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति। नैष दोषः भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः। विज्ञायते हि तस्माद्वा एतस्मा

दात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादि। ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूताकाशस्यापेक्षयोपपद्येते भूताकाशस्यापि। तस्मादाकाशशब्देन भू
ताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तं। कुतः तल्लिंगात्। परस्य हि ब्रह्मण इदं लिंगं सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्य
न्त इति। परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा। ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितं। सत्यं दर्शितं। तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणो
ऽपरिग्रहे आकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात्। तथा आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति ब्रह्मलिंगं। तथा आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः पराय ज्या
णमिति च। ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातं। ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य इति। तथा परायणत्वमपि प
रमकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरं। श्रुतिश्च भवति विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणमिति। अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं कि
ञ्चिद्वक्तुकामेन जैवलिना आकाशः परिगृहीतः। तं चाकाशमुद्गीथे संपाद्योपसंहरति स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्त इति। तच्चानन्त्यं ब्रह्मलिंगं। यत्पुन
रुक्तं भूताकाशः प्रसिद्धिबलेन प्रथमतरं प्रतीयत इत्यत्र ब्रूमः। प्रथमतरं प्रतीतमपि सद्वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते। दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाश
शब्द आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्यादौ। तथाकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते। ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषे
दुः। सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता। ओं खं ब्रह्म खं पुराणमिति चैवमादौ। वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य दृश्यते। तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मे
ति सिद्धं॥९॥ अत एव प्राणः॥२३॥ उद्गीथे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य श्रूयते कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभि
संविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति। तत्र संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ। प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति प्राणस्य प्राणमिति चैवमादौ ब्र

वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा। अग्निरधीतेऽनुवाकमिति वाक्योपक्रमगतो
अग्निशब्दो माणवकविषयो २

व२

ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते। वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोः। अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः। किं पुनरत्र युक्तं। वायुविकार
स्य पंचवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तं। तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम। ननु पूर्ववदिहापि तल्लिंगाद् ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तं। इहापि वाक्यशेषे भूतानां संवेश
नोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते। न मुख्येपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात्। एवं ह्याम्नायते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं म
नः प्राणं श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायंत इति। प्रत्यक्षं चैतत् स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिंद्रियवृत्तयः परिलुप्यंते प्रबोधकाले च प्रादुर्भ
वंतीति। इंद्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्येपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः। अपि चादित्योन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवता
याः प्राणस्यानंतरं निर्दिश्येते। न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति। तत्सामान्यात् प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह। अत एव प्राण इति। तल्लिंगादिति पू
र्वसूत्रे निर्दिष्टम्। अत एव तल्लिंगात् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति। प्राणस्यापि ब्रह्मलिंगसंबंधः श्रूयते। सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति
प्राणमभ्युज्जिहत इति। प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः। ननूक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेपि संवेशनोद्गमनद
शैन सर्वेषां भूतानामिह तु सेंद्रियाणां सशरीराणां जीवाविष्टानां भूतानां सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति श्रुतेः। यदापि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते तदा
पि ब्रह्मलिंगत्वमविरुद्धं। ननु सहापि विषयैरिंद्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययः प्राणाच्च प्रभवः श्रूयते। यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा
भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येतीत्यत्र। तत्रापि तल्लिंगात् प्राणशब्दं ब्रह्मैव। यत्पुनरन्नादित्यसंनिधानात् प्राणस्याब्रह्मत्वमिति तदयुक्तं वाक्यशेषब २०
लेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां संनिधानस्याकिंचित्करत्वात्। यत्पुनः प्राणशब्दस्य पंचवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयं।
संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति। अत्रोच्यते। स्वापप्रबोधयोरिंद्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं ५

व१ व२ व६

तस्मात् सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वं। अत्र केचिदुदाहरंति। प्राणस्य प्राणं प्राणबंधनं हि सोम्य मन इति च। तदयुक्तं शब्दभेदात् प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः
यथा पितुः पितेति प्रयोगेन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते तद्वत् प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणादन्यः प्राणस्य प्राण
मिति निश्चीयते। न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति। यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामांतरेणापि स एव तत्र प्रकरणी निर्दिष्ट इति गम्यते। यथा ज्यो
तिष्टोमाधिकारे वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति। तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे प्राणबंधनं हि सोम्य मन इति श्रु
तः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत्। अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तं। प्रस्तावदेवतायां तु इह प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः
॥२३॥ ॥ज्योतिश्चरणाभिधानात्॥२४॥ इदमाम्नायते। अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव २१
तद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे ज्योतिरिति। तत्र संशयः। किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किं वा परमात्मेति। अर्थांतरविषयस्यापि शब्द
स्य तल्लिंगाद् ब्रह्मविषयत्वमुक्तम्। इह तल्लिंगमेवास्ति नास्तीति विचार्यते। किं तावत् प्राप्तम्। आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यत इति। कुतः प्रसिद्धेः। त
मो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वंद्विविषयौ प्रसिद्धौ। चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः। तथा दी
प्यत इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा। न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति। द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च। न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वा
त्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता। कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात्। परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणं। ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वा
द्युमर्यादावत्त्वमसमंजसं। अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजं। न अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावात्। इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेन्न प्रयोजनांतरप

प्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात्। तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति वा विशेषश्रुतेः। न चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धमस्तु तर्हि
त्रिवृत्कृतमेव तेजो ज्योतिःशब्दं। ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति। नैष दोषः। सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इत्युपासनार्थः प्रदे
शविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते। न तु निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी। सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्यो
तिष्युपपद्यतेतराम्। इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिरिति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते। सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति। यथा त
स्य भूरिति शिर एकं हि शिर एकमेतदक्षरमिति। कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं। तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिरिति चौष्ण्यघोषविशिष्टस्य श्रवणात्। तदेत
द्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीतेति च श्रुतेः। चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वं। महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते। न चान्यदपि किंचित्स्ववा
क्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिंगं। न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति। गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति छन्दोनिर्देशात्। अथापि कथंचित्पूर्वस्मिन्वाक्ये
ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति। तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते। अत्र पुनः परो दिवो ज्योतिरिति द्यौर्मर्यादा न ५
त्वेन। तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यं। कुतः। चरणाभिधानात्। पादाभिधानादित्यर्थः। पूर्वस्मिन्हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्र
ह्म निर्दिष्टं तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति अनेन मंत्रेण। तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपाद
मृतं द्युसंबन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसंबन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते। तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातां।
न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः परस्यामपि हि शांडिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं। यत्तूक्तं ज्योतिर्दीप्यत इति २१

चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति। नायं दोषः। प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात्। दीप्यमानकार्य
ज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसंभवात्। येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इति च मंत्रवर्णात्। यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेज
सि वर्तते। अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात्। वाचैवायं ज्योतिषास्ते। मनो ज्योतिर्जुषतामिति च। तस्माद्यद्यत्कस्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते। त
था सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति। तद्देवा ज्यो
तिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमित्यादिश्रुतिभ्यश्च। यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इत्यत्रोच्यते। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासना
र्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते। ननूक्तं निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति। नायं दोषः। निःप्रदेशस्यापि ब्रह्मण उ
पाधिविशेषसंबन्धात्प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः। तथा ह्यादित्ये चक्षुषि हृदय इति प्रदेशविशेषसंबन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते। एतेन वि
श्वतः पृष्ठेष्वित्याधारबहुत्वमुपपादितं। यदप्येतदुक्तं औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यं ज्योति
रेवेति। तदप्ययुक्तं। परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः। दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीतेति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं
श्रुतत्वं च भविष्यति। यदप्युक्तमल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदनुपपन्नं। न हीयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमहेतुरस्ति। यत्र हि निरस्तस
र्वविशेषसंबन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते। यत्र तु गुणविशेषसंबन्धं प्रतीकविशेषसंबन्धं वा ब्रह्मोपदिश्य
ते तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते। अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेदेत्याद्यासु श्रुतिषु। यद्यपि न स्ववाक्ये किंचिज्ज्योतिषो

ब्रह्मलिंगमस्ति तथा पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं गृहीतव्यं भवति। तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति कथं पुनर्वाक्यांतरगतेन ब्रह्मसं
न्निधानेन। ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयाच्छक्या व्यावर्तयितुम्। नैष दोषो यदतःपरो दिवो ज्योतिरिति प्रथमतरपठिते यच्छब्दे सर्वनाम्ना द्युसंबं
धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म
प्रतिपत्तव्यं॥ ॥छ॥ ॥ छंदोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनं॥२५॥ अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति गाय
त्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचेति गायत्र्याख्यस्य छंदसोभिहितत्वादिति तत्परिहर्तव्यं। कथं पुनश्छंदोभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं। याव
ता तावानस्य महिमा इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितं। नैतदस्ति। गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्र
भेदैर्व्याख्याय सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम्। तावानस्य महिमेति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मं
त्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात्। योपि तत्र यद्वै तद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दः सोपि छंदसः प्रकृतत्वाच्छंदोविषय एव। य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं
वेदेत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते। तस्माच्छंदोभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेन्नैष दोषः। तथा चेतोर्पणनिगदात्। तथा गायत्र्याख्यछंदो
द्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतोर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते गायत्री वा इदं सर्वमिति। न ह्यक्षरसंनिवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्म
त्वं संभवति। तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदिह सर्वमित्युच्यते। यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति। कार्यं च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्या २२
मः। तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यत्र। तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते। एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसंते एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते

वी५

छंदोगा इति। तस्मादस्ति छंदोभिधानेपि पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं। तदेव ज्योतिर्वाक्येपि परामृश्यत उपासनांतरविधानाय। अपर आह साक्षादेव
गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संख्यासामान्यात्। यथा गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैः तथा ब्रह्म चतुष्पात्। तथान्यत्रापि छंदोभिधायी शब्दोर्थांतरे सं
ख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते। तद्यथा। ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दश संतस्तत्कृतमित्युपक्रम्याह सैषा विराडन्नादीति। अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छंदो
भिधानं। सर्वथाप्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति॥छ॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं॥२६॥ इतश्चैवमभ्युपगंतव्यं। अस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मे
ति। यतो भूतादीन्पादान्व्यपदिशति। भूतपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्याह सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति। न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छंदसो
भूतादयः पादा उपपद्यंते। अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक्संबध्येत तावानस्य महिमेति। अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते। पादोस्य सर्वा
भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति सर्वात्मत्वोपपत्तेः। पुरुषसूक्तेपीयमृग्ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते। स्मृतिश्च ब्रह्मण एवंरूपतां दर्शयति वि
ष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति। यद्वै तद्ब्रह्मेति च निर्देश एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते। ते वै पंच ब्रह्मपुरुषा इति च हृदयसुषिषु ब्रह्मपु
रुषश्रुतिर्ब्रह्मसंबंधितायां विवक्षितायां संभवति। तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतं। तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसंबंधात्प्रत्यभिज्ञायमानं प
रामृश्यत इति स्थितं॥छ॥ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्॥२७॥ यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र त्रिपादस्यामृतं दिवीति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदि
ष्टा इह पुनर्यदतः परो दिव इति पंचम्या मर्यादात्वेन तस्मादुपदेशभेदान्न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते। नायं दोषः उ
भयस्मिन्नपि सप्तम्यंते पंचम्यंते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते। यथा लोके वृक्षाग्रसंबद्धोपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते। वृक्षाग्रे श्येनो

२ उभयस्मिन्नप्यविरोधात् २

दृश्यते। वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च एवं दिव्येव सद्ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते। अपर आह यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबंधोपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो
दृश्यते। वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च एवं दिवः परमपि सद्ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते। तस्मादर्वाग्निर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानमतः पर
मेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धं॥१०॥ प्राणस्तथानुगमात्॥२८॥ अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रि
यं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण चेत्यारभ्याम्नाता। तस्यां श्रूयते स होवाच प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेति। तथोत्तरत्राथ खलु प्राण
एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति। तथा न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि। अंते स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत इत्यादि। तत्र संशयः
किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयत उत देवतात्मोत जीवोथवा परं ब्रह्मेति। नन्वत एव प्राण इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं इहापि च ब्रह्मलिंग
मस्ति आनंदोऽजरोऽमृत इत्यादि। कथमिह पुनः संशयः संभवति। अनेकलिंगदर्शनादिति ब्रूमः न केवलमिह ब्रह्मलिंगमेवोपलभ्यते। संति हीतरलिं
गान्यपि मामेव विजानीहीतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिंगं इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिंगं न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति जीवलिंगमत उ
पपन्नः संशयः। तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इति प्राप्त उच्यते। प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयं कुतः तथानुगमात् तथा हि पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्था
नां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते। उपक्रमे तावद्वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हित
तमं मन्यस इति। तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात्। न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति
नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिभ्यः। तथा स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्ययेत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते। २३

न१ से। ने२

स ६४

न२

ब्रह्मविज्ञानेन हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः। क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इत्याद्यासु श्रुतिषु। प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष उपपद्यते। न ह्यचेतन
स्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं संभवति। तथोपसंहारेप्यानंदोऽजरोऽमृत इत्यानंदत्वादीनि ब्रह्मणोन्यत्र सम्यक्संभवंति न साधुना कर्मणा भूयान्भवति नो एवासा
धुना कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयत्येष उ एवासाधु कर्म कारयत्येष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेश इति च। सर्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मण्या
श्रीयमाणेऽनुगंतुं शक्यते। न मुख्ये प्राणे तस्मात्प्राणो ब्रह्म॥७॥ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन्॥२९॥ यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति
तदाक्षिप्यते। न परं ब्रह्म प्राणशब्दं कस्माद्वक्तुरात्मोपदेशात् वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचचक्षे मामेव वि
जानीहीत्युपक्रम्य प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेत्यहंकारवादेन। स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात्। न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवत्यवागमन
न१ इत्यादिश्रुतिभ्यः। तथा विग्रहसंबंधिभिरेव ब्रह्मण्यसंभवद्भिर्धर्मैरात्मानं तुष्टाव त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छमित्ये
वमादिभिः। प्राणत्वं चेंद्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते। प्राणो वै बलमिति हि विज्ञायते। बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा या च काचन बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदिति
वदंति। प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः संभवत्यप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदंति। निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि
यथासंभवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि। तस्माद्वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते। अध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन्निति। अध्यात्मसं ने
बंधः प्रत्यगात्मसंबंधस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते। यावद्ध्यस्मिन्शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्या
युषः प्रदाने स्वातंत्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य। तथास्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति

नो४ धा

स्वमात्मा

तथा प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति। न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा
अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत इति विषयेंद्रियव्यवहारारनाभिभूतं प्रत्य
गात्मानमेवोपसंहरति। स म आत्मेति विद्यादिति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न पराचीनपरिग्रहे। अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरिति च श्रुत्यंतरं। तस्मा
दध्यात्मसंबंधबाहुल्यात् ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः॥ कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः॥ ॥ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्॥ ३० इंद्रो नाम दे
वतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म मामेव विजानीहीति। यथा तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रति
पेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति। तद्वत्। तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति श्रुतेः। यत्पुनरुक्तं मामेव विजानीहीत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिंद्र आत्मा
नं तुष्टाव त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमित्यादिभिस्तत्परिहर्तव्यमित्यत्रोच्यते। न तावत् त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेंद्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासो यस्मादेवंकर्मा
हं तस्मान्मां विजानीहीति। कथं तर्हि विज्ञानस्तुत्यर्थेन। यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसंदधाति त
स्य मे तत्र न लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च न कर्मणा लोको मीयत इत्यादिना। एतदुक्तं भवति। यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कृतवतो
मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स योन्योपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति। विज्ञेयं तु ब्रह्मैव प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्य २४
माणं। तस्मात् ब्रह्मवाक्यमेतत्॥ ॥ जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्॥ ३१ यद्यप्यध्यात्मसंबंधभूमदर्शनात्॥
न पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशस्तथापि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति। कुतो जीवलिंगात् मुख्यप्राणलिंगाच्च। जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिंगमुपल

हरिः १

भ्यते। न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि। अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते। तथा
मुख्यप्राणलिंगमप्यथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति। शरीरधारणं च मुख्यप्राणधर्मः प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य त
न्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रवणात्। ये त्विमं शरीरं परिगृह्येति पठंति
तेषामिमं जीवमिंद्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम्। प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नं। मुख्येपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्रा २५
णांतराश्रयत्वादुपपन्नमेव। जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथानि
र्देश उपपद्यते। यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इति। ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत।
तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतरो द्वौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्। नैतदेवमुपासात्रैविध्यादेवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपा
सनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति। न चैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगंतुं युक्तमुपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते। मामेव विजा
नीहीत्युपक्रम्य प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेत्युक्त्वांते स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्ये
ते। तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुं। न च ब्रह्मलिंगमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यं दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोन्यत्रार्पणानुपपत्तेराश्रि
तत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिंगवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेः इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिंगयोगात् ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते। य
त्तु मुख्यप्राणलिंगं दर्शितमिदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति। तदसत्। प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचारोपपत्तेः। न प्राणेन ना

ॐ तमनव्यरूपेणानंदरूपतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणम् विरुद्धं अथवा [illegible] ८१
नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यस्यार्थः

पानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति च। यदपि न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिना जीवलिंगं दर्शितं तदपि
ब्रह्मपक्षं न निवारयति। न हि जीवो नामात्यंतभिन्नो ब्रह्मणः तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिभ्यः बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सन्
जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते। तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिना प्रत्यगात्मा
भिमुखीकरणार्थ उपदेशो न विरुध्यते। यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्यादि श्रुत्यंतरं च वचनादिक्रिया
व्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति। यत्पुनरेतदुक्तं सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नो
पपद्यत इति नैष दोषः ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः। उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्र
त्यन्योर्थः न ब्रह्मवाक्येपि जीवमुख्यप्राणलिंगं विरुध्यते कथमुपासात्रैविध्यात्त्रिविधमिह ब्रह्मण उपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्व
धर्मेण वा तत्रायुरमृतमित्युपास्स्वायुः प्राण इति इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति तस्मादेतदेवोक्थमुपासीतेति च प्राणधर्मः अथ यथास्यै प्र
ज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवंति तद्व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य वागेवास्या एकमंगमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा [illegible]
[illegible] प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोतीत्यादिः प्रज्ञाधर्मः ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा
अधिभूतं यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येन्नो एतन्नाना तद्यथा र
थस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेत्यादिर्ब्रह्मधर्मः॥ २५

तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् अन्यत्रापि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उ
पासनमाश्रितं इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिंगावगमाच्च तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धं॥ ३॥
इति शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥ शुभं भवतु॥ ॥
[illegible]॥ ७॥ ७॥ श्रीः॥ ७॥ ६॥ ॥ प्रथमे पादे जन्माद्यस्य यत इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तं॥ तस्य समस्त
जगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका धर्मा उक्ता एव भवंति अर्थांतरप्रसिद्धानां केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्व २
१ हेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिंगानि संदिह्यंते किं परं ब्रह्म प्रतिपादयं
त्याहोस्विदर्थांतरं किंचिदिति तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते॥ ७॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्॥ १॥ इदमाम्नायते सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति
शांत उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि तत्र संशयः किं
मिह मनोमय[illegible]धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्वित्परं ब्रह्मेति। किं तावत्प्राप्तं शारीर इति। कुतः। तस्य हि
कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मन आदिभिः संबंधो न परस्य ब्रह्मणः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिभ्यः ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति स्वशब्देनैव ब्रह्मो
पात्तं उपासीतेत्याह एतदुक्तं भवति यस्मात्सर्वमिदं वाक्यं ब्रह्मोपा[illegible]विधिपरं यत्कारणं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेत्याह एतदुक्तं
भवति यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च न च सर्वस्यैकात्मकत्वे रागादयः संभवंति तस्माच्छांत उपासीतेति न च शमविधिपर २
* कथमिह शारीर आत्मोपास्यः स्यादिति नैष दोषः नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनविधिपरं किं तर्हि शमविधिपरं यत्कारणं सर्वं खल्वि
दं ब्रह्म तज्जलानिति [illegible]

विमृत्तानेन वा केन ब्रह्मोपासनं निर्येतुं शक्यते। उपासनानुसारं क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः। तस्य च विषयत्वेन श्रूय-
ते मनोमयः प्राणशरीर इति जीवलिंगं॥ अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति। सर्वकर्मा सर्वकाम इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपप-
द्यते। एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः। ननु ज्या-
यान्पृथिव्या इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इत्यत्र ब्रूमः। न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन्नाश्रयितुं शक्यं विरोधात्। अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रु-
तत्वादणीयस्त्वमेवाश्रयितुं। ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यतीति निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनमेतद्ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थ-
त्वाज्जीवविषयमेवं तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ ब्रह्मैव परमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यं। कुतः। सर्वत्रप्रसिद्धोपदे-
शात्। यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालंबनं जगत्कारणं। इह च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतं। तदेव मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्विशि-
ष्टमुपदिश्यत इति युक्तं। एवं च सति प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः। ननु वाक्योपक्रमे [illegible] शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्व-
विवक्षयेत्युक्तं। अत्रोच्यते। यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म सन्निहितं भवति जीवस्तु न सन्निहितो न च स्वशब्दे-
नोपात्त इति विशेषः॥१॥ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च॥ ...कामिष्टा विवक्षिता। यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः संभवति तथाप्युपादानेन फलेनोपच-
र्यते लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते। यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति। तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीतर- २६
दविवक्षितं। उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते। तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयः
तात्पर्या

ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिहतशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते। परमात्मगुणत्वेन च य आत्मापहतपा
प्मे
त्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतं। आकाशात्मेत्याकाशवदात्मास्येत्यर्थः। सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः। ज्यायान्पृ-
थिव्या इत्यादिना चैतदेव दर्शयति। यदप्याकाशात्मेति व्याख्याते तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशा-
त्मत्वम् अत एव सर्वकर्मेत्यादि। एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। यत्तूक्तं मनोमयः प्राणशरीर इति जीवलिंगं न तद्ब्रह्मण्युप-
पद्यत इति तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः। सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबंधीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबंधीनि भवंति। तथा च ब्रह्मविषये श्रु-
तिस्मृती भवतः। त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख इति। सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतो-
क्षिशिरोमुखं। सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीति। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया। इयं तु मनोमयः प्राणशरीर इति
सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः। अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते॥२॥ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥३॥ पूर्वेण सू-
त्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता। अनेन शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते। तु शब्दोऽवधारणार्थो ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगु-
णी न तु शारीरो मनोमयत्वादिगुणो यत्कारणं सत्यसंकल्प आकाशात्मा वाक्यनादरो ज्यायान्पृथिव्या इत्येवंजातीयका गुणा न शारीरे आंजस्येनो-
पपद्यन्ते। शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः। ननु ईश्वरोऽपि शरीरे भवति। सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति। ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षादाकाया र
शाच्च सर्वगतश्च नित्य इति व्यापित्वश्रवणात्। जीवस्तु शरीर एव भवति तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात्॥३॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च॥४॥

नर नेर

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणो यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति। एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति। एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमा-
त्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति। अभिसंभवितास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन। अभिसंभवितास्मि प्राप्तास्मीत्यर्थः। न च सत्यां गतावेक-
स्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः। उपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव। तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः॥४॥ शब्दविशेषात्॥५॥
इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणो यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे। यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डु-
न्म लो वा एवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः इति शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति तस्माद्विशिष्टोऽन्यः पुरुषशब्दो मनोम- अथमात
यत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः। तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते॥५॥ स्मृतेश्च॥६॥ स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति। ईश्वरः सर्वभूतानां
हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥ इत्याद्या। अत्राह। कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यो यः प्रतिषिध्यतेऽनुपपत्तेस्तु न शा- तेद
रीर इत्यादिना। श्रुतिस्तु नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोतेत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति। तथा स्मृतिरपि। क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि
सर्वक्षेत्रेषु भारतेत्येवंजातीयकेति। अत्रोच्यते। सत्यमेवैतत्पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युप-
चर्यते। यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत्। तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते
प्राक्तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात्। गृहीते त्वात्मैकत्वे बंधमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात्॥६॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति
चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च॥७॥ अर्भकमल्पमोकोऽनीडम् एष म आत्मान्तर्हृदय इति परिच्छिन्नायतनत्वात्स्वशब्देन चाणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वेत्यणीय- २७

तेमे २

तमरिहृतम् १

अधि२

तत स्त्वव्यपदेशाच्छारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तम् अत्रोच्यते। नायं दोषः। न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्व-
वि व्यपदेशः कथमप्युपपद्यते। सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया भवति। यथा समस्तवसुधाधि-
ज्ञाना पतिरपि सन्नयोध्यापतिरिति व्यपदिश्यते। कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति। निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूम-
वृति ः। एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते। यथा शालग्रामे हरिः। तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकं सर्वगतोऽपी-
तौ श्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति। व्योमवच्चैतद्द्रष्टव्यम्। यथा सर्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयार्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यत एवं ब्रह्मापि।
यो: तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम्। तत्र यदाशंक्यते हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणो हृदयायतनानां च प्रतिशरीरं
ज्ञान भिन्नत्वाद्भिन्नायतनानां शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदोषदर्शनात् ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंग इति तदपि परिहृतं भवति॥७॥ संभोगप्रा-
निम्न प्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्॥८॥ व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबंधाच्चिद्रूपतया च शारीरादविशिष्टत्वात्सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यवि- रे ए ५
द्वं तेन: शिष्टः प्रसज्यते। एकत्वाच्च। न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते। नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः संसारसंभोग-
तिज्ञस्त प्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्। न तावत्सर्वप्राणिहृदयसंबंधाच्छारीरवद्ब्रह्मणः संभोगप्रसंगो वैशेष्यात्। विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः। एकः
तत्रैव कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च। एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः। एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य। यदि च संनिधा-
पत्तीनज नमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसंबन्धोऽभ्युपगम्येताकाशादीनामपि दाहादिप्रसंगः। सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ। यदप्य-

३ द२

नां

कथं वा ब्रह्मण आत्मांतराभावाच्छारीरस्य भोगेन भोगप्रसंग इत्यत्र ब्रूमः। इदं तावद्देवानांप्रियः प्रष्टव्यः कथमयं त्वयात्मांतराभावोऽध्यवसित इति।
तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेद्यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्द्धजरतीयं लभ्यं शास्त्रं च तत्त्व-
मसीत्यपहतपाप्मादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोग [illegible]
अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शो। न हि बालै [illegible] तलमलिन-
तादिभिर्व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति तदाह न वैशेष्यादिति। नैकत्वेऽपि शारीरस्यो [illegible]
ण उपभोगप्रसंगो वैशेष्याद्विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः सम्यग्ज्ञानदृष्टमेक [illegible]
न कल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते। तस्मान्नोपभोगगंधोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुं॥८॥ अत्ता चराचरग्रहणात्॥९॥ कठवल्ली-
षु पठ्यते। यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स इति। अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते। तत्र
किमग्निरत्ता स्यादुत जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः विशेषानवधारणात्त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रंथे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः। किं तावत्प्रा-
प्तमग्निरत्तेति। कुतोऽग्निरन्नाद इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्यां जीवो वा अत्ता स्यात्तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति दर्शनात् न परमात्मा अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती-
ति दर्शनात् इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। अत्तात्र परमात्मा भवितुमर्हति। कुतश्चराचरग्रहणात् चराचरं हि स्थावरजंगमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते
तादृशस्याद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कार्त्स्न्येनात्ता संभवति। परमात्मा तु विकारजातं संहरन्सर्वमत्तीत्युपपद्यते। नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते कथं सिद्ध- २९

वच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते। नैष दोषः मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वात् ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वोप-
पत्तेः। यत्तु परमात्मनोऽपि नात्तृत्वं संभवत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति दर्शनात्। अत्रोच्यते। कर्मफलोपभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य संनि-
हितत्वात् न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं सर्ववेदांतेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति॥
॥९॥ प्रकरणाच्च॥१०॥ इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हतीति यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनो न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि प्रकृतग्रहणं च
न्याय्यं। क इत्था वेद यत्र स इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिंगं॥१०॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्॥११॥ कठवल्लीष्वेव पठ्यते। ऋतं पिबंतौ सुकृतस्य
लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदंति पंचाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति। तत्र संशयः। किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जी-
वपरमात्मानाविति। यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकारणसंघाताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति तदपीह प्रतिपादयितव्यं॥ येयं प्रे-
ते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहमिति पृष्टत्वात्॥ अथ जीवपरमात्मानौ ततो जीवाद्विलक्षणः परमा-
त्मा प्रतिपादितो भवति तदपीह प्रतिपादयितव्यमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति पृष्ट- त्वा-
त्। अत्राह उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः कस्मात् ऋतपानं कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य लोक इति लिंगात् तच्चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति नाचेतनाया
बुद्धेः। पिबंताविति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः। अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न संभवति। अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न संभवति चे त-
नेऽपि परमात्मन्यृतपानासंभवात् अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति मंत्रवर्णादिति। अत्रोच्यते। नैष दोषः छत्रिणो गच्छंतीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छ- त्रि-

आदेशप्र३ प्रौ१

तत्वा
विशे
ज्ञाना
प्रवि स
तौ
योद्व
ज्ञाना
निमग्न
ज्ञं तं न जाते
ति ज्ञस्तावे
तत्रैव च
पक्षेन जा

न्मा २

चोपचारदर्शनादेवमेकेनापि पिबता। द्वौ पिबंतावुच्येयातां। यद्वा जीवस्तावत्पिबति ईश्वरस्तु पाययति पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते। पाचयितर्य पिप
क्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात्। बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहेऽपि संभवति करणे कर्तृत्वोपचारादेधांसि पचंतीति प्रयोगदर्शनात्। न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौ चि
द्दृतं पिबंतौ संभवतः। तस्मात् बुद्धिजीवौ स्यातां जीवपरमात्मानौ वेति संशयः। किं तावत्प्राप्तं। बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति। अतः गुहां प्रविष्टाविति वि
शेषणात्। यदि शरीरं गुहा यदि वा हृदयमुभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते। न च सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं
कल्पयितुं। सुकृतस्य लोक इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति। परमात्मा तु न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्त्तते। न कर्मणा वर्द्धते नो कनीया
निति श्रुतेः। छायातपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते। छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्। तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामिति प्राप्त
मेवं प्राप्ते ब्रूमः। विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयातां। कस्मात् आत्मानौ हि तावुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ। संख्याश्रवणे च समानस्वभावे
ष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते। अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वः पुरुषो वा। तदिह ऋतपानेन लिंगेन निश्चिते विज्ञानात्म रा
नि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते। ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनान्न परमात्मा प्रत्येतव्य इति गुहाहितत्वदर्शनादेव
परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः। गुहाहितत्वं हि श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते। गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योम
न् आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टमित्याद्यासु। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव। सुकृतलोकवर्त्ति २८
त्वं तु छत्रिवदेकस्मिन्नपि वर्त्तमानमुभयोरविरुद्धं। छायातपावित्यप्यविरुद्धं। छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोरविद्या

वंपा ३ रथि २

कृतत्वात्संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य। तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते। कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते।॥
विशेषणाच्च॥१२॥ विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति। आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु इत्यादिना परेण ग्रंथेन रथिरथरूपककल्पनया वि
ज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गंतारं कल्पयति। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति परमात्मानं गंतव्यं कल्पयति। तथा तं दुर्दर्शं गूढमनु
प्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति पूर्वस्मिन्नपि ग्रंथे मंतृमंतव्यत्वेनैतावेव विशेषि
तौ। प्रकरणं चेदं परमात्मनः। ब्रह्मविदो वदंतीति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते। तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयातां। एष एव न्या
यो द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया इत्येवमादिष्वपि। तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्यदनलिंगाद्वि
ज्ञानात्मा भवति। अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा। अनंतरे च मंत्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि। समाने वृक्षे पुरुषो
निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति। अपर आह। द्वा सुपर्णेति नेयमृगस्याधिकरणस्य सि
द्धांतं भजते। पैंगिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात्। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्यो अभिपश्य
ति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति। सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते तन्न। सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोः करणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात्
तत्रैव च व्या[illegible]ख्यातत्वात् तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति। अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति। नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्व
पक्षं भजते। [illegible]त्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते। कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपो

अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति अनश्नन्नन्यो अभिपश्यति ज्ञ इति वचनात् तथमस्मिन्नेव ग्रंथे चापि मां विद्धीत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च तावता च विघो
पर्यन्तरदर्शनमेवावकल्प्यते नाचेतो सत्वक्षेत्रज्ञौ न द्वावेव विरिति किं च नरज्ज्वाधिभत इत्यादिं कथं पुनरस्मिन् पक्षे तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाद्वत्तीति सत्वमित्यादिता नेस्मात्वेनोक्तं वचनमिति उच्यते । नेयं श्रुतिश्चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता किं तर्हि चेतनस्य क्षेत्र
स्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्वक्षेत्रज्ञयोरितरे
तरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते । परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि संभवति । अचेतनत्वात्सत्वस्य अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य । अविद्याप्रत्युपस्थापित
स्वभावत्वाच्च सत्वस्य सुतरां न संभवति । तथा च श्रुतिर्यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योन्यत्पश्येदित्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्यावि
षय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना तु विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयति ॥ १२ ॥ अं
तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छती
त्यादि श्रूयते । तत्र संशयः किमयं प्रतिबिंबात्माक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते उत देवतात्मेंद्रियस्याधिष्ठाता उतेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तं छायात्मा
रूपप्रतिरूप इति । कुतः तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वायं निर्देश इति युक्तं । ३०
स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि सन्निहितो भवति । आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते रश्मिभि
रेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठित इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवात् । नेश्वरः स्थानविशेषनिर्देशात् । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवाक्षिण्य

अपना वितानात्मा ४

ये

भ्यंतरः पुरुष इहोपदिष्ट इति कस्मात् उपपत्तेः उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानमात्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते
स आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानं । यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तो
पहतपाप्मादिश्रवणात् तथाक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छतीति श्रुतेः । संयद्वामा
दिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते । एतं संयद्वाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयंति एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति
एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति च । अत उपपत्तेरंतरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥ कथं पुनराकाशवत्सर्वगत
स्य ब्रह्मणोऽल्पं स्थानमुपपद्यत इत्यत्रोच्यते । भवेदेषानवक्लृप्तिः यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । संति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थाना
न्यस्य निर्दिष्टानि यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं यश्चक्षुषि तिष्ठन्निति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणेनैतद्दर्शय
ति न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते । किं तर्हि [illegible] नाम रूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचि
तं निर्दिश्यमानं दृश्यते । तस्योदिति नाम हिरण्यश्मश्रुरित्यादि । निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोप
दिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥ सुख
विशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥ अपि च नैवात्र विवदितव्यं किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धं । सुख
विशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रांतं प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तदेवेहाभिहितं । प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात् । आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते

र्यद्यपि च ज्योषु वस्थानं स्यात् तथाप्यात्मत्वं तावन्न संभवति पराग्रूपत्वादमृतत्वादयोपि न संभवंत्युत्पत्तिप्रलयश्रवणादमरत्वमपि देवानां
चिरकालावस्थानापेक्षं ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकं भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंच
मइति मंत्रवर्णात् तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचना
र्थमिति व्याख्येयं ॥ १७ ॥ अंतर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यंतरो यमयतीत्युपक्रम्य श्रूयते यः पृथिव्यां
तिष्ठन्पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यादि। अत्राधिदैवतमधिलोकम
धिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदंतरवस्थितो यमयितांतर्यामीति श्रूयते स किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्किंवा प्राप्ताणिमाद्यै
श्वर्यः कश्चिद्योगी किंवार्थांतरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः। किं तावन्नः प्रतिभाति संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्संज्ञिनाप्यप्रसिद्धेनार्थांतरेण
केनचिद्भवितव्यमित्यथवा नानिरूपितरूपमर्थांतरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगंतुं अंतर्यामिशब्दश्चांतर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यंतमप्रसिद्धः तस्मात्पृथिव्याद्य
भिमानी कश्चिद्देवोंतर्यामी स्यात् तथा च श्रूयते पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिरित्यादि स च कार्यकरणवत्त्वात्पृथिव्यादीनं
तस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वं योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् न तु परमात्मा प्रतीयेताका
र्यकरणत्वादित्येवं प्राप्ते इदमुच्यते। योंतर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति। कुतस्तद्धर्मव्यपदेशात् त
स्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यंते पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमंतस्तिष्ठन्यमयतीति परमात्मनो यमयितृ ३२

रूपादिहीनतया तस्यांतरनुपगमात्। अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वत इति हि स्मरति। तस्यापि नियंतृत्वे सर्वविकारकारणत्वादुपपद्य

पृ१

त्वं धर्म उपपद्यते सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः। एष आत्मांतर्याम्यमृत इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते। यं पृ
थिवी न वेदेति च पृथिवी देवताया अविज्ञेयमंतर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोन्यं दर्शयति। पृथिवी देवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानी
यात्। तथादृष्टोऽश्रुत इत्यादिर्व्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्परमात्मन उपपद्यते। यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति
नैष दोषः। यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः। तस्याप्यन्यो नियंतेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति भेदाभावात् भे
दे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः। तस्मात्परमात्मैवांतर्यामी ॥ १८ ॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥ स्यादेतत् अदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृति
कल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यंते। तस्मात्प्रधानमंतर्यामिशब्दं स्यात्। ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यप
देशसंभवेन पुनराशंक्यते। अत उत्तरमुच्यते। तस्मात्प्रधानमंतर्यामिशब्दं स्यात् ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निरा न च स्मार्तं प्रधानमंतर्यामि
शब्दं भवितुमर्हति। कस्मात् अतद्धर्माभिलापात्। यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति प्रधानस्याचेत
नत्वेन तैरनभ्युपगमात्। अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मंताऽविज्ञातो विज्ञातेति हि वाक्यशेष इह भवति। आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते॥ यदि प्रधान
मात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवान्नांतर्याम्यभ्युपगम्यते शारीरस्तर्ह्यंतर्यामी भवतु। शारीरो हि चेतनत्वात् द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता च भवत्यात्मा च प्रत्यक्त्वा
मः त्वं दमृतश्च धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः। अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात् न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरित्यादि
श्रुतिभ्यश्च। तस्य च कार्यकरणसंघातमंतर्यमयितुं शीलं भोक्तृत्वात्। तस्माच्छारीरोंतर्यामीत्यत उत्तरं पठति ॥ शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनम

धीयते ।।२०।। नेति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते। शारीरश्च नान्तर्यामी स्यात्। कस्मात्। यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवन्ति। तथापि घटाकाशवदुपाधिपरि
च्छिन्नत्वान्न कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति। अपि चोभयेपि हि शाखिनः काण्वा माध्यंदिनाः शारीरमात्मानमिति पृथिव्यादिवत्पाठेन वत्या
न्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते। यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वाः। य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यंदि
नाः। य आत्मनि तिष्ठन्नित्यस्मिंस्तावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः। यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते। विज्ञा
नमयो हि शारीर इति। तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोन्तर्यामीति सिद्धं। कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते यश्चायमीश्वरोन्तर्यामी यश्चाय
मितरः शारीरः। का पुनरिहानुपपत्तिः। नान्योतोस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिवचनं विरुध्येत। अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातार
मात्मानं प्रतिषेधति। नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत्। न। नियन्त्रन्तराप्रसंगादविशेषश्रवणाच्च। अत्रोच्यते। अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्य
करणोपाधिनिमित्तोयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः। एको हि प्रत्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ संभवतः। एकस्यैव तु भेदव्यवहा
र उपाधिकृतः। यथा घटाकाशो महाकाश इति। ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति स
र्वमेतदुपपद्यते। तथा च श्रुतिः। यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यविद्याविषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं प
श्येदिति विद्याविषये सर्वं व्यवहारं वारयति।।२०।। अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः।।२१।। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णम
चक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं। नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यंति धीरा इति श्रूयते। तत्र संशयः। किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं ३३

१

स्यादुत शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति। तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं अचेतनानामेव तस्य दृष्टांतत्वेनोपादानात्। यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते
च। यथा पृथिव्यामोषधयः संभवंति। यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वमिति। ननूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनावि[redacted]
ह दृष्टांतत्वेनोपात्ताविति। अत्रोच्यते। नहि केवलस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं [redacted] वास्ति। चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः
पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्रसिद्धं। अपि च पूर्वत्राद्रष्टृत्वाद्यभिलापसंभवेपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासंभवान्न प्रधानमभ्युपगतं। इह त्वदृश्यत्वादयो ध
र्माः प्रधाने संभवंति। न चात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते। ननु यः सर्वज्ञः सर्वविदित्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न संभवति। कथं प्रधानं भूतयोनिः प्र
तिज्ञायत इत्युच्यते। यया तदक्षरमधिगम्यते यत्त[illegible]रूपमित्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनः श्रावयिष्यति। अक्षरा
त्परतः पर इति। यस्त्वयं परोक्षरात्श्रुतः स सर्वज्ञः सर्ववित्संभविष्यति। प्रधानमेवाक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः। यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची त
दा शारीरोपि भूतयोनिः स्यात्। धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादित्येवं प्राप्ते अभिधीयते। योयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्या
न्नान्य इति। कथमेतदवगम्यते। धर्मोक्तेः। परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते। यः सर्वज्ञः सर्वविदिति। नहि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपा
धिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं वा संभवति। नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैतत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं न भूतयोनिविषयमित्युक्तं। अत्रोच्यते। नैवं संभवति।
यत्कारणमक्षरात्संभवतीह विश्वमिति प्रकृतं भूतयोनिं जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानंतरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति। यः स
र्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते इति। तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वादक्षरस्यैव भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्व

विविधधर्मोक्त्या इति गम्यते। अक्षरात्परतः पर इत्यत्रापि न भूतयोनेरक्षरात्परः कश्चिदभिधीयते कथमेतदवगम्यते येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रो
वाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात्। कथं तर्ह्यक्षरात्परतः पर इति व्यपदिश्यत
इत्युत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः। अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते परा चैवापरा चेति। तत्रापरामृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीत्यथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत
इत्यादि। तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतं। यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्यात्। परापरविभा
गो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते। न च प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते। तिस्रश्च विद्याः [illegible]ः प्रतिज्ञा
येरंस्त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात्। द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे। कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्पते। नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि। अ
पि च स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयंस्तस्या
ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति। सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात्। अपरा ऋग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम
उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै। प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनंदंति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यंत्येव
मादिनिंदावचनात्। निंदित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति। परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः
कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति। यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टांतत्वेनोपादानाद्दार्ष्टांतिकेनाप्यचे ३३

दार्ष्टांतिकयोः अत्यंतसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति। अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टांत

तनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति। तदयुक्तं। न हि दृष्टांतत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टांतिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते। तस्माददृश्यत्वादिधर्मको भूत
योनिः परमेश्वरः॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ॥ २२॥ इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरौ शारीरः प्रधानं वा। कस्माद्विशेषणभेदव्य
पदेशाभ्यां विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति। न ह्ये
तद्दिव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मानात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते। तस्मात्साक्षादौप
निषदः पुरुष इहोच्यते। तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति। अक्षरात्परतः पर इति। अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरू
पं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारस्तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं
दर्शयति। नात्र प्रधानं नाम किंचित्स्वतंत्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते। किं तर्हि यदि प्रधानमपि कल्प्यते कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेना
व्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत। तस्माद्भेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते। कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः
॥ रूपोपन्यासाच्च॥ २३॥ अपि चाक्षरात्परतः पर इत्यस्यानंतरमेतस्माज्जायते प्राण इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यंतानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा
तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामोऽग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं
विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मा इति। तच्च परमेश्वरस्यैव युक्तं सर्वविकारकारणत्वात्। न शारीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्यायं रूपोप
न्यासः संभवति सर्वभूतांतरात्मत्वासंभवात्। तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते। कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते। प्र

करणादिषु इति। [illegible] प्रस्तुताकर्षणात् भूतयोनिर्निर्दिश्यत इत्येतस्माज्जायते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मेति च वचनैर्भूतयोनिविषयमेव भवतीत्यथोप
ध्यायं प्रस्तुत्यैतस्मादधीत्यैव वेदवेदांगपारग इति च वचनमुपाध्यायविषयं भवति। तद्वत्। कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं
संभवति। सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते न विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषो ऽहमन्नमहमन्नमन्नाद इत्यादिवत्। अन्ये पुनर्मन्यन्ते। नायं भूतयोने रूपोप
न्यासो जायमानत्वेनोपन्यासात्। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणीति हि पूर्वत्र प्राणादि पृथिव्यं
तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत्। उत्तरत्रापि च तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य इत्येवमादौ तस्मात्सर्वा ओषधयो रसश्चेत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव नि
र्देक्ष्यति। इह कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्यस्येत। सत्त्वमपि सृष्टिं परिसमाप्य पादेक्ष्यति पुरुष एवेदं विश्वं कर्मेत्यादिना। श्रुति
स्मृत्योस्त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्म निर्दिश्यमानमुपलभामहे। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं
द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेमेति। समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः। तथा स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समव
र्ततेति। विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात्। अस्मिन्पक्षे पुरुष एवेदं विश्वं कर्मेत्येवमादि स
र्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम्॥ ॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्॥२४॥ को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वा
नरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिंदया च मूर्द्धादिना
भावमुपदिश्याम्नायते। यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा ३४

३ स्य तदभिमानिनी देवता। अथवा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति। किं पुनरत्र संशयकारणं वैश्वानर इति जाठरभूताग्नि ५।२

६२

एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपं प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर ए
व वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इत्यादि। तत्र संशयः। किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यत उत भूता
ग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोस्तु कस्योपादानं न्याय्यं। कस्य वा हानमिति भवति संशयः। किं तावत्प्राप्तं जा
ठरोऽग्निरिति। कुतः तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते। अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत इत्यादौ। अग्नि
मात्रं वा स्यात्सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्नित्यादौ। अग्निशरीरा वा देवता
स्यात्तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीरित्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां सं
भवात्। अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे च को न आत्मा किं ब्रह्मेति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेय इत्युच्य
२ ते तथापि शारीर आत्मा स्यात्तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात् प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने संभवात्। तस्मा
न्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते ततः इदमुच्यते। वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति। कुतः साधारणशब्दविशेषात्। साधारणशब्दयोर्विशेषः साधा
रणशब्दविशेषः। यद्यप्येतावुभावपि साधारणशब्दौ वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य साधारण आत्मशब्दश्च द्वयस्य तथापि विशेषो दृश्यते येन
परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते। तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादि। अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तर
+ रूपदिश्यत उत [illegible] स्य तदभिमानिनी देवता। अथवा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति। किं पुनरत्र संशयकारणं वैश्वानर इति जाठरभूताग्नि + ३० पंक्ति

[illegible]

आत्मवैश्वानरश॰ पृ॰ ३

गतः प्रत्यगात्मत्वे नोपन्यस्तः आध्यानायेति गम्यते कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वात् द्युलो
काद्यवयवत्वमुपपद्यते । स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणप
रिग्रहे संभवति । एवं ह्यस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंत इति च तद्विदः सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणं को न आत्मा किं ब्रह्मेति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम
इत्येवमेतानि लिंगानि परमेश्वर[illegible]मेवगमयंति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ग४
॥ ॥ज॥ ॥स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥२५॥ इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरो यस्मात्परमेश्वरस्यैव वाक्यान्तरे द्युमूर्धत्वादीदृशं त्रैलोक्यात्मकं
रूपं स्मर्यते । यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नम इति । तत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभू
तां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरत्वेऽनुमानं लिंगं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थो यस्मादिदं लिंगं गमकं तस्मादपि
वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं तस्मै लोकात्मने नम इति । स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण
संभवति । द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदंति खं वै नाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिंत्यात्मा सर्वभूतप्र[illegible]णेता इत्ये
वंजातीयिका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ज॥ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥
॥२६॥ अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति । अर्था
न्तरे रूढत्वात् । तथाग्निशब्दः स एषोऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिशब्दात् । हृदयं गार्हपत्य इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं । तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमि ३५

त्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनं । अतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथांतःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते । पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वे
देति । तच्च जाठरे संभवति । यदप्युक्तं मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषात् [illegible]रणात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः । कुतो ह्येष निर्णयो यदुभयथापि विशेष
प्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेषाश्रयणीयो न जाठरविषय इति । अथवा भूताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति
तस्यापि हि द्युलोकादिसंबन्धो मंत्रवर्णादवगम्यते । यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षमित्यादौ । अथवा तच्छरीराया देव
२५ ताया ऐश्वर्ययोगाद्द्युलोकाद्यवयवत्वं भविष्यति । तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इत्युच्यते । नातस्तथा दृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कार
णेभ्यः परमेश्वरप्रत्याख्यानं युक्तं । कुतः तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते । मनो ब्रह्मेत्यु
पासीतेत्यादिवत् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्व[illegible]ह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादिवत् । यदि चेह परमेश्व
रो न विवक्ष्येत केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं वि
शेष उपपादयितुं न शक्यते तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यात् । न तु पुरुषत्वं पुरु
षमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति । परमेश्व
रस्य तु सर्वात्मत्वात् पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमप्युपपद्यते । ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयत इति सूत्रावयवं पठन्ति । तेषामेषोऽर्थः के
वलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात् न तु पुरुषविधत्वं पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः । पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठि

तं वेदेति। पुरुषविधत्वं च प्रकरणात् यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठत्वान्तं यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चुबुकप्रतिष्ठत्वान्तं तत्परिगृह्यते
॥ ६॥ अत एव न देवता भूतं च॥२७॥ यत्पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णे द्युलोकादिसंबंधदर्शनान्मूर्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति
तच्छरीरस्या वा देवताया ऐश्वर्ययोगादिति तत्परिहर्तव्यमभिधीयते। अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरशब्देन
हि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासंभवात्। तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ये
न द्युमूर्धत्वादिकल्पना संभवत्यकारणत्वात् परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च। आत्मशब्दासंभवश्च सर्वेषु पक्षेषु स्थित एव। ६॥ साक्षादप्यविरो
धं॥२८॥ पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधि
कल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। ननु जाठराग्न्यपरिग्रहे ऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दा
दीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति। अत्रोच्यते। अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते न हीह पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठराग्न्य
भिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंकीर्तितत्वाच्च। कथं तर्हि यत्प्रकृतं मूर्धादिचुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणे
दमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति। यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत्। अथवा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतं च पुरु
षविधत्वोपाधिः तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति। निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे २६
तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते। विश्वश्चायं नरश्चेति विश्वेषां वाऽयं नरो विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वात्

विश्वानर एव वैश्वानरः तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत्। अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति। गार्ह
पत्यादिप्रकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते। कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति तां
व्याख्यातुमारभते॥ ६॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥२९॥ अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्ति
निमित्तं स्यात् अभिव्यज्यते किल प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते देशेषु हृदयादिषूपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते। अतः पर
मेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते॥ ६॥ अनुस्मृतेर्बादरिः॥३०॥ प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वायं
मनसाऽनुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते। यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत्। यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबंधात् २०
व्यज्यते न चेह परमेश्वरगतं किंचित्परिमाणमस्ति यद्धृदयसंबंधाद्व्यज्येत तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथाकथंचिदनुस्मरणमा ज
लंबनमित्युच्यते। प्रादेशमात्रत्वेन वायमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै। एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेश
मात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते॥ ६॥ संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति॥३१॥ संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः। कुतः तथा हि
समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्मं मूर्धप्रभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु देहा
वयवेषु संपादयत् प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति। प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा तु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादे
शमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति। स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति

वि२ वि२

केऽपदिशन्नुवाचैष वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै

यि वैश्वानर इति छुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वैश्वानर इति। छुबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते। यद्यपि वाजसनेयके [illegible]

त्वगुणा समाम्नायते आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणो छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायते आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणस्तथापि नैताव

ता विशेषेण किंचिद्धीयते। प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च। संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते॥छ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन्॥ आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्धछुबुकान्तराले जाबालाः य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः।

सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति का वै वरणा का च नासीति तत्र चेमामेव नासिकां वरणा नासीति निरुच्य

पुनरप्यामनन्ति कतमच्चास्य स्थानं भवति भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रु

तिः। अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिमीयत इति अभिगतो वायं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिवि

मानोऽभिमिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानस्तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानर इति सिद्धं॥छ॥ इति शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्

पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥छ॥ ॥शु॥ ॥भं॥ ॥भ॥ ॥व॥ ॥तु॥ ॥छ॥ [redacted]

[redacted]॥ लिखितं॥ श्री॥ ७॥ श्रीः॥ श्रीः॥

२२

॥ ॐ नमो विष्णवे॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्॥१॥ इदं श्रूयते। यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मान

मन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैष सेतुरिति। अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किंचिदवगम्यते। तत्किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संदे

ह्यते। तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तं। कस्मादमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणात्। पारवान् हि लोके सेतुः प्रख्यातो न च परब्रह्मणः पारवत्वं शक्यम

भ्युपगन्तुं। अनन्तमपारमिति श्रवणात्। अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं। तस्य कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः श्रुति

प्रसिद्धो वा वायुः स्यात्। वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति वायोरपि वि

धारणत्वश्रवणात्। शारीरो वा स्यात्। तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपंचं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेः। इत्येवं प्राप्त इदमाह द्युभ्वाद्यायतनमिति। द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्यु

भुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि। यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भ

वितुमर्हति। कुतः स्वशब्दात् आत्मशब्दादित्यर्थः। आत्मशब्दो हीह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानमिति। आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगव

कल्पते। नार्थान्तरपरिग्रहे। क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति। स्वश

ब्देनैव चेह पुरस्ता पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेणेति च। तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् यथानेकात्मको वृक्षः शाखास्कं

धमूलात्मक एवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशंका संभवति तां निवर्तयितुं सावधारणमाह तमेवैकं जानथ आत्मानमिति। एतदुक्तं भवति न कार्यप्रपंचविशिष्टो विचित्र

आत्मा विज्ञेयः। किं तर्हि विद्याकृतं कार्यप्रपंचं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीतैकरसमिति। यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तदानयेत्युक्त

उपरिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतमिति ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ता॥

प्यतास्य व्यपदिश्यमानाद्दृश्यते । मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोप

आत्मनामेवानयतिना देवदत्तं । तद्वद्द्यायतनन्नूतनञ्च तस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानृताभिसंधस्य चापवादः श्रूयते । मृत्योः स मृत्यु
माप्नोति य इह नानेव पश्यतीति सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपंचप्रविलापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादनार्थं । स यथा सैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः
कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेयमात्मानंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्येकरसताश्रवणात् । तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म । यत्तूक्तं
सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थांतरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति तत्रोच्यते विधरणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पा
रवत्त्वादि । न हि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्दारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते सेतुशब्दार्थोऽपि विधरणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि
षिञो बंधनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः । अपर आह । तमेवैकं जानथ आत्मानमिति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं यच्चैतदन्या वाचो विमुंचथेति वाग्वि
मोचनं तदत्रामृतत्वसाधनत्वादमृतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते न तु द्युभ्वाद्यायतनं । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थांतरेण द्युभ्वाद्यायत
नेन भवितव्यमित्येतदयुक्तं ॥ १ ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥ इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनं । यस्मान्मुक्तोपसृप्य[...] देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीति
सृप्य ३ आत्मबुद्धिरविद्या । ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ द्वेषः तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनंतभेदोऽनर्थव्रातः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः
तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति । कथं । भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंश ३८
याः । क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्युक्त्वा ब्रवीति । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति । ब्रह्मणश्च मुक्तोप
सृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे । यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्येवमादौ । प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तो

पसृप्यता व्यपदिश्यमानाद्दृश्यते मुक्तैरुपसृप्य

सृप्य ३

तं सं तु ८

न४

अमृतस्यैष सेतुरि

पसृप्यत्वं प्रसिद्धमस्ति । अपि च तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथेति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यंतरे
ब्रह्मणो दृष्टं तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूंछब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति । तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥ नानुमानमत
च्छब्दात् ॥ ३ ॥ यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थांतरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानिकं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्र
धानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यं कस्मादतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यत्राचेतनस्य न
प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वावगम्यते । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकः शब्दोऽत्रास्ति यः सर्वज्ञः सर्ववि
दित्यादिः । अत एव न वायुरपीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥ प्राणभृच्च ॥ ४ ॥ यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथाप्युपा
धिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । न चोपाधिपरिच्छिन्नस्यावि
भोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक्संभवति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं । कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ भेदव्यपदे
शात् ॥ ५ ॥ भेदव्यपदेशश्चेह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानमिति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता परिशेषादात्मशब्दवा
च्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते न प्राणभृत् । कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ प्रकरणात् ॥ ६ ॥ प्रकरणं चेदं परमात्मनः ।
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् न के
वले प्राणभृति ॥ कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥ द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया इत्यत्र स्थि

त्यदनेन निर्दिश्यते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति कर्मफलाशनमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यौदासीन्येनावस्थानं च। ताभ्यां स्थित्यदनाभ्यां च ईश्व
रक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते। यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्ततस्तस्य प्रकृतस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते। अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमा
कस्मिकमसंबद्धं स्यात्॥ ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमिव प्रसज्येत। न। तस्याविवक्षितत्वात्। क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन
च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्युपाधिसंबद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्छ्रुत्या तात्पर्येण विवक्षित
इति न तस्याकस्मिकं वचनं युक्तम्। गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीत्यत्राप्येतद्दर्शितं द्वा सुपर्णेत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते। यदापि पैंग्युपनिषत्कृते
न व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदापि न विरोधः कश्चित्। कथम्। प्राणभृद्धीह घटादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरी
रं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति प्रतिषिध्यते। यस्तु सर्वशरीरेषूपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते पर एव संभवति। यथा घटादिच्छिद्राणि घटा
दिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवंति तद्वत्प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते। तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्य
भिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः। तस्मात्परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनं तदेतददृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यनेनैव सिद्धं तस्यैव हि भूत
योनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितं यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमिति प्रपंचा[illegible]र्थं तु पुनरुपन्यस्तं॥ ७॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्॥ ८॥ इदं समामनंति।
भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्य ३९
द्विजानाति तदल्पमित्यादि। तत्र संशयः। किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित्परमात्मेति। अतः संशयः। भूमेति तावद्बहुत्वमभिधीयते। बहोर्लोपो भू च बहोरि ४०

ति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्तस्य स्मरणात्। किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकांक्षायां प्राणो वा आशाया भूयानिति सन्निकर्षात्प्राणो भूमेति
प्रतिभाति तथा श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति प्रकरणोत्थानात्परमा
त्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति। तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः। किं तावत्प्राप्तं प्राणो भूमेति। कस्मात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनदर्श
नात्। यथा ह्यस्ति भगवो नाम्नो भूय इति वाव नाम्नो भूयसीति। तथास्ति भगवो वाचो भूय इति मनो वाव वाचो भूय इति च नामादिभ्य आ प्रा
णाद्भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तो नैवं प्राणात्परं भूयःप्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते। अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इत्यदो वाव प्राणाद्भूय इति। प्राणमे
व तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं प्राणो वा आशाया भूयानित्यादिना सप्रपंचमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नु
वीतेत्यभ्यनुज्ञायैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरंपरया भूमानमव
तारयन् प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते। कथं पुनः प्राणे भूम्नि व्याख्यायमाने यत्र नान्यत्पश्यतीत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायते
ति। उच्यते। सुषुप्तावस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत्पश्यतीत्येतल्लक्षणं। तथा
च श्रुतिर्न शृणोति न पश्यतीत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्तावस्थामुक्त्वा प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रतीति तस्यामेवावस्था
यां पंचवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राधान्येन सुषुप्तावस्थां दर्शयति। यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतं यो वै भूमा तत्सुखमिति तदप्यविरुद्धम् अत्रैष देवः स्वप्ना
न्न पश्यत्यथ यदेतस्मिञ्छरीरे सुखं भवतीति सुषुप्तावस्थायामेव सुखश्रवणात्। यच्च यो वै भूमा तदमृतमिति तदपि प्राणस्याविरुद्धं प्राणो वा अमृतमि

तत्र

श्रुतेः। कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानं नस्य तरति शोकमात्मविदित्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्येत। प्राण एव ह्यात्मा विवक्षित इति
ब्रूमः। तथा हि प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मण इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति। यथा वारा नाभौ
समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितमिति च। सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च संभवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य। तस्मात्प्राणो भूमेत्ये
वं प्राप्तं तत इदमुच्यते। परमात्मैव इह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः। कस्मात्। संप्रसादादध्युपदेशात्। संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते सम्यक्
प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात्। बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात्। तस्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्रसं
प्रसादोऽभिप्रेयते। प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। प्राण एव चेद्भूमा स्यात्स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेव तत्स्यात्। न हि
नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टं। किं तर्हि नाम्नोऽन्यदर्थांतरमुपदिष्टं वागाख्यं वाग्वाव नाम्नो भूयसीति। तथा वागादिभ्योऽप्या प्राणाद था।
र्थांतरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टं। तद्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थांतरमेव [illegible] भवितुमर्हति। ननु इह नास्ति
प्रश्नोऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति। नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति। कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यत इत्युच्यते। प्राणविषयमेवातिवादि नविप
त्वमुक्तमनुकृष्यमाणं परस्मा एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति। तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति। अत्रोच्यते। न तावत्प्राणविषय
स्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादाद्यः सत्येनातिवदतीति। ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यतीति। क ४२
थं। यथैषोऽग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं। केन तर्हि। अग्निहोत्रेणैव। सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते।

५३

तथैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्ते [illegible] न सत्यवदनेनातिवादित्वं। केन तर्हि। प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव। सत्यवदनं तु प्राणविदो वि
शेषो वक्तव्य इति। नेति ब्रूमः। श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसंगात्। श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति। नात्र प्राणविज्ञा
नस्य संकीर्तनमस्ति। प्रकरणात्तु प्राणविज्ञानं संबध्येत। तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात्। प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न संगच्छेत एष तु वा अ ==
तिवदतीति। सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नांतरकरणमर्थांतरविवक्षां सूचयति। तस्मात्तु यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महान् ब्राह्मणो
यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदेभ्योऽर्थांतरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते। तादृगेतद्द्रष्टव्यं। न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थांतरविवक्षया भवितव्यमिति नि
यमोऽस्ति प्रकृतसंबंधासंभवकारितत्वादर्थांतरविवक्षायाः। तत्र प्राणांतमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति यत्प्राणविज्ञा
दृष्टि नेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति। तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात्। सत्यं ज्ञानमनं चु१
तं ब्रह्मेति च श्रुत्यंतरात्। तथा व्युत्पादिताय नारदाय सोऽहं भगवः सत्येनातिवदामीत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरंपरया भूमानमुपदिशति। तत्र यत्
प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते। तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति
एवं चात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति। प्राण एव ह्यात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते। न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्यात्मत्वमस्ति। न चान्यत्र
परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुत्यंतरात्। तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति चोपक्रम्योपसंहरति। तस्मै मृदि
तकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमार इति। तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते। प्राणांते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत। आत्मनः तर
न

म्१४ सुखरूपत्वे ५ [illegible] आनंद एतस्यैवा[illegible]

प्राण इति च ब्राह्मणं प्रकरणं तु परमात्मविवक्षां न विघ्नयति भूमा त्रिप्राण एवेति चेन्न। स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि इत्यादिना भूम्न एव प्रकरण
समाप्तेरनुकर्षणात्। वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते॥ ८॥ धर्मोपपत्तेश्च॥ ९॥ अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते
परमात्मन्युपपद्यन्ते। यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति। परमात्मनि चायं दर्श
नादिव्यवहाराभावोवगतो यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुत्यन्तरात्। योप्यसौ सुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उ
क्तः सोप्यात्मन एवासंगत्वविवक्षया उक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया। परमात्मप्रकरणात्। यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुख
स्वरूपत्वविवक्षयोक्तम्। यत आह एषोस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति। इहापि यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भू
मैव सुखमिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति। यो वै भूमा तदमृतमित्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति विका
राणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात् ततोन्यदार्तमिति च श्रुत्यन्तरात्। यथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः पर
मात्मन्येवोपपद्यन्ते। नान्यत्र। तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धं॥ ८॥ अक्षरमंबरांतधृतेः॥ १०॥ कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तद
क्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादि श्रूयते। तत्र संशयः। किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते। किं वा पर एव ईश्वर इति। तत्राक्षरसमाम्नाय
इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात्। ओंकार एवेदं सर्वमित्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मत्वाव
धारणाद्वर्ण एवाक्षरशब्द इत्येवं प्राप्त उच्यते। पर एवात्माक्षरशब्दः। कस्मात्। अंबरांतधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात्। तत्र हि पृथि ४२

धारकेः समस्य विकारजातस्य कालत्रयवर्तिन आकाश एव ओतत्वं प्रोतत्वं चेत्याकाशप्रतिष्ठत्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेने
दमक्षरमवतारितं। तथा चोपसंहृतमेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। न चेयमंबरांतधृतिर्ब्रह्मणोन्यत्र संभवति। यदप्योंकार एवेदं सर्व
मिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात् स्तुत्यर्थं। तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म। स्यादेतत्। [illegible]
कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमंबरांतधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोपीयमुपपद्यते कथमंबरांतधृतेर्ब्रह्मप्रतिपत्तिरिति। अत उत्तरं पठति॥ ८॥ सा च
प्रशासनात्॥ ११॥ सा चांबरांतधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म। कस्मात्। प्रशासनात्। प्रशासनं हीह श्रूयते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृ
तौ तिष्ठत इत्यादि प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म। नाचेतनस्य प्रधानस्य प्रशासनं संभवति। न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासन
मस्ति॥ ८॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च॥ १२॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यं। तस्यैवांबरांतधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित्। किमिदमन्यभा
वव्यावृत्तेरिति। अन्यस्य भावोन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति। एतदुक्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मणोक्षरशब्दवाच्यमिह शंक्यते तद्भावादिदम
बरांतविधरणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः। तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञात्रिति। तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति दृष्ट
त्वादिव्यपदेशस्तु [illegible] न संभवति अचेतनत्वात्। तथा नान्यदतोस्ति द्रष्टृ नान्यदतोस्ति श्रोतृ नान्यदतोस्ति मन्तृ नान्यदतोस्ति विज्ञात्रित्यात्मभेदप्रतिषेधा
त् न शारीरस्याप्युपाधिमतोक्षरशब्दवाच्यत्वम् अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात्। न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति। तस्मात्परमेव ब्र
ह्माक्षरमिति निश्चयः॥ ८॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः॥ १३॥ एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रकृत्य श्रूय

मं४

तो यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति। किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यत आहोस्विदपरमित्येतेनैवायत
नेन परमपरं वैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशयः। तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं। कस्मात्। स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति च तद्वि
दो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात्। नहि परब्रह्मविद्देशपरिच्छिन्नं फलमश्नुवीतेति युक्तं। सर्वगतत्वात्परस्य ब्रह्मणः। ननु अपरब्रह्मपरिग्रहे परं पु
रुषमिति विशेषणं नोपपद्यते। नैष दोषः। पिंडापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः। इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते। कस्मात्। ईक्ष
ति कर्मव्यपदेशात्। ईक्षतिर्दर्शनं। दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म। ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति। स एतस्माज्जीवघ
नात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति। तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात्। ईक्षतेस्तु तथा
भूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते। स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यात
व्यः प्रत्यभिज्ञायते। नन्वभिध्याने परः पुरुष उक्तः ईक्षणे तु परात्परः। कथमितरस्मिन्नितरत्र प्रत्यभिज्ञायत इत्यत्रोच्यते। परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधार
णौ। न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात्। कस्तर्हि जीवघन इत्युच्यते
घनो मूर्तिः जीवलक्षणो घनो जीवघनः। सैंधवखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेंद्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति। अप
र आह। स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यतीतानंतरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकांतरेभ्यः सोऽत्र जीवघन उच्यते। जीवानां हि सर्वेषां करण
परिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः। तस्मात्परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः स एवाभि

द्वन२

ध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते। परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते। परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात्परं किंचिदन्यन्नास्ति। पुरु
षान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति च श्रुत्यंतरात्। परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति च विभज्यानंतरमोंकारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन्परमेव ब्रह्म परं
पुरुषं गमयति। यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति। अथ
यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नं फलं युज्यत इति अत्रोच्यते। त्रिमात्रेणोंकारेणालंबनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्र
मेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः॥१३॥ दहर उत्तरेभ्यः॥१४॥ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मि
न्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यादि वाक्यं समाम्नायते। तत्र योऽयं दहरे हृदयपुंडरीके दहर आकाशः श्रुतः स किं भूता
काशोऽथ विज्ञानात्माथवा परमात्मेति संशय्यते। कुतः। आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यां। आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च प्रयुज्यमानो दृश्यते। तत्र किं भूता
काश एव दहरः स्यात्किं वा पर इति संशयः। तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं ब्रह्मपुरमथवा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति तत्र
जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः। तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहर इति प्राप्तं। तस्य च दहरायतनापेक्ष ३।१४
या दहरत्वं। यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदय आकाश इति च बाह्याभ्यंतरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नंतः समा
हितमवकाशात्मनाकाशस्यैकत्वात्। अथवा जीवो दहर इति प्राप्तं। ब्रह्मपुरशब्दात्। जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते। तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात्
भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं। नहि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः संबंधोऽस्ति। तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः। मन उपाधिकश्च

दृष्टं

दहं प स्मात
वाक्यशेषगते

जीवो मनश्च प्रायेण हृदयेऽवतिष्ठत इत्यतो जीवस्यैवेदं हृदयं तस्य स्थानं स्यात् दहरत्वमपि तस्यैवाराग्रोपमितत्वादवकल्पते। आकाशोपमितत्वादि
च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति। न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते तस्मिन्यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत उत्तरं
ब्रूमः। परमेश्वर एवात्र दहर आकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा। कस्मादुत्तरेभ्यो हेतुभ्यः। तथा अन्वेष्टव्यतया विहितस्य दहरस्याकाशस्य तं चे हिम
द्ब्रूयुरित्युपक्रम्य किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनेन भवति स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्ता
वानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि तत्र पुंडरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्त २५
यन्भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते। यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव तस्योपमानानुपपत्तेर्भूताकाशशंका
निवर्तिता भवति। ननु एकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभवतीत्युक्तं। नैवं संभवति अगतिका हीयं गतिर्यत्काल्प मे
निकभेदाश्रयणमपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न [illegible] बाह्याकाशपरिमाण
[illegible]सुपपद्यते। ननु परमेश्वरस्यापि ज्यायानाकाशादिति श्रुत्यन्तरान्नैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते। नैष दोषः। पुंडरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्ति
परत्वाद्वाक्यस्य न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वं। उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत। न च कल्पिते भेदे पुंडरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः
समाधानमुपपद्यते। एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा ४५
न भूताकाशे संभवन्ति। यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशंकापि निवर्तिता भवति। न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराग्रोपमितस्य

जीवस्य पुंडरीकवेष्टनं च दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुं ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्षितेति चेत्। यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि वि
वक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तं॥ यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वात्पुरस्वामिनः पुरैकदेश
वर्तित्वमस्तीत्यत्र ब्रूमः। परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सद्ब्रह्मपुरमित्युच्यते। ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात्। तस्याप्यस्त्येव पुरेणानेन संबंध उपलब्ध्यधिष्ठा
नत्वात्। स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते। स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशय इत्यादिश्रुतिभ्यः। अथवा जीवपुर एवास्मिन्ब्रह्म सन्नि
हितमुपदिश्यते यथा शालग्रामे विष्णुः सन्निहित इति। तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति च कर्मणाम
न्तवत्फलमुक्त्वाथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वद
त्वं त्परमात्मत्वमस्य सूचयति। यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादिति अत्र ब्रूमः। यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वे
नोक्तः स्याद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत। ननु एतदप्यन्तर्वर्तिसद्भावप्रदर्शनायैव प्र
दर्शितं। तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्याक्षिप्य परिहारा
वसरे आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात्। नैतदेवं। एवं हि सति यदन्तःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजि
ज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात्। तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत। अस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मापहतपाप्मेति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाश
मात्मशब्देन संबध्य अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामानिति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानं कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्श

पुंडरीकं

५८

यति। तस्माद्वाक्योपक्रमेपि दहर एवाकाशो हृदयपुंडरीकाधिष्ठानस्तदंतःसमाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विशेष्यत्वाच्च इति गम्यते।
सावोक्तो ॥ दहर उत्तरः परमेश्वर इति ॥ सू॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च ॥१५॥ दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रप
च्यंते। इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः। इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्म
लोकं न विंदंतीति तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति
तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यंतरे सता सौम्य तदा संपन्नो भवतीत्येवमादौ। लोकेपि किल गाढं सुषुप्तमा
चक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति तथा ब्रह्मलोकशब्दोपि गमयेत्। गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत समानाधि
करण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति। एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं ब्रह्मलोकशब्दस्य समानाधिक
रणवृत्तिपरिग्रहे लिंगं। नह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छंतीति शक्यं कल्पयितुं ॥ सू॥ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः
॥१६॥ धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं। दहरोस्मिन्नंतराकाश इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव
आत्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्यथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाये
ति। तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयिता उच्यते कि चः कर्तरि स्मरणात्। यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदा
मसंभेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदायासंकरायेति एवमिह प्रकृते दहरे विधार
णलक्षणं महिमानं दर्शयत्ययं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यंतरादुपलभ्यते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ
तिष्ठत इत्यादेः। तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकाना
मसंभेदायेति। एवं विधृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ सू॥ प्रसिद्धेश्च ॥१७॥ इतश्च परमेश्वर एव दहरोस्मिन्नंतराकाश इत्युच्यते यत्का
रणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत इत्यादि
प्रयोगदर्शनात्। जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेययोर्वा
भेदं न वा नेष्टुं शक्यत इत्युक्तं ॥ सू॥ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥१८॥ यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येत अस्ति तरस्या
पि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शोऽथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचेति। अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यंतरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वात्तदवस्थावंतं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थांतरं तथा शरी
रव्यपाश्रयत्वादेव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति यथाकाशाद्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं तद्वत्। यथा चादृष्टोपि
लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारादाकाशो वै नामेत्यादौ परमेश्वरविषयो निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयो
भ्युपगत एवं जीवविषयोपि भविष्यति तस्मादितरपरामर्शाद्दहरोस्मिन्नंतराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत्। नैतदेवं स्यात् ॥ कस्मा
दसंभवात्। न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेनोपमीयेत। न चोपाधिधर्माभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः

संभवंति। प्रपंचितं चैतत्प्रथमेसूत्रे। अतिरेकाशंकापरिहारार्थं तु पुनरुपन्यस्तो। पतिष्यति चोपरिष्टादन्यार्थश्च परामर्श इति॥ उ
त्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु॥१९॥ परामर्शाद्या जीवाशंका जाता साऽसंभवान्निरासता। इदानीं तु तस्या एवामृतस्येकात्पुनः समुत्थापनं
जीवाशंकायाः क्रियत उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात्। तत्र हि य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं प्रति
ज्ञाय य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति। एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमे
व पुनः पुनः परामृश्य य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति च जीवमेवाव
स्थांतरगतं व्याचष्टे। तस्य चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्येतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति। नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मी
ति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्यैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादिति चोपक्रम्य शरीरसंबंधनिंदापूर्वकमेष संप्रसा
दोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमपुरुषं दर्शय
ति। तस्मादस्ति संभवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणां अतो दहरोऽस्मिन्नंतराकाश इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चि[…]त्तं प्रति ब्रूयादाविर्भूतस्वरू द्ब्रूया
पस्त्विति। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थो नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्या[…]शंका संभवतीत्यर्थः। कस्मात्। यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो वि
वक्ष्यते आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः। भूतपूर्वगत्या जीववचनं। एतदुक्तं भवति य एषोऽक्षिणीत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशराव[…]
ब्राह्मणेनैनं शरीरात्मतया व्युत्थाप्यैतं त्वेव त इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासोपक्रमेण परंज्योतिरुपसंप[द्य] ४६

प्रति नः
स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत इति यदस्य पारमार्थिकं स्व[…]रूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेण। य[…]त्परं ज्योतिरुप
त्र सं[…]पंचं कृतं तत्परं ब्रह्म। तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं रूपं तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितं। याव
द्देहादिस्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निवर्त्तयन् कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य ज
वत्वं। यदा तु देहेंद्रियमनोबुद्धिसंघाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते नासि त्वं देहेंद्रियमनोबुद्धिसंघातो नासि संसारी किं तर्हि तद्यत्सत्यं
स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति। तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्नेष एव कूटस्थनित्य
दृक्स्वरूप आत्मा भवति। स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः। तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरात्समुत्थाय स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते। कथं पुनः स्वं च रूपं तेनैवाभिनिष्पद्यत इति संभवति कूटस्थनित्यस्य। सुवर्णादीनां तु द्रव्यांतरसंपर्कादभिभूतस्वरूपा
णामनभि[…]द्यते। कथं पुनः स्वं च रूप[…] व्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। तथा न
क्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। न तु तथात्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः सं ४
भवत्यसंसर्गित्वाद्व्योमवत्। दृष्टविरोधाच्च। दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि ता[…]जीवस्य स्वरूपं तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्प
न्नमेव दृश्यते। सर्वो हि जीवः पश्यन् शृण्वन् मन्वानो विजानन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः। तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक्समुत्थाना १२
नं द्दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत। अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं किमात्मिका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरित्यत्रोच्यते। प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेंद्रि

कां १

मनो बुद्धि विषय वेदनो पाधिनिरविविक्तमिवजीवस्य दृष्ट्यादिज्योतिः स्वरूपं भवति। यथाशुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छं श्रौ[illegible]वस्वरूपं प्राग्विवेकग्रहणा
यो मनो बुद्धि विषय वेदनो पाधिनिरविविक्तमिव भवति। प्रमाणेजनितविवेकग्रहणात्तु परावीनः स्फटिकः स्वाछेन शौक्लेन वस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते
इत्युक्तनीला रूपाधिनिरविविक्तमिव भवति। प्रमाणेजनितविवेकग्रहणात्तु
प्रागपि तथैव सन्। तथा देहाद्युपाध्यतिविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात्समुत्थानं। विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणा
भिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः। तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च मंत्रवर्णात् शरीरेष्वशरीरेष्विति। शरीरस्थोऽपि कौं
तेय न करोति न लिप्यत इति च सशरीरत्वाशरीरत्व विशेषाभावस्मरणात्। तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञाना
दाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य संभवतः स्वरूपत्वादेव। एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो
न वस्तुकृतो व्योमवदसंगत्वाविशेषात्। कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यं। यतो य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपदिश्यैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युपदिश
ति योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणात् ब्रह्मेत्यात्ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात्। नापि प्रतिच्छाया
त्मायमक्षिलक्षितो निर्दिश्येत। प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसंगात्। तथा द्वितीयेऽपि पर्याये य एष स्वप्ने महीयमानश्चरतीति न प्रथमपर्यायनिर्दि
ष्टादक्षिपुरुषाद्द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रमात्। किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति द 47
ष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे। द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति। तथा तृतीयेऽपि पर्याये नाहं खल्व
यमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानीति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधति॥ २०००

द्रष्टव्यो ५

तत्त्वेति सप्त मा ग्रय मार्थे १

यत् तत्त्वे विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायं। नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो
विद्यते विनाशित्वादिति श्रुत्यंतरात्। तथा चतुर्थेऽपि पर्याये एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादित्युपक्रम्य मघवन्म
र्त्यं वा इदं शरीरमित्यादिना प्रपंचेन शरीराद्युपाधिसंबंधप्रत्याख्यानेन संप्रसाद शब्दोदितं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरूपा 14
पन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति। केचित्तु परमात्मविवक्षायामेतं त्वेव त इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना
एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्पयंति। तेषामेतमिति संनिहितावलंबिनी
सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत भूयःश्रुतिश्चोपरुध्येत। पर्यायांतराभिहितस्य पर्यायांतरेणानभिधीयमानत्वात् एतं त्वेव त इति च प्रति
ज्ञाय प्राक्चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत। तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृत्वभो
क्तृत्वरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते सर्पादि
विलयनेनेव रज्ज्वादीन्। अपरे तु वादिनः पारमार्थिक
मेव जैवं रूपमिति मन्यंतेऽस्मदीयाश्च केचित्। तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिषेधायेदं शारीरकं शास्त्रमेकरव शास्त्रं २
परमेश्वरएवाविद्यया संसरतीति सिद्धं। नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावेकूटस्थनित्य एकोऽसंगोऽपर
परमेश्वरस्तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनवाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जी
परमेश्वराद्भिन्नो जीवात्मा
: क्व रस्थ नित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया विवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति। पश्चि दर्शयिष्यति २

मायया १

सत्य २

नत्रु

वादन्यथेदं व्युत्पिपादयिषति। जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति। किंत्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदं। एवं हि स्वाभाविककर्तृत्व-
भोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यंत इति मन्यते। प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवव-
दित्यादिना वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः॥७॥ अन्यार्थश्च परामर्शः॥२०॥ अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपराम-
र्शो दर्शितः। अथ य एष संप्रसाद इत्यादिः स दहरपरमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकः प्राप्नोत्यत
आह। अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी। किं तर्हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी। कथं। संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे
देहेंद्रियपंजराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितान्स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रांतः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्था-
यां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। यदस्योपसंपत्तव्यं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणा-
यमभिनिष्पद्यते स एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते॥७॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तं॥
२१॥ यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति। तस्य प-
रिहारो वक्तव्यः। उक्तोऽस्य परिहारः परमेश्वरेऽप्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्यर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्य-
त्र। स एव परिहारोऽत्रानुसंधातव्य इति सूचयति। श्रुत्यैव च तदल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंऽतर्हृदय आ- ४८
काश इति॥७॥ अनुकृतेस्तस्य च॥७॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः। तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति

यम१ ५५

पे१

समामनंति। तत्र यं भांतमनुभाति सर्वं यस्य भासा सर्वं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तं कु-
तः। तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात्। तेजःस्वभावकं हि चंद्रतारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धं। तथा सह
सूर्येण सर्वमिदं चंद्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते। अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभाव-
केष्वनुकारदर्शनात्। गच्छंतमनुगच्छतीतिवत्। तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति। कस्मादनुकृतेः। अनुकरणमनुकृतिः।
यदेतत्तमेव भांतमनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते। भारूपः सत्यसंकल्प इति हि प्राज्ञमात्मानमामनंति। न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्या-
दयोऽनुभांतीति प्रसिद्धं। समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भांतमनुभायुः। न हि प्रदीपः प्रदीपांतरमनुभाति। य-
दप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति। नायमेकांतो भिन्नस्वभावकेष्वप्ययमनुकारो दृश्यते। सुतप्तोऽयःपिंडोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहंतमनुदहति
भौमं वा रजो वायुं वहंतमनुवहतीति। अनुकृतेरित्यनुभानमसूचयत्। तस्य चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति। तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
तीति च। तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति। तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति हि प्राज्ञमात्मानमामनंति। तेजों-
तरेण सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च तेजोंतरे तेजोंतरस्य। नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता।
यथा सूर्यज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत्। न तत्र सूर्यो भातीति च तत्रशब्दमादरेण प्रकृतग्रहणं दर्शयति। प्रकृतं च ब्रह्म यस्मि-
न्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतमित्यादिना। अनंतरं च हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं। तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति। कथं तज्ज्यो-
३ तिषां ज्योतिरित्यत आह। न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तेजोऽनुकं विभानमनुभास्यते तद्धि सर्वमिदमित्यनवशे-
षश्रुतेः। सर्वस्यैवास्य

नेनोस्ति ५

यपा

तिषां ज्योतिरित्यत इदमुक्तं न तत्र सूर्यो भातीति। यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां तेजसान्तरप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्प्यते सूर्य इवेतरेषामिति।
तत्रोच्यते तेजोधातुरन्यो न संभवतीत्युपपादितं ब्रह्मण्यपि तेषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते। यत्तावदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते ब्रह्म तु
नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयं ज्योतिःस्वरूपत्वात्। येन सूर्यादयस्तस्मिन्न भान्ति। ब्रह्म ह्यन्यद्व्यञ्जकं नान्येन व्यज्यते। आत्मनैवायं ज्योति
षास्ते अगृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिश्रुतिभ्यः॥७॥ अपि च स्मर्यते॥२३॥ अपि चेदृग्रूपत्वं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु। न तद्भासयते सूर्यो न शश
ाङ्को न पावकः। यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति। यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति च॥७॥
शब्दादेव प्रमितः॥२४॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठतीति श्रूयते। तथाङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः। ईशानो भूतभव्यस्य स ए
वाद्य स उ श्व एतद्वै तदिति च। तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति संशयः। तत्र परिमाणोपदेशात्तावद्विज्ञानात्मे
ति प्राप्ते। न ह्यनन्तायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणमुपदिश्येत। विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात्संभवति कयाचित्कल्पनयाङ्गुष्ठमात्रत्वं स्मृ
तेश्च अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम्। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यम इति। न हि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यस्तेनात्र
संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो भवितुमर्हति। कस्मात्। शब्दादीशानो भूतभव्यस्येति। न ह्यन्यः प
रमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता। एतद्वै तदिति च प्रकृतं पृष्टमिह संदधाति। एतद्वै तद्यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः। पृष्टं चेह ब्रह्म अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मा ४९
दन्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति। शब्दादेव प्रत्यक्षान्नामतो वैश्वानर इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः। कथं पुनः सर्व

गतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः॥७॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्॥२५॥ सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठ
मात्रत्वमिदमुच्यते। आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम्। न ह्यञ्जसातिमात्रस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते। न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हति
ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम्। ननु प्रतिप्राणि भेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते। मनुष्याधिकारत्वादि
४ दि ति। शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति वर्णितमेतदधिकारलक्षणे। मनुष्याणां च
अ नियतपरिमाणः कायस्तदौचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम्। अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्व
न५ मुपपन्नं परमात्मनः। यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति तत्प्रत्युच्यते। स आत्मा तत्त्वमसीत्यादिवत्संसारिण एव सतो
ऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति। द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैक
त्वोपदेशपरा। तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित्। एतमेवार्थं परेण स्फुटीकरिष्यति। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरा
त्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः। तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण। तं विद्याच्छुक्रममृतमिति॥७॥ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्॥२६॥
अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम्। तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते। बाढं मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेति
इह ब्रह्मविज्ञाने नियमोऽस्ति। तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोतीति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते। कस्मात्। संभवात्। संभव
ति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम्। तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम्। तथा सामर्थ्य

तत्र कार

४ न न रूपीणां ओयास्त्वाद्दितनेत्र नधिकारणं ४

मपि तेषां संभवति मंत्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात्। न च तेषां कश्चित्प्रतिषेधोस्ति। न चोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निव
र्त्यते। उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात्। अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा
सू॥ + प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास। भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादि। यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतांत
\+ राभावादिति न तद्विद्यास्वस्ति। न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति। न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया। तस्माद्दे
वादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते। देवाद्यधिकारेप्यंगुष्ठमात्रश्रुतिः स्वांगुष्ठापेक्षया न विरुध्यते॥२६॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्र
तिपत्तेर्दर्शनात्॥२७॥ स्यादेतद्यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूप
संनिधानेन कर्मांगभावोभ्युपगम्येत। तदा च विरोधः कर्मणि स्यात्॥ का॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्। न हीन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधा
नेन यागांगभावो दृश्यते। न च संभवति। बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानानुपपत्तेरिति चेत्। नायमस्ति विरोधः। कस्मादनेकप्रति
पत्तेः। एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकरूपप्रतिपत्तिः संभवति। कथमेतदवगम्यते। दर्शनात्। तथाहि कति देवा इत्युपक्रम्य त्रयश्च त्री च शता त्र
यश्च त्री च सहस्रेति निरुच्य कतमे त इत्यस्यां पृच्छायां महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनोनेक
रूपतां दर्शयति। तथा त्रयस्त्रिंशतोपि षडाद्येकैकक्रमेण कतम एको देव इति प्राण इति प्राणैकरूपतां देवतानां दर्शयतीति तस्यैवैकस्य प्राणस्य ५०
युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा स्मृतिरपि आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ। योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्। प्राप्नुयाद्विषया

स्य ५

अपेतधर्मा इति शक्तियोगादियुपपद्यते अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्मांगभावचोदनास्वने
काप्रतिपत्तिर्दृश्यते २

कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्। संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिवेत्येवंजातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकश
रीरयोगं दर्शयति। किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम्। अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहु
षु यागेषु युगपदंगभावं गच्छति परि[illegible]दृश्यते क्वचिदेको विग्रहवाननेकत्र न युगपदंगभावं गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको
ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते। क्वचिच्चैको विग्रहवाननेकत्र युगपदंगभावं गच्छति यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते। तद्व
दिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेपि देवानां न किंचि
त्कर्मणि विरुध्यते॥२७॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्॥२८॥ मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्र प्रसंजि शब्दे तु विरोधः ६
सज्येत। कथम्। औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबंधमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम्। इदानीं तु विग्रहवती देवताभ्युपग
घ५ म्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसंबंधीनि हवींषि भुंजीत। तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य श
ब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबंधे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत्। नायमप्यस्ति विरोधः। कस्मादतः
प्रभवात्। अत एव हि वैदिकाच्छब्दाद्[illegible] वादिकं जगत्प्रभवति। ननु जन्माद्यस्य यत इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोवधारितं ती
कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते। अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोभ्युपेतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतो यावता वसवो
रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात्। तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन वार्यते। चे २

गु २

उत्प२
प्रसिद्धंहिलोकेदेवदत्तस्यपुत्रउत्पन्नेयज्ञदत्तइतितस्यनामक्रियतइतितस्माद्विरोधएवशब्दस्येतिचेत्।नगवादिशब्दार्थसंबंधनि
त्यत्वदर्शनात्।नहिगवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वेतदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वंस्यात्।द्रव्यगुणकर्मणांहिव्यक्तयएवोत्पद्यंतेनाकृतयः।आकृतिभिश्च
शब्दानांसंबंधोनव्यक्तिभिर्व्यक्तीनामानंत्यात्संबंधग्रहणानुपपत्तेः।व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनांनित्यत्वात्।नगवादिशब्देषुकश्चिद्वि
रोधोदृश्यते।तथादेवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेप्याकृतिनित्यत्वान्नकश्चिद्वस्वादिशब्देषुविरोधइतिद्रष्टव्यं।आकृतिविशेषोदेवादीनांमंत्रादि तु
भ्योविग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगंतव्यः।स्थानविशेषसंबंधनिमित्ताश्चेंद्रादिशब्दाःसेनापत्यादिशब्दवत्।ततश्चयोयस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठतिसस म
इंद्रादिशब्दैरभिधीयतइतिनदोषोभवति।नचेदंशब्दप्रभवत्वंब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते।कथंतर्हिस्थितेवाचकात्मनानित्ये
शब्देनित्यार्थसंबंधिनिशब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतःप्रभवइत्युच्यते।कथंपुनरवगम्यतेशब्दात्प्रभवतिजगदितिप्रत्यक्षानुमा
नाभ्यांप्रत्यक्षंश्रुतिःप्रामाण्यंप्रत्यनपेक्षत्वात्।अनुमानंस्मृतिःप्रामाण्यंप्रतिसापेक्षत्वात्।तेहिशब्दपूर्वांसृष्टिंदर्शयतः।एतइतिवैप्रजाप
२ तिर्देवानसृजतासृग्रमितिमनुष्यानिंदवइतिपितॄंस्तिरःपवित्रमितिग्रहानाशवइतिस्तोत्रंविश्वानीतिशस्त्रमभिसौभगेत्यन्याःप्रजाइतिश्रु
तिःतथान्यत्रापिसमनसावाचंमिथुनंसमभवदित्यादिनातत्रतत्रशब्दपूर्विकासृष्टिःश्राव्यते।स्मृतिरपि।अनादिनिधनानित्यावागु
३ त्सृष्टास्वयंभुवा।आदौवेदमयीदिव्यायतःसर्वाःप्रवृत्तयइति।उत्सर्गोप्ययंवाचःसंप्रदायप्रवर्तनात्मकोद्रष्टव्योनादिनिधनाया अन्य
याअन्यादृशस्योत्सर्गस्यासंभवात्।तथा।नामरूपंचभूतानांकर्मणांचप्रवर्तनं।वेदशब्देभ्यएवादौनिर्ममेसमहेश्वरइति।सर्वेषांतुसनाम ५१

छ अन्यथाच्चप्रत्ययो ५
नानिकर्माणिचपृथक्पृथक्।वेदशब्देभ्यएवादौपृथक्संस्थाश्चनिर्ममेइतिच।अपिचचिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन्तस्यवाचकंशब्दंपू
र्वंस्मृत्वापश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीतिसर्वेषांनःप्रत्यक्षमेतत्।तथाप्रजापतेरपिस्रष्टुःपूर्वंवैदिकाःशब्दामनसिप्रादुर्बभूवुःपश्चात्तदनुगतान
र्थान्ससर्जेतिगम्यते।तथाचश्रुतिः।सभूरितिव्याहरन्सभूमिमसृजतेत्येवमादिकाभूरादिशब्देभ्यएवमनसिप्रादुर्भूतेभ्योभूरादिलोकान्
सृष्टान्दर्शयति।किमात्मकंपुनःशब्दमभिप्रेत्येदंशब्दप्रभवत्वमुच्यते।स्फोटमित्याह।वर्णपक्षेहितेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यःश
ब्देभ्योदेवादिव्यक्तीनांप्रभवइत्यनुपपन्नंस्यात्।उत्पन्नप्रध्वंसिनश्चवर्णाःप्रत्युच्चारणमन्यथाचान्यथाचप्रतीयमानत्वात्।तथाह्यदृश्यमानो
पिपुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेवविशेषतोनिर्धार्यतेदेवदत्तोयमधीतेयज्ञदत्तोयमधीतइति।नचायंवर्णविषयोमिथ्याज्ञानं
बाधकप्रत्ययाभावात्।नचवर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता।नह्येकैकोवर्णोऽर्थंप्रत्याययेत्व्यभिचारात्।नचवर्णसमुदायप्रत्ययोस्तिक्रम
स्त ५ वत्त्वाद्वर्णानां।पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोंत्योवर्णोऽर्थंप्रत्याययिष्यतीतियद्युच्येत।तन्न।संबंधग्रहणापेक्षोहिशब्दःस्वयंप्रतीयमानो द्र ५
ऽर्थंप्रत्याययेत्धूमादिवत्।नचपूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितस्यांत्यस्यवर्णस्यप्रतीतिरस्त्यप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणां।कार्यप्रत्यायितैःसंस्कारैः
सहितोंत्योवर्णःप्रत्याययिष्यतीतिचेत्।न।संस्कारकार्यस्यापिस्मरणस्यक्रमवर्तित्वात्।तस्मात्स्फोटएवशब्दः।सचैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्का
रबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाकेप्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतयाझगितिप्रत्यवभासते।नचायमेकप्रत्ययोवर्णविषयास्मृतिर्वर्णा
नामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः।तस्यप्रत्युच्चारणंप्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वम्।भेदप्रत्ययस्यवर्णविषयत्वात्।तस्मान्नित्याच्छब्द
च

श्री ० तु १ ना २

दनिश्चयकातुक्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रजनवतीति। वर्णा एव शब्द इति भगवानुपवर्षः॥ ननु तान्न प्रध्वंसिवं वर्णाः स्फुटी। ततः
त एवेति प्रत्यभिज्ञा नात्॥ सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेत्॥ न। प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः प्रत्यभिज्ञानमात्र निमित्त
मिति चेत्॥ न। व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानानुत्पत्तेः प्रत्युच्चारणं गवादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरन् तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात्। न त्वेतद
दृष्टा वर्णाः क्रय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते। द्विर्गोशब्दउच्चरित इति हि प्रतिपत्तिर्न द्वौ गोशब्दाविति। ननु वर्णा अपुच्चारणे भेदेन भिन्नाः प्रती
यन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तमत्रानिर्धार्यते सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यंग्यत्वा
द्वर्णानामभिव्यंजकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः॥ अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णानां
यः कल्पयितव्याः ताश्च परोपाधिकोऽभेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम्। तत्र तु वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिर्भेदप्रत्ययः स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्प
नालाघवं। एवमेव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानं। कथं ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन्नकारो युगप
दनेकरूपः स्यात्। उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्चेति। अथवा ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इति। कः पुनरयं
ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति। प्रत्यासीदतश्च पटुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासंजयति। तन्निबन्धनाश्चो
दात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। एवं सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया न विप्लवन्ते। इतरथा हि वर्णा ५२
नां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता उदात्तादिविशेषाः कल्प्येरन् संयोगविभागानां प्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्वध्य

वा० तु ३

६० ततः

सितुं शक्यन्ते इत्यतो निरालम्बना एव ते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः॥ अपि च नैवं तदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भे
दो भवेदिति। न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो न विभ्रमदीति। न हि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवात् स्फो
टकल्पनानर्थिका। न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्काराया बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत्॥
न। अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्। एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया। कथमेतदवगम्यते
यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते न तु दकारादयः। यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात् ततो दकारा
नरतथा १ दय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्त्तेरन्। तस्मादियमेका बुद्धिर्वर्णविषया स्मृतिः। ननु नैकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यते इत्युक्तं तत्प्र
त्युच्यते। संभवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वं पंक्तिर्वनं सेना दश शतं सहस्रमित्यादिदर्शनात्। या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः सा बहुष्वेव
वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेवात्र वादयति वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युस्तत्तो जारा
राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्। त एव हि वर्णा इतरत्र चेतरत्र च प्रत्यवभासन्त इत्यत्र वदामः। सत्यपि समस्तप्रत्यवमर्शे
यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पंक्तिबुद्धिमारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति। तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृ
तापदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते। वृद्धव्यवहारे चामी वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्
तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना। स्फोटवादिन

स्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना। वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यंजयंति स स्फोटोर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात्। अथापि नाम प्रत्युच्चारणम
न्यान्ये वर्णाः स्युः तथापि प्रत्यभिज्ञालंबनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगंतव्यत्वात् या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु संचारयि
तव्या ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धं॥२८॥ अत एव च नित्यत्वं॥२९॥ कर्तुरस्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभ
वाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशंक्य अतः प्रभवादिति परिहृत्येदानीं तदेव वेदनित्यत्वं स्थितं द्रढयति अत एव च नित्यत्वमिति। अत एव नियताकृतेर्देवादेर्ज
गतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यं। तथा च मंत्रवर्णः यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविंदन्नृषिषु प्रविष्टामिति स्थितामेव वाचम
नुविन्नां दर्शयति। वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति। युगांतेंतर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा इति॥२९॥ समाननामरूप
त्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च॥३०॥ अथापि स्याद्यदि पश्वादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोपि संतत्यैवोत्पद्येरन्निरुध्येरंश्च ततोभिधाना
भिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्संबंधनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत। यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभि
नवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदंति तदा कथमविरोध इति तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादिति। तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगंतव्यं। प्रतिपाद
यिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वमुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति। अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेपि पूर्वप्रबोधवदुत्तर
प्रबोधेपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः। एवं कल्पांतरप्रलयप्रभवयोरपीति द्रष्टव्यं। स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते। यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्य
थास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति

या

नै सवदर २

५२

स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लो
का इति। स्यादेतत् स्वापे पुरुषांतरव्यवहाराविच्छेदात्स्वयं च सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवादविरुद्धं। महाप्रलये तु सर्वव्यव
हारोच्छेदाज्जन्मांतरव्यवहारवच्च कल्पांतरव्यवहारस्यानुसंधातुमशक्यत्वाद्विषममिति। नैष दोषः सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमे
श्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पांतरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः। यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मांतरव्यवहारमनुसंदधाना दृश्यंत इति
न तत्प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यं। यथा हि प्राणित्वाविशेषेपि मनुष्यादिस्तंबपर्यंतेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबंधः परेण परेण भूयान्भवन्दृश्यते तथा हि ब.
मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यंतेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति व
दितुं। ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्क २
ल्पांतरव्यवहारानुसंधानोपपत्तिः। तथा च श्रुतिः। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरण
महं प्रपद्ये इति। स्मरंति च शौनकादयो मधुच्छंदःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति। प्रतिवेदं चैवमेव कांडर्ष्यादयः स्मर्यंते। श्रुतिरप्यृषिज्ञान
पूर्वकमेव मंत्रेणानुष्ठानं दर्शयति। यो ह वा अविदितार्षेयच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पद्यते
स्तुकं मप तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यादिति। प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते दुःखपरिहारार्थिनिः पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्यैव निष्पद्यते
स्मृतिश्च भवति। तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे। तान्येव प्रतिपद्यंते सृज्यमानाः पुनः पुनः। हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते। तद्भा
य चाधर्मः प्रतिषिध्यते दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयाविति अतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरा २

फन १

धविक्ष २

55

विताःप्रपद्यंते तस्मात्तत्स्यारोचतइति।प्रलीयमानमपि चेदंजगच्छक्त्यवशेषमेवप्रलीयते।शक्तिमूलमेव च प्रभवति।इतरथाकस्मिकत्वप्रसंगात्
न चानेकाकाराः शक्तयः शक्याः कल्पयितुं।ततश्च विच्छिद्यापुद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां
वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिंद्रियविषयसंबंधनियतत्ववेत्प्रत्येतव्यं।नहींद्रियविषयसंबंधादेर्व्यवहारस्य प्र
तिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेंद्रियविषयं कल्पयितुं शक्यमुत्प्रेक्षितुं।अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात् कल्पांतरव्यवहारानुसंधानक्षमत्वाच्चेश्वरा
णां समानानामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवंति।समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमा
नायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः।समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः।सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्।दिवं च पृथिवीं चां
तरिक्षमथोस्वरिति।यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्याचंद्रमःप्रभृति जगत्क्लृप्तं तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरो कल्पयदित्यर्थः।तथाग्निर्वा अकामयत
अन्नादो देवानां स्यामिति।स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपद्यस्मै वा अग्नये निरवपत्तयोः
समाननामतां दर्शयति।इत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या।स्मृतिरपि।ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः।शर्वर्यंते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो
२ ददात्यजः।यथर्तुष्वृतुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये।दृश्यंते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु।तथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह।देवा
देवैरतीतैर्रूपैर्नामभिरेवचेत्येवंजातीयका द्रष्टव्या॥३०॥मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः॥३१॥इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिका ५४
र इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते।देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते।कस्मात्।मध्वादिष्वसंभवात्।ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्या

त२

चाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्येत।न चैवं संभवति।कथं।असौ वा आदित्यो देवमध्विति ह्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन्।
देवादिषु चाभ्युपासकेष्वभ्युपगम्यमाने आदित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत।पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पंच रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या
मरुतः साध्याश्च पंच देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवंतीत्युपदिश्य स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यतीत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति।वस्वादयस्तु कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो जानीयुः कं वान्य
वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः।तथाग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः।वायुर्वाव संवर्गः।आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः।इत्यादिषु देवतात्मो
पासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः संभवति।तथेमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इत्यादिषु ऋषिसंबंधेषूपासनेषु न ते
षामेवर्षीणामधिकारः संभवति।कुतश्च देवादीनामनधिकारः॥३१॥ज्योतिषि भावाच्च॥३२॥यदिदं ज्योतिर्मंडलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बंभ्रमज्जग
दवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यंते।लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च।न च ज्योतिर्मंडलस्य हृदयादिना विग्रहेण
त४ चेतनतयार्थित्वादिना वा योगोऽवगंतुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमात्।एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः।स्यादेतत्।मंत्रार्थवादेतिहासपुराणलो
व ३ केभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति।नेत्युच्यते।न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति।इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्र
माणांतरमूलतामाकांक्षति।अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थाः संतो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यंते
x न तावल्लोको नाम किंचित्स्वतंत्रं प्रमाणमस्ति।प्रत्यक्षादिभ्य एवाविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते। उ २

मंत्रा अपि कृत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य॥ ३३॥ भावं
तु बादरायणोस्ति हि॥ ३३॥ तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामि
श्रास्वसंभवोधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां संभवोर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधापेक्षत्वादधिकारस्य। न क्वचिदसंभव इत्येतावता यत्र सं
भव[illegible]स्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः संभवति। तत्र यो न्यायः सो
त्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं। तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणामिति। ते होचुर्हंत
तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितीन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि च। स्मार्त
दे. मपि गंधर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि चेत्यत्र ब्रूमः। ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावंतमैश्व
र्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयंति। मंत्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं वि
ग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यं। तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे मेधातिथेर्मेषेति मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति। स्मर्यते च आदित्यः पुरुषो भू
त्वा कुंतीमुपजगामेति। मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यंते। मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वम
भ्युपगम्यते। चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मंत्रार्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तं। यदप्युक्तं मंत्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमित्यत्र ब्रू ५५
मः। प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं। नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते। अ

ब्र. भा. सू. देवता

अत्राह विषम उपन्यासः। त

त्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते। अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थ्येन वृत्तांतविषया
प्रवृत्तिः शक्याध्यवसातुं। न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवांतरवाक्यस्य पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति। यथा न सुरां पिबेदिति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसंबंधात्सुरापा
नप्रतिषेध एवैकोर्थोऽवगम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसंबंधात्सुरापानविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः। युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्व
यस्यैकत्वादवांतरवाक्यार्थस्याग्रहणं। विध्युद्देशार्थवादयोस्तु अर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तांतविषयं प्रतिपद्यानंतरं कैमर्थ्यवशेन विधेः स्ता
वकत्वं प्रतिपद्यंते। यथा हि वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादीनां पदानां विधिना संबंधो नैवं वायुर्वै क्षेपिष्ठा देव
ता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्येषामर्थवादगतानां पदानां विधिना संबंधो नैव वायुर्वा [illegible] न हि भवति वायुर्वा आ
लभेतेति क्षेपिष्ठा देवता आलभेतेत्यादि। वायुस्वभावसंकीर्तनेन त्ववांतरमन्वयं प्रतिपद्यैवं विशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवंति। तद्यत्र सोऽवां
तरवाक्यार्थः प्रमाणांतरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते। यत्र प्रमाणांतरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन। यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमा
णांतराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित्प्रमाणांतराविरोधाद्विद्यमानवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः। एतेन
मंत्रो व्याख्यातः। अपि च विधिभिरेवेंद्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिंद्रादीनां स्वरूपं। न हि स्वरूपरहिता इंद्रादयश्चेतसि आरोपयितुं शक्यंते। न चेतस्यनारूढायै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते। श्रावयति च यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्
वषट्करिष्यन्निति। न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं संभवति शब्दार्थयोर्भेदात्। तत्र यादृशं मंत्रार्थवादयोरिंद्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणके

न प्रत्याख्यातुं युक्तं। इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवतादिविग्रहादि प्रपंचयितुं। प्रत्यक्षा
दिमूलमपि संभवति। भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंतनानां प्रत्यक्षं तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरंतीति स्मर्यते। यस्तु
ब्रूयादिदानींतनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्। इदानीमिव च नान्यदापि सार्व
भौमः क्षत्रियोस्तीति ब्रूयात्ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुंध्यात्। इदानीमिव च कालांतरेप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत। त
तश्च व्यवस्थाविधायि शास्त्रमनर्थकं कुर्यात्। तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यजह्रुरिति श्लिष्यते। अपि च स्मरंति स्वाध्या
यादिष्टदेवतासंप्रयोग इत्यादि। योगोप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुं। श्रुतिश्च योगमाहा
त्म्यं प्रख्यापयति। पृथ्व्यप्तेजोनिलखे समुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य
योगाग्निमयं शरीरमिति। ऋषीणामपि मंत्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तं। तस्मात्समूलमितिहासपु
राणं। लोकप्रसिद्धिरपि न सति संभवे निरालंबनाध्यवसातुं युक्ता। तस्मादुपपन्नो मंत्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः।
ततश्चार्थित्वादिसंभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः। क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यंते॥ ॥ शुगस्य तदनादरश्र
वणात्तदाद्रवणात्सूच्यते॥३४॥ यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकारस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवा ७६
देन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशंकां व्यावर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते। तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तमर्थित्वसामर्थ्य

तस्माद१ का२१ त्रि१

योः संभवात्। तस्माच्छूद्रो यज्ञेनवकॢप्त इतिवच्छूद्रो विद्यायामनवकॢप्त इति निषेधाश्रवणात्। यच्च कर्मस्वनधिकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिका
रस्यापवादकं। न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते। भवति च लिंगं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्राय
णं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति। अह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति। विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसंपन्नाः स्मर्यंते
तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति एवं प्राप्ते ब्रूमः। न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात्। अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधि
क्रियते। न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्त्युपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्योपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात्। यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधि
कारकारणं भवति। सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति। शास्त्रीयेर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात्। शास्त्रीयस्य च
सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात्। यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवकॢप्त इति तन्न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवकॢप्तत्वं द्यो
तयति। न्यायस्य साधारणत्वात्। यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिंगं मन्यसे न तल्लिंगं न्यायाभावात्। न्यायोक्ते हि लिंगदर्शनं द्योत ५
कं भवति। न चात्र न्यायोस्ति। कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु। अर्थवादस्थत्वा
त्तु न क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते। शक्यते चायं शूद्रशब्दोधिकृतविषये योजयितुं। कथमिति उच्यते। कम्वर एनमेतत्संतं सयुग्वानमिव
रैक्वमात्थेत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पादे। तामृषी रैक्वः शूद्रशब्देनानेन सूचयांबभूवा
त्मनः परोक्षज्ञताख्यापनायेति गम्यते जातिशूद्रस्यानधिकारात्। कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति। उच्यते। तदाद्रवणात् शुचमभिदुद्राव शुचा वा

म

ते। वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्त्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्याद्यनाया विवर्त्तन्ते इत्यावगम्यते। वायुविज्ञानादेव वेदममृतत्वं तेषामित्यादिश्रुतं न
र्वाय्वैव वृष्टिर्वायुः समष्टिरपपुनर्मृत्युं जयति य एवं वेदेति। तस्माद्वायुरयमिह इति पत्र वा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मैव वेदमिह प्रतिपत्त
व्यं कुतः। इदं तेन तरालोचनानां ह्रवीत्तरयोर्हि ग्रंथभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे इत्येव कथम कस्मादंतराले वायुं निर्दिश्य
मानं प्रतिपाद्येमहि। पूर्वं तावत् तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेति ब्रह्म निर्दिष्टं। तदेवेद
पि सन्निधानात् जगत्सर्वं प्राण एजतीति चलोकाश्रयत्वभयहेतुत्वतज्ज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते प्राणशब्दोप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः प्राण
स्य प्राणमिति दर्शनात्। एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य तथा चोक्तं न प्राणेनापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेणतु जी
वंति यस्मिन्नेताउपाश्रिताविति। उत्तरत्रापि भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचम इति ब्रह्मैव निर्दिश्यते द्र १
न वायुः। स वायुकस्य जगतो भयहेतुर्वा सन्निधानात् महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। वज्रशब्दो
प्ययं भयहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तो यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादि
शासने प्रवर्त्तते एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्त्तत इति भयानकं वज्रं वज्रोपमितं ब्रह्म।
तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यंतरं भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति। अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मै ५८
वेदमिति गम्यते। ब्रह्मज्ञानाद्धि अमृतत्वप्राप्तिस्तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति मंत्रवर्णात्। यत्तु वायुविज्ञानात्

प्रत देवेहं पि सन्निधानात् ५

स्मा २

२।

क्वचिदमृतत्वमभिहितं तदापेक्षिकं। नन्वेवं प्रकरणांतरकरणेन परमात्मानमभिधायातोन्यदार्तमिति वायवादेर्वेतंवा सन्निधानात् प्रकरण
स्यापि परमात्मनिश्चयोऽन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति परमात्मनः पृष्टत्वात्॥ ज्योति
र्दर्शनात्॥४१॥ एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते। तत्र संशय्यते। किं ज्योतिःशब्दं चक्षु
र्विषयं तमोपहं तेजः किंवा परं ब्रह्मेति। किं तावत् प्राप्तं प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति। कुतः ज्योतिःशब्दस्य तत्र रूढत्वात्। ज्योतिश्चरणा
भिधानात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्त्तते। न चेह तद्वत्किंचित्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते। तथा च नाडीखंडे प्रपठ्यते अथ यत्रैतदस्मा ८
च्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता। तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः पर
मेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दं कस्माद्दर्शनात्। तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते। य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मादिगुणस्यात्मनः प्रकर
णादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानादेतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति चानुसंधानात्। अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इ
ति चाशरीरतया ज्योतिःसंपन्नस्याभिधानाद् ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इति च विशेषणात्। यत्तूक्तं मुमुक्षो
रादित्यप्राप्तिरभिहितेति नासावात्यंतिको मोक्षो गत्युत्क्रांतिसंबंधात् न ह्यात्यंतिके मोक्षे गत्युत्क्रांती स्त इति वक्ष्यामः॥ ८॥ आकाशोऽर्थांतरत्वा
दिव्यपदेशात्॥४२॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूयते। तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसि
द्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपर्याय एव युक्तः आकाशशब्दस्य तस्मिन्रूढत्वात् नामनिर्वहणस्य रूपनिर्वहणस्य वा अवकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं श

क्षचात् स्वछ्द्यावदेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिंगस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति। कस्मादर्थांतरत्वादिव्य
पदेशात्। ते यदंतरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थांतरभूतमाकाशं व्यपदिशति। न च ब्रह्मणोन्यन्नामरूपाभ्यामर्थांतरं संभवति। सर्व
स्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात्। नामरूपयोरपि निर्वहणं निरंकुशं न ब्रह्मणोन्यत्र संभवत्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम
नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मकर्तृकत्वश्रवणात्। ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति। बाढमस्त्यभेदस्त्विह विवक्षितो ना
मरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिंगमभिहितं भवति। तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति च ब्रह्मवादस्य लिंगानि। आकाशस्तल्लिंगादि
त्यस्यैवायं प्रपंचः॥ ४१॥ सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेन॥ ४२॥ व्यपदेशादिति वर्तते। बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु पुरुष
हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपंचः कृतः। तत्किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपा
दनपरमिति विशयः। किं तावत्प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति। कुत उपक्रमे योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति शारीरलिंगात् उप
संहारे स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागात्। मध्येपि बुद्धांताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपंचनादि
६२ त्येवं प्राप्ते ब्रूमः [illegible] परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरम्। कस्मात् सुषुप्तावुत्क्रांतौ च शारीराद्भेदे
न परमेश्वरं व्यपदिशति। तत्र सुषु[illegible] व्यपदेशात् सुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरमिति शारी ५९
राद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति। तत्र पुरुषः शारीरः स्यात् तस्य वेदितृत्वात् बाह्याभ्यंतरवेदनप्रसंगे सति तत्प्रतिषेधसंभवात् प्राज्ञः परमेश्वर

धा २

सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात्। तथोत्क्रांतावपि अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्यातीति जीवाद्भेदेन पर
मेश्वरं व्यपदिशति। तत्रापि शारीरो जीवः स्यात् शरीरस्वामित्वात्। प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः। तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेन व्यपदेशात् प
रमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते। यदुक्तमाद्यंतमध्येषु शारीरलिंगात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येत्यत्र ब्रूमः। उपक्रमे तावद्योयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं विवक्षति। किं तर्हि अनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणास्यैकतां विवक्षति यतो ध्यायतीव लेलायतीवेत्येव
माद्युत्तरग्रंथप्रवृत्तिः संसारधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते। तथोपसंहारेपि यथोपक्रममेवोपसंहरति। स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञा
नमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः। यत्तु मध्ये बुद्धांताद्यवस्थोप[illegible]सात्सं न्या
सारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीं प्रतिष्ठेत। यतो न बुद्धांताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्ष
ति। किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च। कथमेतदवगम्यते। यदत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति पदे पदे पृच्छति। यदत्रानन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्य
यं पुरुष इति पदे पदे प्रतिवक्ति। अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति च। तस्मादसंसारिस्वरूप
प्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगंतव्यं॥ ४२॥ पत्यादिशब्देभ्यः॥ ४३॥ इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगंतव्यं। यदस्मिन्वाक्ये
पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वभावप्रतिपादनाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवंति। सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिस्व
भावप्रतिपादनाः। स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः। तस्मादसंसारी परमेश्वर इहो
क्त इत्यवगम्यते॥ ४३॥ इति शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीकरभगवत्पादकृतौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः॥ ३॥ शिवमस्तु॥ ॥ ॥३॥ १

पत्यादयः २

सू०॥ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च॥१॥ ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य य
त इति। तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशंक्य तदशब्दत्वेन निराकृतं ईक्षतेर्नाशब्दमिति। गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवा
दं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपंचितं गतेन ग्रंथेन। इदमिदानीमवशिष्टमाशंक्यते। यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं कासुचि
च्छाखासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात्। अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः प
रिगृहीतमिति प्रसज्यते। तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्।
अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्त्तते। आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितं प्रधानमप्येकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते। काठके हि
हि पठ्यते महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इति। तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धाः त एवेह प्रत्यभिज्ञायंते तत्राव्यक्तमि
ति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात् स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते। तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्व
मनुपपन्नं। तदेव च जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्। नैतदेवं। न ह्येतत्काठकं वाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयो
रस्तित्वपरं। न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतंत्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते
स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते। न चायं कस्मिंश्चिद्रूढो या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा ते
षामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभि ६०

ज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते। शरीररूपकविन्य
स्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते। कुतः प्रकरणात्परिशेषाच्च। तथा ह्यनंतरातीतो ग्रंथ आत्मशरीरादीनां
रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति। आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयां
स्तेषु गोचरान्। आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति। तैश्चेंद्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्तु अध्वनः पारं तद्विष्णोः
परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकांक्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इंद्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मा न्पर:
नमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति। इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः। महतः परमव्यक्तमव्य
ति क्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति। तत्र य एवेंद्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एव
इह परिगृह्यंते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय। तत्रेंद्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव। अर्था ये शब्दादयो
विषया इंद्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेंद्रियेभ्यः परत्वमिंद्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः। विषयेभ्यश्च मनसः पर
त्वं मनोमूलत्वाद्विषयेंद्रियव्यवहारस्य। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति। बुद्धेरात्मा महान्परो यः स आत्मानं रथि
नं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः आत्मशब्दात्। भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तिर्महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम्। अथवा मनो महान्मतिर्ब्रह्मा
पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः। आत्मशब्दात्। भोक्तुर्भोगोपकरणात्परत्वो [illegible] प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते इति स्मृतेः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

क २

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इति च श्रुतेः । या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्व
त्र बुद्धिग्रहणेन गृहीतापि सती पृथगिहोपदिश्यते । तस्या अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वेनोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव
परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं । परमार्थतः परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते तेनेतरा
णीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शय
तीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षग
तिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा च एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सू
पं ८ क्ष्मदर्शिभिरिति वैष्णवस्य परमस्य पदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमा
त्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीति । एतदुक्तं भवति । वाचं मनसि संयच्छेत् बाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत । मनोऽपि
विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धौ अध्यवसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महति आत्मनि भोक्तर्य वागादि
ग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् । महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति ।
तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ १ ॥ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥ उक्तमेतत् प्रकरणपारिशेष्याभ्यां ६१
शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते । कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हम

६१

स्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते । सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते । सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं
शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति । प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टो यथा गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति
श्रुतिश्च तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदितीदमेव व[illegible]तनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्या
२।४ कृतशब्दयोग्यं दर्शयति ॥ २ ॥ तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥ [illegible]त्राह । यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्ये
त । तदात्मना च शरीरस्याव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञा[illegible]येत । स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापद्येत । अस्यैव जग
तः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रो[illegible]च्यते । यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधा
नकारणवादं । परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्याभ्युपगन्तव्या । अर्थवती हि सा । न हि
तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति । शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दा[illegible]त्मि
का हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिः यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । त
२। देतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम् । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्दोदितम् । अक्षरात्परतः पर इति श्रु
तेः । क्वचिन्मायेति सूचितं मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् । तदिदं मह
तः परमव्यक्तमित्युक्तम् । अव्यक्तप्रभवत्वान्महतो यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान् । यदा जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परम

तु १

व्यक्तमित्युक्तं। अविद्यात्मकं व्यक्तमविद्यावत्त्वेन च जीवस्य सर्वः संव्यवहारः संततो वर्तते। तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात्तद्वि
कारे शरीरे परिकल्प्यते। सत्यपि शरीरवदिंद्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणमिंद्रियादीनां
स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात् परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य। अन्ये तु वर्णयंति। द्विविधं हि शरीरं स्थूलं यदिदमुपलभ्यते। सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते तदन
न्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त इति। तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितमिह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्य
ते। सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। तदधीनत्वाच्च बंधमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वं। यथार्थाधीनत्वादिंद्रियव्यापारस्येंद्रियेभ्यः परत्व
मर्थानामिति। तैस्त्वेतद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तितत्वात् समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव
शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति। आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाम्नातं पर्यनुयोक्तुं। आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं
शक्नोति नेतरत् व्यक्तत्वात्तस्येति चेत्। नैकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः। न हीमे पूर्वोत्तरे आम्नाने एकवाक्यतामनापद्य किंचिदर्थं प्रतिपाद बि५
यतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात्। न चाकांक्षामंतरेण एकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति। तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकांक्षायां यथाकां
क्षं संबंधेऽनुपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति। कुत आम्नातस्यार्थप्रतिपत्तिः। न चैवं मंतव्यं दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं स्थू
लस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वादग्रहणमिति। यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते। न ह्यत्र शोधनविधायि किंचिदाख्यातमस्त्यन ६२
न्तरनिर्दिष्टत्वात्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमितीदमिह विवक्ष्यते। तथाहीदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं किंचिदित्याह। सर्वथा
अपि च आनुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा २

नामास्तु नाम किं विच्छिद्यते॥३॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च॥४॥ ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते। गुणपुरुषांतरज्ञानात् कैवल्यमिति वदद्भिः। न हि गु
णस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यांतरं शक्यं ज्ञातुमिति। क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरंति। न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते।
पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दो नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति। न चानुपदिष्टपदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुं। तस्मादपि नाव्य
क्तशब्देन प्रधानमभिधीयते। अस्माकं तु रथरूपकक्लृप्तशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यं॥४॥ वद
तीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्॥५॥ अत्राह सांख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं। कथं। श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्वव
चनमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगंधवच्च यत्। अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति। अत्र
हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं तस्मात्प्रधानमेवेदं तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति। अ
त्र ब्रूमः। नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते। कुतः प्रकरणात्। प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्त
ते पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादिनिर्देशात्। एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशत इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकां
क्षणाद्यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इति च तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात् मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च। न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखा
त्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते। चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः। सर्वेषु च वेदांतेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वम
भ्युपगम्यते। तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा॥५॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च॥६॥ इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्य

चं ज्ञेयत्वं वा। यस्मात्त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनां तस्मिन्ग्रंथे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्यात् वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते
तद्विषय एव च प्रश्नो नातोन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति। तत्र तावत् स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यमित्यग्निविषयः
प्रश्नः येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीय इति जीवविषयः अ
न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति परमात्मविषयः प्रतिवचनमपि लोकादिमग्निं तमु
वाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वेत्यग्निविषयं हंत त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं। यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम। योनि
मन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येनुसंयंति यथाकर्म यथाश्रुतमिति व्यवहितं जीवविषयं न जायते म्रियते वा विप
श्चिदित्यादि बहुप्रपंचं परमात्मविषयं। नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोस्त्यतोऽनुपन्यसनीयत्वं तस्येति। अत्राह। योयं आत्मविष
यः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति। किं स एवायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकृष्यते किंवा ततोन्योयमपूर्वः प्र
श्न उत्थाप्यत इति। किं चातः स एवायं प्रश्नः पुनः पुनरनुकृष्यत इति यद्युच्येत द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय
आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति। अथान्योयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत ततो यथैव वरप्रदा
नव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादित्यत्रोच्यते। नैव वयमिह वरप्र
दानव्यतिरेकेण प्रश्नं कंचित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसामर्थ्यात्। वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः क

ठवल्लीनां लक्ष्यते। मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन्वरान्ददौ। नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे द्विती
येनाग्निविद्यां तृतीयेनात्मविद्यां। येयं प्रेत इति वराणामेष वरस्तृतीय इति लिंगात्। तत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यन्योयमन्यः प्रश्न उत्थाप्येत ततो
वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत। ननु प्रष्टव्यभेदादन्योयं प्रश्नो भवितुमर्हति। पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः प्रेते मनुष्येऽस्ति
नास्तीति विचिकित्साभिधानात् जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति। प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति। प्रश्न
छाया च न समाना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात्। तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदो न पू
र्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत्। न। जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात्। भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात्। न त्वन्यत्वम
स्ति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः। इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रति
प्र५ पद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति। सति हि प्रसंगे प्रतिषेधो भागी भवति। प्रसंगश्च जन्ममरणयोः शारीरस्य भवति न परमे
श्वरस्य। तथा स्वप्नांतं जागरितांतं चोभौ येनानुपश्यति। महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचतीति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्व
विशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति। प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदांतसिद्धांतः। तथाग्रे यदेवेह त
दमुत्र यदमुत्र तदन्विह। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति। तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानं
तरमन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोपि नचिकेता यदा न चचाल तदैनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभाग

तथा।

दर्शनेन विद्याविनाशमसंदर्शनेनैव विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपंत इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नुवाच।
तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति। तेनापि जीवप्राज्ञयोरेवं
हविवक्षितेति गम्यते। यत्प्रश्ननिमित्तां प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसानंतरमन्यप्रश्नमुपक्षिपेदस्थाने
एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्। तस्माद्येयं प्रेत इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति। यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणं त
दीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात्। पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टमुत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति। यावद्ध्य
विद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च। तन्निवृत्तौ तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याय्यते। न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः प्रल
कश्चिद्विशेषोऽस्ति। यथा कश्चित्संतमसे पतितां कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायेत। तं चापरो ब्रूयान्मा भैषीर्नायमहिः रज्जुरेवे
ति। स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं पलायनं च। न त्वहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्। तथैवैतदपि द्रष्टव्यं।
ततश्च न जायते म्रियते वेत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं। सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यं। एकत्वेऽपि ह्यात्म
विषयस्य प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविष
यत्वमुत्प्रेक्ष्यते उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति। ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना। प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्र
श्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं॥६॥ महद्वच्च॥७॥ यथा च महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते बुद्धे स्थ

ह्यो।

पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वानुशेते तामेवाविद्यया आत्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति। अन्यः पुनरजः ६

त्मा।

२२

रात्मा महान्परः महान्तं विभुमात्मानं वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः। तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानम
भिधातुमर्हति। अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वं॥ चमसवदविशेषात्॥८॥ पुनरपि प्रधानवाद्यशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह। कस्मान्मंत्रवर्णा
त्। अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति। अत्र हि मंत्रे लोहि
तशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयंते। लोहितं रजो रंजनात्मकत्वात्। शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्। कृष्णं तम आवरणात्मकत्वात्। तेषां सा
३ म्यावस्थावयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति। न जायत इत्यजा स्यात् मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात्। नन्वजाशब्दश्छागायां रूढः। बाढं। सा
तु रूढिर्नाश्रयितुं शक्या विद्याप्रकरणात्। सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति। तां प्रकृतिमज एकः पुरुषो जुषमाणः अन्यः पुनरजः पुरुष उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां
प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः। तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। नानेन मंत्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवाद
स्य शक्यमाश्रयितुं। न ह्ययं मंत्रः स्वातंत्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते। सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः। सांख्य
वाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात्। चमसवत्। यथा ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इत्यस्मिन्मंत्रे स्वातंत्र्येणायं नामासौ चमसोऽभि
प्रेत इति [illegible] न शक्यते निरूपयितुं। सर्वत्रापि यथाकथंचिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः। एवमिहाप्यविशेषो
५ ऽजामेकामित्यस्य मंत्रस्य। नास्मिन्मंत्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नियंतुं। तत्र त्विदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषाच्चमसवि
शेषप्रतिपत्तिर्भवति। इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येत्यत्र ब्रूमः। ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके॥९॥ परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोबन्न

दिकल्पना ९

लक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या। तत्रा शेषधारणार्थस्थितत्रयलक्षणेयमजा विज्ञेया न त्रिगुणत्रयलक्षणा। कस्मात्तथा वि
केशास्त्विनः तेजोबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनंति यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्न
स्येति। तान्येवेह तेजोबन्नानि प्रत्यभिज्ञायंते रोहितादिशब्दसामान्यात्। रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य असंदिग्धे
न च संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यंते। तथैवापि ब्रह्मवादिनो वदंति किंकारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणै
र्निगूढामिति पारमेश्वर्याः शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमाद्वाक्यशेषेपि मायीं तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति यो यो
निं योनिमधितिष्ठत्येक इति च तस्या एवावगमान्न स्वतंत्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामंत्रेणाम्नायत इति। प्रकरणात्तु मंत्रे वादे वी
शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मंत्रेणाम्नायत इत्युच्यते। तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्यमुक्तं॥ कथं पुनस्तेजोबन्नात्मना
त्रैरूप्येण [illegible] त्रिरूपाजा प्रतिपत्तुं शक्यते यावता न तावत्तेजोबन्नेष्वजाकृतिरस्ति न च तेजोबन्नानां जातिश्रवणादजाकृतिनिमित्तोप्यजा
शब्दः संभवतीति। अत उत्तरं पठति॥ ॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः॥१०॥ नायमजाकृतिनिमित्तोजाशब्दो नापि यौगिकः। किं तर्हि कल्पनो
पदेशोयमजारूपकक्लृप्तिस्तेजोबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते। यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुबर्क
रा सरूपबर्करा च। तां च कश्चिदजो जुषमाणोनुशयीत कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यादेवमियमपि तेजोबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहुसरूपं ६५
चराचरलक्षणं विकारजातं जनयत्यविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते। विदुषा च परित्यज्यत इति। न चेदमाशंकितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोनुशेतेऽन्यो जहाती

ति। अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति। न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किं तु बंधमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा त्वेषा प्रसि
द्धं तु भेदमनूद्य बंधमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते। भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः। एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतांतरात्मेत्यादिश्रुतिभ्यः। मध्वादिवत् यथादित्यस्यामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वमित्येवं जातीयकं कल्प्य
न५ ते एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः। तस्मादविरोधस्तेजोबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य॥ ॥ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च।
प ॥११॥ एवं परिहृतेप्यजामंत्रे पुनरन्यस्मान्मंत्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते। यस्मिन्पंच पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्र
ह्मामृतोमृतमित्यस्मिन्मंत्रे पंच पंचजना इति पंचसंख्याविषया परा पंचसंख्या श्रूयते पंचशब्दद्वयदर्शनात्त एते पंच पंचकाः पंचविंशतिः संप ६
द्यंते। तया पंचविंशतिसंख्यया यावंतः संख्येया आकांक्ष्यंते तावंत्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायंते मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः
सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति। तया श्रुतिप्रसिद्धया पंचविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पंचविंशतितत्त्वानामुपसंग्र
हात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां। ततो ब्रूमो न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या। कस्मान्नानाभावात्। नाना ह्ये
तानि पंचविंशतितत्त्वानि। नैषां पंचशः साधारणो धर्मोस्ति येन पंचविंशतेरंतराले पंच पंच संख्या विविशेरन्। नह्येकनिबंधनमंतरेण नानाभू
तेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशंते। अथोच्येत पंचविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते। यथा पंच सप्त च संख्यया पर्जन्यो विशेषवर्णप्र
का इति। उच्यते। नेयं विशेषणे नामसंयोगात्। न त्वापंचसंख्या ... पंचजना एव तु नः पंचसंख्यया विशिष्यमाणाः पंचविंशतिः स्वतः प्रतीयेरे

वर्षाणि न ववर्षेन्द्र इति द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयंति तद्वदिति। तदपि नोपपद्यते अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया
स्यात्। परश्चात्र पंचशब्दो जनशब्देन समस्तः पंचजनाशब्दं भाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात्। प्रयोगांतरे च पंचानां त्वा पंचजनानामित्येकपद्यै ना २
कस्वर्यैकविभक्तित्वावगमात्। समस्तत्वाच्च न वीप्सा पंच पंचेति। न पंचकद्वयग्रहणं पंच पंचकेति। न पंचसंख्याया एकस्याः पंचसंख्यया प
रया विशेषणं पंच पंचका इति। उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात्। नन्वापन्नपंचसंख्याका जना एव पुनः पंचसंख्यया विशेष्यमाणाः
पंचविंशतिः प्रत्येष्यंते यथा पंच पंचपूल्य इति पंचविंशतिः पूलाः प्रतीयंते तद्वत्। नेति ब्रूमः युक्तं यत्पंचपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वा
त्कतीति सत्यां भेदाकांक्षायां पंच पंचपूल्य इति विशेषणम्। इह तु पंचजना इत्यादित एव भेदोपादानात् कतीत्यसत्यां भेदाकांक्षायां न पंच पंचजना
इति विशेषणं भवेत्। भवदपीदं विशेषणं पंचसंख्याया एव भवेत्। तत्र चोक्तो दोषः। तस्मात्पंचजना इति न तत्त्वाभिप्रायम्। अतिरेकाच्च न पं न पंचविं
चविंशतितत्त्वाभिप्रायमतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पंचविंशतिसंख्यायाः आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन॥ २८०० निर्दिष्टो यस्मि शद
न्निति सप्तमीसूचितस्य तमेव मन्य आत्मानमित्यात्मत्वेनानुकर्षणात्। आत्मा च चेतनः पुरुषः स च पंचविंशत्यंतर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्व
माधेयत्वं च युज्यते। अर्थांतरपरिग्रहे त्वात्मसंख्यातिरेकः सिद्धांतविरुद्धः प्रसज्येत। तथाकाशश्च प्रतिष्ठित इत्याकाशस्यापि पंचविंशत्यंतर्ग
तस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम्। अर्थांतरपरिग्रहे चोक्तम्। कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पंचविंशतेस्तत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत।
जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात्। अर्थांतरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः। कथं तर्हि पंच पंचजना इति। उच्यते। दिक्संख्ये संज्ञायामिति विशेषस्मरणा

त्पूर्ववदे।

संज्ञायामेष पंचशब्दस्य जनशब्देन समासः ततश्च रूढ्यभिप्रायेणैव केचित्पंचजना नाम विवक्ष्यंते। न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण। ते कति
त्यस्यामाकांक्षायां पुनः पंचेति प्रयुज्यते। पंचजना नाम केचित्ते च पंचैवेत्यर्थः सप्तर्षयः सप्तेति यथा। के पुनस्ते पंचजना नामेति। तदुच्यते।
प्राणादयो वाक्यशेषात्।१२। यस्मिन्पंच पंचजना इत्यत उत्तरस्मिन्मंत्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पंच निर्दिष्टाः प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत
श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरिति। तत्र वाक्यशेषगताः सन्निधानात्पंचजना इति विवक्ष्यंते। कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयो
गः। तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवंति। जनसंबंधाच्च प्राणादयो ज
नशब्दभाजो भवंति। जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषा इत्यत्र। प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्यादि च ब्राह्म
णं। समासबलाच्च समुदायस्य रूढिरविरुद्धा। कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याश्रयितुं। शक्योद्भिदादिवदित्याह प्रसिद्धार्थसं
निधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात्तद्विषयो नियम्यते यथोद्भिदा यजेत यूपं छिनत्ति वेदिं करोतीति। तथायमपि पं
चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकांक्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते। कैश्चित्तु देवाः पि
तरो गंधर्वा असुरा रक्षांसि च पंचजना व्याख्याताः। अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः परिगृहीताः क्वचिच्च यत्पांचजन्यया विशेति प्रजा
परः प्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते तत्परिग्रहेऽपि न कश्चिद्विरोधः। आचार्यस्तु न पंचविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया प्राणादयो
वाक्यशेषादिति जगाद। भवेयुस्तावत्प्राणादयः पंचजना माध्यंदिनानां येऽन्नं प्राणादिष्वामनंति काण्वानां तु कथं प्राणादयः पंचजना भवेयुर्येऽन्नं

प्राणादिषु नामनंतीत्यत उत्तरं पठति॥छ॥ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने॥१३॥ असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पंचसंख्या पूर्येत। तेपि
हि यस्मिन्पंचपंचजना इत्यतः पूर्वस्मिन्मंत्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते तद्देवा ज्योतिषांज्योतिरिति। कथं पुनरुभयेषामपि
तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमंत्रगतया पंचसंख्यया केषांचिद्गृह्यते केषांचिन्नेति। अपेक्षाभेदादित्याह। माध्यंदिनानां हि स-
मानमंत्रपठितप्राणादिपंचजनलाभात्तस्मिन्मंत्रांतरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा न भवति। तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा। पेक्षाभेदाच्च स-
मानेपि मंत्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे यथा समानेप्यतिरात्रे वचनभेदात्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत्। तदेवं न तावत्श्रुतिप्रसि-
द्धिः काचित्प्रधानविषयास्ति। स्मृतिन्याय[illegible]प्रसिद्धी तु परिहृते॥छ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः॥१४॥ प्रतिपादितं
ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदांतवाक्यानां प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वम्। तत्रेदमपरमाशंक्यते न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्र-
ह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदांतवाक्यानां प्रतिपत्तुं शक्यं। कस्माद्विगानदर्शनात् [illegible]वेदांतवाक्यानां प्रतिपत्तुं [illegible]
[illegible] प्रतिवेदांतं ह्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात्। क्वचिदात्मन आकाशः संभूत इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते। क्वचित्ते-
ज आदिका तत्तेजोसृजतेति। क्वचित्प्राणादिका स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धामिति। क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते स इमांल्लोका- ६७
नसृजतांभो मरीचीर्मरमाप इति। तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते। असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति। असदेवेदमग्र आसीत्त-
त्सदासीत्तत्समभवदिति च। क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते। तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्युपक्रम्य कुतस्तु ख-

लु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति। क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते तद्धे-
दं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति। एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदांतवाक्यानां जगत्का-
रणावधारणपरता न्याय्या। स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणांतरपरिग्रहो न्याय्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। सत्यपि प्रतिवेदांतं सृज्यमानेष्वाकाशादि-
षु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति। कुतः। यथाव्यपदिष्टोक्तेः। यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदांते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मैकोद्वि-
तीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टस्तथाभूत एव वेदांतांतरेष्वपि व्यपदिश्यते। तद्यथा सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्वि-
षयेण [illegible] कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म चै[illegible]न्यस्वरूपं यदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरमब्रवीत्तद्विषयेणैव परेणा-
त्मशब्देन शरीरादिकोशपरंपरया चांतरनुप्रवेशनेन सर्वेषामंतः प्रत्यगात्मानं निरधारयत् बहु स्यां प्रजायेयेति चात्मविषयेण बहुभव-
नाशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत। तथेदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेरद्वितीय-
स्रष्टारमाचष्टे। तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते। सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदै-
क्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोसृजतेति। तथात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति चैवंजा-
तीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदांतमविगीतार्थत्वात्। कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते। क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः
क्वचित्तेज आदिकेत्येवंजातीयकं। न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदांतेषु विगीतमवगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति

शक्यातेवक्तुं। मतिप्रसंगात्। सम्पाप्यस्पति चाचार्यः कार्यविषयमपि विगानंन वियदस्कतेरित्यास्त्यन्न वेदपि कार्यस्य विगीतत्व मप्रतिपा
द्यत्वात्। नत्वयंमदस्थ्यादिप्रपंचः श्रुतिपिपादयिषितो नहि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा। न च कल्पयितुं शक्यते। उपक्रमो
पसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यतायागम्यमानत्वात् दर्शयति चमदस्थ्यादिप्रपंचस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थता मन्नेनसो
४६ म्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छेति। मृदादिदृष्टांतैश्च कार्यस्य कारणेनाभे
दं वदितुं मदस्थ्यादिप्रपंचः श्राव्यत इति गम्यते। तथा च संप्रदायविदो वदंति। मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा उपायः सोवतारा
य नास्ति भेदः कथंचनेति। ब्रह्मप्रतिपत्तिबद्धं तु फलं श्रूयते। ब्रह्मविदाप्नोति परम् तरति शोकमात्मवित् तमेवविदित्वातिमृत्युमेतीति। प्रत्यक्षा
वगमं चेदं फलं तत्त्वमसीत्यसंसार्यात्मप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः। यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम् असद्वा इदमग्र आसीदित्यादि तत्परि दे
हर्तव्यमनेचोच्यते॥ ञा॥ समाकर्षात्॥१५॥ असद्वा इदमग्र आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते। यतोऽसन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेदस्तीति ब्रह्मेति चेद्वेद
सन्तमेनं ततो विदुरित्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरंपरया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य सोकामयतेति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपंचां सृष्टिं तस्मात्त्वा
वयित्वा तत्सत्यमित्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भवतीति तस्मिन्नेव प्रकृतेर्थे श्लोकमिमं उदाहरति असद्वा इदमग्र आसीदिति यदि
त्वसन्निरात्मकमस्मिन्श्लोकेभिप्रेयेत ततोन्यसमाकर्षणेन्यस्योदाहरणात् असंबद्धं वाक्यमापद्येत। तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः ९८
प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते। एषैवासदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि ...

नि२ ति२ ध्येन२ स्म२

दित्यत्रापि योजना तत्सदासीदिति समाकर्षणादित्यं तावत्प्रत्युपगमे हि तत्सदासीत्किं समासीत् तद्देकआहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि न श्रुत्यंतरा
भिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः क्रियायामिव वस्तुविकल्पस्यासंभवात्। तस्मात् श्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मंदमतिपरिकल्पितस्यास
त्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यः। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते। स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इ
त्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् निरध्यक्षव्याकरणाभ्युपगमे हि अनंतरेण प्रकृतावलंबिना सइत्यानेन सर्वनाम्नाकः कार्यानु
प्रवेशित्वेन समाकृष्येत। चेतनस्य चायमात्मनः शरीरे अनुप्रवेशः श्रूयते अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्॥ २६००॥ पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्रं मन्वानो म
न इति अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यक्षं व्याक्रियत एवमादिसर्गेपीति गम्यते दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः। श्रुत्यंत
रमप्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणवाणीति साध्यक्षामेव व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमे
श्वरे व्याकर्तरि कर्मकर्तृकयमपेक्ष्य द्रष्टव्यः यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्यपि पूर्णके लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारोर्थाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्ट
व्यः यथा गम्यते ग्राम इति॥ ञ॥ जगद्वाचित्वात्॥१६॥ कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते। यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य
वैतत्कर्म स वै वेदितव्य इति। तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यत उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विशयः। किं तावत्प्राप्तं प्राण इति। कुतः यस्य वैतत्कर्मे
ति श्रवणात् परिस्पंदलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् वाक्यशेषे वाथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्ददर्शनात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे
प्रसिद्धत्वात्। ये चैते पुरस्ताद्बालाकिनादित्ये पुरुषश्चंद्रमसि पुरुष इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्था विशेषत्वा

शक्यतेवक्तुं। मतिप्रसंगात्। समाधत्ते स्यतिचाचार्यः कार्यविषयमपि विगानंन वियदक्रमेत्यादिना। यद्यपि कार्यस्य विगीतत्व मन्नतिपा
द्यत्वात्। नत्वयं सृष्ट्यादिप्रपंचः प्रतिपिपादयिषितो नहितत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा। नच कल्पयितुं शक्यते। उपक्रमो
पसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यता यागम्यमानत्वात् दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपंचस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतामन्नेनसो
४९ म्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुंगेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छेति। मृदादिदृष्टांतैश्च कार्यस्य कारणेनाभे
दं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपंचः श्राव्यत इति गम्यते। तथा च संप्रदायविदो वदंति। मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा उपायः सोवतारा
य नास्ति भेदः कथंचनेति। ब्रह्मप्रतिपत्तिबद्धं तु फलं श्रूयते ब्रह्मविदाप्नोति परम् तरति शोकमात्मवित्तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति च प्रत्यक्षा
वगमं चेदं फलं तत्त्वमसीत्यसंसार्यात्मप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः। यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितं असद्वा इदमग्र आसीदित्यादि तत्परि दे
हर्तव्यमनोच्यते॥ ज्ञा। समाकर्षात्॥१५॥ असद्वा इदमग्र आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते। यतोऽसन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद
सन्तमेनं ततो विदुः। इति नास्तिवल्लक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरंपरया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य सोकामयतेति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपंचां सृष्टिं तस्मात्
वयि चा तत्सत्यमित्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भवतीति तस्मिन्नेव प्रकृतेर्थे श्लोकमिमं उदाहरति। असद्वा इदमग्र आसीदिति यदि
त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोके विवक्ष्येत ततोन्यसमाकर्षणेन्यस्योदाहरणात् असंबद्धं वाक्यमापद्येत। तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः ६८
प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्म असदिवासीदित्युपचर्यते। एषैवासद्वेदमग्र आसीदित्यत्रापि योजना। तदाहुः किं तद्

नि॰ ति॰ ध्येन॰ स्म॰
दित्यत्रापि योजना। तत्सदासीदिति समाकर्षणात् इत्यं तानां वस्तूपगमे हि तत्सदासीदिति किं समाकर्षेत् देकमात्रं सदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि न श्रुत्यंतता
भिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः क्रियायामिव वस्तुविकल्पस्यासंभवात्। तस्मात् श्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षद्रढिमायैवायं मंदमतिपरिकल्पितस्यास
त्पक्षस्योपन्यासो निरासः इति द्रष्टव्यः। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्रापि निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते। तदेषेह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इ
त्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् निरध्यक्षव्याकरणानुपगमे हि अनंतरेण प्रकृतावलंबिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानु
प्रवेशित्वेन समाकृष्येत। चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेनुप्रवेशः श्रूयते तं प्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्॥ २६०॥ पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो म
न इति अपि च याद्दशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यक्षं व्याक्रियत एवमादिसर्गेपीति गम्यते दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः श्रुत्यंत
रमप्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति साध्यक्षामेव व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमे
श्वरे व्याकर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यो यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्यपि दर्शके लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारो र्थाक्षिप्तं कर्तारमपेक्ष्य द्रष्ट
व्यो यथा गम्यते ग्राम इति॥ ज्ञा॥ जगद्वाचित्वात्॥१६॥ कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते। यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य
वैतत्कर्म स वेदितव्य इति। तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विशयः। किं तावत् प्राप्तं प्राण इति। कुतः यस्य वैतत्कर्मे
ति श्रवणात् परिस्पंदलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् वाक्यशेषे वाथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्ददर्शनात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे
प्रसिद्धत्वात्। ये चैते पुरस्ताद्बालाकिनादित्ये पुरुषश्चंद्रमसि पुरुष इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्था विशेषत्वा

६

दादित्यादिदेवतात्मनांकतमएकोदेवइतिसब्रह्मत्यदित्याचक्षतइतिश्रुत्यंतरप्रसिद्धेर्जीवोवायमिहवेदितव्यतयोपदिश्यतेतस्यापिधर्माधर्मल
क्षणंकर्मशक्यतेश्रावयितुंयस्यवैतत्कर्मेतितस्यापिभोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषांपुरुषाणांकर्तृत्वमुपपद्यतेवाक्यशेषेचजीवलिंगमवगम्य
तेयत्कारणंवेदितव्यतयोपन्यस्तस्यपुरुषाणांकर्तुर्वेदनायोपेतंबालाकिंप्रतिबुबोधयिषुरजातशत्रुःसुप्तंपुरुषमामंत्र्यामंत्रणशब्दाश्र
वणादीनामभोक्तृत्वंप्रतिबोध्ययष्टिघातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तंजीवंभोक्तारंप्रतिबोधयति।तथापरस्तादपिजीवलिंगमवबोधयति
तद्यथाश्रेष्ठीस्वैर्भुंक्तेयथावास्वाःश्रेष्ठिनंभुंजंत्येवमेवैषप्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुंक्तएवमेवैतआत्मानएतमात्मानंभुंजंतीति।प्राणभृत्त्वा
च्चजीवस्योपपन्नंप्राणशब्दत्वं।तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतरइहग्रहणीयोनपरमेश्वरस्तल्लिंगानवगमादित्येवंप्राप्तेब्रूमः।परमेश्व
रएवायमेतेषांपुरुषाणांकर्तास्यात्।कस्मादुपक्रमसामर्थ्यात्।इहहिबालाकिरजातशत्रुणासहब्रह्मतेब्रवाणीतिसंवदितुमुपक्रमे।सचक
तिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषा[illegible]अमुख्यब्रह्मदृष्टिभाजउक्त्वातूष्णींबभूव।तमजातशत्रुर्मृषावैखलुमासंवदिष्ठाब्रह्मतेब्रवा
णीतिअमुख्यब्रह्मवादितयापोद्यतत्कर्तारमन्यंवेदितव्यतयोपचिक्षेप।यदिसोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक्स्यात्उपक्रमोबाध्येत।तस्मात्परमे
श्वरएवायंभवितुमर्हतिकर्तृत्वंचैतेषांपुरुषाणांनपरमेश्वरादन्यस्यस्वातंत्र्येणावकल्पते।यस्यवैतत्कर्मेत्यपिनायंपरिस्पंदलक्षणस्यध
र्माधर्मलक्षणस्यवाकर्मणोनिर्देशः।तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च।नापिपुरुषाणामयंनिर्देशःएतेषांपुरुषाणांकर्तेत्येवतेषां ६९
निर्दिष्टत्वात्लिंगवचनविरोधाच्च।नापिपुरुषविषयस्यकरोत्यर्थस्यक्रियाफलस्यवायंनिर्देशःकर्तृशब्देनैवतयोरुपात्तत्वात्।परिशेषात्

त्यक्तसंनिहितंजगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देननिर्दिश्यते।क्रियतइतिचतदेवजगत्कर्म।ननुजगदप्यप्रकृतमसंशब्दितंच।सत्यमेतत्तथाप्यसतिवि
शेषोपादानेसाधारणेनार्थेनसंनिधानेनसंनिहितवस्तुमात्रस्यायंनिर्देशइतिगम्यते।नविशिष्टस्यकस्यचिद्विशेषसंनिधानाभावात्।पूर्व
त्रचजगदेकदेशभूतानांपुरुषाणांविशेषोपादानादविशेषितंजगदेवेहोपादीयतइतिगम्यते।एतदुक्तंभवति।यएतेषांपुरुषाणांजगदे
कदेशभूतानांकर्ताकिमनेनविशेषेणयस्यवाकृत्स्नमेवजगदविशेषितंकर्मेतिवाशब्दएकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः।येबालाकिनाब्रह्म
त्वाभिमताःपुरुषाःकीर्तिताःतेषामब्रह्मत्वख्यापनायविशेषोपादानम्।एवंब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनसामान्यविशेषाभ्यांजगतःकर्ता
वेदितव्यतयोपदिश्यते।परमेश्वरश्चजगतःकर्तासर्ववेदांतेष्ववधारितः।१६।जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेतिचेत्तद्व्याख्यातम्।१७।अथयदु
क्तंवाक्यशेषगताज्जीवलिंगान्मुख्यप्राणलिंगाच्चतयोरेवान्यतरस्येहग्रहणंन्याय्यं।नपरमेश्वरस्येतितत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते।परिहृतं
तन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहतद्योगादित्यत्र।त्रिविधंह्यत्रोपासनमेवंसतिप्रसज्येतजीवोपासनंमुख्यप्राणोपासनंब्रह्मोपासनंचेति।
नचैतन्न्याय्यमुपक्रमोपसंहाराभ्यांहिब्रह्मविषयत्वमस्यवाक्यस्यावगम्यते।तत्रोपक्रमस्तावद्ब्रह्मविषयत्वेनदर्शितः।उपसंहारस्यापिनि
रतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वंदृश्यते।सर्वान्पाप्मनोपहत्यसर्वेषांभूतानांश्रैष्ठ्यंस्वाराज्यमाधिपत्यंपर्येतियएवंवेदेति।नन्वेवंसतिप्र
तर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपिवाक्यंनिर्णीयेतनिर्णीयते।यस्यवैतत्कर्मेत्यस्यब्रह्मविषयत्वेनतत्रानवधारितत्वात्।तस्मादत्रजीवमुख्यप्राणशं
कापुनरुत्पद्यमानानिवर्त्यते।प्राणशब्दोऽपिब्रह्मविषयोदृष्टःप्राणबंधनंहिसोम्यमनइत्यत्रजीवलिंगमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वा

दृनेऽप्यभिप्रायेण योजयितव्यं॥७॥ अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके॥१८॥ अपि च नैवात्र विवदितव्यं जीवप्रधानं वेदं वाक्यमा
तु ब्रह्मप्रधानं वेति। यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते। कस्मात् प्रश्नव्याख्यानाभ्यां प्रश्नस्तावदनुसुप्त
पुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते। क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभू
त् कुत एतदागादिति। प्रतिवचनमपि यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीत्यादि। एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं वि
प्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति च। सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति। परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्त म
मर्यादा। तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधः स्वच्छतारूपः स्वापः उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्भ्रंशरूपमागमनं सोऽत्र परमा
त्मा वेदितव्यस्तयाऽऽख्यात इति गम्यते। अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जी
वमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति। य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत् कुत एतदागादिति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि य एषोऽन्तर्हृदय आकाश
स्तस्मिञ्छेत इति। आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र। सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो
व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते। प्राणादिनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्यु १०
च्चयः॥७॥ वाक्यान्वयात्॥१९॥ बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते। न वा अरे पत्युः कामायेत्युपक्रम्य न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्या
५७ त्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदि

ना२ ५७ न॰

प्रतिज्ञा तिर घन४

तमिति। तत्रैतद्विचिकित्स्यते किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यादिरूपेणोपदिश्यत आहोस्वित्परमात्मेति। कुतः पुनरेषा विचिकित्सा प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रो
पक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति। तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति। किं तावत्प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति कस्मादुपक्रमसा
मर्थ्यात्। पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो
दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात्। मध्येऽपीदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य सं
ज्ञास्तीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति। तथा विज्ञातारमरे
केन विजानीयादिति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति। तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भो
ग्यजातस्योपचारिकं द्रष्टव्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः परमात्मोपदेश एवायं। कस्मात् वाक्यान्वयात्। वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्यन्वि
तावयवं लक्ष्यते। कथमिति तदुपपाद्यते। अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव
भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीत्यमृतत्वमाशासानायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमिदमुपदिशति। न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति
श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति। तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते। न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं
यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति। ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदेत्यादिना। यो हि ब्रह्मक्षत्रा
दिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोद्येदं सर्वं

दित्या२

यदयमात्मेति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्मव्यतिरेकमवतारयति उत्पादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति। अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति। तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति। तस्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते। यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमात् विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः॥ प्रतिज्ञासि
द्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः॥२०॥ अस्ति अत्र प्रतिज्ञा आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मेति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूच
यति एतल्लिङ्गं यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनं यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञा
नात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत। तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मर
थ्य आचार्यो मन्यते॥ उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः॥२१॥ विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसंपर्कात्कलुषीभूतस्य ज्ञा
नध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते।
श्रुतिश्चैवं भवति एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शने
न ज्ञापयति तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति। यथा लोके नद्यः स्वाश्रयं नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रय
मेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै॥ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः॥२२॥ अस्यैव परमात्म ७१

नोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। तथा च ब्राह्मणम् अने
न जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति। मन्त्रवर्णश्च सर्वाणि रूपा
णि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्त इत्येवंजातीयको न च तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्म
नोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतं। आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादन
न्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमे
वावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात्तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः
एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्प्यते विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसंबन्धे प्रलयप्रसंगान्न तज्ज्ञानादमृतत्व
मवकल्पेतातश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते। अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्याग्निविस्फुलिंगोदाह
रणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या। यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानेन विज्ञानात्मभावेन
दर्शयन्विज्ञानात्मन एव द्रष्टृत्वं दर्शयतीति तत्रापीयं त्रिसूत्री योजयितव्या। प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः। इदमत्र प्रतिज्ञातमा
त्मनि विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मेति चोपपादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृ

ष्णं। ते च कार्यकारणयोर्व्यतिरेकप्रतिपादनार्थं तस्यैव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयन्तो न द्विर्गयन्त इतोन्ये तस्य तु व्युत्तस्य सम्यक्ज्ञानं विज्ञाना
त्मावेन कल्पितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अन्ने दृष्टान्ते कवि ज्ञानेन सर्व विज्ञानं प्रतिज्ञानमेव कल्पतइति। उक्रमिष्यत एवं नाना दृष्टि
डुलोमिः उक्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् संप्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसंभवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो
मन्यते। अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः अस्यैव परमात्मनोनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न
आचार्यो मन्यते। ननूच्छेदाभिधानमेतदेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति कथमेतदभेदाभिधानं। नैष दोषः
विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायं। अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनुयुज्य स्वयमेव
विज्ञानघन आत्मानास्योच्छेदप्रसंगोस्ति मात्रा सिसंस्पर्शस्त्वस्य भवतीति एतदुक्तं भवति। कूटस्थनित्य एवा
स्य विशेषस्याभावान्न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति। यदप्युक्तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहारात् विज्ञानात्मन एव
दर्शनादि लक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्चयत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादि लक्षणस्य विशेषविज्ञान
स्याभावमभिदधाति। यत्र विषयाभावेप्यात्मानं विजानीयादित्याशंक्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्याह। ततश्च विशेषविज्ञानाभावपरति 72

स्वयंविज्ञातं स्या १

श्र २ २

पादन परत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते। दर्शितं तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य मतस्य
श्रुतिमत्त्वं। अतो विज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोर्थः सर्वैर्वेदान्त
वादिभिरभ्युपगन्तव्यः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिदं सर्वं यदयमात्मा नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्यदतोस्ति द्रष्टृ
श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च वासुदेवः सर्वमिति क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं इत्येवं रूपाभ्यः
नेदं द्रष्टृ नान्यदतो द्रष्टा अन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्येवं जातीयका तु भेदप्रतिषेधात्
जरो मरो मृतोऽभयो ब्रह्मेति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात् अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च। उक्तं
निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकांक्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते। वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति च श्रुतिः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुप
श्यत इति च स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च। स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात्क्षेत्रज्ञोयं परमात्म
नो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयो निर्बन्धो निरर्थकः एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति। न
हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायामिति कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तं। न च ब्रह्मणोन्यो गुहायां निहितोस्ति तत्सृष्ट्वा तदेवा
नुप्राविशदिति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्। ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते। कृतकमनित्यं
मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न संगच्छन्त इति॥ ४ ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्॥ २३॥ यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहे

सू॰ १

उक्ता ब्रह्मजिज्ञास्यमित्युक्तं। ब्रह्म च जन्माद्यस्य यत इति लक्षितं। तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिव[illegible]तित्वेन कुलालसुवर्णका
रादिवन्निमित्तत्वेन च समानमित्यतो भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति। तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्र
तिभाति। कस्मादीक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात्। ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते स ईक्षांचक्रे स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतिभ्यः। ईक्षापू
र्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टं। अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा। स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः
संक्रमयितुं। ईश्वरप्रसिद्धेश्च। ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते। तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारण
त्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुं। कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते। कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं। कार्यकारणयोः सारू
प्यदर्शनात्। ब्रह्म तु नैवंलक्षणमवगम्यते। निःकलं निःक्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनमित्यादिश्रुतिभ्यः। पारिशेष्याद्ब्रह्मणोन्यदुपादा
न कारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगंतव्यं। ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तमात्रे पर्यवसानादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतिश्चोपादानकारणं
ब्रह्माभ्युपगंतव्यं। निमित्तकारणं च। न केवलं निमित्तकारणमेव। कस्मात्प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात्। एवं प्रतिज्ञादृष्टांतौ श्रौतौ नोपरुध्ये
ते। प्रतिज्ञा तावदुत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति। तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि
विज्ञातं भवतीति प्रतीयते॥२१००॥ तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य। निमित्तकारणा ७३
व्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात्। दृष्टांतोपि यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं

सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्या १

सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्या १

७४

प्रति २ स्या ३

विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते। तथैकेन लोहमणिना दैकेन नखनिकृंतनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं य १
स्यादिति च। तथान्यत्रापि कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति विज्ञाय यथा पृथिव्यामोषधयः संभवंतीति दृष्टांतः। आत्मनि खल्व
रे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति प्रतिज्ञाय स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघा
तस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टांतः। एवं यथासंभवं प्रतिवेदांतं प्रतिज्ञादृष्टांतौ प्रकृतित्वप्रसाधनौ प्रत्येतव्यौ। यत इतीयमपि पंचमी यतो वा
इमानि भूतानि जायंत इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या। निमित्तत्वं त्वधिष्ठात्रंतराभावादधिगंतव्यं।
(हि) यथा लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्तते नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोन्योधिष्ठाता
पेक्ष्योस्ति। प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्। अधिष्ठात्रंतराभावोपि प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः। अधिष्ठातरि ह्यु
पादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादृष्टांतोपरोध एव स्यात्। तस्मादधिष्ठात्रंतराभावादात्मनः
कर्तृत्वमुपादानांतराभावाच्च प्रकृतित्वं। कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे॥छ॥ अभिध्योपदेशाच्च॥२४॥ अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति
सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति च। तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातंत्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते। बहु स्यामिति प्र
त्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते॥छ॥ साक्षाच्चोभयाम्नानात्॥२५॥ प्रकृतिश्चेत्ययमनुवर्तते। इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म य
त्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव ~~अभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते~~ कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते [illegible] सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव

समुत्पद्यंत आकाशं प्रत्यस्तं यंतीति। यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी सा त्त्वादिति
चोपादानांतरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः॥ छ॥ आत्मकृतेः परिणामात्॥२६॥ इतश्च प्रकृतिर्ब्र
ह्म। यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति। आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं। कथं पुनः
पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुं। परिणामादिति ब्रूमः। पूर्वसिद्धोपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना
परिणमयामासात्मानमिति विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तांतरानपेक्षत्वमपि
प्रतीयते परिणामादिति वा पृथक्सूत्रं तस्यैषोर्थः। इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्ना
न यते सच्च त्यच्चाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं चेत्यादिनेति॥ छ॥ योनिश्च हि गीयते॥२७॥ इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं योनिरित्यपि पठ्यते वेदांतेषु सु ६
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति यद्भूतयोनिं परिपश्यंति धीरा इति च। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्प
तीनामिति। स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वं। क्वचित्स्थानवचनोपि योनिशब्दो दृष्टो योनिष्ट इंद्र निषदे अकारीति वाक्य
शेषात्त्वत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेत्येवंजातीयकात्। एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धं। यत्पुनरिदमुक्तमीक्षापूर्वकं रू २
कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते। न लोकवदिह भवितव्यं न ह्ययमनुमानगम्योर्थः। शब्दगम्यत्वात्त्वस्या ७४
र्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यं। शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः॥ छ॥ एतेन सर्वे व्याख्याता

ह्रै २

व्याख्याता॥२८॥ ईक्षत्यादिभिः सूत्रैः प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशंक्य निराकृतः तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिंगा
भासानि वेदांतेष्वापातेन भवंतीति। स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदांतवादस्य देवलप्रभृतिभिः कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रंथे
ष्वाश्रितस्तेन तत्प्रतिषेध एव यत्नोतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे। तेपि तु ब्रह्मकारणपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः। तेषामप्युपोद्बल
कं वैदिकं किंचिल्लिंगमापातेन मंदमतीन्प्रति भायादित्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकला
पेन सर्वेण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति। व्याख्याता इति पदाभ्यासोध्यायप व्याख्याता
रिसमाप्तिं द्योतयति॥ छ॥ इति शारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥ छ॥ समाप्तः प्रथमोध्यायः॥ १
[illegible]॥ ८०॥ नमो विष्णवे॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्॥१॥ प्रथमेध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्ति
कारणं मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनां [illegible] जगतो नियंतृत्वेन स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकार
णमवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदांतवाक्य[illegible]समन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितं। प्रधानादिवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः।
इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानां च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदांतं च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रति
पादनाय द्वितीयोध्याय आरभ्यते। तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति तदयुक्तं। कुतः स्मृत्यनवकाश
दोषप्रसंगात्। स्मृतिश्च तंत्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन्। तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतंत्रं जगतः

ए॰ ५ या ३

कारणमुपनिबध्यते। मन्वादिस्मृतयस्तु चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिनाधर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयंत्यः सावकाशा एवास्य वर्णस्यास्मिन्का
लेनविधानेनोपनयनमीदृशश्चाचार इत्थं वेदाध्ययनमित्थं समावर्त्तनमित्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति तथा पुरुषार्थांश्च वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विदध
ति। नैवं कपिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेवकाशोस्ति मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः। यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युरानर्थक्य
मेवासां प्रसज्येत तस्मात्तदविरोधेन वेदांता व्याख्यातव्याः। कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः
न स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगेन पुनराक्षिप्यते। भवेदयमनाक्षेपः स्वतंत्रप्रज्ञानां परतंत्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातंत्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नु
वंतः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलंबेरन् तद्बलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु। कपिलप्रभृती
नां चार्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते। श्रुतिश्च भवति ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येदिति। तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं संभा
वयितुं तर्कावष्टंभेन चैतेर्थं प्रतिष्ठापयंति। तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदांता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः। तस्य समाधिर्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगा
त् इति स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोनवकाशाः प्रसज्येरंस्ता उदाहरिष्यामो य
त्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमिति परं ब्रह्म प्रकृत्य स ह्यंतरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यत इति चोक्त्वा तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमेत्याह। तथान्यत्रापि
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे संप्रलीयत इत्याह। अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः। स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च ७५
तदत्ति भूय इति पुराणे। भगवद्गीतासु च अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति। परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तंबः पठति। तस्मात्कायाः प्रभवंति स

र्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्य इत्येवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृति
बलेनैवोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोयमन्यस्मृत्यनवकाशोपन्यासो दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यं। विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्य
कर्त्तव्येन्यतरपरिग्रहेन्यतरपरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्ष्या इतराः। तदुक्तं प्रमाणलक्षणे विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमा
नमिति। न चातींद्रियानर्थान्श्रुतिमंतरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं संभावयितुं निमित्ताभावात्। शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञा
नत्वादिति चेन्न। सिद्धेरपि सापेक्षत्वात्। धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः। स च धर्मश्चोदनालक्षणः। ततश्च पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चि
मसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशंकितुं शक्यते। सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां
न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यन्निर्णयकारणमस्ति। परतंत्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः। कस्यचित्क्वचित्पक्षपाते सति
पुरुषमतिवैरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसंगात्। तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसारानुसारविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा सं
ग्रहणीया। या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं दर्शयंती प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं। कपिलमिति श्रुतिसामा
न्यमात्रत्वात्। अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्। अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्। भवति चान्या
मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयंती श्रुतिः। यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजमिति। मनुना च सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वा
राज्यमधिगच्छतीति सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निंद्यत इति गम्यते कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते आत्मभेदाभ्युपगमात्। महाभारतेपि च।

स्या

बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नाहोस्विदेक एवेति विचार्य बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणामिति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन बहूनां पुरुषाणां
हि यथैका योनिरुच्यते तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमित्युपक्रम्य ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न
ग्राह्यः केनचित्क्वचित्। विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखमिति सर्वात्मतैव निर्धारिता श्रुति
श्च सर्वात्मतायां भवति यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्येवंविधः। अतश्च स्मृतिकल्पन
यापि कापिलस्य तन्त्रस्य वेदविरुद्धत्वं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धत्वं च न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव भवति। वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रा
माण्यं रवेरिव रूपविषये पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं वक्तृस्मृतिव्यवहितं चेति विप्रकर्षः तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसं
गो न दोषः। अतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसंगो न दोषः॥१॥ इतरेषां चानुपलब्धेः॥२॥ प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पि
तानि महदादीनि न तानि वेदे लोके वोपलभ्यन्ते। भूतेन्द्रियाणि तावन्न लौकि[illegible]नात्मैकत्वदर्शिना यत्तु दर्शनमुक्तं तत्कारणं
सांख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्या[illegible]येन त्वंशेन न विरुध्यते
[illegible]योगस्मृत्योः सावकाश[illegible]निर्गुणं पुरुषं निरू
[illegible]णेन सांख्यैरभ्युपगम्यते। तथा च यो[illegible]परिग्रह इत्येवमादि[illegible]निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्र ७६
ज्याद्युपदेशेनानुगम्यते। एतेन सर्व[illegible]तर्क[illegible]यानि तान्यपि[illegible]तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेदुपकुर्वन्तु ना[illegible]

वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति। नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्येवमादिश्रुतिभ्यः॥३॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दा
त्॥४॥ ब्रह्मास्य जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते। कुतः पुनर
स्मिन्नवधारित आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशो ननु धर्म इव ब्रह्मण्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति भवेदयमवष्टम्भो यदि प्र
माणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः। परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणां
तराणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्त एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशे
नैव श्रुतिर्नीयेत। दृष्टसाम्येन चादृष्टमर्थं समर्थयन्ती युक्तिरनुभवस्य संनिकृष्यते। विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधाना
दनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनं च दृष्टफलतयेष्यते श्रुतिरपि श्रोतव्यो मन्तव्य इति [श्रवणव्यति]रेकेण मननं विदध
ती तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयत्यतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते। न विलक्षणत्वादस्येति। यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोप
पद्यते। कस्मात् विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः। इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धं च दृश्यते। ब्र
ह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते। न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः। न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति शरा
वादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः। मृदैव तु मृदन्विता विकाराः प्रक्रियन्ते सुवर्णेन च सुवर्णान्विताः। तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहा
न्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हतीति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः। ब्रह्मविलक्षणत्वं चास्य जगतः

श्चेतनवद्दर्शनादचेतनं जगदशुद्धं च सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात्स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपंचत्वा
च्चाचेतनं चेदं जगच्चेतनं प्रति कार्यकरणभावेनोपकरणभावेनोपगच्छति। न हि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति।
न हि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः। ननु चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपकरिष्यति। न स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनां
शस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात्। यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति। न तु स्वयमे
व चेतनश्चेतनांतरस्योपकरोत्यपकरोति वा। निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति सांख्या मन्यंते। तस्मादचेतनं कार्यकरणं। न च का
ष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति। प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनप्रविभागो लोके। तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वान्नेदं जगत्तत्प्र
कृतिकं। योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्वा जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्बलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमयिष्यामि प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात्। अवि
भावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भविष्यति। यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यत एवं
काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते। एतस्मादेव च विभाविताविभावितत्वकृताद्विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्यां च कार्य
करणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते। यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां प्रत्या
त्मवर्तिनो विशेषात्परस्परोपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति। प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति। तेनापि कथंचि
च्चेतनाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत शुद्ध्यशुद्धिलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते। न चेतरदपि विलक्षणत्वं परिह ७७

सर्वं तच्चेतनम् ६

चाविलास ३

र्तुं शक्यत इत्याह तथा चैव च शब्दादिति। अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणा
च्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रेक्ष्यते। तच्च शब्देनैव विरुध्यते। यतः शब्दादपि तथात्वं नावगम्यते। तथा विज्ञानं चाविज्ञानं चेति विलक्षणं
कथयंति। वाक्य एव विज्ञानं चेति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयन्नचेतनात्मको ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति। ननु चे
तनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते। यथा मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्निति तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति विवमा
या भूतविषया चेतनश्रुतिरिन्द्रियविषयापि ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुरिति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति
इत्येवमाद्येन्द्रियविषयेति अत उत्तरं पठति॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां॥५॥ तुशब्द आशंकामपनुदति। न खलु
मृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशंकनीयं। यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः। मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्य
भिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रं। कस्माद्विशेषानुगति
भ्यां। विशेषो हि भोक्तॄणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत। अपि च कौषीतकि
नः प्राणसंवादे करणमात्राशंकाविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिंषन्ति एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना
इति। ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वेति च। अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादि
भ्योऽवगम्यन्ते। अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति। प्राणसंवादवाक्यशेषे च

प्राणाप्रजापतिं पितरमेत्योचुरिति श्रैष्ठ्यनिर्धारणाय प्रजापतिवचनं तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रैष्ठ्यप्र
तिपत्तिः। तस्मै बलिहरणमिति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति। तत्तेज ऐक्षतेत्यपि प
रस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यं। तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षण
त्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते॥५॥ दृश्यते तु॥६॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। यदुक्तं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृति
कमिति नायमेकान्तः दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन च प्रसिद्धेभ्यो
गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनां। नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणान्यचेतनान्येव च वृश्चिकादिशरी
राण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति। उच्यते एवमपि किंचिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किंचिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यं। म
हांश्चायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदात् तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च। अत्यन्तसा
रूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत। अथोच्येतास्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां
च वृश्चिकादिष्विति। ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते। विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतित्वं जग
तो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयत उत यस्य कस्यचिदथ चैतन्यस्येति वक्तव्यं। प्रथमे विकल्पे समस्त १८
प्रकृतिविकारोच्छेदप्रसंगः। न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकार इति भवति। द्वितीये चासिद्धत्वं दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुव

कस्य २

द्वि १

र्तमान इत्युक्तं। तृतीये तु दृष्टान्ताभावः। किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति। ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाह्रियेत। समस्तस्य वस्तुजातस्य
ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमादागमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात्। यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वा
प्रमाणान्तराणि ब्रह्मणि संभवेयुरिति तदपि मनोरथमात्रं। रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरो लिंगाद्यभावाच्च नानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव त्वय
३ मर्थो धर्मवत्तथा च श्रुतिर्नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेति। को अद्धा वेद क इह प्रवोचदियं विसृष्टिर्यत आबभूवेति चैते ऋचौ
सिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः। स्मृतिरपि भवत्यचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदिति। अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविका
ह र्योऽयमुच्यत इति। न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः। अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वश इति चैवंजातीयका। यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं
विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तं। नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्रात्मलाभः संभवति। श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाश्री
यते। स्वप्नान्तबुद्धान्तयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं संप्रसादे च प्रपंचपरित्यागेन सदात्मना संपत्तेर्निःप्रपंचसदात्मत्वं प्रपंचस्य ब्रह्म
प्रभवत्वात्कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः। तर्काप्रतिष्ठानादिति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलंभकत्वं प्रदर्शयिष्यति। यो
पि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि विज्ञानं चाविज्ञानं चेति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैत
न्यस्य शक्यत एव योजयितुं। परस्य त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते। कथं परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते विज्ञानं चा
विज्ञानं चाभवदिति। तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वादेवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते। प्रत्युक्तत्वात्तु विलक्षणत्वस्य

(तः। स्मृतिरपि भवत्यचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदिति। अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यत इति। न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः॥)

ये स गु

यथा शक्त्यैव चेतनं कारणं गृहीतं भवति॥७॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्॥८॥ यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्य
अशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येतासत्तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति॥२००॥ प्रसज्येता अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत् नैष दोषः।
प्रतिषेधमात्रत्वात् प्रतिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेध्यमस्ति। न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति। कथं यथैव हीदानीमिदं का
र्यं कारणात्मना सदेवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतंत्रमेवास्ति सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं
वेदेत्यादिश्रवणात् कारणात्मना तु सत्त्वं प्रागुत्पत्तेरविशिष्टं ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणं बाढं न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागु
त्पत्तेरिदानीं वास्ति तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति। विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे वक्ष्यामः॥८॥ अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंज
सं॥९॥ अत्राह। यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत तदपीतौ प्रलये प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं
कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपप्रसंगात् सर्वज्ञं ब्रह्म ज
गत्कारणमित्यसमंजसमिदमौपनिषदं दर्शनं अपि च समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावात् भोक्तृभोग्यादिविभा
गेन उत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमंजसं। अपि च भोक्तृणां परेण ब्रह्मणा विभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां
मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसंगात् असमंजसं। अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत एवमप्यपीतिश्च न संभवति कारणाव्यति ७९
रिक्तं च कार्यं न संभवतीत्यसमंजसमेवेत्युच्यते॥९॥ न तु दृष्टांतभावात्॥१०॥ नैवास्मदीये दर्शने किंचिदसामंजस्यमस्ति। यत्तावदभिहितं कार

णमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति तदपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति तददूषणं कस्मात् दृष्टांतभावात्
सन्ति हि दृष्टान्ता यथा कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण [illegible] दूषयति। तद्यथा शरावादयो
मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति। रुचका
दयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति। पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृ
जति। त्वत्पक्षस्य तु न कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति अपीतिरेव हि न संभवेत् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणा
त्मत्वं न तु कारणस्य कार्यात्मत्वं आरंभणशब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः। अत्यल्पं चेदमुच्यते कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति स्थिता
वपि समानोऽयं प्रसंगः कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमादिदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येवमाद्याभिर्हि श्रुति
भिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं श्राव्यते। तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वात् न तैः कारणं
संसृज्यत इत्यपीतावपि समानोऽस्ति चायमपरो दृष्टान्तो यथा स्वयंप्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यतेऽवस्तुत्वादेवं स्प
परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति। यथा च स्वप्नदृगेकः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वादेव
मवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते मायामात्रं ह्येतत् यत्परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव
सर्पादिभावेनेति। अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्भिराचार्यैः अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते। अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते

नि

नवदिति। तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसंग इत्येतदयुक्तं। यत्पुनरुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभाग
प्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्यदोषो दृष्टांतभावादेव। यथा हि सुषुप्तसमये सत्यामपि स्वाभा
विक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति। श्रुतिश्चात्र भवति।
इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो
वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवंति तदा भवंतीति॥ यथा ह्यविभागेपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहत
स्थितो दृश्यते एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसंगः प्रत्युक्तः। सम्यक्ज्ञानेन
मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात्। यः पुनरयमंते विकल्प उत्क्षिप्तोपीदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेति सोप्यनभ्यु
स पगमादेव प्रतिषिद्धः तस्मात्समंजसमिदमौपनिषदं दर्शनात्॥ का। स्वपक्षदोषाच्च॥१०॥ स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रा दोष ४
दुष्ष्युः। कथमित्युच्यते। यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति कतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दा
दिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्। अतः एव विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसंगः। तथापीतौ का
र्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात् तद्वत्प्रसंगोपि समानः। तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरु ८०
षस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्रलयात् प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न तत्तथैव पुनरुत्पत्तौ नियंतुं शक्यंते। कारणाभावाद्विनैव वा कारणेन नि

प्रधानप्रकृति४

कपिलस्य

यमेभ्युपगम्यमाने कारणाभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनर्बंधप्रसंगः। अथ केचिद्भेदा अपीतावपि विभागमापद्यंते केचिन्नेति चेत्॥
न्नापद्यंते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोत्येते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवंतीत्यदोषतामेवैषां दृढीकर्तव्या व
श्याश्रयितव्यत्वात्॥ का॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसंगः॥११॥ इतश्च नागमगम्येर्थे केवलेन तर्केण प्र
त्यवस्थातव्यं यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबंधनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवंत्युत्प्रेक्षाया निरंकुशत्वात्। तथा हि कैश्चिदभियु
क्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यंते। तैरप्युत्प्रेक्षिताः संतस्ततोन्यैराभास्यंत इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्य
माश्रयितुं पुरुषमतिवैरूप्यात्। अथ कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य वा अन्यस्य वा संमतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत एवमप्यप्रतिष्ठितत्व
का मेव प्रसिद्धमाहात्म्यानभिमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात्। अथोच्येतान्यथा वयमनुमास्या
महे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति। न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुमेतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठायां च लोकव्यवहारो
च्छेदप्रसंगः। अतीतवर्तमानाध्वसामान्येन ह्यनागतेप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्यते। श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभा
सनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्धारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते। मनुरपि चैवमेव मन्यते। प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विवि
धागमं। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता इति। आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इति च ब्रु
वन्नयमेव तर्कस्यालंकारो यदप्रतिष्ठितत्वं नामैवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति। न हि पूर्वजो मूढ आसीदि

मप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते। केषांचित्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात्। सर्वतर्क ५

२ प्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षस्तर्कस्य । न हीदमतिगंभीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबंधनमागममंतरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं । रूपाद्यभावाद्धि

त्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति किंचिदस्ति । तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेत् । एवमप्यविमोक्षप्रसंगो यद्यपि क्वचिद्विषये त
र्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवा द्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरो लिंगाद्यभावाच्च नानुमा
नामिति चावोचाम । अपि च सम्यक्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः । तच्च सम्यक्ज्ञानमेकरूपं वस्तुतंत्रत्वादे
करूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थो लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमित्युच्यते यथाग्निरुष्ण इति । तत्रैवं सति सम्यक्ज्ञा
ने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । तर्कज्ञानानां त्वन्योन्यविरोधात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । यद्धि केनचित्तार्किकेणेदमेव सम्यक्ज्ञानमि
ति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्थाप्यते । तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति प्रसिद्धं लोके । कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्क
प्रभवं सम्यक्ज्ञानं स्यात् । न च प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतो येन तदीयं मतं सम्यक्ज्ञानमिति प्रतिपद्ये
महि । न च शक्यंते अतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन्देशे काले च समाहर्तुं येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरि ति
स्यात् । वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः
सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यं । अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यक्ज्ञानत्वमतोऽन्यत्र सम्यक्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसारावि
मोक्ष एव प्रसज्येत । अत आगमवशेन आगमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितं ॥११॥ एतेन शिष्टापरिग्र ८१
हा अपि व्याख्याताः ॥१२॥ वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुरुतरतर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृ

हीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदांतवाक्येषूद्भावितः स परिहृतः । इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेण
पि कश्चिन्मंदमतिर्वेदांतवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्तमाक्षेपो वेदांतवाक्येषूद्भावितः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति परिगृह्यंत
इति परिग्रहा न परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः । एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टै
र्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता ये अण्वादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याताः निराकृता द्रष्टव्याः । तुल्यत्वात्
निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशंकितव्यं किंचिदस्ति । तुल्यमत्रापि परमगंभीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं । तर्कस्य चाप्रतिष्ठित
त्वमन्यथाऽनुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणम् ॥१२॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥१३॥ अन्यथा पु
नर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाक्षिप्यते यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति तथापि प्रमाणांतरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति य
था मंत्रार्थवादौ तर्कोऽपि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः । किमतो यद्येवम् । अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणांतरप्रसिद्धार्थबा
धनं श्रुतेः । कथं पुनः प्रमाणांतरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इत्युच्यते प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागो लोके भोक्ता चेतनः शारीरो भोग्याः श
ब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति तस्य विभागस्याभावः प्रसज्येत यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृ
भावमापद्येत । तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्रसज्येत न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तं । यथा त्व
द्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टस्तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः । तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसंगादयुक्तमि

दं ब्रह्मकारणत्वावधारणमिति च कश्चिद्ब्रूयात्तं तं प्रति ब्रूयात्स्याल्लोकवदिति उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभाग एवं लोके दृ
ष्टत्वात्तथा हि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरंगबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षण
श्च व्यवहार उपलभ्यते। न च समुद्रात्मनोऽनन्यत्वे फेनतरंगादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवति। न च तेषामितरेतरभावानापत्तावपि
समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवत्येवमिहापि। न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिर्न च परस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत्वमिति भविष्यति यद्यपि भोक्ता
न ब्रह्मणो विकारः स्रष्टुस्तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्या
स्त्युपाधिनिमित्तो विभाग आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्त इत्यतः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः
समुद्रतरंगादिन्यायेनेत्युक्तम्॥१३॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः॥१४॥ अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्या
ल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते कार्यमाकाशादिकं बहु
प्रपंचं जगत् कारणं परं ब्रह्म तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते। कुत आरंभणशब्दादिभ्यः। आरंभण
शब्दस्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टांतापेक्षायामुच्यते यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं
विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एतदुक्तं भवति। एकेन मृत्पिंडेन परमार्थमृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदंचनादि ८२
कं मृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत्। यतो वाचारंभणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव उदंचनं चेति

नृ

नतु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति। नामधेयमात्रं ह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति एष ब्रह्मणो दृष्टांत आ[illegible]तः तत्र श्रुताद्वाचा
रंभणशब्दात् दार्ष्टांतिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते। पुनश्च तेजोबन्नानां ब्रह्मकार्यता[illegible]क्त्वा तेजोबन्नकार्या
णां तेजोबन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीत्यपागादग्नेरग्नित्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्या[illegible]रंभणशब्दादिभ्य
इत्यादिशब्दात् ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं नेह ना[illegible]किंचनेत्येवमाद्य
प्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम्॥ न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते। तस्माद्यथा घटकरका[illegible]द्याकाशानां महाका
शादनन्यत्वं यथा वा मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेणानुपाख्यत्वात्। एवमस्य भोक्तृभोग्यादिप्रपंच
स्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यं। नन्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशाख एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्मात एकत्वं नानात्वं चोभयमपि
सत्यमेव। यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च नानात्वं। यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरंगाद्यात्मना नानात्वं। यथा च मृदात्मनैकत्वं घटशरावा
द्यात्मना नानात्वं। तत्रैकत्वांशेन मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति। नानात्वांशेन तु कर्मकांडाश्रयो लौकिकवैदिकश्च व्यवहारः सेत्स्यति। एवं च मृदादि
दृष्टांता अनुरूपा भविष्यंतीति। नैवं स्यात् मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टांते सत्यत्वावधारणात् वाचारंभणशब्देन च विकारजातस्यानृत
त्वाभिधानात् दार्ष्टांतिकेऽपि ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेताविति च शारी नृ
रस्य ब्रह्मभावोपदेशात् स्वयंप्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नांतरप्रसाध्यमतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविक

पै२ मू२

स्वशारीरात्मत्वस्य बाधकं स्वोपघातरक्षादिबुद्धयस्वस्वपादिबुद्धीनां। बाधिते तु शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भ
वति। यत्प्रसिद्धये नानाविधोऽपारो ब्रह्मणः कल्प्येत। दर्शयति च यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्त
स्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावं। न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुं। तत्त्वमसीति ब्रह्मात्म
भावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात्। तस्करदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं सत्याभिसन्धस्य च मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्श
यति मिथ्याज्ञानविजृंभितं च नानात्वं। उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसन्ध इत्युच्येत। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह ना
नेव पश्यतीति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति। न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य
संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात्। उभयसत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्येत। नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वा
भावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्निर्विषयत्वात्। स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि। तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्त
दभावे व्याहन्येत। मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रादिभेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात्। कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैक
त्वस्य सत्यत्वमुपपद्येत। अत्रोच्यते। नैष दोषः। सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः। स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक्प्रबोधात्। यावद्धि न
सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारेष्वनृतत्वबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते। विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्ययात्मात्मीयेन भावेन
सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा। तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः। यथा च सुप्तस्य प्राकृतस्य ८२

स्वप्ने उच्चावचान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं ज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधात्। न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत्। कथं
त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्यते। न हि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते। नापि मृगतृष्णिकांभसा पानावगाहनादिप्र
त्रि॰ ३ योजनं क्रियत इति। नैष दोषः। शंकाविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः। स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात्। त
त्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद्ब्रूयात्। तत्र ब्रूमो यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं
प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात्। न हि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्य
ते कश्चित्। एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः। तथा च श्रुतिः यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं त
त्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इत्यसत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्रतिपत्तिं दर्शयति। तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न रा
चिरमिव जीविष्यतीति विद्यादित्युक्त्वाथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्यादिना तेन तेनासत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति
दर्शयति। प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यत ईदृशेनासाध्वागम इति। तथाकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्ति
र्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः। अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किंचिदाकांक्ष्यमस्ति। यथा हि यजेतेत्युक्ते किं केन कथमित्या
तत्त्वमसीर कांक्ष्यते नैवं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यत्र किंचिदन्यदाकांक्ष्यमस्ति सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः। सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकांक्षा स्यात्। न त्वात्मै
श्रेदं कत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकांक्ष्येत। न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुं। तद्धास्य विजज्ञाविति आदिश्रुतिभ्योऽवगतिसाधनानां

त्श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात्। न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रांतिर्वेति शक्यं वक्तुमविद्यानिवृत्तिफलदर्शनाद्बाधकज्ञानांतराभावाच्च।
प्राक् चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम। तस्मादंत्येन प्रमाणेन प्रतिपादित आत्मैकत्वे समस्तस्य
प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति। ननु मृदादिदृष्टांतप्रणयनात्परिणामवत् ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमि
ति गम्यते। परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति। नेत्युच्यते। स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म एष नेति नेत्यात्मा
स्थूलमनण्वित्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात्। न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुं॥
स्थितिगतिवत्स्यादिति चेत्। न कूटस्थस्येति विशेषणात्। नहि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं संभवति। कूटस्थं नित्यं च
ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम। न च यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनमेवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतंत्रमेव कस्मैचित्फला
याभिप्रेयते प्रमाणाभावात्। कूटस्थब्रह्मात्मविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं। स एष नेति नेत्यात्मेत्युपक्रम्याह। अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीत्येवंजाती
यकं। तत्रैतत्सिद्धं भवति। ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वा
दि तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते फलवत्संनिधावफलं तदंगमितिवन्न तु स्वतंत्रं फलाय कल्प्यत इति। न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात्परिणामवदा
त्मनः फलं स्यादिति युक्तं वक्तुं। कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य। कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकांतादीशित्रीशितव्याभाव ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेन्नाविद्यात्मकना ८४
मरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगज्जनिस्थितिलय

नाचेतनात्प्रधानादन्यस्माद्वेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातो जन्माद्यस्य यत इति। प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते। कथं नोच्यतेऽत्यंतमात्मन एकत्वमद्वितीय
त्वं च ब्रुवता। शृणु यथा नोच्यते। सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपंचबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाश
क्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते। ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वर आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्मेति श्रुतेर्नामरूपे व्याकरवाणि विचि सर्वाणि रूपाणि
त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते एकं बीजं बहुधा यः करोतीत्यादिश्रुतिभ्यश्च। एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति व्योमेव घटकरकाद्युपा
ध्यनुरोधि। स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवाख्यानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये।
६x तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वशक्तित्वं च। न च परमार्थतो विद्यापास्तसर्वोपाधिस्वरूप आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्य
सर्वज्ञत्वं वहार उपपद्यते। तथा चोक्तं यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादि च। एवं परमार्थाव
स्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदंति वेदांताः। तथेश्वरगीतास्वपि। न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते। ना
दत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः। अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतव इति परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहारा प्रदर्श्यते। व्य भावः
वहारावस्थायां तूक्तः श्रुतावीश्वरादिव्यवहार एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति। तथेश्वरगीता
स्वपि। ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि माययेति। सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह। व्यव
हाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति। महासमुद्रादिस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयत्यप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपंचं परिणामप्रक्रियां चाश्रयते सगुणेषूपास

नो

नेश्रपायो स्यतइति ॥ ॥ भावे चोपलब्धेः ॥१५॥ इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे। तद्यथा सत्यां मृ
दि घट उपलभ्यते सत्सु च तंतुषु पटः। न च नियमेनान्यभावेन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा। न ह्यश्वो गोरन्यः सन् गो[भा]व एवोपलभ्यते। न च कुलालभाव एव घट
उपलभ्यते सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात्। नन्वन्यभावेप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते यथाग्निभावे धूमस्येति। नेत्युच्यते उद्वापितेप्यग्नौ गो
पालघटिकादि[illegible]धारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात्। अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिंष्यादीदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति नैवमपि कश्चिद्दो
षस्तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामो न चासावग्निधूमयोर्विद्यते ॥ ॥ भावाच्चोपलब्धेरिति वा सूत्रं। न केवलं श
ब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः। भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कारणयोरनन्यत्वे। तद्यथा तंतुसंस्थाने कार्य
पटे तंतुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते केवलास्तु तंतव एवातानवितानवंतः प्रत्यक्षमुपलभ्यंते। तथा तंतुष्वंशवोंऽशुषु तदवयवा[illegible]
याप्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयं। ततः परं ब्रह्मैकमद्वितीयं तत्र सर्वप्रमाणानां
निष्ठामवगच्छामः ॥ ॥ सत्त्वाच्चावरस्य ॥१६॥ इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्य
स्य श्रूयते। सदेव सोम्येदमग्र आसीदात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात्। यच्च यदात्मना यत्र
न वर्तते न तत्तत उत्पद्यते यथा सिकताभ्यस्तैलं तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते। यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु ८५
कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरत्येवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति एकं च पुनः सत्त्वमतोप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥ ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न

तं२ ना३ ...२ घ२

ग्रा

धर्मांतरेण वाक्यशेषात् ॥१७॥ ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिरसदेवेदमग्र आसीदिति। असद्वा इदमग्र आसीदिति च तस्मादस
द्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेन्नेति ब्रूमः। न ह्ययमत्यंतासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः। किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मा
दव्याकृतनामरूपत्वं धर्मांतरं तेन धर्मांतरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य। कथमेतदवगम्यते वाक्यशेषा
द्यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते। इह तावदसदेवेदमग्र आसीदित्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति वि
शिनष्टि तत्सदासीदिति। असतश्च पूर्वापरकालासंबंधादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च। असद्वा इदमग्र आसीदित्यत्रापि तदात्मानं स्वयमकुरुतेति वाक्य
शेषे विशेषणान्नात्यंतासत्त्वं। तस्माद्धर्मांतरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः [illegible] कार्यस्य नामरूपव्याकृतं हि व
स्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धमतः प्राङ्नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते ॥ ॥ युक्तेः शब्दांतराच्च ॥१८॥ युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्व
मनन्यत्वं च कारणादवगम्यते। शब्दांतराच्च। युक्तिस्तावद्वर्ण्यते। दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपा
दीयमानानि लोके दृश्यंते। न दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरं। तदसत्कार्यवादे नोपपद्येत। अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्या
सत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात्। अथाविशिष्टेपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो
न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीर इत्युच्येत। अतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धि
श्च शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्यासती वा कार्यं नियच्छेदसत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च। तस्मात्कारणस्यात्मभूता श

तो२

[illegible]त्मभूतं कार्यमपि च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्रयमद्रिष्वङ्गेदबुद्धेनावात्तादात्म्यमभ्युपगतं च। समवायकल्पनायामपि सम
वायिनोः संबंधस्याभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योन्यः संबंधः कल्पयितव्य इत्य[illegible]नवस्था प्रसंगो। अनभ्युपगम्यमाने च विच्छेदप्रसंगो। स सम
वायः स्वयं संबंधरूपत्वादन एवापरं संबंधमपेक्षेत स्यायोगोऽपि न हि स्वयं संबंधरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायी संबध्येत। तादात्म्य
प्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यं। कथं च कार्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तेत किं समस्तेष्ववय
वेषु वर्त्तेतोत प्रत्यवयवं। यदि तावत्समस्तेषु वर्त्तेत ततावयव्युपलब्धिः प्रसज्येत समस्तावयवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात्। न हि बहुत्वं समस्तेष्वा
श्रयेषु वर्त्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते। अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तेत तदाप्यारंभकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन्। यैरारंभ
केष्ववयवेष्ववयवशोऽवयवी वर्त्तेत। कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति अनवस्था चैवं प्रसज्येत। तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितु
मन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात्। अथ प्रत्यवयवं वर्त्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात्। न हि देवदत्तः स्रुघ्ने संनिधीयमानः तद
हरेव पाटलिपुत्रेऽपि संनिधीयेत। युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसंगः स्यात्। देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः। गोत्वादि
वत् प्रत्येकपरिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथाप्रतीत्यभावात्। यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकपरिसमाप्तोऽवयवी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्य
क्षं गृह्यते एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत। न चैवं नियतं गृह्यते। प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वाच्छृंगेणापि स्तनकार्यं ८६
कुर्यादुरसा च पृष्ठकार्यं। न चैवं दृश्यते। प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव

वत्यवितुमर्हति। गत्यादिवत्। क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तर्हि अन्यकर्तृकेति कल्प्या स्या
त्। तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत। तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणानि उत्पद्यंत इत्युक्तं स्यात्। न च
लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते। उत्पन्नता च प्रतीयते। अथ स्वकारणसत्तासंबंध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चे
त् कथमलब्धात्मकं संबध्येतेति वक्तव्यं सतो हि द्वयोः संबंधः संभवति न सदसतोरसतोर्वा। अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरण
मनुपपन्नं सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य। न हि वंध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयेन मर्यादाकरणे
न निरुपाख्यो वंध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते। यदि च वंध्यापुत्रोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत् तत उपपद्येतैतत्कार्याभा
वोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति। [illegible]पाराद्वृतु परस्यामा वंध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात्। यथा वंध्यापुत्रः का
रकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति। नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत। यथैव हि प्राक्सिद्धत्वा
त्कारणस्वरूपप्रसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियत एवं प्राक्सिद्धत्वात्तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत। व्याप्रियते च। अतः कारकव्यापारार्थ
वत्त्वात् मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति। नैष दोषः। यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्याकारोऽपि का
रणस्यात्मभूत एवानात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति। न हि देवदत्तः संकोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च वि
शेषेण दृश्यमानो वस्त्वन्यत्वं गच्छति स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानां पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति

गर्भवासिन

प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मोच्छेदाने तरितत्वानेन युक्तं नान्यत्रेति चेत्। न। क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वाद्दृश्यमानानामपि वट
धानादीनां समानजातीयावयवान्तराणामुपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्ताबु
च्छेदसंज्ञा। तत्रेदृक्चेज्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिस्तथा सति उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गस्तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि
भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्चैतेन क्षणवादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यादभावस्य विषयत्वा
नुपपत्तेराकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत्। समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्। नान्यविषयेण कारकव्या
पारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात्। समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत्। न सत्कार्यतापत्तेः। तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभा क्षीरादीनि
वेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुं। तथा मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात्तेन तेन का
र्याकारेण नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते। शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते। पूर्वसू
त्रे ह्यसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि तद्धैक आहु
रसदेवेदमग्र आसीदिति चासत्पक्षमुपक्षिप्य कथमसतः सज्जायेतेत्याक्षिप्य सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदित्यवधारयति तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्य
स्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः। यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कार ८७
णे समवेयात्तदन्यत्कारणात्स्यात्। तत्र येनाश्रुतं श्रुतं भवतीतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत। सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते॥छ॥ पटवच्च॥१९॥ यथा च संवेष्टितः प

टो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यद्द्रव्यमिति। स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते। यथा च संवेष्टन
समये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति
एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापारादभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यते। अतः संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनैवानन्य
त्कारणात्कार्यमित्यर्थः॥छ॥ यथा च प्राणादि॥२०॥ यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जी
वनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं। तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्या
न्तरं निर्वर्त्यते। न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावाविशेषादेवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम्। अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्य
त्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति॥छ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः॥२१॥ अ
न्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते। चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते। कुत इतरव्य
पदेशात्। इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति प्रतिबोधनात्। यद्वेतरस्य ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति। तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशदिति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वदर्शनात्। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति च प
रा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति। तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेत्यतः स स्वतन्त्रः कर्ता सन्हितमे
वात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालं। न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति। न च स्वयम

५५ न

त्वं तन्निर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात्। कृतमपि कथंचिद्यद्दुःखकरं तदिच्छया जह्यात्। सुखकरं चोपाददीत। स्मरेच्च मयेदं जगद्बिंबं विचित्रं विरचितमिति। सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति। यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छया अनायासेनैवोपसंहरत्येवं शारीरोपीमां सृष्टिमुपसंहरेत्। स्वकमपि तावत् शरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुमेवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनात्क्रियेति मन्यते॥ २१॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात्॥ २२॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत् तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमो न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यंते। न हि तस्य हितं किंचित्कर्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तत्वात्। न च तस्य ज्ञानप्रतिबंधः शक्तिप्रतिबंधो वा क्वचिदप्यस्ति सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च। शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन्प्रसज्यंते हिताकरणादयो दोषा। न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः कुत एतत्। भेदनिर्देशात्। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः सता सोम्य तदा संपन्नो भवति शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति। नन्वभेदनिर्देशोपि दर्शितस्तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनो भेदाभेदौ विरुद्धौ संभवेतां। नैष दोषः आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसंभवस्य संसारित्वं ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृंभितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यक्ज्ञानेन बाधितत्वात्। तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषा। अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रांतिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोस्तीत्यसकृदवोचाम। जन्ममरणछेदनभेदनाद्यभिमानवत्। अबाधिते तु भेदव्यवहारे सोन्वेष्टव्य इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमाने ब्रह्मणोधिकत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि॥ ९९

तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वादपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति तदा जीवस्य ४ स्थापित २

९९

॥ २२॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः॥ २३॥ यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैडूर्यादयोन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकांतादयोन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते। यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगंधरसादिवैचित्र्यं चंदनकिंपाकादिषूपलक्ष्यते। यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवंत्येवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः। श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य च वाचारंभणमात्रत्वात्स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः॥ २३॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि॥ २४॥ चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते। कस्मादुपसंहारदर्शनात्। इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्दंडचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः संतस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यंते ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं तस्य साधनांतरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेन्नैष दोषो यतः क्षीरवद्द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते। यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति। ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादि कथमुच्यते क्षीरवद्धीति। नैष दोषः स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव त्वर्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय। यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत। न हि वायुराकाशो वा औष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्यते साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता संपाद्यते परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म। न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता संपादयितव्या। श्रुतिश्च भवति। न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। पर

ब्रो२

विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति। तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात्क्षीरादिवद्विचित्रः परिणाम उपपद्यते
॥छ॥ देवादिवदपि लोके॥२५॥ स्यादेतदुपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावो दृष्टत्वात्। चेतनाः पुनः कु-
लालादयः साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते। कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्तेतेति। देवादिवदिति ब्रूमः। यथा लो-
के देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किंचिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्व-
त एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात्। तंतुनाभ-
श्च स्वत एव तंतून्सृजति। बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते। पद्मिनी चानपेक्ष्य किंचित्प्रस्थानसाधनं सरोवरान्तरं प्रतिष्ठते। एवं चेतनमपि
ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत्स्रक्ष्यति। स यदि ब्रूयाद्य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समाना न भवे-
ति शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादन उपादानं न तु चेतन आत्मा। तंतुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिन-
तामापद्यमाना तंतुर्भवति। बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते। पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरोवरान्तरमुपसर्पति। वल्ली-
व वृक्षं। न तु स्वयमेवाचेतना सरोवरान्तरोपसर्पणे व्याप्रियते। तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति। तं प्रति ब्रूयात्। नायं दोषः। कुलालादिदृष्टान्तविल-
क्षणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वादिति। यथाहि कु॑ साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्षामः। तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा स- ८५
र्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येका॥ + उ१ लादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारंभे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं उ१

त्रि२

न्त इत्यभिप्रायः॥छ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा॥२६॥ चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं परिणममा-
नं जगतः कारणमिति स्थितं। शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति। कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति निरवयवत्वात्। यदि ब्रह्म पृथि-
चयत् व्यादिवत्सावयवमभविष्यत्ततोऽस्यैकदेशः पर्यणंस्यदेकदेशश्चावास्थास्यत। निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते। निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंज-
नं। दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः। इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव। स एष नेति नेत्यात्मा। अस्थूलमनण्वित्याद्याभ्यः सर्वविशेष- स्तु
प्रतिषेधिनीभ्यः। ततश्चैकदेशपरिणामासंभवात्कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत। द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चापद्यते अयत्नदृष्टत्वात्
१श्चा। कार्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावात्। अजत्वादिशब्दकोपश्च। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत तथापि ये निरवयवत्वस्य प्र- या
तिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः। सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसंग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति॥छ॥ श्रुतेस्तु श-
ब्दमूलत्वात्॥२७॥ तुशब्देनाक्षेपं परिहरति॥ न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति। न तावत्कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति। कुतः। श्रुतेः। यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्प-
त्तिः श्रूयत एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते। प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात्। सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जी-
वेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति। तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति चैवंजातीय-
कात्। तथा हृदयायतनत्ववचनात्सत्संपत्तिवचनाच्च। यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् सता सौम्य तदा संपन्नो भवतीति सुषुप्तगतवि-
शेषणमनुपपन्नं स्यात् विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसंपन्नत्वादविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात्। तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचर-

मात्र ३

तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः। ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं निरवयवं च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति

वापत्तेः। तस्मादविकृतं ब्रह्म। न च निरवयवत्वशब्दकोपोऽस्ति। श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याभ्युपगम्यमानत्वाच्छब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नें
द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं। शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयति अकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवतां च। लौकिकानामपि मणिमन्त्रौ
षधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते। ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणाव
गन्तुं शक्यन्तेऽस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन नि
रूप्येत। तथा चाहुः पौराणिकाः। अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणमिति। यदि निरवय
वं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत। अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चावतिष्ठेत रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्ये
त क्रियाविषये ह्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकार
णं भवति पुरुषतन्त्रत्वाच्चानुष्ठानस्य। इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवत्यपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः। तस्माद्दुर्घटमेतदिति। नैष दोषः।
अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात्। न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु संपद्यते। न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानो
ऽनेक एव भवति। अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यव
हारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते। वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य रूपभेदस्येति न निरव ९०
यवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति। न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात्। सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था

त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात्। स एष नेति नेत्यात्मेत्युपक्रम्याह अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति। तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसंगोऽस्ति॥२७॥ आत्मनि
चैवं विचित्राश्च हि॥२८॥ अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति। यत आत्मन्यप्येकस्मिन्स्वप्नदृ
शि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्यादिना। लोकेऽपि
देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते। तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भ
विष्यतीति॥२८॥ स्वपक्षदोषाच्च॥२९॥ परेषामप्येष समानः स्वपक्षे दोषः। प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य
परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः। तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात्प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा।
ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत्सावयवमिति। नैवंजातीयकेन साव
यवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते। यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम्। एकैकमेव चेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्च
स्योपादानमिति समानत्वात्स्वपक्षे दोषप्रसंगस्य। तर्काप्रतिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेदेवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसंगः। अथ शक्तय एव कार्य
वैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायस्तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः। तथाणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन सं
युज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसंगः। अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एव दोषः। समानत्वाच्च
नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति। परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः॥२९॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात्॥३०॥ एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियो

दि

गाद्युपपद्यते विचित्रो विकारप्रपंच इत्युक्तं तत्पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति। तदुच्यते सर्वोपेता च तद्दर्शनात्। सर्वशक्तियुक्ता च परा
देवतेत्यवगंतव्यं। कुतस्तद्दर्शनात्। तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तो
वाक्यनादरः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः इत्येवं जातीयका।
॥छ॥ विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तं॥३१॥ स्यादेतद्विकरणां परां देवतां शा[illegible]देव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति। न हीश्वरस्य प्रयोजनांतरं नि-
रूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति। न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते। यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिंबविरचना गुरुतरसंरंभेवाभाति तथापि पर-
मेश्वरस्य लीलैव केवलेयमपरिमितशक्तित्वात्। यदि नाम लोके लीलास्वपि किंचित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथापि नैवात्र किंचित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं
शक्यते आप्तकामश्रुतेः। नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च। न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः अविद्याकल्पितनामरूपव्य-
वहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न विस्मर्तव्यं॥छ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति॥३४॥ पुनश्च जग-
ज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखनन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय। नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते। कुतः। वैषम्यनैर्घृ-
ण्यप्रसंगात्। कांश्चिदत्यंतसुखभाजः करोति देवादीन् कांश्चिदत्यंतदुःखभाजः पश्वादीन् कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनित्येवं विष-
मां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत तथा खलज-
नैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजासंहाराच्च प्रसज्येत तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्रा- ८१

का ३

स्ति शास्त्रं। अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमना इत्येवं जातीयकं। कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत् देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्ति-
युक्ता अपि संत आध्यात्मिककरणसंपन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवंतो विज्ञायंते कथं च नेति नेतीति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः
सर्वशक्तियोगः संभवेदिति चेद्यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तं। श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगंभीरं ब्रह्म न तर्कावगाह्यं। न च यथैकस्य सामर्थ्यं
४ न्यास्था दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोस्तीति प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः संभवतीत्येतदप्यविद्याक-
ल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव तथा च शास्त्रमपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसा-
मर्थ्ययोगं दर्शयति॥छ॥ न प्रयोजनवत्वात्॥३२॥ अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकं जगदाक्षिपति न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिंबं विरचयि-
तुमर्हति। कुतः प्रयोजनवत्वात्प्रवृत्तीनां। चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मंदोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजना-
नुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरंभां। भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिर्न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्म-
नस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति गुरुतरसंरंभा चेयं प्रवृत्तिर्यदुच्चावचप्रपंचं जगद्बिंबं विरचयितव्यं। यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन
आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत। प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोपि स्यात्। अथ चेतनोपि सन्नुन्मत्तो बुद्ध्य-
पराधादंतरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टः तथा परमात्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत। तस्मा-
दश्लिष्टा चेतनात् सृष्टिरिति॥छ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यं॥३३॥ तुशब्देनाक्षेपं परिहरति। यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजा-

कल्पेतपरि ३

२१
२ ॥ मात्यस्य वाह्यतिरिक्तं किंचित्प्रयोजनमनभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवंतीति यथा चोच्छ्वासादयोन
भिसंधाय बाह्यं किंचित्प्रयोजनं स्वभावादेव संभवंति एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किंचित्प्रयोजन॥ [illegible] द्वितीये क्रपत्र+३४
तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति। न हीश्वरस्य प्रयोजनांतरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा संभवति। न च
स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते। यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिंबविरचना गुरुतरसंरंभेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव
केवलेयमपरिमितशक्तित्वात्। यदि नाम लोके लीलास्वपि किंचित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत तथापि नैवात्र किंचित्प्रयोजनमुत्प्रे
क्षितुं शक्यते आप्तकामश्रुतेः। नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च। न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिरविद्या
कल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात्। ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न विस्मर्तव्यं॥ ३३॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्ष
त्वात्तथा हि दर्शयति॥ ३४॥ पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय।
नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते। कुतो वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात्। कांश्चिदत्यंतसुखभाजः करोति देवादीन् कांश्चिदत्यंतदुःखभाजः
पश्वादीन् कांश्चिन्मध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्य
वधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविपरिलोपः प्रसज्येत तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं
दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजासंहाराच्च प्रसज्येत तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्रा

३
प्ते उच्यते वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते कस्मात् सापेक्षत्वात् यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्या
तामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते। किमपेक्षत इति चेत
धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः। अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः। ईश्वरस्तु पर्जन्य
वद्द्रष्टव्यः। यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति। व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि साम
र्थ्यानि कारणानि भवंत्येवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणा
नि कर्माणि कारणानि भवंत्येवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं
संसारं निर्मिमीत इति तथा हि दर्शयति श्रुतिः एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु क
र्म कारयति तं यमधो निनीषत इति पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति च। स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानु
ग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति। ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहमित्येवंजातीयका॥ ३४॥ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्
॥ ३५॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात्। सृष्ट्युत्तरकाले
हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयं प्रसज्येत। अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम। प्राक्तु
विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति नैष दोषोऽनादित्वात्संसा रस्य। भवेदेष दोषो यद्यादिमाँसं

सारस्यादनादौ तु संसारे बीजांकुरवद्धेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्य ता कथं पुनरवगम्यते अनादिरेष सं
सार इति अत उत्तरं पठति॥ ७॥ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च॥ ३६॥ उपपद्यते च संसारस्यानादित्वम् आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्ता
नामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसंगः अकृताभ्यागमप्रसंगश्च सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तं। न चाविद्याके
वला वैषम्यकारणमेकरूपत्वात् रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा च विद्या वैषम्यकरी स्यात्। न च कर्मान्तरेण शरीरं संभवति। न च शरी र
मंतरेण कर्म संभवतीति इतरेतराश्रयत्वप्रसंगोऽनादित्वे तु बीजांकुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवत्युपलभ्यते च संसारस्याना
दित्वं श्रुतिस्मृत्योः। श्रुतौ तावदनेन जीवेनात्मनेति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः सं
ना सार इति दर्शयति। आदिमत्त्वे तु प्रागनवधारितप्राणः सन् कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत न च धारयिष्यतीत्यतोऽभि
लप्येत अनागताद्धि संबंधादतीतः संबंधो बलवान्भवति अभिनिष्पन्नत्वात् सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति च मंत्रवर्णः पूर्वकल्प
सद्भावं दर्शयति। स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते। न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठेति। पुराणे चातीतानाम
नागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितं॥ ७॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च॥ ३७॥ चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वे
दार्थे परैरुपक्षिप्तानि विलक्षणत्वादीनि दूषणानि पर्यहार्षीदाचार्य इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिप्समानः स्वपक्षपरिग्रहे प्रधानं प्रकर
णमुपसंहरति। यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यंते सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायं च ९२
वत ब्रह्मेति तस्मादनतिशंकनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति॥ ७॥ इति शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ७॥ इति श्री रघु

७॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं॥ यद्यपीदं वेदांतवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न तर्कशास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कंचित्सिद्धां
तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं तथापि वेदांतवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति
तदर्थः परः पादः प्रवर्तते। वेदांतार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं। तद्ध्यभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति
ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकारणेन। बाढमेवं तथापि म
हाजनपरिगृहीतानि महांति सांख्यादितंत्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषांचिन्मंदमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्य
पेक्षा तथा युक्तिगाढत्वसंभावनया सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा चेत्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते। ननु ईक्षतेर्नाशब्दं कामाच्च नानुमानापेक्षा एतेन स
र्वे व्याख्याता इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति। तदुच्यते। सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदांतवाक्यान्यप्युदाहृत्य स्व
पक्षानुगुण्येनैव योजयंतो व्याचक्षते। तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वं कृतं। इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतंत्रस्तद्युक्ति
प्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः। तत्र सांख्या मन्यंते। घटशरावादयो भेदा मृदात्मकतयान्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टास्तथा सर्व एव
बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मकतयान्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हंति। यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं
तत्त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना विवर्तत इति। तथा परिमाणादिभिरपि लिंगैस्तदेव प्रधानं मृ
मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना विवर्तत इति तथा परिमाणादिभिरपि लिंगैस्तदेव प्रधानमनुमिमते। तत्र वदामः। यदि

न

दृष्टांतबलेनैव निरूप्यते नाचेतनं लोके चेतनेनानधिष्ठितं स्वतंत्रं किंचिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयद्दृष्टं। गेहप्रासादशयनासनवि
हारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यंते। तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभो
गयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभाविततमैः शि
ल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत्कथमचेतनं प्रधानं रचयेत्। लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वान्मृदादिष्वपि कुंभकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचनादृ
न्त्र५ श्यते तद्वत्प्रधानस्यापि चेतनांतराधिष्ठितत्वप्रसंगो न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं न बाह्यकुंभकारा
दिव्यपाश्रयेणेति किंचिन्नियामकमस्ति। न चैवं सति किंचिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चेतनकारणसमर्पणात्। अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्ना
ग चेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्देन समुच्चिनोति न हि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मतयान्वय उपप
द्यते सुखादीनामांतरत्वप्रतीतेः शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः। तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशेषेपि च भावनाविशेषात्सुखादिविशेषोपलब्धे
स्तथापि परिमितानां भेदानां मूलांकुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्त
मसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसंगः परिमितत्वाविशेषात् कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्या
त्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुं॥ २॥ प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च॥ आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तम ९३
सामंगांगिभावरूपापत्तिर्विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतंत्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु च। न हि मृदादयो रथा

म रि॰ २

ग॰ २ वं॰ २ रु॰ १ दृ॰ १

दयो वा स्वयमचेतनाः संतश्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यंते। दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिरतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेर
नाः पि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा। सत्यमेतत्तथापि चेतनसंयुक्तस्य दृष्टा न त्व रथादेरचेतनस्य
प्रवृत्तिर्दृष्टा न त्वचेतनसंयुक्तस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति॥ ननु यस्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्त
स्यैव सेति युक्तमुभयोः प्रत्यक्षत्वान्न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत्प्रत्यक्षः प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः के
वला[illegible]चेतनरथा[illegible]दिविलक्षणं जीवद्देहस्य दृष्टमिति। अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यस्य दर्शनादसति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकाय
तिकाः प्रतिपन्नास्तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति। तदभिधीयते। न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति भवतु तस्यैव सा। सा तु चेतन[illegible]वतीति पि
ब्रूमस्तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशलक्षणा विक्रियानुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने[illegible]देव भवति
तत्संयोगे दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वल्लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चे[illegible]स्य प्रवर्तकत्वं।
ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति [illegible]न्नायस्कांतवद्रूपादि
वच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः यथायस्कांतो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोप्ययसः प्रवर्तको भवति। यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्ति
रहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवंत्येवं प्रवृत्तिर[illegible]हितोपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन्सर्वं प्रवर्तयेदित्यु[illegible]पपन्न
मेकत्वात्प्रवृत्त्यभावेऽप्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेन्नाविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्प्रत्युक्तत्वात्तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे

न चाचेतनकारणत्वे ॥छ॥ पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥३॥ स्यादेतद्यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते। यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोप
कारायस्यंदत एवं प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति। नैतत्साधूच्यते। यतस्तत्रापि पयोम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमी
महे। उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात्। शास्त्रं च योऽप्सु तिष्ठन्योऽपोऽन्तरो यमयत्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यः स्यं
दंत इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पंदितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति। तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोम्बुवदित्यनुपन्यासश्चेतनायाश्च
धेन्वाः स्नेहेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात्। न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यंदनस्य। चेतनापेक्षत्वं
तु सर्वत्रोपदर्शितम्। उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितं। शास्त्रदृष्ट्या पुनः
सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥छ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥४॥ सांख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं
न तु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं वा निवर्तकं वा किंचिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति। पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानं
अनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमत कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तम्। ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तिमत्त्वान्महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न वि
रुध्येते ॥छ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥५॥ स्यादेतद्यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराकारेण परिणमत एवं प्रधानमपि महदा
द्याकारेण परिणंस्यत इति। कथं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते निमित्तान्तरानुपलम्भात्। यदि हि किंचिन्निमित्तमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमि ९४
त्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयेमहि। न तु संपादयामहे। तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामस्तथा प्रधानस्यापि स्यादिति। अत्रोच्यते। भवेत्तृणादिव

स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरोपलब्धेः कथं निमित्तान्तरोपलब्धिरन्यत्रा
भावाद्धेन्वैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुद्वाद्युपभुक्तं वा। यदि हि निर्निमित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसंबन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत्। न च य
थाकामं मानुषैर्न शक्यं संपादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति भवति हि किंचित्कार्यं मानुषसंपाद्यं किंचिद्दैवसंपाद्यं मनुष्या अपि शक्नुवन्त्येवोचिते
नोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयितुं प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते। तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभा
विकः प्रधानस्य परिणामः ॥छ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥६॥ स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितं अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभावि
कीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषज्येतैव। कुतः अर्थाभावात्। यदि तावत्स्वाभाविकी प्रवृत्तिर्न किंचिदन्यदपेक्षत इत्युच्यते। ततो यथैव सहकारि किं
चिन्नापेक्षत एवं प्रयोजनमपि किंचिन्नापेक्षिष्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स यदि ब्रूयात्सहकार्येव केवलं नापेक्ष
ते न प्रयोजनमपीति। तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवक्तव्यं। भोगो वा स्यादपवर्गो वोभयं वेति। भोगश्चेत्कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भो
गो भवेत्। अनिर्मोक्षप्रसंगश्च। अपवर्गश्चेत्प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात्। शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसंगश्च। उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भो
क्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसंग एव। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः। न हि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं संभवति न च पुरुषस्य निर्मलस्य दृक्श
क्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत्प्रवृत्तिस्तर्हि सर्वदा संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसंग एव। तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥छ॥ पुरुषाश्मवदिति
चेत्तथापि ॥७॥ स्यादेतद्यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्तिहीनः पंगुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति। यथा वाय

स्कांतो ऽश्मा स्वयमप्रवर्तमानो ऽप्ययः प्रवर्तयत्येवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टांतप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानमत्रोच्यते । तथापि नैतद्दोषान्निर्मोक्षो ऽस्ति । अ
भ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति । प्रधानस्य स्वतंत्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात् । कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पंगुरपि ह्यंधं वा
गादिभिः प्रवर्तयति । नैवं पुरुषस्य कश्चित्प्रवर्तनव्यापारो ऽस्ति । निःक्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्कांतवत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तयेत् । संनिधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्य
त्वप्रसंगात् । अयस्कांतस्य चानित्यसंनिधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात्पुरु
षस्य चौदासीन्यात्तृतीयस्य च तयोः संबंधयितुरभावात्संबंधानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते च संबंधे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसंगः । पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयित
व्यः । परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः ॥७॥ अंगित्वानुपपत्तेश्च ॥८॥ इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिर
वकल्पते । यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्व
रूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यंगांगिभावानुपपत्तेर्बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥८॥ अन्यथा
नुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥९॥ अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनंतरो दोषः प्रसज्यते । न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गु
णा अभ्युपगम्यंते । प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावो ऽभ्युपगम्यते । यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावो ऽभ्युपगम्यते । चलं गु
णवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः । तस्मात्साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठंत इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता ९५
दोषास्तदवस्था एव । ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तेत । चेतनमेकमनेकप्रपंचस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसंगात् । वैषम्योपगमयोग्या

अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन् । भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्यत एवायमनं
तरो ऽपि दोषः ॥९॥ विप्रतिषेधाच्चासमंजसम् ॥१०॥ परस्परविरुद्धश्चायं सांख्यानामभ्युपगमः । क्वचित्सप्तेंद्रियाण्यनुक्रामंति क्वचिदेकादश । तथा क्वचि
न्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशंति क्वचिदहंकारात् । तथा क्वचित्त्रीण्यंतःकरणानि वर्णयंति क्वचिदेकमिति । प्रसिद्ध एव तु श्रुत्या ईश्वरकारण
वादिन्या विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या । तस्मादप्यसमंजसं सांख्यानां दर्शनमिति ॥ अत्राह ॥ नन्वौपनिषदानामप्यसमंजसमेव दर्शने
तप्यतापकयोर्जात्यंतरभावानभ्युपगमात् । एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपंचस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ
न जात्यंतरभूतावित्यभ्युपगंतव्यं स्यात् । यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्यत इति तापोपशां
तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्य ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्येत । यो ऽपि जलवीचि
तरंगफेनाद्युपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभि
रनिर्मोक्षः । प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यंतरभावो लोके । तथा ह्यर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते । यद्यर्थिनः स्वतो ऽन्यो ऽर्थो न स्यात् यस्या
र्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं स्यात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्यो ऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति
न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति । अप्राप्ते ह्यर्थे ऽर्थिनो ऽर्थित्वं स्यादिति । तथार्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात् । स्वार्थत्वमेव स्यात् । न त्वेतदस्ति । संबंधिशब्दौ ह्येतावर्
थी चार्थश्चेति । द्वयोश्च संबंधिनोः संबंधः स्यान्नैकस्यैव । तस्माद्भिन्नावेतावर्थार्थिनौ । तथानर्थानर्थिनावपि भिन्नौ । अर्थिनो ऽनुकूलो ऽर्थः प्रतिकूलो ऽनर्थः । ताभ्यामेकः पर्यायेणा

र्थ र्थ

स्योन्यं बध्नाति। न चोर्थस्याल्पीयस्त्वात्कृपया वानर्थस्यो नात्मपर्यायेन च्छविनश्च एव तिनापकः स्यात्। तप्यस्तु दुःखोपाय एकः पर्यायेणोना
न्योन्यं बध्नत इति। तयोः स्तप्यतापकयोरेकात्मकतायां मोक्षानुपपत्तिर्जातं तरमा एव तत्संयोगहेतुपरिहारस्याद पि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरि
ति। आनाचारतेन कथादेव तप्यतापकभावानुपपत्तिर्न वेदिषादोपायद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येय
तां न चैतदस्ति कथादेवान्यग्निरकः स्वमात्मानं दहति प्रकाशयति वान्यत्। पोऽस्मन्प्रकाशादिधर्मान्तरे परिणामि चेव। किन्तु कूटस्थोऽयम्
एवं कस्मिंस्तप्यतापकभावस्तं न पवत्यथ। पुनरयं तप्यतापकभावः स्याद्दियते। किं न पश्यसि कर्मभूता जीवादयस्तप्यस्तापकः स्यादि
ति। ननु तद्विनाम दुःखं मा चेतयितुर्भीवतन स्पाद दुःखस्य। यदि हि दहान्यैव तत्सिः स्याम्मा देहनाशान्तयामेव न तप्यतीति न त्वाशाय
साधनं नेवि तद्वीस्पहित्यकच्यात। दत्तानावपि केवलस्यावतनस्य न हि न दृष्टा न च वयापि न तन्निर्नामविक्रियावतयितुः केवलस्य
ष्यते। नापि दृष्टवतनयोः संहतवमसुध्यादिदोषप्रसंगात्। न नभेरव तर्हि मन्यपगन्तव्यः। कथं तर्हि पितप्यतापकभावः स्यादेव तप्यं ताप
कं रज इति चेत्। न। ताभ्यां वतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः। स्वाबाधिव्यापित्वाच्चेतनोपि तप्यत इति चेत्। नत्परमार्थतस्त्वाहि नैव तप्यत इत्यापतति
इवशाब्दप्रयोगात्। नावैत्तप्यतेनेव शाब्दो दोषाय। न हि डुंडुभः सर्पशवत्येतावतात्मविषाभवति। सर्पोवाडुंडुभ इवेत्येतावता निर्वि
षोत स्याद्विषात्मा। यं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगंतव्याम ततन्नैवमतिस्मापि किंविडंब्यत्वं पारमार्थिकाम वचेत ९६
नस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तावद्वस्तुत्तामनिर्मोक्षः प्रसज्येत। नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य तप्यतापकप्रसक्तौ। नित्यत्वेपि सनिमित्तसंयोग

यदुत्वात्स्ते: संयोगनिमित्तत्वाद्दुःखनिवृत्तावात्यंतिकः संयोगो १

परमः। तत आत्यंतिको मोक्ष उपपन्न इति चेन्न। दर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमाद्गुणानां चाङ्गवाभिमत्तयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तो पु
रम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिर्मोक्षोपरिहार्यः स्यादौपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेर्वि
कारस्य सर्वांवारंभणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षाशंकास्वप्नेपि नोपजायते व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न वो दयित
व्यः परिहर्तव्यो वा भवति॥ ॥ प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः तावद्येऽणुवादिना ब्रह्मवादिनो दोष
उत्प्रेक्षाणस्तत्प्रतिसमाधीयते। तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते। शु वै
क्लेभ्यस्तंतुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसव दर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेभ्युपगम्यमाने कार्येपि जगति चैतन्यं
समवेयात् तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति। इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति॥ ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमं
डलाभ्यां॥ ११ एषा तेषां प्रक्रिया परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमंतः पारिमांडल्यपरिमाणाश्च तिष्ठंति। ते पश्चाददृष्टादिपुरः
सराः संयोगसचिवाश्च संतो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभंते कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरं। यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते। तदा परमाणु
गतारूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीन् [illegible] मारभंते। परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमांडल्यं न द्व्यणुके पारिमंडल्य
मपरमारभते। द्व्यणुकस्य पारिमांडल्यात् तरयोगाभ्युपगमात्। अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्ण्यन्ते। यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते
तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारंभकत्वम् अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते। चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयो

२३

गान्युपगमात् । यद्यपि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि त्र्यणुकस्य हेतवो वा परमाणुः कार्यमारभन्ते तथापि समानैषा योजना । तद्देवं
यथा परमाणोः परिमण्डलात् सतोऽणु ह्रस्वं च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि न परिमण्डलं । यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घं
च त्र्यणुकं जायते नाणु नातिह्रस्वमेवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगच्छामि । अथ मन्यसे विरोधिना परिमा
णान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीन्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिगुणान्तरेण जग
त आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेत । न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वा परि
त् तस्मात्पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात्प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति । मैवं मंस्थाः । यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमे
वं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक्परिमाणान्तरारम्भात्पारिमा
ण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्राग्गुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्या
दीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणं नारभन्ते । परिमाणान्तरस्यान्यहेतुकत्वाभ्युपगमात् कारणमहत्त्वात् कारणबहुत्वा [illegible]
[illegible] प्रचयविशेषाच्च महत् तद्विपरीतमणु । एतेन दीर्घह्रस्वत्वे व्याख्याते इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च संनिधानविशेषात्कतिपयान्येव कारणबहु
त्वादीन्येवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् । तस्मात्स्वभा
वादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपि द्रष्टव्यं । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः ।

द्रव्य प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेन्न दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वान्न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति क
श्चिन्नियमे हेतुरस्ति सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पंचात्मकं न विद्यते इति यथा प्रत्यक्षा
प्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन्संयोगोऽप्रत्यक्ष एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पंचसु भूतेषु समवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षं तु शरीरं तस्मान्नपा
ञ्चभौतिकमित्येतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरं । दृश्यते तु इति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपंचिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतं । नेति ब्रूमः तत्सांख्यं प्र
त्युक्तमेतत्तु वैशेषिकं प्रति । ननु अतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृत एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति । सत्यं तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारं
भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपंचः कृतः ॥ ११ ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥ इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठ
ते पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसचिवैर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत्किंचित्सावयवं सर्वं तत्स्वानुग
तैरेव संयोगसचिवैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः सर्वं चेदं गिरिस
मुद्रादिकं जगत्सावयवं सावयवत्वाच्चाद्यन्तवत् न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः । तानीमानि चत्वा
रि भूतानि भूम्युदकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते तेषां चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासंभवाद्वि
नश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते । तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वन्तरे
ण संयुनक्ति । ततो द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते । एवमग्निरेवमाप एवं पृथिव्येवमेव शरीरं सेन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः संभवत्यणुगतेभ्यश्च

स्यादणुसमवायित्वे ५

रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि संभवंतीति तं उपरन्यायेनेति काणादा मन्यंते। तत्रेदमभिधीयते। विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षो
ऽभ्युपगंतव्यः। कर्मवतां तंत्वादीनां संयोगदर्शनात्। कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगंतव्यमनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यादभ्युपग
मेऽपि यदि प्रयत्नाभिघातादि वा यथादृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत। तस्यासंभवान्नैवाद्यं कर्म स्यान्न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः
प्रयत्नः संभवति शरीराभावात्। शरीरवति हि मनस्यात्ममनःसंयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एवमभिघाताद्यपि दृष्टनिमित्तं प्रत्याख्यातव्यं॥
सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं संभवत्यथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्यते। तत्पुनरात्मसमवायि वा ऽन्यथापि नादृष्टनि
मित्तमणुषु कर्म विकल्प्येत। दृष्टस्याचेतनत्वान्न त्वचेतनं चेतनावतानधिष्ठितं स्वतंत्रं प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति चेति सांख्यपरीक्षायामभिहितमात्मनश्चा
उत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वादात्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुस्थकर्मणो निमित्तं स्यादसंबंधादत एव तावत्पुरुषेणाणूनां
संबंध इति वा संबंधस्यात्मत्वात्सर्ववृत्तित्वात्तत्प्रसंगान्नियामकान्तराभावात्तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात्त
न्निबंधनः संयोगो न स्यात्। संयोगाभावाच्च तन्निबंधनं द्व्यणुकादिकार्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वंतरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा। सर्वात्मना
चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसंगो दृष्टविपर्ययप्रसंगश्च प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत्साव
यवत्वप्रसंगः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत्कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुतः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यादसति ९८
चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत। यथा चादिसर्गे निमित्ताभावान्न संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्माणूनां संभवत्येवं महाप्रलयेऽपि

समवायि ५

मि

विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां संभवान्न हि तत्रापि किंचिन्नियतं निमित्तं दृष्टमस्य दृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां
संयोगोत्पत्त्यर्थं वियोगोत्पत्त्यर्थं च कर्म। ततश्च संयोगविभागायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः॥१२॥ समवा
याभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः॥१३॥ समवायाभ्युपगमाच्चेति प्रसक्तेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते। द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यंत
भिन्नमणुभ्यामेवाश्रयवदितीत्यभ्युपगम्यते न च तावन्नेदमभ्युपगच्छता वैशेषिकेणाणुकारणता समर्थयितुं। अतः साम्यादनवस्थितेः। यथैव ह्यणुभ्यामत्यं
तभिन्नं सद्व्यणुकं समवायलक्षणेन संबंधेन ताभ्यां संबध्यत एवं समवायोऽपि तेभ्योऽत्यंतभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव संबंधेन समवायिभिः संब
ध्यतामित्यं तत्र साम्यात्तत्रापि तस्यान्योन्यः संबंधः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रसज्येत। न चेदं प्रत्ययथात्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्
त्वात् नास्य संबंधांतरापेक्षेत्यतो न तस्यान्यः संबंधः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत। न तु युक्तात्। संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसंबद्ध एव भवति
समवायवन्नान्यं संबंधमपेक्षेत। यथार्थान्तरत्वात्संयोगः संबंधान्तरमपेक्षते तत्समवायोऽपि नन्वर्थान्तरत्वात्संबंधान्तरमपेक्षेत। न च गुणत्वात्संयोगः सं
बंधान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुमपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वाद्गुणपरिभाषायाश्चातंत्रत्वात् तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रस
ज्येतैवानवस्था प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकस्मिन्नसिद्धे सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥१३॥ नित्यमेव
च भावात्॥१४॥ अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा स्युर्निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्येरन्नात्यंतं तदभावात्तथापि नोपपद्यते प्रव
त्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभावप्रसंगः निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसंगः उभयस्वभावत्वे च विरोधादसमंजसम्

र

का

मनुमेयस्वभावत्वेऽनिमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादनिमित्तस्य नित्यत्वान्निमित्तानित्यप्रवृत्तिप्रसंगः । तेन चेष्यते अदृष्टादनित्या प्रवृत्तिप्र
संगस्तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ छ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययादर्शनात् ॥ १५ ॥ सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो
न संभवति ते चतुर्विधा रूपादिमंतः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारंभका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छंति स तेषामभ्युपगमो नि
रालंबन एव यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः ।
र कुतः एवं लोके दृष्टत्वात् यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत्स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टं । तद्यथा पटस्तंतूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति । तंतवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अ
नित्याश्च भवंति । तथा चामी परमाणवो रूपादिमंतस्तैरभ्युपगम्यंते । तस्मात्तेऽपि कारणवंतस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवंति । यच्च नित्यत्वे कारणमु
क्तं सदकारणवन्नित्यमिति तदप्येवं सत्यणुषु न संभवति उक्तेन प्रकारेणाणूनामपि कारणवत्त्वोपपत्तेः । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तमनित्यमिति च विशेषतः
प्रतिषेधाभावः इति तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति असति हि यस्मिन्कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमा
णुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते तत्रास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणांतरसिद्धयोः शब्दार्थयो
र्व्यवहारावतारात् यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तमविद्या चेति । तद्यद्येवं विव्रियेत सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति ततो
द्व्यणुकनित्यतापद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशिष्येत तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत । तस्य च प्रागेवोक्तत्वादविद्या चेति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि का १९
रणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसंभवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हे राम

२८ वि

धर्मानमा २

उत्पत्तुं विनंक्षुमर्हतीति इति नियमोऽस्ति । संयोगस्य विवक्षा न कस्मिंश्चिद्रव्ये दृष्टं तस्यारंभकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात् यदा त्वपास्तविशेषसामान्यात्मकं कार
णं विशेषवदवस्थांतरमापद्यमानमारंभकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्यादभिप्रे
तविपर्ययः परमाणूनां तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ छ ॥ उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥ गंधरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी रसरूपस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा
आपः रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरतम्यापन्नानि च लोके ल
क ५ क्ष्यंते तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन्न वा न उभयथापि च दोषानुषंगोऽपरिहार्य एव स्यात् कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां
मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसंगः । न चांतरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्प्यमाने तूपचितापचितगु
णत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्व एकैकगुणा एव कल्प्येरंस्ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यादप्सु रूपस्पर्शयोः पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानां का
रणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानां । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरंस्ततोऽप्स्वपि गंधस्योपलब्धिः स्यात्तेजसि गंधरसयोर्वायौ गंधरसरूपाणां न चैवं
दृश्यते । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ छ ॥ अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा ॥ १७ ॥ प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यवा
दांशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धोऽयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यंतमेवानादरणीयो वेदवादिभिः ॥ छ ॥ अ
पि च वैशेषिकाः शास्त्रार्थोपयोगितान् षट् पदार्थान्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यंतभिन्नान्भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छंति यथा मनुष्योऽश्वः शश इति । तथा
त्वमभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छंति तन्नोपपद्यते । कथं यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यंतभिन्नानां सतां नेतरेतरा

धीनत्वेनवत्वेदंद्रव्यादीनामप्यत्वंतन्निन्नत्वान्निवद्रव्याधीनत्वंगुणादीनांनवितुमर्हतीतिचेन्नभवतिद्रव्याधीनत्वेगुणादीनांतत्ताद्रव्यनाववत्ताद्रव्यामवसेंत्वा
नादित्वसादानकशब्दप्रत्ययजन्मवतियथादेवदत्तएकएवसन्नवस्थांतरयोगादानकशब्दप्रत्ययनाजनवतितद्वत्थाम्नतिसांख्यसिद्धांतप्रसंगः
स्वसिद्धांतविरोधश्चापद्येयातां।नन्वन्येरन्यस्यापिस्थाताधूमस्याग्न्यधीनत्वेद्रव्यातस्यातद्रव्याता।नेदप्रतीतस्तुनत्वाग्निधूमयोरप्यत्वेनिश्चीयते।इह
उत्तुस्तःकंबलोरक्तिणीधेनुनीलमुत्पलमितिइत्यस्यैवतस्यातनातनविशेषणप्रतीयमानत्वात्स्वन्नवद्यगुणयोरग्निधूमयोरवन्नेदप्रतीतिरसिद्धात
समाद्रव्यात्मकतागुणस्यएतेनकर्मसामान्यविशेषसमवायानांद्रव्यात्मकताव्याख्याता।गुणानांद्रव्याधीनत्वेद्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादितियचक
ध्येततन्नुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वंवास्यादपृथक्कालत्वंवाऽपृथक्कृत्वमावत्वंवासर्वव्यापिनोपपद्यते।अपृथग्देशत्वेतावस्यानुपगमोकिं
ध्येतकथंतंवारस्थोहिपटस्वतंतुदेशोनुपगम्यातेनपटादेशाःपटस्यतुगुणाःशुक्लादयःपटदेशाअभ्युपगम्यंतेनतंतुदेशाःसथावाऽऽद्रव्याणिद्रव्यां
तरमारनैतेगुणाश्चगुणांतरमिति।तंतवोहिकारणद्रव्याणिकार्यद्रव्यंपटमारनंतश्चगुणाःशुक्लादयःकार्यद्रव्येपटेशुक्लत्वादिगुणांतरमारनंतत
तिहितेनुपगच्छंतितथानुपगमोद्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेनुपगम्यमानेबाध्येतांयापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्यतेतस्यसव्यदक्षिणयोरपिगोविषाणयो
रयुतसिद्धत्वंप्रसज्येतापृथक्कृत्वमावत्वेद्रव्यगुणयोरात्मभेदस्त्वंनवतितस्यतादात्म्येनेवप्रतीयमानत्वात्।युतसिद्धयोःसंबंधःसंयोगोयुतसिद्धयो
स्तुसमवायइत्ययमप्यनुपपन्नोमर्यादावतेषां।प्राक्सिद्धस्यकार्याकारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः।यथान्यतरापेक्षएवायमभ्युपगमःस्यादयुतसिद्धस्य १००
कार्यस्यकारणेनसंबंधःसमवायइत्येवमपिप्रागसिद्धस्यलक्षणात्मकस्यकार्यस्यकारणेनसंबंधनोपपद्यते।द्वायत्तत्वात्संबंधस्यसिद्धंतुवासंबंधतइति

त्वात्काकारणसंबंधःकार्यस्यसिद्धत्वेभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्धत्वाभावात्कार्यकारणयोःसंयोगविभागौनविद्येतेइतीदंदुरुक्तंस्यात्।यथाचोत्पन्नमात्रस्या
क्रियस्यकार्यद्रव्यस्यविभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यांतरैःसंबंधःसंयोगएवाभ्युपगम्यतेनसमवायएवंकारणद्रव्येणापिसंबंधःसंयोगएवस्यात्नसमवा
यःनापिसंयोगस्यसमवायस्यवासंबंधस्यसंबंधिव्यतिरेकेणास्तित्वेकिंचित्प्रमाणमस्ति।संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेणसंयोगसमवायशब्दप्रत्य
यदर्शनात्तयोरस्तित्वमितिचेन्नैकत्वेपिस्वरूपबाह्यरूपापेक्षयानेकशब्दप्रत्ययदर्शनात्।यथैकोपिसन्देवदत्तोलोकेस्वरूपंसंबंधिरूपंचापेक्ष्यानेकशब्दप्र
त्ययभाग्भवतिमनुष्योब्राह्मणःश्रोत्रियोवदान्योबालोयुवास्थविरःपितापुत्रःपौत्रोभ्राताजामातेतियथावैकापिसतीरेखास्थानान्यत्वेननदिशमानि
कदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति।तथासंबंधिनोरेवसंबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेणसंयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वंनव्यतिरिक्तवस्त्वस्ति
त्वेनत्वुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावोवस्त्वंतरस्य।नापिसंबंधिविषयत्वेसंबंधशब्दप्रत्यययोःसततभावप्रसंगःस्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्यु
क्तोत्तरत्वात्।तथाण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्नसंयोगःसंभवति।प्रदेशवतोर्द्रव्ययोःकारणसंयोगदर्शनात्।कल्पिताःप्रदेशाअण्वात्ममनसांनविद्य
न्तइतिचेन्न।अविद्यमानार्थकल्पनायांसर्वार्थसिद्धिप्रसंगादियानेवाविद्यमानोविरुद्धोवार्थःकल्पनीयोनातोधिकइतिनियमहेत्वभावात्।नवै
शेषिकैःकल्पिताःषट्पदार्थाःअन्येधिकाःशतंसहस्रंवार्थानकल्पनीयाइतिनिवारकोहेतुरस्ति।तस्माद्यस्मैयस्मैयद्यद्रोचतेतत्तत्सिध्येत्कश्चिद्दया
लुःप्राणिनांदुःखबहुलःसंसारएवमाभूदितिकल्पयेदन्योवाव्यसनीमुक्तानामपिपुनरुत्पत्तिंकल्पयेत्कस्तयोर्निवारकःस्यात्।किंचान्यद्वाभ्यांपरमाणुभ्यांनिरव
यवाभ्यांसावयवस्यद्व्यणुकस्याकाशेनेवसंश्लेषानुपपत्तिः।नित्याकाशस्यपृथिव्यादीनांचजतुकाष्ठवत्संश्लेषोस्तिकार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोन्यथा

कल्पनायाद्य
स्यायतत्वो
म्रेलसंयोगव

इत्यसिद्धप्रदेशवता५

नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवायइति चेन्नो तरेतराश्रयत्वात् कार्यकारणयोर्भेदसिद्धौ वाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भे
दसिद्धिः कुंडबदरवदिती तरेतराश्रयतास्पष्टा। नहि कार्यकारणयोर्भेदआश्रिताश्रयभावोवाऽवसीतवादिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैवस्वस्त्रात
मात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात् किंचान्त्यस्य परमाणूनां परिछिन्नत्वात् द्वा [illegible] दिप्रदेशः घटादौ दृश्यतानावङ्गिरवयवैः स्वावयवा [illegible] स्य स्वावयवा
र्नित्यस्यैति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत यौ [illegible] दिग्भेदात्तेनोवयवाकल्प्यन्ति एवमपरमाणवइति चेन्न स्थूलसूक्ष्मतार
[illegible] पेक्षमाणापरमकारणप्रतिनाशोपपत्तेः यथाहि पृथिवी घणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमावस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं नरं तद्धि
धेकजातिकं विनश्यति ततो घ [illegible] णुकौ तथा परमाणावपि पृथिव्येकजातिकवाद्विनश्येयुः विनश्यंतो वयवविभागेनैव [illegible] त्यत्तेव
नायं दोषोऽयतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तेर्मवोचाम यथाहि स्तस्तुवर्णादीनामविभज्यमानोवयवानामप्यग्नि
संयोगात् द्रवीभावापत्त्याकाठिन्यविनाशो भवत्येवं परमाणूनामपि परमकारणानाभावापत्त्यमूर्त्यादिविनाशो भविष्यति तथा कार्यारंभोपिना
वयवसंयोगेनैव केवलेन भवति। क्षीरजलादीनामितरेतराप्यवयवसंयोगांतरं दधिहिमादिकार्यारंभदर्शनात् नाः तदेवमसारतर्कसंदृ
ब्धत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वात् श्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वाद्वात्यंतामनपेक्षास्मिन् परमाणुकारणवादकार्या
श्रयोर्थितिरिति वाक्यार्थः॥ ७॥ समुदायउनयहेतुकपितदप्राप्तिः॥ १८ विशेषिकराद्धांतो [illegible] युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रह ७९
त्वनापेक्षितव्यइत्युक्तं सोर्द्धवैनाशिकइति विनाशिकत्वसामान्यात्सर्ववैनाशिकराद्धांतोनतरामपेक्षितव्यइतीदमिदानीमुपपादयामः॥

तो२

सच बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा तत्रैते त्रयोवादिनो भवंति [illegible] केचित् सर्वास्तित्ववादिनः केचिद्विज्ञानमात्रास्तित्ववादि
नोन्ये पुनः सर्वशून्यवादिन इति। तत्रयेसर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमांतरं च वस्त्वभ्युपगच्छंति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तं च तांस्तावत्प्रति ब्रूमः। तत्र भू
तं पृथिवीधात्वादयो भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन
संहन्यंत इति मन्यंते तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पंचस्कं [illegible] स्तेप्यध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यंत इति मन्यं
ते। तत्रेदमभिधीयते। योयमुभयहेतुकउभयप्रकारः समुदायः परेषां [illegible] भिप्रेतोणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कंधहेतुकश्च
पंचस्कंधीरूपः तस्मिन्नुभयहेतुकेपि समुदाये अभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स [illegible] दायाप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः॥ कुतः॥ समु
दायिनामचेतनत्वाच्चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात् अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहंतुरन
भ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसंगात्। आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वं क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापार
त्वात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तस्मात् समुदायानुपपत्तिः समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रयालोकयात्रालुप्येत॥ ७॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्र
निमित्तत्वात्॥ ७॥ यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहंता स्थिरो नाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा।
तस्यां चोपपद्यमानायां न किंचिदपरमपेक्षितव्यमस्ति ते चाविद्यादयः अविद्यादयः अविद्या संस्काराविज्ञानं नामरूपं षडायतनं स्पर्शो
वेदना तृष्णोपादानं भवो जातिर्जरामरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनः स्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समाये क्वचित्संक्षिप्तानिर्दि

तथा२

श्री

ष्याः कल्पिताः। भावेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयस्तदेवमविद्यादिकलापपरस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयंत्रवद
निशमावर्त्तमानोऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत्। तन्न। कस्मात् उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। न तावदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किंचिन्नि
मित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते इत्याह इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरस्य उत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवेत् न तु संघातोत्पत्तेः
भा किंचिन्निमित्तं संभवति। नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्तः संघात इत्युक्तमत आह। यदि तावदयमभिप्रायः अविद्यादयः संघातमंतरेणात्मान
मती मलभमाना आपादयंति संघातमिति ततस्तस्य संघातस्य निमित्तं वक्तव्यं तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयिभूतेषु भोक्तृषु स
त्सु न संभवतीत्युक्तं वैनाशिकपरीक्षायां तु किमंग पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयि शून्येषु वाभ्युपगम्यमानेषु
संभवतु। अथायमभिप्रायः। अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति। कथं तमवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः अथ मन्यसे संघाता एव
वानादौ संसारे संतत्यानुवर्त्तंते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति तदा विसंघातानां संघातांतरमुत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येतानियमेन
वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत। नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात्। अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदा
चित्क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात् उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धमपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यात् स नास्ति स्थिरो भोक्तेति तत
श्चाभ्युपगमश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयस्तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यं मान्येन चेत्प्रार्थिता तन्न भोगमो
क्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यं स्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधस्तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम न तु १०२

अव १

संघातः सिध्येद्भोक्ता वादित्यभिप्रायः॥१९॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्॥२०॥ उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न संघातसिद्धिरस्तीति। तदु
पि तूत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते। क्षणभंगवादिनो ह्ययमभ्युपगम उत्तरस्मिन् क्षण उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इ
ति। न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावः शक्यते संपादयितुं निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावग्रस्तत्वादुत्तरक्षणहे
तुत्वानुपपत्तेः। अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायः। तथापि नोपपद्यते भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां
क्षणांतरसंबंधप्रसंगात् अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायस्तथापि नैवोपपद्यते हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात्। स्वभावोपरागाभ्यु
पगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभंगाभ्युपगमत्यागप्रसंगः। विनैव [illegible] स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र
तत्प्राप्तेरतिप्रसंगः। अपि चोत्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातामवस्थांतरं वा [illegible]स्त्वंतरमेव वा। सर्वथापि नोपपद्यते। यदि तावद्वस्तुनः
स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः [illegible]थास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येतोत्पादनिरोधशब्दाभ्यां
मध्यवर्त्तिनो वस्तुन आद्यंताख्ये अवस्थे अभिलप्येते इत्येवमप्याद्यंतमध्यक्षणत्रयसंबंधित्वाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः। अथात्यंतव्यतिरिक्तौ
वेवोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातामश्वमहिषवत्ततो वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसंगः। यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पा
दनिरोधौ स्यातामेवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसंग एव तस्मादप्यसंगतं सौगतं मतं॥२०॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौ
गपद्यमन्यथा॥२१॥ क्षणभंगवादे पूर्वः क्षणो निरोधग्रस्तत्वान्नोत्तरस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम्। अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्

सा० १

ण्

प्रवर्तिष्यन्नृहन्नमतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यंत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्रतिबंधात् सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत। अथोत्तरक्षणोत्पत्तिर्याव
द्ववतिष्ठते पूर्वः क्षण इति ब्रूयात् ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात्। तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात्। क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत
॥ ७॥ प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्॥२२॥ अपि च वैनाशिकाः कल्पयंति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकं चेति। तदपि च
त्रयं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते। त्रयमपि चैतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यंते। बुद्धिपूर्वकः किल विना
शो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नामाभिप्रेयते। विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः। आवरणाभावमात्रमाकाशमिति। तेषामाकाशं परस्तात् प्रत्याख्या
स्यति। निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे। प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः प्राप्तिरसंभव इत्यर्थः। कस्मात् अविच्छेदात्। एतौ हि प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानि
रोधौ संतानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा। न तावत् संतानगोचरौ संभवतः सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संता
नविच्छेदस्यासंभवात्। नापि भावगोचरौ संभवतः न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः संभवति सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबले
नान्वयाविच्छेददर्शनात् अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचिद्दृष्टेनान्वयाविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात्। तस्मात् परपरिकल्पितस्य निरोधद्वय
स्यानुपपत्तिः॥ ७॥ उभयथा च दोषात्॥२३॥ योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधांतःपाती परिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात् स्याद्
यामेव वा स्वयं किं नु विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसंगः उत्तरस्मिंस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसंगः एवमुभयथापि दोषप्रसंगादसमंजसमि १०३
दं दर्शनं॥ ७॥ आकाशे चाविशेषात्॥२४॥ यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निरा

रा

श्रुतिस्मृ व ५ ५५

२ तमाकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषादाग
मप्रामाण्यात्तावत् आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तुत्वप्रसिद्धिः। विप्रतिपन्नान् प्रति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गंधादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्तु
आश्रयत्वदर्शनात्। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतां एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णांतरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसंगः। यत्राव
ति रणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशिष्यते तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यात् नावरणाभावमात्रम्। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौग
तस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत। सौगते हि समये पृथिवी भगवः किंसंनिश्राया इत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामंते वायुः किंसंनिश्रय इ
त्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति वायुराकाशसंनिश्रय इति। तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समंजसं स्यात्। तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम्। अपि च निरोधद्वयमाकाशं
च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यं चेति विप्रतिषिद्धं। न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा संभवति वस्त्वाश्रयत्वाद्धर्मधर्मिव्यवहारस्य। धर्मधर्मिभावे हि घटादि
वद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वं॥ ७॥ अनुस्मृतेश्च॥२५॥ अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात्। न च सा सं
भवत्यनुस्मृतेः। अनुभवमुपलब्धिमनूत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः। सा चोपलब्ध्येककर्तृका सती संभवति पुरुषांतरोपलब्धिविषये पुरुषांतरस्य स्मृत्यदर्श
यदि नात्। कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात्। अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन् प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः स
र्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति। यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात् ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात्। न त्वेवं प्रत्येति कश्चित्। यत्रैवं प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्म
रणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति। इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तार

मवगच्छति न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तमिति यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणक्षणद्वयसंबंधे क्षणिकत्वाभ्युपग
महानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात् तथानंतरमनंतरमात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्तृकाम् आ उत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीराजन्मन आ
त्मैककर्तृकाः प्रतिसंदधानः कथं क्षणभंगवादी वैनाशिको नापत्रपेत स यदि ब्रूयात् सादृश्यादेतत् संपद्यत इति तं प्रति ब्रूयात् तेनेदं सदृशमिति
द्वयायत्तत्वात् सादृश्यस्य क्षणभंगवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्याभावात् सादृश्यनिमित्तं प्रतिसंधानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात् स्याच्चे
त्पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकस्तथा सत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात् प्रतिज्ञा पीड्येत तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययांतरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्ष [क्षणिकत्व]
णद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेन्न तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् प्रत्ययांतरमेव चेत् सादृश्यविषयं स्यात् तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्या
त् सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो वा न यदुच्यमानं परीक्षकाणा
मात्मनश्च यथार्थत्वेन बुद्धिसंतानमारोहति एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् न चायं
सादृश्यात् संव्यवहारो युक्तः तद्भावावगमात् तत्सदृशभावानवगमाच्च भवेदपि कदाचिद्बाह्यवस्तुनि विप्रलंभसंभवात् तदेवेदं स्यात् तत्सदृशं वेति संदेहः उप
लब्धरि तु संदेहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति य एवाहं पूर्वेद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चिततद्भावोपलंभा
त्तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥२६॥ इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्थिरमनुयायि कारणमनभ्युपगच्छतामभावाद्भावो १०४
त्पत्तिरित्येतदापद्यते दर्शयति चाभावाद्भावोत्पत्तिं नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति विनष्टाद्धि किल बीजादंकुर उत्पद्यते तथा विनष्टात् क्षीराद्दधि मृत्पिंडाद्घ

नाभावाद्भाव उत्पद्यते यद्यभावाद्भाव उत्पद्येत अभावाविशेषात् कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् न हि बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य

घटः कूटस्थाच्च कारणात् कार्यमुत्पद्येत अविशेषात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योंऽकुरादीनामुत्पद्यमानत्वादभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यंते
तत्रेदमुच्यते नासतोऽदृष्टत्वादिति नाभावो भावस्य शशविषाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन बीजादेवांकुरो
जायेत क्षीरादेव दधीत्येवं जातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यंकुराद
यो जायेरन्न चैवं दृश्यते यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पलादीनामिव नीलत्वादिस्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत्
प्रसज्येत नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यादभावत्वादेव शशविषाणादिवत् अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यान्न चैवं दृश्यते सर्वस्य वस्तु
नः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तंत्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यंते मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान् भावा
वांल्लोकः प्रत्येति यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमंतरेण कस्यचिदकूटस्थस्य वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति तदयुक्तं स्थिरस्व
भावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचकादिकार्यकारणभावदर्शनात् येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपमृद्यमा
ना पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते अनुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां बीजावयवानामंकुरादिकारणभावाभ्युपगमात् तस्मादसद्भ्यः शशविषा
णादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् सद्भ्यश्च बीजादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः अपि च चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता उत्पद्यंते प
रमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगतमपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वो लोक आकु
लीक्रियते ॥ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥२७॥ यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत एवं सत्युदासीनानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यादभाव

स्यस्तुलस्यात्तु। कृषीबलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात्। कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः तंतुवायस्यापि
तंतूनतन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समीहेत। न चैतद्युज्यते अभ्युपगम्यते वा केनचित् तस्मादयमनुपपन्नोयम
भावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः॥ नाभाव उपलब्धेः॥२८॥ एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषूद्भावितेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्र
त्यवतिष्ठते। केषांचित्किल विनेयानां बाह्ये वस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता। नासौ सुगताभिप्रायः। तस्य तु
विज्ञानैकस्कंधवाद एवाभिप्रेतः। तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणांतस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते। सत्यपि बाह्यार्थे बुद्ध्या
रोहमंतरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात्। कथं पुनरवगम्यते अंतस्थ एवायं सर्वो व्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योर्थोस्तीति। तदसंभवादित्या
ह। स हि बाह्योर्थोभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तंभादयः स्युः। तत्र न तावत्परमाणवः स्तंभादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हंति। परमाण्व
भासज्ञानानुत्पत्तेर्नापि तत्समूहाः स्तंभादयस्तेषां परमाणुभ्योन्यत्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात्। एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीतापि चानुभ
वमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तंभज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति नासौ ज्ञानगतविशेषमंतरेणोपप
द्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्यांगीकर्तव्यम्। अंगीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिका बाह्यार्थसद्भावकल्पना। अपि च सहोप
लंभनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापतति। न ह्यनयोरेकस्यानुपलंभेन्यस्योपलंभोस्ति। न चैतत्स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबंधकारणाभावात्। तस्मादप्य १०५
र्थाभावः। स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम्। यथा हि स्वप्नमायामरीच्युदकगंधर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवंत्येवं जागरितगोचरा

अपि स्तंभादिप्रत्यया भवितुमर्हंतीत्यवगम्यते प्रत्ययत्वाविशेषात्। कथं पुनरसति बाह्येर्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्येत वासनावैचित्र्यादित्याह। अना
दौ हि संसारे बीजांकुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते। अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमे
व ज्ञानप्रिहिसंसारेबीजांकुरवज्ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते स्वप्नादिष्वंतरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्यु
पगम्यमानत्वादंतरेण तु वासनामर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्यानभ्युपगम्यमानत्वात्। तस्मादप्यभावो बाह्यार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमो नाभाव उ
पलब्धेरिति। न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते कस्मादुपलब्धेरुपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योर्थः स्तंभः कुड्यं घटः पट इति। न चोपल
भ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति। यथा हि कश्चिद्भुंजानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयान्नाहं भुंजे न वा तृप्यामीति। तद्वदिंद्रिय
संनिकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे न च सोस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात्। ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ
इति किं तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि। बाढमेवं ब्रवीषि निरंकुशत्वात्ते तुंडस्य न तु युक्त्युपेतं ब्रवीषि। यत उपलब्धिव्यतिरेकोपि बलादर्थ
स्याभ्युपगंतव्यः। उपलब्धेरेव। न हि कश्चिदुपलब्धिमेव स्तंभः कुड्यं चेत्युपलभते। उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तंभकुड्यादीन्सर्वे लौकिका उपल
भंते। अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभंते यत्प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यमर्थमेवमाचक्षते यदंतर्ज्ञेयरूपं तद्बहिर्वदवभासत इति। तेपि हि सर्वलो
कप्रसिद्धां बहिरवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वत्कारं कुर्वंति। इतरथा हि कस्माद्बहिर्वदिति ब्रूयुः
न हि विष्णुमित्रो वंध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत। तस्माद्यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्भिर्बहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगंतुं न तु ब

वदवभासत इति। ननु बाह्यस्याप्यर्थस्याभिन्नवाद्बहिर्वदवभासनत्वमध्यवसितं नार्थसाधुरध्यवसायात्। यतः प्रमाणप्रवृत्तिपूर्विका सत्ता वा-
न वा व्यवस्थाप्यते न पुनः सत्तावाप्नोत्येव पूर्विका प्रमाणप्रवृत्तिः। यदि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्येत तत्सत्तां लभते यत्तु न केन-
चिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्र सत्तां न लभते। तद्यथा खपुष्पादिः प्रमाणे बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकादिविकल्पैर्न सत्तां लभते इत्युच्य-
ते उपलब्धेरव्यतिरेकाच्च ज्ञानस्य विषयाकारस्य रूपादिविषयनाशो न स्यात्। अतिविषये विषयसारूप्यानुपपत्तेर्बहिरुपलब्धेश्च विषयस्यात एवास्ये-
तोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययोः रूपायोगपद्येनावच्छेदकेनावच्छेदक इत्येवं गतिः। यदपि घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घट-
पटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य यथा शुक्लो गौः कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकार्ष्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य तद्वान्नभेद एकस्यासिद्धेश्चत्ये-
कस्माद्वयोः। तस्माद्दर्शनज्ञानयोर्भेदस्तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपन्नमत्रापि द्विविशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न वि-
शेषणस्य घटस्य। यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य। तद्वा यावद्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः
स्वभावदानानि वोपक्षीणयोरितरेतरग्राहकत्वानुपपत्तिस्तत्स्वविज्ञानं नेदं प्रतिज्ञाक्षणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवा-
स्य वासकवासविद्योप ज्ञवत्सदसद्धर्मवैधर्म्यादिप्रतिज्ञा शास्त्रगतास्तीर्थ्यैरनूद्य। किं वान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छतां बाह्योऽर्थो न-
ऽनुग्रहमित्येवं जातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यं विज्ञानमनुभूयत इति बाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमित्यक्रमम्युपगन्तुमप्यवि-
ज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपवत्स्वयमेवानुभूयते न तथा बाह्योऽर्थ इति। विदितं तद्विरुद्धं स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छन्त्यात्मानं दहतीति वदवि- १०६

गि

८

रुद्धं लोके प्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बाह्योऽर्थोऽनुभूयत इति नेच्छन्त्याहो पाण्डित्यं महद्दर्शितं न बाह्यार्थव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमे-
वानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव। ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येनग्राह्यत्वं तदप्यन्येनेत्यनवस्थाप्रसङ्गोऽतोऽपि प्रदीप-
ज्ञा वदवभासात्मकत्वात् ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्प्यते। समत्वादवभासस्यावभासकत्वावानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति तदुक्तमप्यसद्विज्ञानग्र-
हणमात्र एव विज्ञानस्येन्द्रियग्रहणाकांक्षा न तु तत्पादानवस्थाशंकानुपपत्तेः। ज्ञातिप्रत्यययोश्च स्वभावविषमतोपलब्धोपलभ्यभावोपपत्तेः स्व-
यं सिद्धस्य चक्षुरादीनां प्रत्याख्येयत्वात्। किं वान्यत्प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकं तरनिरपेक्षं स्वयमवप्रथत इति वक्तव्यं प्रमाणगम्यं विज्ञा-
व नमनवगतं कमित्यक्तैस्याच्छिलाघनमध्यस्थप्रदीपसदृशप्रथ नन्दा मव। मनुजनवद्रूपवत्त्वविज्ञानस्य ऽनः पक्षस्वयावत्तु ज्ञायत इति व-
न्नान्यस्यावगतश्चक्षुःसाधनस्य प्रदीपादिप्रथनं दर्शनादतो विज्ञानस्यापि प्रकाशस्य चाविशेषात् मात्येवान्यस्मिन्नवगतं तदिप्रथनं प्रदीपवदि-
त्यवगम्यते नावगच्छ स्वयं सिद्धतामुपलब्धिः स्वयंप्रथात विज्ञानमित्येव एवमनपक्षस्त्वबाधोपदर्शितं कारणान्वित इति। न विज्ञानस्यो- वे
त्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात्। ततः प्रदीपवद्विज्ञानस्य व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितं॥ वा। विधर्म्यादिनस्वभावादिवत्॥२९॥य-
दुक्तं बाह्यार्थोपलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवद्यावज्जागरित[illegible]तगोचरा अपि स्वप्नादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन नावसुः प्रत्य-
यत्वाविशेषादिति तत्र तिवक्तव्यमपाकर्त्तुम्। स्वप्नादिप्रत्ययवज्जाग्रत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति कस्माद्विधर्म्यात्। विधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं-
पुनर्विधर्म्यं बाध्यबाधकाविति ब्रूमो बाध्यन्ते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तुप्रबुद्धस्य मिथ्यामयोपलब्धो महाजनसमागम इति। न त्वस्मिन् हाजनस्य समाग-

म क

शा॰ भा॰ मो निद्राध्यानं ज्ञाममनो बहूवात नैषा भ्रांतिः संभवति। एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः। नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तंभादिकं क
स्यांचिदप्यवस्थायां बाध्यते। अपि च स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनमुपलब्धिस्तु जागरितदर्शनं। स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमंतरं स्वयमनुभूय
तेऽर्थविप्रयोगसंप्रयोगात्मकमिष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धुमिच्छामीति तत्रैवं सति न शक्नुवंति वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिरुपलब्धित्वा
त्स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरंतरं स्वयमनुभवता। न च स्वानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुं। अपि चानुभवविरोधप्रसंगाज्जागरितप्रत्यया न ४
नां स्वतो निरालंबनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते न च यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोन्यस्य साधर्म्यात्तस्य संभविष्य
ति न ह्यग्निरुष्णोनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति। दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः॥ छ॥ न भावोनुपलब्धेः॥ ३०॥ यदप्यर्थं विनाप्यर्थे
ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावकल्प्यत इति तत्प्रतिवक्तव्यम् अत्रोच्यते। न भावो वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थाना
मर्थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवंत्यनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुरनादित्वेप्यंधपरंपरा
न्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारविलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्त
मेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति तावप्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ विनार्थोपलब्ध्या वासनानुत्पत्तेरपि च विनापि वासनाभिरर्थोपलब्ध्यभ्यु
पगमाद्विना चार्थोपलब्ध्या वासनानभ्युपगमादर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः। अपि च वासना नाम संस्कारविशेषाः संस्का १०७
राश्च नाश्रयमंतरेणावकल्पंते एवं लोके दृष्टत्वान्न च तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोनुपलब्धेः॥ छ॥ क्षणिकत्वाच्च॥ ३१॥ यदप्यालयविज्ञानं नाम

ध्या ४

वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति। न हि कालत्र
यसंबंधिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा [illegible] सर्वार्थदर्शिनि
देशकालनिमित्तापेक्षया वासनाधानस्मृतिप्रतिसंधानादिव्यवहारः संभवति स्थिरस्वरूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धांतहानिरपि च विज्ञानवा
देपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद्यानि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबंधनानि दूषणान्युद्भावितान्युत्तरोत्पादे च पूर्व[illegible]निरोधादित्येव
मादीनि तानीहाप्यनुसंधातव्यानि। एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ बाह्यार्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च शून्यवादिपक्षस्तु सर्व
प्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते। न ह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोकव्यवहारोन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेपह्नोतुमपवा
दाभावे उत्सर्गप्रसिद्धेः॥ छ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च॥ ३२॥ किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथायं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा
सिकताकूपवद्विदीर्यत एव न कांचिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामो ऽतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतंत्रव्यवहार इति अपि च बाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रयमितरेत वै ५
रविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसंबद्धप्रलापित्वं प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति। सर्वथाप्य
नादरणीयोयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः॥ छ॥ नैकस्मिन्नसंभवात्॥ ३३॥ निरस्तः सुगतसमयः विवसनसमय इदानीं निरस्यते
सप्त चैषां पदार्थाः संमता जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबंधमोक्षा नाम। संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवौ यथायोगं तयोरेवेतरानंतर्भा
वादिति मन्यंते। तयोरिममपरं प्रपंचमाचक्षते। पंचास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायोधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति॥

काय१

स्या॰ मं॰ सर्वेषामप्येषामवांतरभेदानबहुविधान् स्वस्वमयपरिकल्पितान्दर्शयेति सर्वत्रैवेयं सप्तभंगीनयं नामन्यायमवतारयेति। स्यादस्त्येव
नास्त्येव स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेत्येवमेकत्र नित्यत्वा
दिष्वपि सप्तभंगीनयं यानुयंति। अर्वाचीनमतादिनायमप्युपगमायुक्त इति अत एकस्मिन्नसंभवात्। न ह्येकस्मिन्धर्मिणि युगपत्सदस
त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति॥ तालवघ्य एतस्मिन्पदार्थे निर्द्धारितेनावत एवं रूपावेनितत त्यैव वाम्युर्नैव वातव्यास्युः॥ इतर
थाहि तथा वास्तुरतथा वा त्व निर्द्धारितरूपं ज्ञानं संशयं ज्ञायज्ञानवदतो प्रमाणमेवस्यात्। ननु नैकात्मके वस्तुनि तनिर्द्धारितरूपामेवश्रा
नमुत्पद्यमाने संशयज्ञानवत्त्रा प्रमाणं त्वविनुमर्हति नतिब्रूमे। निरंकुशं स्यानकां तं सर्वं वस्तुप्रतिज्ञानस्य निर्द्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्स्याद
स्तिस्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्द्धारणमकांते वस्याद्धैनिर्द्धारितैव निर्द्धारणफलस्यवस्यात्स्याद्स्ति नास्पाद्यपक्षे नास्तित्वे वंसति
कथं प्रमाणभूतः संशीर्थीकरः प्रमाणग्रामयप्रमाद्प्रमितिघनिर्द्धारितास्वपाद्ध्रुंशकुया कथं वातदभिप्रायानुसारिणस्तउपदिष्टोर्थे निर्द्धारि
तरूपे प्रवर्त्तेरन्। ऐकांतिकफलत्वनिर्द्धारणे हि यतिनसाधनानुष्ठानाय सार्वालौकोनाकुलः प्रवर्त्तीत नान्यथा तस्मान्निर्द्धारितार्थशास्त्रं प्र
णयन्सत्नोन्मत्तादिवदनादेयवचनः स्यात्। तथा पंचानामस्तिकायानां पंचत्वसंख्यास्ति नो वेति विकल्प्यमानास्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे पंचत्वानाद
भावस्यादित्यतोन्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुया। तथैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वेन वक्तव्यवक्तव्यानोभौरनुक्षीत वाक कत्याप्तेति विय
तिपिद्धतुद्यमानाच्यतस्यैवावधर्यैतनावधार्यंत इति च। तथा तद्वधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्तिवानास्तिवा। एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्तिवा ५८

नास्तिवेति यतिपन्नतोन्मत्तपक्षस्यैवस्यात्प्रत्ययिनपक्षस्य स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षेनावः पक्षेचासावकायाः नि वा नित्यत्वे त्वनवधारणायां प्रवृत्त्य
नुपपत्तिरनादिसिद्धमन्त्रतीनां च सर्वशास्त्राव धूतस्वभावानामयथावद्धतस्वभावत्वप्रसंगश्च यापक्षे नित्यत्वेष्टवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि सम
स्वयासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसंभवात्सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मे सत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासंभवात् सत्त्वस्यासंभवादसंगतमेवदमार्हतमतमिति तैनै
कान्तिकनित्या व्यतिरिक्ता व्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमानिराकृता मंतव्याः यत्तु जलमंशकल्पोपुन्यः संघानासंबवंनीति कल्पयंति तद्वर्णवा
पुवादनिराकरणेन निरस्तं भवतीत्यतो न पृथग्निराकरणाय प्रयत्यते॥ ७॥ एवं वात्मा कायम्॥ २४ यद्यपि कस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्माध्यासनावादो
धर्मि षः स्याद्वादप्रसक्त एवमात्मनापि जीवस्याकार्त्स्न्यमपारादोषः प्रसज्यतां कथं। शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यंते शरीरपरिमाणतायां चास्य
।म४ त्वामस्त्वो सर्वगतः परिछिन्नत्वात्मिन्यतो घटादिवदनित्यत्वमौनःप्रसज्येत। शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवामनुष्यजीवे शरीरपरि
माणोभूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्मप्राप्नुवन्कथं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्तत्रिकाजन्म ब्राप्नुवन् कथं पुत्तिका शरीरे संमीयेत। समानएव
एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरत्वादौषः स्यादतद्नंतावयवो वा जीवस्तस्य तएवावयवा अल्पे शरीरे ऊरुचेयुर्महति विकस्येयुरिति। तेषां प्र
रनंतानां जीवावयवानां समानेदेशेच प्रतिहन्यते वा नावति वा वाच्यं। प्रतिघाते नावन्नानंतावयवाः परिछिन्नदेशे समीयेरन्। अप्रतिघाते त्वेकावयवदे
शाद्यपपत्तेः सर्वेषामवयवानामपिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसंगः स्यादपि च शरीरमात्रपरिछिन्नां जीवावयवानामानैत्यं नो चेत्तिमपिशक्यम
पर्यायेण हृत्थशरीरप्रतिपत्तिकेचिज्जीवावयवा उपगच्छंति तत्र शरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छंतीत्यच्येतत नाप्युक्तं॥ ७॥ नवपर्यायादप्यविरोधमि

विकारादिन्यः॥३५॥ न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतादृक्परिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते। अतः विकारादिदोषप्रसंगात्
अवयवोपगमापगमाभ्यामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमानत्वप्रसंगः स्यात् इयच्च मात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानां मानेत्यंनो न्यायं हि तु मपि
स्तोकमपर्यायेण वृहच्छरीरप्रतिपत्तिकं विज्ञानावयवा आगच्छंतितनुवशरीरप्रतिपत्तिपतौ च केचिदपगच्छंतीत्युच्यते तन्नाप्युच्यते। नन्वयुक्तं त्वं
निन्नामापूर्यमाणस्यापचीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं विक्रियावत्त्वे चचर्मादिवदनित्यत्वप्रसज्येत। ततश्च बंधमोक्षाद्युपगमो बाध्ये
ता कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबुवत्संसारसागरनिमग्नस्य बंधनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं न भवतीति। किंचान्यदागच्छतामपगच्छतां चावयवानां मागमना
पाय धर्मवादवानात्मित्वेशरीरादिवत्ततश्चावस्थितः कश्चिदवयवतत्मा इतिस्यात् नवसनिरूपयितुं शक्यतेयमस्माविति किंचान्यदागच्छंतश्चैते जीवा
वयवाः कुतः प्रादुर्भवंत्यपगच्छंतश्च क विलीयंत इति वक्तव्यं। न हि महाभूतेभ्यः प्रादुर्भावो युक्तः तत्रैव विलीयेरन्नोचेति कथं जीवस्य नापि कश्चिदन्यः स्मा
साधारणे — साधारणो वा जीवानामवयवाकरोनिरूप्यते प्रमाणाभावात्। किंचान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतप
रिमाणत्वादेवरूपादिदोषप्रसंगान्न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते। अथ वा स्याद्वादिनामस्मत्पक्षेऽपि शरीरपरिमाणे स्याल्
न उपचित अपचितशरीरांतरप्रतिपत्तावेकान्तप्रसंजनकारणानि तायान्तरितानि तत्संतानेऽयो वस्तुनः पर्यायेण परिमाणान वस्थाने पि स्तोतः
संतानिनित्यता न्यायेनात्मनो नित्यता स्यात् यथा रक्तपटानां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्संताननित्यता तद्वदिति चाम्पात्या शंकाने नमस्त्रेणोत्तरमुच्यते १०८
संतानस्य तावदवस्तुत्वं नैरात्म्यवादप्रसंगो वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसंगात् तस्य पक्षस्याप्यनुपपत्तिरिति॥ का॥ श्रीत्यावस्थितेयोनयनित्यता

अपि च १
दिविशेषः॥ मा सावस्थानाविनो जीवपरिमाणस्यानित्यत्वमिष्यते जैनैः। अत्र वक्तव्यं योरप्याद्यमध्यमायां जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसंगादविशेषप्रसं
गः स्यादिकशरीरपरिमाणस्यानित्यत्वमिष्यते तस्यानोपचितापचितशरीरांतरप्राप्तिरथवा त्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थि
तपरिमाण एव जीवः स्यात् तथा विशेषेण सर्वदिनापुमर्हता चाजीवाः स्युपर्यंतयोन शरीरपरिमाणे। तथा सौगतवदार्हतमपि मतमसंगतमित्युपपत्ति
तर्थ॥ का॥ पत्युरसामंजस्यात्॥ ३७॥ इदानीं केवलाधिष्ठानेश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते तत्कथमवगम्यते। प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधवलिन्योपाद
ना त्वेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वाद्यदि पुनरविशेषेणानीश्वरकारणवादमात्रमिह प्रति
षिध्येत पूर्वोत्तरविरोधः स्यादाहताविन्याद्याहारसूत्रकार इत्येव न दाप द्योतं तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदांतविहितब्रह्मै
कत्वप्रतिपक्षत्वाधत्वेनात्र प्रतिषिध्यते सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पना नेकप्रकारा। केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयंति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठा
ता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति माहेश्वरास्तु मन्यंते कार्यकारणयोगविधिदुःखांताः पंच पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण
पशुपाशविमोक्षायोपदिष्टाः पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति। तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित् कथंचित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वरं वर्ण
यंति। तत्र तत्रोच्यते पत्युरसामंजस्यादिति। पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन सकलजगत्कारणत्वं नोपपद्यते कस्मादसामंजस्यात् किं पुनरसा
मंजस्यं। हीनमध्यमोत्तमभावेन प्राणिभेदान्विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष इति चे
न्न कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात्। नानादित्वादिति चेन्न। वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादंधपरंपरा

श्री श्री — पंचपदार्थः ७५

न्यायापत्तेः। अपि च प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति न्यायविदां समयः। नहि कश्चिद् दोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते। स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेपि प्रवर्त्तत इत्येवमप्यसामंजस्यं॥ स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसंगात्। पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामंजस्यं॥३७॥ संबंधानुपपत्तेश्च॥ पुनरप्यसामंजस्यमेव। नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोंतरेण संबंधं प्रधानपुरुषावीशीत। न तावत्संयोगलक्षणः संबंधः संभवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च। नापि समवायलक्षणः आश्रयाश्रितभावानिरूपणात्। नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः संबंधः शक्यः कल्पयितुं। कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात्। ब्रह्मवादिनः कथमिति चेन्न। तस्य तादात्म्यलक्षणसंबंधोपपत्तेः। अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयति। नावश्यं तस्य यथादृष्टं सर्वमभ्युपगंतव्यं। परस्य तु दृष्टांतबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगंतव्यमित्ययमस्त्यतिशयः। परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात्समानमागमबलमिति चेन्न। इतरेतराश्रयत्वप्रसंगात्। आगमप्रत्ययात्सर्वज्ञसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति। तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना। एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनास्वु यथासंभवमसामंजस्यं योजयितव्यं॥३८॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि परिकल्प्यमानः कुंभकार इव मृदादीनि प्रधानादीन्यधिष्ठाय प्रवर्त्तयेत्। न चैवमुपपद्यते। नह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति मृदादिविलक्षणत्वात्॥३९॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः॥४०॥ स्यादेतत् यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोधितिष्ठति एवं प्रधानमीश्वरोधिष्ठास्यतीति। तथापि नोपपद्यते। भोगादिदर्शनात्। करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते। न चात्र भोगादयो दृश्यंते। करणग्रामसाम्ये वाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन्॥४०॥ अ ११०

न्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते। अधिष्ठानानुपपत्तेश्च। इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा दृश्यते नेन निरधिष्ठानो। अतश्च तद्दृष्टांतवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किंचिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्। न च तद्वर्णयितुं शक्यते। सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक्सृष्टेस्तदनुपपत्तेः। निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिरेवं लोके दृष्टत्वात्। करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः। अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किंचित्करणानामायतनं शारीरं कामेन कल्प्येत एवमपि नोपपद्यते। सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसंगात्। अथ लो... णेश्वरस्यापि किंचित्करणानामायतनं शरीरं दिप्रसंगादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत॥४०॥ अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा॥४१॥ इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यतेऽनंतश्च। अनंतं च प्रधानमनंताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यंते। तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत। उभयथापि दोषोनुषक्त एव। कथं। पूर्वस्मिंस्तावद्विकल्पे इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणामंतवत्त्वमवश्यंभाव्येवं लोके दृष्टत्वात्। यद्धि लोके इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदंतवद्दृष्टं। तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादंतवत्स्यात्। संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नं। स्वरूपपरिमाणमपि तस्य तत्त्वमीश्वरेण परिच्छिद्येत। पुरुषगता च महासंख्या। ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारान्मुच्यंते तेषां संसारोंतवान् संसारित्वं च तेषामंतवत्। एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चांतवत्त्वं स्यात्। प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारत्वेनाभिमतं। तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत् किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्यातां। प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमंतवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसंगः आद्यंतवत्त्वे च शून्यवादप्रसंगः। अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य पु

रूपाणामात्मनश्चेयत्तेश्वरेण परिछिद्यत इति। तेन ईश्वरस्य सर्वज्ञताभ्युपगमो हानिरपारो दोषः प्रसज्येत। तस्मादप्यसंगतस्तार्किकपरिकल्पित ईश्वर
कारणवादः॥४१॥ उत्पत्त्यसंभवात्॥४२॥ येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः। येषां पुनः प्रकृतिश्चाधि
ष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते। ननु श्रुतिसमाश्रयेणाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राङ्निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति।
श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः। कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इत्युच्यते। यद्यप्येवंजातीयकोंऽशः समानत्वान्न विसंवादगो
चरो भवत्यस्ति त्वंशांतरं विसंवादस्थानमित्यतस्तत्प्रत्याख्यानायारंभः। तत्र भागवता मन्यंते। भगवानेवैको वासुदेवो निरंजनज्ञानस्वरूपः परमार्थ
तत्त्वं स चतुर्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेणानिरुद्धव्यूहरूपेण च। वासुदेवो नाम पर
मात्मोच्यते। संकर्षणो नाम जीवः। प्रद्युम्नो नाम मनः। अनिरुद्धो नामाहंकारः। तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः कार्यं। तमित्थंभूतं भ
गवंतमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवंतमेव प्रतिपद्यत इति। तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः प
रोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनात्मानमनेकधा व्यूह्य व्यवस्थित इति। तन्न निराक्रियते। स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः पर
मात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात्। यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इत्यत्र ब्रूमः॥
न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवत्यनित्यत्वादिदोषप्रसंगात्। उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्।
+ माराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात्। यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षण + ×१११

३२ उ।जि२

श्री

ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्। कारणप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसंगात्। प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य इ
ति। तस्मादसंगतैषा कल्पना॥४२॥ न च कर्तुः करणं॥४३॥ इतश्चासंगतैषा कल्पना यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्य
मानं दृश्यते वर्णयंति च भागवताः कर्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञकात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते। कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहं
कार उत्पद्यत इति। न चैतद्दृष्टांतमंतरेणाध्यवसातुं शक्नुमः। न चैवंभूतां श्रुतिमुपलभामहे॥४३॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः॥४४॥ अथापि स्यान्नै
ते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयंते। किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वरैर्धर्मैरन्विता अभ्युपगम्यंते। वा
सुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति। तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीत्यत्रोच्यते। एवमपि तदप्रतिषेधः
उत्पत्त्यसंभवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः प्रकारांतरेणेत्यभिप्रायः। कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते
वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यमेकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः। सिद्धां
तहानिश्च भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्। अथायमभिप्राय एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति। तथा
पि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसंभवो न हि वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्यातिशयाभावात्। भवितव्यं हि का
र्यकारणयोरतिशयेन। यथा मृद्घटयोः। न ह्यसत्यतिशये कार्यकारणमित्यवकल्पते न च पंचरात्रसिद्धांतिभिर्वासुदेवादिष्वेकस्मिन्सर्वेषु वा ज्ञानैश्व
र्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते। वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यंते न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन्॥

ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात् ॥छ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥४५॥ विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगु-
णित्वकल्पनादिलक्षणो ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणा आत्मन एते भगवंतो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भवति चतुर्षु वे-
देषु परं श्रेयो लब्ध्वा शांडिल्य इदं शास्त्रमधीतवानित्यादिवेदनिंदादर्शनात् । तस्मादसंगतैषा कल्पनेति सिद्धं ॥छ॥ ४५ इति शारीरकमीमांसाभाष्ये
शंकरभगवत्पादकृतौ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ शुभं भवतु ॥ ॥ॐ॥ न वियदश्रुतेः ॥१॥ वेदांतेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्प- वत्र ४
त्तिश्रुतय उपलभ्यंते । कश्चिदाकाशस्योत्पत्तिमामनंति । केचिन्न । तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनंति केचिन्नैवं जीवस्य प्राणानां चैवमेव क्रमादिद्वारको
विप्रतिषेधः श्रुत्यंतरेषूपलक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं । तद्वत्स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षत्वमाशंकेतेत्यतः सर्ववे- चिंत्य
दांतगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपंच आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथोक्ताशंकानिवृत्तिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिंत्यते । किमस्यो-
त्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । तत्र तावत्प्रतिपाद्यते । न वियदश्रुतेरिति । न खल्वाकाशमुत्पद्यते । कस्मात् । अश्रुतेः । न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति । छांदोग्ये हि स-
देव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रस्तुत्य तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति च पंचानां महाभूतानां मध्यमं तेज आदिं कृत्वा त्रयाणां त-
जोबन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते । श्रुतिश्च नः प्रमाणमतींद्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्त्याकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी । तस्मान्नास्त्याकाशस्योत्पत्तिरिति ॥छ॥
अस्ति तु ॥२॥ तुशब्दः पक्षांतरपरिग्रहे । मा नामाकाशस्य छांदोग्ये भूदुत्पत्तिः श्रुत्यंतरे त्वस्ति तैत्तिरीया हि समामनंति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति प्रकृत्य तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः क्वचिदाकाशप्रमुखेति । नन्वेकवाक्यतानयोः श्रुत्योर्युक्ता । सत्यं ११२

ति

श्री

युक्ता न तु सावगंतुं शक्यते । कुतस्तत्तेजोऽसृजतेति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टृद्वयेन संबंधानुपपत्तेस्तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजतेति । ननु सकृच्छ्रुतस्या-
पि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन संबंधो दृश्यते सूपं पक्त्वौदनं पचतीत्येवं तदाकाशं सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति योजयिष्यामि । नैवं युज्यते प्रथमजत्वं हि छांदोग्ये ते-
जसोऽवगम्यते तैत्तिरीयके चाकाशस्य । न चोभयोः प्रथमजत्वं संभवति । एतेनेतरश्रुत्यक्षरविरोधोऽपि व्याख्यातः तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूतः इत्यत्रापि तस्मादाकाशः संभूतस्तस्मात्तेजः संभूतमिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य संभवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत्संबंधानुप-
पत्तेर्वायोरग्निरिति च पृथगाम्नानादस्मिन्विप्रतिषेधे कश्चिदाह ॥छ॥ गौण्यसंभवात् ॥३॥ नास्ति वियत उत्पत्तिरश्रुतेरेव । या त्वितरा वियदुत्पत्तिवा-
दिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात् । असंभवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीव-
त्सु । ते हि कारणसामग्र्यसंभवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयंति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानमुत्पद्यते । द्रव्यस्य त्वेक-
जातीयमनेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । न चाकाशस्यैकजातीयमनेकं च द्रव्यमारंभकमस्ति । यस्मिन्समवायिकारणे सत्यसमवायिकार-
णे च तत्संयोगे आकाश उत्पद्येत । तदभावात्तु तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवेत् । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकाल-
योर्विशेषः संभाव्यते । प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यते । किं
हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशमसुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुं पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्वसिद्धिः । तस्माद्यथा
लोके आकाशं कुरु आकाशो जात इत्येवंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति यथा च घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको

ती

यते। स यथानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त [illegible] आकाशशरीरं ब्रह्म आकाश आत्मेति च। नह्याकाशस्यो[illegible]

११ प गीतत्र पद ३६ कं

निर्व्यपदेशो न भवति। यत आह वायुश्चांतरिक्षं चैतदमृतमिति। न चामृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते। आकाशवच्च सर्वगतश्च नित्य इति चाकाशेन ब्रह्म नित्यत्वस
र्वगतत्वाभ्यां धर्माभ्यामुपमिमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति। न च तादृशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं संभवमनंत आत्मा वेदितव्य इति चोदा
हरणं। आकाशशरीरं ब्रह्म आकाश आत्मेति च। न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं संभवति नीलेनेवोत्पलस्य। तस्मान्नित्यमेवाकाशे
न साधारणं ब्रह्मेति गम्यते॥३॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्॥५॥ इदं पदोत्तरं सूत्रं। स्यादेतत्कथं पुनरेकस्य संभूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आका
शः संभूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिषु वर्तमानस्य मुख्यत्वं संभवत्याकाशे च गौणत्वमिति। अत उत्तरमुच्यते। स्यादेकस्यापि संभूतशब्द
स्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयो
गः आनंदे च मुख्यो। यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अंजसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत्। कथं पुनरुत्पत्तौ नभस एक
मेवाद्वितीयमितीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते तेन तु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति कथं च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति॥ तदुच्यते।
एकमेवेति तावत्स्वकार्यापेक्षयोपपद्यते। यथा लोके कश्चित्कुंभकारकुले पूर्वेद्युर्मृद्दंडचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसा
रितान्युपलभ्य ब्रूयान्मृदेवैकाकिनी पूर्वेद्युरासीदिति। स च तयावधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रेयान्न दंडचक्रादि। तद्वदद्वि
तीयश्रुतिरधिष्ठात्रंतरं वारयति॥ यथा च्छंदोगमंत्रप्रसातः कुंभकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति। न च नभसापि ११२
विशेष्यारण्यानाकाशो धात्वनेरस्मिन्नित्येवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या॥३॥ शब्दाच्च॥४॥ शब्दः खल्वप्याकाशस्याजत्वं ख्यापयति। ३११

पा २

रमितर २ पृ ३

द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते। लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं। न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति [illegible] रिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त
त्वादिधर्मसामान्यात्सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति। तेनान्यत्वमवसीयते। तथा काशः [illegible] त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्माका
शयोरुपचारसिद्धिः। अत एव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिरपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते। ब्रह्मणः
व चाव्यतिरिक्तदेशकालमाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्येण च विज्ञाते न सहविज्ञातमेवाकाशं भवति। यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिंदवः प्रक्षिप्ताः
संतः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवंति न हि क्षीरग्रहणाद्बिंदुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणे
न नभो भवति। तस्माद्भाक्तं नभसः संभवश्रवणमित्येवं प्राप्ते इदमाह॥७॥ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः॥६॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमवि
ज्ञातं विज्ञातमित्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति। न कावनमुद्दिश
विद्यामिति चैवंरूपा प्रतिवेदांतं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्याद्यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्म २
णः स्यात्। व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत स चाव्यतिरेक एवमुपपद्येत यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्माद्ब्रह्मणः [illegible]
श्रुति[illegible] उत्पद्येत। शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेन च प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते। तथा हि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टांतैः
कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते। तत्साधनायैवोत्तरे शब्दाः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत
इत्येवं कार्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं दर्शयंति ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्याप्रपाठकपरिसमाप्तेः। तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यान्न ब्रह्मणि विज्ञात आकाशं

विज्ञाये ततत्स्वप्रतिज्ञाहानिः स्यात् न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुं। तथाहि प्रतिवेदांतं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टांतेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयंति
इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्येवमादयस्तस्माज्ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते। यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति। तदयुक्तं। वियदुत्पत्तिवि
षयश्रुत्यंतरस्य दर्शितत्वात्तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति। सत्यं दर्शितं विरुद्धं तु तत्तेजोऽसृजतेत्यनेन श्रुत्यंतरेण। नैकवाक्यत्वात्सर्वश्रुती
नां भवेदेकवाक्यत्वमविरुद्धानामिह तु विरोध उक्तः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबंधासंभवात् द्वयोश्च प्रथमजत्वासंभवाद्विकल्पासंभवाच्चेति। नैष दोषः
त्तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरिति। अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुं शक्या
तु परिणेतुं छांदोग्यश्रुतिस्तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति। न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यंतरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोत्येकस्य
वाक्यस्य व्यापारद्वयासंभवात्। स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेदित्येककल्पनायां संभवंत्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या। न चास्माभिः सकृच्छ्रुत
स्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबंधोऽभिप्रेयते श्रुत्यंतरवशेन स्रष्टव्यांतरोपसंग्रहात्। यथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानितीत्यत्रास्मादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्र
ते ह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशांतरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयत्येवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यंतरविहितं नभःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्ह
ति। ननु शमविधानार्थमेतद्वाक्यं तज्जलानिति शांत उपासीतेति श्रुतेर्नैतत्सृष्टिवाक्यं। तस्मादेतत्प्रदेशांतरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धुमर्हति। तत्तेजोऽसृजतेति त्वेतत्सृष्टिवाक्यं ११५
।तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमो ग्रहीतव्य इति। नेत्युच्यते। न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यंतरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्मत्वात्क्रमस्य। अपि च तत्ते
जोऽसृजतेति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति अर्थात्तु क्रमोऽवगम्यते स वायोरग्निरित्यनेन श्रुत्यंतरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते। विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः प्रथ

धर्मे

प्रथमजत्वविषयावसंभवेनानभ्युपगमाच्च निवारितौ। तस्मान्नास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः। अपि च छांदोग्ये येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां
समर्थयितुमनाम्नातमपि वियदुत्पत्तावुपसंख्यातव्यम्। किमंग पुनस्तैत्तिरीयके समाम्नातं नभ इति। यच्चोक्तमाकाशस्यावर्णनान्नादेशाद्वा ब्रह्मणा न कार्यैः
श्च सह विदितमेव तद्भवत्यतो न प्रतिज्ञा हीयते नावेकाद्वितीयश्रुतिकोपो न च क्षीरोदकवद्ब्रह्मनभसोर्व्यतिरेकोपपत्तेरिति। अत्रोच्यते। न क्षीरोद
कन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यं। मृदादिदृष्टांतप्रणयनाद्धि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते। क्षीरोदकन्यायेन च स
र्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्ज्ञानं स्यात्। न हि क्षीरज्ञानेन गृहीतस्योदकस्य सम्यग्ज्ञानगृहीतत्वमस्ति। न च वेदस्य पुरुषाणामिव मायालीकवंचनादिभिरर्था
वधारणमुपपद्यते। सावधारणा चेयमेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्येत। न च स्वकार्यापेक्षयेदं वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञा
नमेकाद्वितीयतावधारणं चेति न्याय्यं। मृदादिष्वपि हि तत्संभवान्नवा। न हि तदसर्ववदुपन्यसितव्यं श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्य
उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिना। तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यं॥ यत्पुनरेतदु
क्तमसंभवाद्गौणी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरित्यत्र ब्रूमः। यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्॥७॥ तुशब्दोऽसंभवाशंकाव्यावृत्त्यर्थः। न खल्वाकाशोत्पत्तावसंभवाशंका क
र्तव्या। यतो यावत्किंचिद्विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदंचनादि वा कटककेयूरकुंडलादि वा सूचीनाराचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते। न त्ववि
भक्तं किंचित्कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते। विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते। तस्मात्सोऽपि विकारो भवितुमर्हति। एतेन दिक्कालमनःपरमाणूनां कार्यत्वं व्या
ख्यातं। नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं प्रसज्येत तन्न आत्मन आकाशः संभूत इति श्रुतेः। यदि ह्यात्मापि विकारः स्यात्तस्मात्परमन्य

स्मार

त्रक्षत मित्याकाशादिसर्वकार्यनिरात्मकमात्मनः कार्यत्वेस्यात् तथाचस्यद्वादः प्रत्यक्षेनात्मवात्मनानिराकरणाशंकानुपपत्तिर्निष्यात्मागेतुकः कस्य
विस्वयसिद्धत्वात्मात्मनः प्रमाणमपेक्षासिद्धिति तस्य द्विधत्वत्तादीनि प्रमाणान्यसिद्धप्रमेयसिद्धायेउपादीयंतेनत्वाकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः
स्वयंसिद्धाः कनस्विदभ्युपगम्यते। आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात्प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात्सिद्धिति नाटृशस्य निराकरणं संभवत्यागंतुकं हि व
स्तुनिराक्रियतेनस्वरूपं। यएव हि निराकर्त्ता तदेव तस्य स्वरूपं न ह्यग्नेरौष्ण्यमग्निना निराक्रियते। तथाहमेवेदानीं जानामि वर्त्तमानं वस्त्वहमेवातीतम
तीतरंचाज्ञासिषमहमेवानागतमनागतंतरंचज्ञास्यामीत्यतीतानागतवर्त्तमानतावनान्यथात्वेवि ह्यपिज्ञातथेनज्ञाउरन्यथात्वावोस्तिसर्वदावर्त्त
मानस्वभावत्वात् तथात्मस्मान्नत्यपि देहेनात्मन उच्छेदो वर्त्तमानस्य नावादन्यस्वभावत्वे वार्थे नावयितैत्राक्यमे वंप्रत्यास्वेयस्त्वनावत्वाद्वाकार्य
चमात्मनः कार्यत्वे वाकाशस्यायनुक्तं समानजातीयमनेकंकारणं द्रव्यं यौन्नोनास्तीतितत्प्रत्युक्तेतननावत्समानजातीयामवारम्भेतनभिन्नजातीयम
मितिनियामोस्ति न हि तंतूनां तत्संयोगानां च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात्। नचनिमित्तकारणानामपि तुरिवमादीनां समानजातीयत्वनिय
मास्तिस्यादेतत्समवायिकारणविषयएत समानजातीयत्वाभ्युपगमानकारणान्तरविषयइति। तदप्यनैकांतिकं सूत्रगोवालै र्ह्यनेकजातीयैरेकर
ज्जुः सृज्यमानादृश्यते। तथासूत्रैरूर्णाभिश्च विचित्रान्कंबलान्वितन्वत। सत्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयकोचेकल्प्यमाननियमानर्थकं सर्वस्य
सार्वेणसमानजातीयत्वान्नाप्यानेकमेवारभंत इतिनेकमितिनियमोस्त्यणुमनसोराद्यकर्मारंभाभ्युपगमात् एकैकोहि परमाणुर्मनश्चाद्यं कर्मारभंतेनद्रव्यां ११५
तरैः संहत्येत्यभ्युपगम्यते द्रव्यारंभ एवानेकारंभकत्वनियमइतिचेन्न परिणामाभ्युपगमाद्भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारंभकमभ्यु

व्यउ१

तदेवमुद्भवांदविशेषवदनहोतरमापद्यमानं कार्यनानाभ्युपगम्यते। त...

पगम्यते न त्वक्षविद्धानकं परिणमते मृद्बीजांकुरादि भावेन कचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन नेश्वरशास्त्रनमस्तयनेकामेव कारणंका
र्यंजनयतीत्यतः शास्त्रप्रमाणादेकस्माद्ब्रह्मणः आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तमुपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षी
रवद्धीति। यच्चोक्तमाकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इति। तदयुक्तं। ये नैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं न
तः स्वरूपं वदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च ब्रह्म न स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववदस्थूलमनणिवत्या
दिश्रुतिभ्य एवमाकाशस्वभावेनाप्यनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनाकाशमभवदिति स्थितम्। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्व
मिति। तदप्यसत् श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसंभवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वाद्घटादि
वदित्यादिप्रयोगसंभवाच्च आत्मनानैकांतिकमिति चेन्न तस्योपनिषद्प्रत्ययनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्ति
वादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यच्चोक्तमेतच्छब्दाच्चेति तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियत्यमृता दिवौकस इतिवद्द्रष्टव्योत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात्। आका
शवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वायनाकाशसमत्वाय। यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रग
तित्वायोच्यते न तद्वदल्पगतित्वायतद्वत्। एतेनानंतत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता। ज्यायानाकाशादित्यादिश्रुतिरप्यवलक्षणत्वादाकाशस्य न परिमाण
त्वसिद्धिर्न तस्य प्रतिमास्तीति च ब्रह्मणोनुपमानत्वं दर्शयति तानिन्यदार्त्तमितिसब्रह्मणोन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मशब्दवदाका
शस्य जन्मश्रुते र्गौणत्वमित्येतदाकाशसंभवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतं तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धं॥७॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः॥८॥ अतिदेशोयम

वेनापिस्वभा (left margin)

२५

एतेन वियद्व्याख्यानेन मातरिश्वापि वियदाश्रयो वायुर्व्याख्यातः। तत्रापि नेयथायोगं पक्षौ रचयितव्यौ। न वायुरुत्पद्यते छंदोगानामुत्पत्तिप्रकरणे
नाम्नानादित्येकः पक्षः। अस्ति तु तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरणे आम्नानमाकाशाद्वायुरिति पक्षांतरं ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधे सति गौणी वायोरु
त्पत्तिश्रुतिरसंभवादित्यपरोभिप्रायः। असंभवश्च सैषानस्तमिता देवता यद्वायुरित्यस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वादिश्रवणाच्च। प्रतिज्ञानुपरोधा
द्यावद्विकारं च विभागाभ्युपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धांतः। अस्तमयप्रतिषेधोपरविद्याविषय आपेक्षिकोग्न्यादीनामिव वायोरस्तमयाभा
भावात्। तत्प्रतिविधानं चामृतत्वादिश्रवणम्। ननु वाय्वाकाशयोस्तुल्ययोराकाशस्य वत्तुल्य[illegible]रुत्पत्तिप्रकरणे श्रवणयोरेकमेवाधिकरण
मुचितं विषयमस्तु किमतिदेशेनास्तीति विशेषप्रत्युक्तो। सत्यमेवमेतत् तथापि मंदधियो वाक्यमात्रसत्ताशंकानिवृत्त्यर्थोयमतिदेशः क्रियते सर्वत्रवि
द्यादिश्रुत्युक्तपाम्यतया वायोमहिमागतत्वश्रवणादस्तमयप्रतिषेधादिभ्यश्च भवति नित्यत्वाशंका कस्यचिदिति॥८॥ असंभवस्तु सतोनुपपत्ते
ः॥९॥ वियत्पवनयोरसंभाव्यमानजन्मनोप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोपि न वे कुतश्चिदुत्पत्तिरिति स्यात्कस्यचिन्मतिः। तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य
उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रुत्याकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत। तामेकां[illegible]मपनेतुमिदं सूत्रमसंभवस्त्विति। नतुरप
तु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः संभवत्युत्पत्तिराशंकितव्या। कस्मादनुपपत्तेः सन्मात्रं हि ब्रह्म न तस्य सन्मात्रादेवोत्पत्तिः संभवत्यसत्य
तिशये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः। नापि सद्विशेषात् दृष्टविपर्ययात्। सामान्याद्धि विशेषा उत्पद्यमाना दृश्यंते मृदादेर्घटादयो न तु विशेषेभ्यः सा
मान्यं। नाप्यसतो निरात्मकत्वात्। कथमसतः सज्जायेतेति चाक्षेपश्रवणात्सकारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति च ११९

लणो ज्जनयितारं वारयति। वियत्पवनयोः पुनरुत्पत्त्युपपत्तिः प्रदर्शिता न तु ब्रह्मणः सास्तीति वैषम्यं न च विकारेभ्यो विकारांतरोत्पत्तिदर्शनाद्
ब्रह्मणोपि विकारत्वं भवितुमर्हति। मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेनानवस्थाप्रसंगात्। या मूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव नो ब्रह्मेत्यविरोधः॥छ॥ तेजोतस्तथाह्याह॥
॥१०॥ छांदोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः श्रावितं तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वं। तत्र तेजोयोनिं प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनि तेज इति
द४ उतः सदेवरूपक्रमात्तेजोसृजतेत्युपदेशात् सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्मिन्नवकल्पते वा तज्जलानिति वा विशेषश्रुतेर
तस्माज्जायते प्राण इति चोपक्रम्य श्रुत्यंतरस्य सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात्। तैत्तिरीयके सर्वतः प्राणादिदं सर्वमसृजत यदिदं किं च त्य
विशेषश्रवणात्तस्माद्वायोरग्निरिति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यो वायोरनंतरमग्निः संभूत इत्येवं प्राप्त उच्यते। तेजोतो मातरिश्वनो जायत इति कस्मात्तथा
ह्याह वायोरग्निरिति। अव्यवहिते हि तज्जसो ब्रह्मजत्वे सति असति वायुजत्वे वायोरग्निरितीयं श्रुतिः कदर्थिता स्यात्। ननु क्रमार्थैषा भविष्यतीत्यु
क्तं। नेति ब्रूमः। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति पुरस्तात्संभवत्यपादानस्यात्मनः पंचमीनिर्देशात्तस्यैव च संभवतेरिहाधिकारात्पर
स्तादपि तदधिकारे पृथिव्या ओषधय इत्यपादानपंचमीनिर्देशाद्वायोरग्निरित्यपादानपंचम्येवेति गम्यते। अपि च वायोरूर्ध्वमग्निः संभूत इति कल्पनाय
पदार्थयोगः स्यात् तु कारकार्थयोगो वायोरग्निः संभूत इति। तस्मादेषा श्रुतिर्वायुयोनित्वं तेजसो गमयति। ननु इतरापि श्रुतिर्ब्रह्मयोनित्वं तेजसो ब्र
मयेत तत्तेजोसृजतेति। न। तस्याः पारंपर्यजत्वेप्यविरोधात्। यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोसृजतेति कल्प्यते तदापि ब्रह्म
जत्वं तेजसो न विरुध्यते यथा तस्याः शृतं तस्या दधि तस्या आमिक्षेत्यादि दर्शयति च ब्रह्मणो विकारात्मनावस्थानं तदात्मानं स्वयमकुरुतेति। तथा

द४

व्यवस्थास्मरणं भवति बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह इत्याद्युपक्रम्य भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा इति। यद्यपि च वाय्वादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भवं
तो दृश्यंते तथापि सर्वस्य भावजातस्य साक्षात्प्रणाड्या वेश्वरदेशपत्वाद् अक्रमसृष्टिवादिन्यः कल्पनाया व्याख्याता आगमात्सर्वथोपपन्नाः क
मवत्सृष्टिवादिनीनां श्रुतीनामन्यथानुपपत्तेः प्रतिज्ञापि सर्वशब्दे च मात्रमपेक्षते नावयवदहितजन्मत्वमित्यविरोधः॥१०॥ आपः॥११॥ अतस्तथा ह्याहेत्य
नुवर्तते। आपस्तेजसो जायंते कस्मात्तथा ह्याह तदपोऽसृजतेति अग्नेरापः इति च। सति वचने नास्ति संशयः। तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथि
व्या व्याख्यास्यन्नपो नांतरीयामित्याप इति सूत्रं। पृथिव्यधिकाररूपशब्दांतरेभ्यः॥१२॥ ता आप ऐक्षंत बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृ
जंतेति श्रूयते। तत्र संशयः। किमनेनान्नशब्देन व्रीहियवाद्यभ्यवहार्यं वौदनाद्युच्यते। किं वा पृथिवीति। तत्र प्राप्तं तावद्व्रीहियवाद्योदनादि वा परिगृह्ये
तव्यमिति। तत्र ह्यन्नशब्दः प्रसिद्धो लोके। वाक्यशेषोऽप्येतमर्थमुपोद्बलयति तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति व्रीहियवाद्ये
व हि सति वर्षणे बहु भवति न पृथिवीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः पृथिव्येवायमन्नशब्देनाद्भ्यो जायमाना विवक्ष्यत इति कस्मादधिकाराद्रूपाच्छब्दांतराच्च।
अधिकारस्तावत्तत्तेजोऽसृजत तदपोऽसृजतेति च महाभूतविषयो वर्तते। तत्र क्रमप्राप्तां पृथिवीं महाभूतं विलंघ्य नाकस्माद्व्रीह्यादिपरिग्रहो
न्याय्यः। तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिव्यनुगुणं दृश्यते यत्कृष्णं तदन्नस्येति। न ह्योदनादेरभ्यवहार्यस्य कृष्णत्वनियमोऽस्ति नापि व्रीह्या
दीनां। ननु पृथिव्या अपि नैव कृष्णत्वनियमोऽस्ति पयःपांडुरस्यांगाररोहितस्य च क्षेत्रस्य दर्शनात्। नायं दोषो बाहुल्यापेक्षत्वात्। भूयिष्ठं हि पृथि
व्याः कृष्णं रूपं न तथा श्वेतरोहिते। पौराणिका अपि पृथिवीच्छायां शर्वरीमुपदिशंति सा च कृष्णाभासेत्यतः कृष्णं रूपं पृथिव्या इति श्लिष्यते। श्रुत्यंतरम ११७

६ श्री

पि समानाधिकारमद्भ्यः पृथिवीति भवति। तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति च। पृथिव्यास्तु व्रीह्याद्युत्पत्तिं दर्शयति पृथि
व्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्नमिति च। एवमधिकारादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सत्सु कुतो व्रीह्यादिप्रतिपत्तिः। प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव बाध्य
र्थि ते। वाक्यशेषोऽपि पार्थिवत्वादन्नाद्यस्य तद्द्वारेण पृथिव्या एवाद्भ्यः प्रभवत्वं सूचयतीति द्रष्टव्यं। तस्मात्पृथिवीयमन्नशब्देति॥छ॥ तदभिध्यानादेव
तु तल्लिंगात्सः॥१३॥ किमिमानि वियदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान्सृजंति आहोस्वित्परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं
तं विकारं सृजतीति संदेहः। तत्र प्राप्तं तावत्स्वयमेव सृजंतीति। कुतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादि स्वातंत्र्यश्रवणात्। नन्वचेतनानां स्वतंत्राणां प्र
वृत्तिः प्रतिषिद्धा। नैष दोषः तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षंतेति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते स एव परमेश्वरस्तेन तेनात्म
नावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति। कुतः तल्लिंगात्। तथा हि शास्त्रं यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमंतरो यमयतीत्येवंजातीयकं साध्यक्षाणामे
व भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति। तथा सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति प्रस्तुत्य सच्च त्यच्चाभवत् तदात्मानं स्वयमकुरुतेति च तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति।
यच्चेक्षणश्रवणमप्तेजसोः तत्परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यं। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेतीक्षित्रंतरप्रतिषेधात्। प्रकृतत्वाच्च स ईक्षत बहु स्यां
प्रजायेयेत्यत्र॥छ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च॥१४॥ भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिंतितः। इदानीमप्ययक्रमश्चिंत्यते किमनियतेन क्रमेणाप्यय
उतोत्पत्तिक्रमेणाथवा तद्विपरीतेनेति। त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रूयंते। यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति
यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति। तत्रानियमो विशेषाभावादिति प्राप्तम् अथवोत्पत्तेः क्रमस्य श्रुतत्वात्प्रलयेऽपि क्रमाकांक्षिणः स एव क्रमः स्यादित्येवं प्राप्ते

ध व

ततो ऽत्रमा विपर्ययेण तु प्रलयक्रमो ऽतः उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति। तथा हि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतेन क्रमेणावरोहति।
अपि च दृश्यते मृदो जातं घटाद्यप्ययकाले मृद्भावमप्येत्यद्भ्यश्च जातं हिमकरकाद्यब्भावमप्येतीति। अतश्चोपपन्नमेतद्यत्पृथिवी अद्भ्यो जाता सती स्थिति
कालव्यतिक्रान्तावपः पीयादपश्चाप्तेजसो जाताः सत्यस्तेजोऽपीयुरेवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानन्तरमनन्तरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं परमकार
णं परमसूक्ष्मं च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यं। नहि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणाप्ययो न्याय्यः। स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र
प्रदर्शितः। जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते। ज्योतिष्यापः प्रलीयंते ज्योतिर्वायौ प्रलीयत इत्येवमादौ। उत्पत्तिक्रमस्तूत्पत्तावेव श्रुतत्वान्नाप्य
यत्नवितुमर्हति। न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकांक्ष्यते नहि कार्ये ध्रियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः कारणाप्यये कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः। कार्या
प्ययेत्तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात्॥१४॥ अंतरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नाविशेषात्॥१५॥ भूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोम
क्रमाभ्यां भवत इत्युक्तम् आत्मादिरुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मान्तस्त्वत्युक्तं स्येंद्रियमनसो बुद्धेश्च सद्भावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योर्बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मन
:प्रग्रहमेव च। इंद्रियाणि हयानाहुरित्यादिलिंगेभ्यस्तयोरपि कस्मिंश्चिदंतराले क्रमेणोत्पत्तिप्रलयावुपसंग्राह्यौ सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वा
भ्युपगमात्। अपि चाथर्वणे उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चांतराले करणान्यनुक्रम्यंते एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरा
पः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति। तस्मात्पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभंगप्रसंगो भूतानामिति चेन्नाविशेषात्। यदि तावद्भौतिकानि करणानि ततो भू
तोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति नैतयोः क्रमांतरं मृग्यं भवति भवंति च भौतिकत्वे लिंगं करणानामन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राण १९

स्तेजोमयी वागित्येवंजातीयकं व्यपदेशोऽपि क्वचिदभूतानां करणानां च ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन नेतव्यः। अथ त्वभौतिकानि करणानि तथापि भूता
त्पत्तिक्रमः करणैर्न विशिष्यते प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतान्युत्पद्यन्ते चरमं करणानीति। आथर्वणे तु समाम्नायक्रममात्रं करणानां भू
तानां च न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते। तथान्यत्रापि पृथगेव भूतक्रमात्करणक्रम आम्नायते प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत्स आत्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्म
न एवासीत्तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजतेत्यादिना। तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भंगः॥१५॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्॥१६
स्ति जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवंजातीयकाल्लौकिकाद्व्यपदेशाज्जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात्कस्यचिद्भ्रांतिस्तामप
नुदामः। न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः शास्त्रफलसंबंधोपपत्तेः। शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थौ विधिप्रतिषेधावनर्थकौ
स्यातां। श्रूयते च जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति। ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य प्रदर्शितः। सत्यं दर्शितो भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्म
मरणव्यपदेशः। किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इत्युच्यते चराचरव्यपाश्रयः स्थावरजंगमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ स्थावरजंगमानि जायंते च म्रि
यंते च। तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ संतौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते। तद्भावभावित्वात् शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतो नासतोः
नहि शरीरसंबंधादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिदुपलक्ष्यते। स चायं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः स उत्क्रामन्म्रियमाण इति च शरीर
संयोगवियोगनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दौ दर्शयति जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यमभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य। जीवस्य परस्मादा
त्मन उत्पत्तिर्वियदादीनामिवास्ति नास्ति वेति तदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयावनेन सूत्रेणोच्यते॥१६॥ नात्मा
२

९ …त्वाच्चताभ्यः॥१७॥ अस्त्यात्मा जीवाख्यः शरीरेंद्रियपंजराध्यक्षः कर्मफलसंबंधी। स किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्विद्ब्रह्मवदेव ९
५ नोत्पद्यत इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः। कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निविस्फुलिंगादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्माद्ब्रह्मण[illegible]
१२५ रति उत्पत्तिराम्नायते। कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न चोत्पत्तिराम्नायत इति। तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इ-
ति। कुतः। प्रतिज्ञानुपरोधादेव। एकस्मिन्विदिते सर्वं विदितमितीयं प्रतिज्ञा सर्ववस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत तत्त्वांतरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञे-
यमुपरुध्येत। न चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं लक्षणभेदात्। अपहतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा तद्विपरीतो हि जीवो विभागाच्चास्य
विकारत्वसिद्धिः। यावान्ह्याकाशादिः प्रविभक्तः स सर्वो विकारस्तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता। जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखयुक्प्र-
४ तिशरीरं विभक्त इति तस्यापि प्रपंचोत्पत्त्यवसर उत्पत्तिर्भवितुमर्हति। अपि च यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इति
प्राणादेर्भोग्यजातस्य सृष्टिं शिष्ट्वा सर्व एत आत्मानो व्युच्चरंतीति भोक्तृणामात्मनां पृथक्सृष्टिं शास्ति। यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्र-
भवंते सरूपाः तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायंते तत्र चैवापियंतीति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते सरूपवचनाज्जीवात्मानो हि परमात्म-
ना समानरूपाश्चैतन्ययोगात्। न च क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति श्रुत्यंतरगतस्याप्यविरुद्धस्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात्। प्रवे-
शश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या। तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिवत्। तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नात्मा जीव उत्पद्यत इति।
कस्मादश्रुतेः। न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु। ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तं सत्यमुक्तमुत्पत्तिरेव त्वस्य न संभवतीति १२५
वदामः। कस्मान्नित्यत्वाच्च ताभ्यः। चशब्दादजत्वादिभ्यश्च नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते तथाजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं

ब्रह्मात्मना चेति। न चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते। ताः काः श्रुतयो न जीवो म्रियते स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म न जायते म्रियते वा
विपश्चिदजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यस्तत्त्व-
मस्यहं ब्रह्मास्म्ययमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्येवमाद्या नित्यत्ववादिन्यः श्रुतयो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नंति। ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्प-
द्यत इत्युक्तमत्रोच्यते। नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्त्येको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेति श्रुतेः। बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रति-
भानमाकाशस्येव घटादिसंबंधनिमित्तं। तथा च शास्त्रं स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्येवमादि ब्रह्मण एवा- ५
विकृतस्य सतोऽस्यैकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति। तन्मयत्वं चास्य तद्विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवद्द्रष्टव्यम्। यदपि ६
क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसंबंधान्नेतव्यमुपाध्युत्पत्त्यास्योत्पत्तिस्तत्प्रलयेन च प्रलय इति। तथा च दर्शयति। प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति। तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदप्यत्रैव मा भगवान्मोहांतमापीपदन्न वा अ-
हमिमं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति
प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमाल्लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव। अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति च प्रकृतस्यैव विज्ञान-
मयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात्। तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रलीयते वेति॥१७॥ ज्ञोऽत एव॥१८॥ स किं काणभुजानामिवा-
गंतुकचैतन्यः स्वतोऽचेतन आहोस्वित्सांख्यानामिव नित्यचैतन्यस्वरूप एवेति वादिविप्रतिपत्तेः संशयः। किं तावत्प्राप्तमागंतुकमात्मनश्चैतन्यमात्मनःसंयोग-

जमग्निवत्संयोगजाद्यागंतुकगुणवदिति प्राप्ते नित्यचैतन्यत्वे हि सुप्तमूर्छितग्रहाविष्टानामपि चैतन्यं स्यात्ते प्राज्ञाः संतो न किंचिद्वयमचेतयामहीति ज
ल्पंति स्वस्थाश्च चेतयमाना दृश्यंते अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागंतुकचैतन्य आत्मेत्येवं प्राप्ते अभिधीयते ज्ञो नित्यचैतन्यो यमात्मा। न एवंस्मादेव नोत्पद्य
ते परस्यैव ब्रह्मणो विकृतस्योपाधिसंपर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते परस्य हि ब्रह्मणश्चैतन्यस्वरूपत्वमाम्नातं विज्ञानमानंदं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मानंतरो बाह्यः
कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिषु। तदेव चेत्परं ब्रह्म जीवस्तस्माज्जीवस्यापि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमग्न्यौष्ण्यप्रकाशवदिति गम्यते विज्ञानमयप्रक्रिया
यां श्रुतयो न लुप्तः सुप्तानभिचाकशीति। अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत एवंरूपाः॥ अथ यो वेदेदं जिघ्रा
णीति स आत्मेति यस्मात्सर्वैः करणद्वारैरिदं वेदेदं वेद इति विज्ञानेनानुसंधानाच्च तद्रूपत्वसिद्धिः। नित्यचैतन्यस्वरूपत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेन्न गंध
श्री दिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् तथा हि दर्शयति गंधाय घ्राणमित्यादि यत्तु सुप्तादयो न चेतयंत इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः सुषुप्तं प्रकृत्य यद्वै तन्न
दि ५ पश्यति न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदित्यादिना। एतदुक्तं भवति। विषयाभावादियमचेतयमान
ता न चैतन्याभावादिति। यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात् तद्वत् वैशेषिकादितर्कश्च श्रुतिविरोधे आभासा भवंति तस्मा दि ४
न्नित्यचैतन्यस्वरूप एवात्मेति निश्चिनुमः॥ १८॥ उत्क्रांतिगत्यागतीनाम्॥ १९॥ इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिंत्यते। किमणुपरिमाण उत मध्यम
परिमाण आहोस्विन्महापरिमाण इति। ननु च नात्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यश्चायमित्युक्तम् अतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापतति परस्य चात्मनो न
नंत्यमाम्नातं तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिंतावतार इति। उच्यते। सत्यमेवैतत् उत्क्रांतिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रापयंति स्वशब्देन १२०॥

वास्य क्वचिदणुपरिमाणं च आम्नायते। तस्य सर्वस्यानाकुलत्वोपपादनार्थायमारंभः। तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रांतिगत्यागतीनां श्रवणादणुर्जीव इति। उत्क्रांति
श्चावसपदास्माच्छरीरादुत्क्रामति महितेवैतैः सर्वैरुत्क्रामतीति। गतिरपि ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति। आगतिरपि तस्मा
सू२ ल्लोकात्पुनरेत्य[illegible]स्मै लोकाय कर्मण इति एतासामुत्क्रांतिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति। न हि विभोश्च
लनमवकल्पत इति। सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्यार्हतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते॥ १९॥ स्वात्मना चोत्तरयोः॥ २०॥ उत्क्रांतिः कदाचिदचल
तोऽपि आत्मनो देहस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्पेत। उत्तरे तु गत्यागती नाचलतः संभवतः। स्वात्मना हि तयोः संबंधो भवति गमेः कर्तृस्थ
क्रियत्वात्। अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्व एव संभवतः। सत्योश्च गत्यागत्योरुत्क्रांतिरपसृतिरेव देहादिति प्रतीयते। न ह्यनपसृतस्य देहाद्गत्या
गती स्याताम्। देहप्रदेशानां चोत्क्रांतौ अपादानत्ववचनाच्च चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति। स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमे
वान्ववक्रामति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानमिति चांतरेऽपि शारीरस्य गत्यागती भवतः। तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः॥ २०॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिका
रात्॥ २१॥ अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा कस्मादतच्छ्रुतेरणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः। स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु आकाश
वत्सर्वगतश्च नित्यः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येतेति चेन्नैष दोषः कस्मादितराधिकारात्परस्य ह्यात्मनः प्र
क्रियायामेषा परिमाणांतरश्रुतिः परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदांतेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात् विरजः पर आकाशादित्येवंविधा च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र वि
शेषाधिकारात् ननु योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति शारीर एव महत्त्वसंबंधित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते शास्त्रदृष्ट्या तूपनिर्देशो वामदेववद्द्रष्टव्यः तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमा

पते।१

णंतस्यैवाणस्य न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते॥७॥ त्वशब्दोन्मानाभ्यां च॥२२॥ इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदि-
तव्यो यस्मिन्प्राणः पंचधा संविवेशेति। प्राणसंबंधाच्च जीवस्यैवायमणुरभिहित इति गम्यते। तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति। बालाग्रशतभा-
गस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेय इति आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति चोन्मानांतरं नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतो-
पलब्धिर्विरुध्यते। दृश्यते च जाह्नवीह्रदनिमग्नानां सर्वांगशैत्योपलब्धिर्निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरित्यत उत्तरं पठति॥७॥
२ अविरोधश्चंदनवत्॥२३॥ यथा हि हरिचंदनबिंदुः शरीरैकदेशसंबद्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्थः सकल- यो ६
देहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति। त्वक्संबंधाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते त्वगात्मनोर्हि संबंधः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते त्वक् च कृत्स्नशरीरव्यापिनी-
ति॥७॥ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि॥२४॥ अत्राह। यदुक्तमविरोधश्चंदनवदिति तदयुक्तं दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरतुल्यत्वात्। सिद्धे ह्यात्मनो देहैक-
देशस्थत्वे चंदनदृष्टांतो भवति। प्रत्यक्षं तु चंदनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनं च। आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्र-
त्यक्षं नैकदेशवर्तित्वम्। अनुमेयं तदिति यदुच्यते न चात्रानुमानं संभवति। किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिंद्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः स-
तः किं वा विभोर्नभस इवाहोस्विच्चंदनबिंदोरिवाणोरेकदेशस्थस्येति संशयो नातिवर्त्यत इति। अत्रोच्यते। नायं दोषः कस्मादभ्युपगमात् अभ्युपगम्य-
ते ह्यात्मनोऽपि चंदनस्येव देहैकदेशवर्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम्। कथमित्युच्यते। हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदांतेषु हृदि ह्येष आत्मा स वा एष आत्मा हृ- १२२
दि कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष इत्याद्युपदेशेभ्यः तस्माद्दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्याभावाद्युक्तमेवैतदविरोधश्चंदनव-

दिति॥७॥ गुणाद्वालोकवत्॥२५॥ चैतन्यगुणव्याप्तेर्वा अणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरुध्यते। यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामप-
वरकैकदेशवर्तिनामपि प्रभापवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं करोति तद्वत्। स्यात्कदाचिच्चंदनस्य सावयवत्वात्सूक्ष्मावयवविसर्पणे-
नापि सकलदेह आह्लादयितृत्वं न त्वणोर्जीवस्यावयवाः संति यैरयं सकलं देहं विप्रसर्पेदित्याशंक्य गुणाद्वालोकवदित्युक्तम्॥७॥ कथं पुनर्गुणो
गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तेत न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेन्न तस्या अपि द्रव्या-
त्वाभ्युपगमात्। निबिडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः प्रविरलावयवं तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेत्यत उत्तरं पठति॥७॥ व्यतिरेको गंधवत्॥२६॥ यथा
गुणस्यापि सतो गंधस्य गंधवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गंधवत्सु कुसुमादिगंधोपलब्धेरेवमणोरपि सतो जीवस्य चै- दु
तन्यगुणव्यतिरेको भविष्यतीत्यतश्चानैकांतिकमेतद्गुणत्वाद्रूपादिवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति। गुणस्यैव सतो गंधस्याश्रयविश्लेषद-
र्शनात् गंधस्यापि सह तेनाश्रयेण विश्लेष इति चेन्न। यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षयप्रसंगात् अक्षीयमाणमपि तत्पूर्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्ही-
येत। स्यादेतत् गंधाश्रयाणां विश्लिष्टानामल्पत्वात्सन्नपि विशेषो नोपलक्ष्यते सूक्ष्मा हि गंधपरमाणवः सर्वतो विप्रसृता गंधबुद्धिमु[illegible]ति ना-
सिकापुटमनुप्रविशंत इति चेन्न। अतींद्रियत्वात्परमाणूनां स्फुटगंधोपलब्धेश्च नागकेसरादिषु। न च लोके प्रतीतिर्गंध[illegible]गंध एवा-
घ्रात इति लौकिकाः प्रतियंति रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गंधस्याप्ययुक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेन्न [illegible]नाप्रवृत्तेस्तस्माद्यद्यथा
लोके दृष्टं तत्तथैवानुगंतव्यं निरूपकैर्नान्यथा। न हि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रूपा[illegible]ह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियंतुं शक्यते॥७॥

५४ तथा स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति एवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवंति। न चाणोर्जीवस्य
तथा च दर्शयति॥२७॥ हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनो विधाय तस्यैवालोमभ्य आनखेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं
दर्शयति॥७॥ पृथगुपदेशात्॥२८॥ प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापिताग
म्यते। तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति च कर्तुः शारीरात्पृथग्विज्ञानस्योपदेश एतमेवाभिप्रायमुपोद्बलयति। तस्मादणुरात्मेत्येवं प्रा
प्ते ब्रूमः॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्॥२९॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्त्यणुरात्मेति। उत्पत्त्यश्रवणाद्धि परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेश
श्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तं। परमेव चेद्ब्रह्म जीवस्तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति। परस्य च ब्रह्मणो
विभुत्वमाम्नातं। तस्माद्विभुर्जीवस्य सकलशरीरगतावेदनोपपद्यते। यच्चोक्तं बंधस्यादिति चेन्न कंटकादावेनेपि सकलशरीरगतावेदनाप्र
सज्येत। त्वक्कंटकयोर्हि संयोगः स कृत्स्नायां त्वचि वर्तते। त्वक् च सकलशरीरव्यापिनीति। पादतल एव तु कंटकनुन्ना वेदनां प्रतिलभंते। न चाणोरपि गु ६
णव्याप्तिरुपपद्यते। गुणस्य गुणिदेशत्वात्। गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रितस्य गुणस्य हीयेत। प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यांतरत्वं व्याख्यातं। गंधस्यापि गुणत्वा
भ्युपगमात् साश्रय एव संचरितुमर्हति अन्यथा गुणत्वहानिप्रसंगात्। तथा चोक्तं द्वैपायनेन। उपलभ्याप्सु चेद्गंधं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः। पृथिव्यामेव तं
विद्यादपो वायुं च संश्रितमिति। यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तं शरीरं व्याप्नुयान्नाणुर्जीवः स्यात्। चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपमग्नेरिवौष्ण्यप्रकाशौ। नात्र गुण
गुणिविभागो विद्यत इति। शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्याख्यातं। परिशेषाद्विभुर्जीवः। कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह। तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेश इति। त १२३
स्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे संभवति स तद्गुणसारस्तस्य भावस्तद्गुणसारत्वं। नहि बु

२।२

द्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति। बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्तुरभोक्तुश्चासंसारिणो नि
त्यमुक्तस्य सत आत्मनः। तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशस्तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः। तथा च बालाग्र
शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्याय कल्पत इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानंत्यमाह। तच्चैवमेव समंज
सं स्याद्यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्पारमार्थिकं चानंत्यं। न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत। न चानंत्यमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं सर्वोपनिषत्सु ब्र
ह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात्। तथेतरस्मिन्नपि मंत्रे बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्ट इति बुद्धिगुणसंबंधेनैवाराग्र
मात्रतां शास्ति न स्वेनैवात्मना। एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञान
प्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात्। जीवस्यापि मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः। तस्माद्दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपाध्यभिप्रायं वा द्रष्टव्यं। तथा
प्रज्ञया शरीरं समारुह्येत्येवंजातीयकेष्वपि भेदव्यपदेशेषु बुद्ध्यैवोपाधिभूतया जीवः शरीरं समारुह्येत्येवं योजयितव्यं। व्यपदेशमात्रं वा शिला
पुत्रकस्य शरीरमितिवत्। न ह्यत्र गुणगुणिविभागो विद्यत इत्युक्तं। हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदायतनत्वात्। तथोत्क्रान्त्यादीनामप्यु
पाध्यायत्ततां दर्शयति। कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति। उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्यो
रप्यभावो विज्ञायते। न ह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्यातां। एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशः प्राज्ञवत्। यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः
सगुणेषूपासनेषूपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशोऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगंधः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्प इ

त्वेवंप्रकारस्तद्वत्॥ स्यादेतत् यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्यते ततो बुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यंभावीत्यतो बु
द्धिवियोगे सत्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वादसत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येतेति अत उत्तरं पठति॥ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्॥३०॥
नियमनंतरनिर्दिष्टदोषप्रसक्तिराशंकनीया। कस्मात् यावदात्मभावित्वाद्बुद्धिसंयोगस्य यावदयमात्मा संसारी भवति यावदस्य सम्यग्दर्शन
न संसारित्वं न निवर्त्तते तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शाम्यति। यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसंबंधस्तावदेव जीवस्य जीवत्वं संसारित्वं च परमार्थतस्तु
न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति न हि नित्यमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्वितीयो वेदांतार्थनिरूपणाया
मुपलभ्यते। नान्योतोस्ति द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता नान्यदतोस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मंतृ विज्ञातृ तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः। कथं पुन
रवगम्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति तद्दर्शनादित्याह। तथा हि शास्त्रं दर्शयति। योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः स समानः
सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि। तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति। प्रदेशांतरे विज्ञानमयो मनोमयः प्रा
णमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इति विज्ञानमयस्य मनआदिभिः सह पाठाद्बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमभिप्रेयते। यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्त इ
ति स्त्रीरागादिप्रधानोभिधीयते तद्वत्। स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरतीति लोकांतरगमनेप्यवियोगं बुद्ध्या दर्शयति। केन समानः तयैव
बुद्ध्येति गम्यते संनिधानात्। तद्दर्शयति ध्यायतीव लेलायतीवेति। एतदुक्तं भवति नायं स्वतो ध्यायति नापि चलति। ध्यायंत्यां बुद्धौ ध्यायति १२४
इव चलंत्यां चलतीवेति। अपि च मिथ्याज्ञानपुरःसरोयमात्मनो बुद्ध्युपाधिसंबंधः न च मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिरस्तीत्यतो या

वद्ब्रह्मात्मतानवबोधस्तावदयं बुद्ध्युपाधिसंबंधो न शाम्यति। दर्शयति च वेदाहमेतं पुरुषं महांतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति
नान्यः पंथा विद्यतेयनायेति। ननु सुषुप्तप्रलययोर्नाशक्यते बुद्धिसंबंधश्चात्मनोभ्युपगंतुं सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति वचनात् कृत्स्नविकारप्रलया
भ्युपगमाच्च तत्कथं यावदात्मभावित्वं बुद्धिसंबंधस्येति। अत्रोच्यते॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोभिव्यक्तियोगात्॥३१॥ यथा लोके पुंस्त्वादीनि बीजात्मना विद्यमाना
न्येव बाल्यादिष्वनुपलभ्यमानान्यविद्यमानवदभिप्रेयमाणानि यौवनादिष्वाविर्भवंति नाविद्यमानान्युत्पद्यंते षंढादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसंगात्। एवमयमपि
बुद्धिसंबंधः शक्त्यात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः प्रबोधप्रसवयोराविर्भवति। एवं ह्येतद्युज्यते न ह्याकस्मिकी कस्यचिदुत्पत्तिः संभवति अतिप्रसं
गात्। दर्शयति च सुषुप्तादुत्थानमविद्यात्मकबीजसद्भावकारितं सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेत्यादिना। तस्मात्सिद्धमेत
द्यावदात्मभावी बुद्ध्युपाधिसंबंध इति॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोन्यतरनियमो वान्यथा॥३२॥ तच्चात्मन उपाधिभूतमंतःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं चि
त्तमिति चानेकधा तत्र तत्राभिलप्यते। क्वचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मन इत्युच्यते निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति। तच्चैवंभूतमंतःकरणमवश्यम
स्तीत्यभ्युपगंतव्यं अन्यथा ह्यनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्नित्योपलब्धिप्रसंगः स्यात्। आत्मेंद्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां संनिधाने सति नित्यमेवोपलब्धिः
प्रसज्येत। अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत। न त्वेवं दृश्यते। अथवान्यतरस्यात्मन इंद्रियस्य वा शक्तिप्रतिबंधोभ्युपगं
तव्यः न चात्मनः शक्तिप्रतिबंधः संभवति अविक्रियत्वात्। नापींद्रियस्यानवहितस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य सतोकस्माच्छक्तिः प्रति
बध्येत तस्माद्यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भवतस्तन्मनः। तथा च श्रुतिरन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव प

कस्यात्तदिकर्तृत्वात्तः कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति । न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्येत । तथेदमपि शास्त्रमेव न कर्तृत्वे ... बोधा २

पश्यति मनसा शृणोतीति । कामादयश्चास्य वृत्तयः श्रुतिर्दर्शयति । कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति । तस्माद्युक्तमेतत्
तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेश इति ॥ कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥३३॥ तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते । कर्त्ता चायं जीवः स्यात् कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् ।
एवं यजेत जुहुयाद्दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति । अन्यथा तदनर्थकं कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इति ॥छ॥ विहारोपदेशात् ॥३४॥ इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीव
प्रक्रियायां संध्ये स्थाने विहारमुपदिशति स ईयतेऽमृतो यत्र काममिति स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति च ॥छ॥ उपादानात् ॥३५॥ इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जी
वप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्तयति तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय प्राणान् गृहीत्वेति च ॥छ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्नि
र्देशविपर्ययः ॥३६॥ इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति । ननु विज्ञान
शब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यत इति नेत्युच्यते । जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेर्न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्यात् । विज्ञानेने
त्येवं निरदेक्ष्यत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति । इह तु विज्ञा
नं यज्ञं तनुत इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशाद् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः । अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता स्यात् स स्वतं
त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन संपादयेत् न विपरीतमपि तु विपरीतमपि संपादयन्नुपलभ्यते । न च स्वतंत्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इत्यत उत्तरं पठति
॥छ॥ उपलब्धिवदनियमः ॥३७॥ यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतंत्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टं संपादयिष्यति । उपलब्धावप्य १२५
स्वातंत्र्यमुपलब्धिहेतूपादानादिति चेन्न विषयकल्पनामात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनां । नोपलब्धौ चान्यापेक्षत्वमात्मनोऽस्ति नित्यचैतन्ययोगात् । अपि चार्थक्रियायाम

वतिस्थो

पि नात्यंतमात्मनः स्वातंत्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते । भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः प
क्तृत्वं सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥छ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥३८॥ इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुम
र्हति यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् । करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत । सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या
एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगंतव्यम् अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् अहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहं भुंजेऽहं पिबामीति च । तस्याश्च शक्तिविपर्ययः
स्य कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं । शक्तोऽपि हि सन् कर्त्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यत इति ततश्च संज्ञामात्रे विवा
दः स्यान्न वस्तुभेदः कश्चित्करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥छ॥ समाध्यभावाच्च ॥३९॥ योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदांते
ष्वात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानमित्येवंलक्षणः सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्येत तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः
॥छ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥४०॥ एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं । तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति विचार्यते । तत्रैतैरेव
शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वमपवादहेत्वभावादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः संभवत्यनिर्मोक्षप्रसंगात् । कर्तृत्वस्वभावत्वे
ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः संभवत्यग्नेरिवौष्ण्यात् । न च कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् । ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्य
परिहारात्पुरुषार्थः सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्याभावस्तद्वत् । न निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन
संबंधेन संबद्धानामत्यंतपरिहारासंभवात् । ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति । न साधनायत्तस्यानित्यत्वात् अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मो

त्वश्चिद्विरनिमतां ताद्दशात्मप्रतिपदनं च नस्वाभाविके कर्तृत्वे च कल्पेत तस्माउपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकं तथा च श्रुतिः ध्यायतीव लेलायती
वेति आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति चोपाधिसंपृक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति। नहि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम क
र्त्ता भोक्ता वा [illegible] विद्यते। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रवणात्। पर एव तर्हि संसारी कर्त्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यश्चे
च्चितिमान् बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् नाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः। तथा च शास्त्रं यत्र हि द्वैतमिव भवति। तदितर इतरं पश्यतीत्य
विद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां तएव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदिति। तथा स्वप्नजागरितयो
रात्मन उपाधिसंपर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्य श्रावयति। तद्वा अस्यैतदाप्तका
ममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरमित्यारभ्यैषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनंद इत्युपसंहारात्। तदेतदाहाचार्यो यथा च तक्षोभ २
यथेति। चशब्दोऽप्यर्थे पठितः। नैवं मंतव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमग्न्यौष्ण्यवदिति। यथा तु लोके तक्षा वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति। स एव स्वगृ
हं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृतो निर्व्यापारः सुखी भवत्येवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंपृक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति। स तच्छ्र
मापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायां। तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वांतं विद्याप्रदीपेन विधू १२६
यात्मैव केवलो निर्वृतः सुखी भवति। तक्षदृष्टांतश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः। तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता भ
वति स्वशरीरेण त्वकर्तैव। एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति स्वात्मना त्वकर्तैवेति। न त्वात्मनस्तक्ष्ण इवावयवाः संति यैर्हस्तादि

परमा गति [illegible] रेवेत्यादि

सा २

विकर्म

रिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा। यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति। तत्र विधिशा
स्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति। न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम। त
स्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते। कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति
इत्येतेन विहारोपादाने परिहृते तयोरप्यनुवादरूपत्वात्। ननु संध्ये स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्म
नः कर्तृत्वमावहति तथोपादानेऽपि तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः कर्तृत्वं गमयत इति। अत्रो
च्यते न तावत्संध्ये स्थानेऽत्यंतमात्मनः करणविरमणमस्ति सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति तत्रापि धीसंबंधश्रवणात्। तथा च स्मरंति इंद्रियाणामुपरमे
मनोऽनुपरतं यदि। सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनमिति। कामादयश्च मनसो वृत्तय इति श्रुतिः। तांश्च स्वप्ने दृश्यंते। तस्मात्समना एव विहरति। विहारोऽपि च
तत्रत्यो वासनामय एव न तु पारमार्थिकोऽस्ति। तथा च श्रुतिरिवकारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति। उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्निति या
लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयंति आरुक्षमिव गिरिशृंगमद्राक्षमिव वनराजिमिति। तथोपादानेऽपि यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि तत्संपृक्तस्यैवा
त्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यं। केवले कर्तृत्वासंभवस्य दर्शितत्वात्। भवति हि लोके अनेकप्रकारा विवक्षा। योधा युध्यंते योधैः राजा युध्यत इति। अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापा
रोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातंत्र्यं कस्यचिद्बुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् यथा स्वपितीत्यपदेशो दर्शितः। विज्ञानं यज्ञं तनुते इति
बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति। विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वान्मनोऽनंतरपाठाच्च। तस्य श्रद्धैव शिर इति च विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्तनाच्च

नैर्घृण्यं प्रसज्येत विषमफलं वैषम्यं कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यं ॥ ननु वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादित्युक्तं सत्यमुक्तं सतीश्वरस्य

इदानीं च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासत इति वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् सर्ववाव्यपदेशस्यो
न्तरात्तरिक्रामाय यज्ञ इति चकृत्यं तारयज्ञस्य वा ब्रह्मविसाध्यत्वाद्बंधकरणानां च शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वापगमो भवति सर्वकारका
णामव्यापारे कर्तृत्वस्य च स्वयं साविद्याउपलब्ध्यापत्तेः तेषां करणत्वं मात्मनो न वतस्यामण्यस्य कर्तृत्वमस्ति। नित्योपलब्धिस्वरूपत्वादहंका
रत्वर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति अहंकारस्याप्युपलभ्यत्वात् न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसंगो बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् समा
ध्यभाव सत्त्वशास्त्रार्थवत्त्वेन च परिहृतो यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिबंधनमेवेति स्थितम्
॥३॥ परात्तु तच्छ्रुतेः ॥४०॥ यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबंधनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत्किमनपेक्ष्येश्वरं भवत्याहोस्विदीश्वरापेक्षमिति भवति
विचारणा तत्र प्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्व इति। कस्मादपेक्षाप्रयोजनाभावात्। अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कार
कांतरसामग्रीसंपन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः करिष्यति। न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनडुहादिवदीश्वराप
राप्यत इति। क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन जंतून्संसृजत ईश्वरस्यप्राप्तत्वमसंभावमापेक्षत्वं वैषम्यस्य भवति सातान् जंतूनां धर्माधर्मा
प्यात्मयोः सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे तदेव तु कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किं विषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत। तेनतावत्प्रागभावे जीवस्य प्र
सज्येत। तस्मात् स्वत एवास्य कर्तृत्वमिति। एतां प्राप्तिं तु शब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते परादिति। अविद्यावस्थायां कार्यकरणसंघाताविवेकदर्शिनो
जीवस्याविद्यातिमिरांधस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात्सर्वभूताधिवासात्साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसार १२७

स्याक

म्प ४ साम

स्य सिद्धिः। तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हति। कुतः तच्छ्रुतेः। यद्यपि दोषप्रयुक्तः सामग्रीसंपन्नश्च जीवो यद्यपि च
लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं तथापि सर्वास्वेव प्रवृत्तिष्वीश्वरो हेतुकर्तेति श्रुतेरव[illegible]ते। तथाहि श्रुतिर्भवति एष ह्येव साधु
कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति। य आत्मनि [illegible] आत्मानमंतरो यमयतीति चैवं जा
तीयका। नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामशास्त्रार्थं च प्राप्नुयाज्जीवस्येति नेत्युच्यते॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रति
षिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः॥४१॥ तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः। कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणस्तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति। अतश्चैते चोदि स्य
ता दोषा न प्रसज्यंते। जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषमं विभजेत्पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तत्वमात्रेण। यथा लोके नानाविधानां गुच्छगु
ल्मादीनां व्रीहियवादीनां चासाधारणेभ्यः स्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यो न ह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवै
षम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वबीजेषु। एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते। ननु कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य परायत्ते कर्तृ
त्वे नोपपद्यते। नैष दोषः। परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः। कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति। अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति। पूर्वतरं च प्रय
त्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात्संसारस्येत्यनवद्यम्। कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह।
एवं स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हंतव्य इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति। अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। ईश्वर एव विधिप्र
तिषेधयोर्नियुज्येतात्यंतपरतंत्रत्वाज्जीवस्य। तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत् प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन। ततश्च प्रामाण्यं वेदस्य

मियादीश्वरस्य वात्त्वं तान नापत्त्या लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं । तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसंगश्चेत्येवं जातीयकं
दोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति ॥ ७ ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दासकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४२ ॥ जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारक
भाव उक्तः स च संबद्धयोरेव दृष्टो लोके यथा स्वामिभृत्ययोर्यथा वाग्निविस्फुलिंगयोः ततश्च जीवेश्वरयोरप्युपकार्योपकारकभावाभ्युपगमा
त्किं स्वामिभृत्यवत्संबंध आहोस्विदग्निविस्फुलिंगवदित्यस्यां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोत्यथ वा स्वामिभृत्यप्रकार एवेशित्रीशितव्यभावस्य
प्रसिद्धत्वादित्यत उत्तरं पठति । अंश इति । जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति यथाग्नेर्विस्फुलिंगोंश इवांशः । न हि निरवयवस्य
मुख्योंशः संभवति । कस्मात्पुनर्निरवयवत्वात्स एव न भवति नानाव्यपदेशात् । सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । य
आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयतीति चैवं जातीयको भेदनिर्देशो नासति भेदे युज्यते ननु चायं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिभृत्यसारूप्ये
युज्यत इत्यत आह अन्यथा चापीति न च नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः । किं तर्ह्यन्यथा चापि व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य प्रतिपादकः
तथा ह्येके शाखिनो दासकितवादिभावं ब्रह्मण आमनंत्याथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा उतेत्यादिना । दाशा य एते
कैवर्ताः प्रसिद्धाः । ये चामी दासाः स्वामिष्वात्मानमुपक्षपयंति । ये चान्ये कितवा द्यूतकृतस्ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनजंतूदाहरणेन सर्वेषामेव नाम
रूपकृतकार्यकरणसंघातप्रविष्टानां जीवानां ब्रह्मत्वमाह । तथान्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रियायामयमेवार्थः प्रपंच्यते । त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कु १२८
मारी त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख इति सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्त इति च नान्योतोस्ति द्रष्टेत्या

दिश्रुतिभ्यश्चास्यार्थस्य सिद्धिः । चैतन्यं चाविशिष्टं जीवेश्वरयोर्यथाग्निविस्फुलिंगयोरौष्ण्यम् । अतो भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वावगमः ॥ कुतश्चांशत्वा
वगमः ॥ ७ ॥ मंत्रवर्णात् ॥ ४३ ॥ मंत्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयति । तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ।
अत्र भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजंगमानि निर्दिशति अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति प्रयोगात् । अंशः पादो भाग इति चानर्थांतरं तस्मादप्यंश
त्वावगमः । अतश्चांशत्वावगमः ॥ ७ ॥ अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥ ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते । ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति
तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥ यत्तूक्तं स्वामिभृत्यादिष्वेवेशित्रीशितव्यभावो लोके प्रसिद्ध इति यद्यप्येषा लोके प्रसिद्धिः शास्त्रात्त्वत्रांशांशित्व
मीशित्रीशितव्यभावश्च निश्चीयते । निरतिशयोपाधिसंपन्नश्चेश्वरो निहीनोपाधिसंपन्नान् जीवान् प्रशास्तीति न किंचिद्विप्रतिषिध्यते ॥ अ
त्राह । ननु जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसारदुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् । यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमांग
गतेन दुःखेनांगिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत् । ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयादतो वरं पूर्वावस्थः संसार एवास्त्विति सम्यग्दर्शनान
र्थक्यप्रसंगः स्यादिति । अत्रोच्यते ॥ ७ ॥ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४५ ॥ यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नैवं पर ईश्वरोनुभवतीति प्रतिजानीमहे ।
जीवो ह्यविद्यावेशवशाद्देहाद्यात्मभावमिव गत्वा तत्कृतेन दुःखेन दुःख्यहमित्यविद्याकृतं दुःखोपभोगमभिमन्यते नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्म
भावो दुःखाभिमानो वास्ति जीवस्याप्यविद्याकृतनामरूपनिर्वृत्तदेहेंद्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रमनिमित्त एव दुःखाभिमानो न तु पारमार्थिकोस्ति
यथा च स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रांत्यानुभवति तथा पुत्रमित्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रांत्यैवानुभवत्यहमे

पुत्रो दृनैव

र्वमित्रमित्येवं मन्येह वाह्य नेऽत्र मित्रादिष्वभिनिविशमानस्तत्र निश्चिनाम त एवगम्यते मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्तएवदुःखानुभव इति। व्यतिरेक
दर्शनात्तिवमवगम्यते। तथाहि पुत्रमित्रादिमत्सु बहुषूपविष्टेषु तत्संबंधाभिमानिषु तावदेव पुत्रो मृतो मित्रं मृतमित्येवमादि ज्ञापिते येषा
मेव पुत्रमित्रादिमत्वाभिमानस्तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते नाभिमानहीनानां परिव्राजकानां। अतश्च लौकिकस्यापि पुंसः सम्य
ग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं। किमुत विषयशून्यादात्मनोन्यद्वस्त्वंतरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति। तस्मान्नास्ति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसंगः
प्रकाशादिवदिति निदर्शनोपन्यासः। यथा प्रकाशः सौरश्चांद्रमसो वा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोंगुल्याद्युपाधिसंबंधात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्र
तिपद्यमानेषु तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोपि न परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते यथाकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोपि न प
रमार्थतो गच्छति यथा चोदशरावकंपनाच्च जाते सूर्यप्रतिबिंबे कंपमानेपि न तद्वान्सूर्यः कंपते। एवमविद्याप्रत्युपस्थापितेषु बुद्ध्याद्युपा
ध्युपहितजीवाख्येंशे दुःखायमानेपि न तद्वानीश्वरो दुःखायते। जीवस्यापि दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तं। तथा चाविद्यानि
ब ४ मित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयंति वेदांतास्तत्त्वमसीत्येवमादयः। तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखि
त्वप्रसंगः॥४६॥ स्मरंति च॥४७॥ स्मरंति च व्यासादयो यथा न जीवदुःखेन परमात्मा दुःखायत इति। तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः
स्मृतः। न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसा। कर्मात्मा त्वपरो योसौ मोक्षबंधैः स युज्यते। स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनरिति १२९
च। चशब्दात्समामनंति चेति वाक्यशेषः। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति। एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा न लिप्यते लोकदुःखे

शि

ने

वैदिकौ

न बाह्य इति च॥ अत्राह। यदि तर्ह्येक एव सर्वेषां भूतानामंतरात्मा स्यात्कथमनुज्ञापरिहारौ स्यातां लौकिकौ॥प॰८॥वति। ननु चांशो जीव ईश्वर
स्येत्युक्तं तद्भेदाच्चानुज्ञापरिहारौ तदाश्रयावव्यतिकीर्णावुपपद्येते। किमत्रोच्यत इति। उच्यते। नैतदेवं। अनंशत्वमपि हि जीवस्याभेदवादिन्यः श्रुतयः
प्रतिपादयंति। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। नान्योतोस्ति द्रष्टा। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। तत्त्वमसि। अहं ब्रह्मास्मीत्येवंजातीयकाः। नन्
नु भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वं प्रसिध्यतीत्युक्तं। स्यादेतदेवं यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयिषितौ स्यातां। अभेद एव त्वत्र प्रतिपिपादयि
तो ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः। स्वभावप्राप्तस्तु भेदोनूद्यते। न च निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योंशो जीवः संभवतीत्युक्तं। तस्मात्पर एवैकः
सर्वेषां भूतानामंतरात्मा जीवभावेनावस्थित इति। अतो वक्तव्यानुज्ञापरिहारोपपत्तिः। तां ब्रूमः॥ अनुज्ञापरिहारौ देहसंबंधाज्ज्योतिरादिवत्॥४८॥ ऋतौ
भार्यामुपेयादित्यनुज्ञा। गुर्वंगनां नोपगच्छेदिति परिहारः। तथाग्नीषोमीयं पशुं संज्ञपयेदित्यनुज्ञा। न हिंस्यात्सर्वभूतानीति परिहारः। एवं लौकिके
ष्वपि मित्रमुपसेवितव्यमित्यनुज्ञा। शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः। एवंप्रकारावनुज्ञापरिहारावेकत्वेप्यात्मनो देहसंबंधात्स्यातां। देहैः संबंधो दे
हसंबंधः। कः पुनर्देहसंबंधः। देहादिरयं संघातोहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिर्दृष्टा सर्वप्राणिनामहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहमंधोह
मनंधोहं मूढोहं पंडित इत्येवमात्मिका। न ह्यस्याः सम्यग्दर्शनादन्यन्निवारकमस्ति। प्राक्तु सम्यग्दर्शनात्प्रततैषा भ्रांतिः सर्वजंतुषु। तदेवमविद्यानिमि
त्तदेहाद्युपाधिसंबंधकृताद्विशेषादैकात्म्येप्यनुज्ञापरिहारावकल्पेते। सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्यनुज्ञापरिहारानर्थक्यं प्राप्तं। न। तस्य कृतार्थ
त्वान्नियोज्यत्वानुपपत्तेः। हेयोपादेययोर्हि नियोज्यो नियोक्तव्यः स्यात्। आत्मनस्त्वतिरिक्तं हेयमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन् कथं नियुज्येत। न चात्मात्मन्येव नियो

ज्यो

स्यात् शरीरव्यतिरिक्तदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति वाच्यं तत्संहतत्वाभिमानास्यत्वं व्यतिरिक्तदर्शिनो नियोज्यत्वं तथापि व्योमादिवद्देहाद्यसंहतत्वमपश्य
तद्वाभिमानानियोज्यत्वाभिमानो न हि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कश्चिदपि नियोगो दृष्टः किमुतैकात्म्यदर्शिनः न च नियोगाभावात्सम्यग्दर्शिनो यथेष्टचेष्टा
प्रसंगः सर्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वादभिमानाभावाच्च सम्यग्दर्शिनः तस्माद्देहसंबंधादेवानुज्ञापरिहारौ ज्योतिरादिवत् यथा ज्योतिष एकत्वेप्य
ग्निः क्रव्यात्परिह्रियते नेतरः यथा च प्रकाश एकस्यापि सवितुरमेध्यदेशसंबंधः परिह्रियते नेतरः शुचिभूमिप्रतिष्ठः तथा भौमाः प्रदेशा वज्रवैडूर्यादय
उपादीयंते भौमा अपि संतो नरकलेवरादयः परिह्रियंते तथा मूत्रपुरीषं गवां पवित्रतया परिगृह्यते तदेव जात्यंतरपरिवर्जितं तद्वत् ॥छ॥
असंततेश्चाव्यतिकरः ॥४८॥ स्यातां नामानुज्ञापरिहारावेकस्याप्यात्मनो देहविशेषयोगात् यस्त्वयं कर्मफलसंबंधः स ऐकात्म्याभ्युपगमे
व्यतिकीर्येत स्वाम्येकत्वादिति चेन्नैतदेवं असंततेः न हि कर्तुर्भोक्तुश्चात्मनः संततः सर्वैः शरीरैः संबंधोस्ति उपाधितंत्रो हि जीव इत्युक्तं उपाध्यसंतानाच्च
नास्ति जीवसंतानः ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति ॥छ॥ आभास एव च ॥४९॥ आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादि
वत्प्रतिपत्तव्यः न स एव साक्षान्नापि वस्त्वंतरं अतश्च यथा नैकस्मिन् जलसूर्यके कंपमाने जलसूर्यकांतरं कंपते एवं नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसंबंधिनि जी
वांतरस्य तत्संबंध एवमप्यव्यतिकर एव कर्मफलयोः आभासस्य चाविद्याकृतत्वात्तदाश्रयस्य संसारस्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति तद्व्युदासेन च पारमार्थिक
स्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः येषां तु बहव आत्मानस्ते च सर्वे सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति कथं बहवो विभवश्चात्मानश्चैतन्यमात्रस्व १३०
रूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च तदर्थं साधारणं प्रधानं तन्निमित्तेषां भोगापवर्गसिद्धिरिति सांख्याः सति बहुत्वे विभुत्वे च घटकुड्यादिसमद्रव्यमात्रस्वरूपा

स्याताचेतनानामात्मनामुपकरणानि चाणूनि मनांस्यचेतनानि तत्रात्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च संयोगान्नवेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यंते ते चाव्यति
करेण प्रत्येकमात्मसु समवयंति स संसारः तेषां नवानामात्मगुणानामत्यंतानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः तत्र सांख्यानां तावच्चैतन्यस्वरूपत्वात्सर्वात्मनां संनि
धानाद्यविशेषाच्च एकस्य सुखदुःखसंबंधे सर्वेषां सुखदुःखसंबंधः प्राप्नोति स्यादेतत् प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वाद्व्यवस्था [illegible]
न भविष्यति अन्यथा हि स्वविभूतिख्यापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्यात् तथा चानिर्मोक्षः प्रसज्येतेति नैतत्सारं न ह्यभिलषितसिद्धिनिबंधना व्यवस्था शक्या वि
ज्ञातुमुपपत्त्या तु कयाचिद्व्यवस्थोच्येत असत्यां पुनरुपपत्तौ कामं मा भूदभिलषितं पुरुषकैवल्यं प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाद्व्यतिकरः काणादानाम
पि यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते तदात्मांतरैरपि नांतरीयकः संयोगः स्यात् संनिधानाद्यविशेषात् ततश्च हेत्वविशेषात्फलाविशेष इत्येकस्यात्मनः
सुखदुःखयोगे सर्वात्मनामपि समानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥ स्यादेतददृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति नेत्याह ॥छ॥ अदृष्टानियमात् ॥५०॥ बहुष्वा
त्मस्वाकाशवत्सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्याभ्यंतराविशेषेण संनिहितेषु मनोवाक्कायैर्धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपार्ज्यते सांख्यानां तावत्तदनात्मसमवायि
प्रधानवर्ति प्रधानस्य साधारणत्वान्न प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य नियामकमुपपद्यते काणादानामपि पूर्ववत्साधारणेनात्ममनःसंयोगेन निर्वर्तितस्या
दृष्टस्याप्ययमस्यैवात्मन इदमदृष्टमिति नियमहेतुर्नास्ति एष एव दोषः ॥ स्यादेतदहमिदं फलं प्राप्नवानीदं परिहराणीत्थं प्रयतेत्थं करवाणीत्येवंविधा अभिसं
धयः प्रत्यात्मं वर्तमानाः अदृष्टस्यात्मनां च स्वस्वामिभावं नियंस्यंतीति नेत्याह ॥छ॥ अभिसंध्यादिष्वपि चैवं ॥५१॥ अभिसंध्यादीनामपि साधारणेनैवात्मम
नःसंयोगेन सर्वात्मसंनिधौ क्रियमाणानां नियमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुषंग एव ॥छ॥ प्रदेशादिति चेन्नांतर्भावात् ॥५२॥ अथोच्येत विभुत्वेप्यात्मनः शरीरप्र

त्तिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावछिन्न एवात्मप्रदेशे भवत्यतः प्रदेशकृता व्यवस्थाभिसंध्यादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति तदपि
नोपपद्यते कस्मात् अंतर्भावात् विभुत्वाविशेषाद्धि सर्व एवात्मानः सर्वशरीरेष्वंतर्भवंति। तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नोप्यात्मप्रदेशः शक्यः कल्प
यितुं। कल्प्यमानोप्ययं निःप्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः कल्पनिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियंतुं शक्नोति। शरीरमपि सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमान
मस्यात्मनो न तरेषामिति न नियंतुं शक्यं। प्रदेशविशेषाभ्युपगमेपि च द्वयोरात्मनोः समानसुखदुःखभाजोः कदाचिदेकेनैव तावच्छरी
रेणोपभोगसिद्धिः स्यात् समानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य संभवात्। तथा हि देवदत्तो यस्मिन्प्रदेशे सुखदुःखमन्वभूत्तस्मात्प्रदेशादपक्रां
मनु॥ प्रसंग॥ तेन तच्छरीरेण यज्ञदत्तशरीरे तं प्रदेशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण समानः सुखदुःखानुभवो दृश्यते स न स्याद्यदि देवदत्तयज्ञदत्तयोः
समानप्रदेशमदृष्टं न स्यात्। स्वर्गाद्यनुपभोगश्च प्रदेशवादिनः स्यात्। ब्राह्मणादिशरीरप्रदेशावच्छेदेनादृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशांतरवर्तित्वाच्च स्वर्गाद्युपभोग
स्य। सर्वगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां दृष्टांताभावात्। वद तावत्त्वं के बहवः समानप्रदेशाश्चेति। रूपादय इति चेन्न। तेषामपि धर्म्यंशेनाभेदाल्लक्ष
णभेदाच्च। न तु बहूनामात्मनां लक्षणभेदोस्ति। अंत्यविशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेन्न भेदकल्पनायां अंत्यविशेषकल्पनायाश्चेतरेतराश्रयत्वाद्
आकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मवादिनामसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात्। तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धं॥ ॥छ॥ ॥ इति शारी॥ ॥
रकमीमांसा॥ ॥ ॥ भाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ॥ ॥ श्रीः॥ द्वितीयाध्यायस्य॥ ॥ तृतीयः पादः॥ ॥ समाप्तः॥ ॥ १३१
॥ ॥ छ॥ ॥छ॥ ॥शुभं भवतु॥ ॥छ॥ ॥ श्री॥ ॥ श्रीः॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥

॥ तथा प्राणाः॥१॥ वियदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परिहृतस्तदिदानीं प्राणविषयः परिहियते। तत्र तावत्तत्तेजोऽसृजत तस्मा
द्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति चैवमादिषूत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नाम्नायते क्वचिच्चानुत्पत्तिरेवैषामाम्नायते असद्वा इदमग्र आसीत्तदाहुः किं
तदसदासीदित्यृषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत्तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषय इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणादन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः प
ठ्यते यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इति। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च। सप्त प्राणाः प्रभवंति तस्मा
दिति स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवींद्रियं मनोऽन्नमिति चैवमादिषु प्रदेशेषु। तत्र श्रुतिविप्रतिषेधादन्यतरनिर्धारणका
रणानिरूपणाद्वाऽप्रतिपत्तिः प्राप्नोत्यथवा प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति। अत इदमुत्तरं पठति तथा प्राणा इति कथं
पुनरत्र तथेत्यक्षरानुलोम्यं प्रकृतोपमानाभावात् सर्वगतात्मबहुत्ववादिदूषणमतीतानंतरपादांते प्रकृतं तत्तावन्नोपमानं संभवति सादृश्या
भावात् सादृश्ये हि सत्युपमानं स्यात् यथा सिंहस्तथा बलवर्मेति। अदृष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत यथादृष्टस्य सर्वात्मसंनिधावु
त्पद्यमानस्यानियतत्वमेवं प्राणानामपि सर्वात्मनः प्रत्यनियतत्वमिति। तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तं भवेन्न च जीवेन प्राणा उपमीये
रन् सिद्धांतविरोधात् जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता प्राणानां तूत्पत्तिराचिख्यासिता। तस्मात्तथेत्यसंबद्धमिव प्रतिभाति। न उदाहरणोपात्तेना
प्युपमानेन संबंधोपपत्तेरत्र प्राणोत्पत्तिवादिवाक्यजातमुदाहरणमस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरंतीत्येवंजाती
यकं। तत्र यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यंते तथा प्राणा अपीत्यर्थः। तथा एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी

विश्वस्य धारिणीत्येवमादिष्वपि खादिवत्प्राणानामुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यं अथ वा पानव्यापच्च तद्वदित्येवमादिषु अवहितेऽपमानं संबंधमाप्नोति
तत्वाद्यतीतानन्तरपादेषु व्याविय दादयः परस्परं लक्षणो विकाराः समधिगताः तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यं । कः पुनः प्रा॰
णानां विकारत्वे हेतुः श्रुतत्वमेव । ननु केषुचिद्विभागदेशेषु प्राणानामुत्पत्तिर्न श्रूयत इत्युक्तं । तदयुक्तं प्रदेशान्तरेषु श्रवणात् न हि क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रु
तं निवर्तयितुमुत्सहते । तस्मात् श्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत्प्राणा अप्युत्पद्यन्त इति सिद्धं ॥१॥ गौण्यसंभवात् ॥२॥ यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सत्त्वा
वधारणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति तत्प्रत्याह गौण्यसंभवादिति । गौण्या असंभवो गौण्यसंभवः । न हि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी संभ
वति प्रतिज्ञाहानिप्रसंगात् कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय साधनायेदमाम्नायते एतस्माज्जा
यते प्राण इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सिध्यति गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ
प्रतिज्ञैव हीयेत । तथा च प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतमिति ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति च तथात्मनो वा अरे दर्शनेन
श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति एवंजातीयकासु श्रुतिषु सैव प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानामवस्थानश्रवणं तन्मू
३५ लप्रकृतिविषयं प्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः इति मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणादवान्तरप्रकृतिविषयं चेत्कल्प
विकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावावधारणमिति द्रष्टव्यं । व्याकृतविषयाणामपि भूयसीनामवस्थानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः ॥
वियदधिकरणे हि गौण्यसंभवादिति एवं पूर्वपक्षसूत्रं योजितं गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातं । प्रतिज्ञाहान्या च तत्र सिद्धान्तोऽभिहित इह तु सिद्धान्तस्तत्र १३२

तत्रापि स एव न्यायो यथा सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीत्यत्र व्युच्चरन्तीति शब्दः सर्वैरपि प्राणादिभिः संबध्यते ॥६

त्या गौण्यसंभवाज्जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातं । तदनुरोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति यावत्प्राणेषु प्रतिज्ञाहानिरुपन्यस्तास्यात्तथा ॥
तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥३॥ इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मश्रुतिः यज्जायत इत्येकं जन्मवाचि पदं प्राणेषु प्राक्श्रुतं सदुत्तरेष्वप्याकाशादि
ष्वनुवर्तत एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्र । आकाशादिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं तत् [illegible] ष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येकस्मिन्प्रक
रणे एकस्मिंश्च वाक्ये एकः शब्दः सकृदुच्चरितो बहुभिः संबध्यमानः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्गौण इत्यध्यवसातुं शक्यं वैरूप्यप्रसंगात् । तथा स प्राण
मसृजत प्राणाच्छ्रद्धामित्यत्रापि प्राणेभ्यः श्रुतः सृजतिः परेष्वप्युत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिष्वनुषज्यते । यत्रापि पश्चाच्छ्रुत उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः सं
बध्यते ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥४॥ यद्यपि तत्तेजोऽसृजतेत्यस्मिन्प्रकरणे प्राणानामुत्पत्तिर्न पठ्यते तेजोबन्नानामेव त्रयाणां भूतानामुत्पत्तिश्र ६५
वणात् तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोबन्नपूर्वकत्वाभिधानात् वाक्प्राणमनसां तत्सामान्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति तथाह्य
स्मिन्नेव प्रकरणे तेजोबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाम्नायते अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति । तत्र यदि तावन्मु
ख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं ततो वर्तत एव । अथ गौणं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां श्रवणात् येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति चोपक्र
मात् ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति चोपसंहारात् श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्मकार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते तस्मा
दपि प्राणानां ब्रह्म[illegible]तोविरोधितव्या ॥५॥ उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः संख्याविषय इदानीं परि
ह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति ॥ संप्रति कतीतरे प्राणा इतीदं प्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः क्वचित्सप्त प्राणाः संकीर्त्यन्ते सप्त

क्रियते। तत्र मुख्यं प्राणं उपरिष्टाद्वक्ष्यति॥ सप्त गतेः॥ सप्त प्राणाः इति न्यवत भेदाभिप्रायास्सप्तसप्त ... प्राणा इति तु ... दिकापि ... प्राणादि ... दाहृता॥

...वतिधरा प्राणाः प्रभवंति तस्मात् इति। क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन संकीर्त्यंते अष्टौ ग्रहा इति। क्वचिन्नव सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाचाविति। क्वचिद्दश नव
वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीति। क्वचिदेकादश दश वेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति। क्वचिद्द्वादश सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यत्र। क्वचि
त्त्रयोदश चक्षुश्च द्रष्टव्यं चेत्यत्र एवं विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः। किं तावत्प्राप्तं। सप्तैव प्राणा इति। कुतः। यतस्तावंतो वगम्यंते सप्त सहे ८
प्राणाः प्रभवंति तस्मादित्येवं विधासु श्रुतिषु। विशेषिताश्चैते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इत्यत्र। ननु गुहाशया निहिताः सप्त सप्तेति वीप्सा श्रूयते सप्त
नृ। ५ सप्तभ्योतिरिक्तान्प्राणान्गमयति। नैष दोषः कथं सप्तैव स्युः ... विरोधश्चान्यत ... नत्र ... कल्पनानुरो ...नो यते
धात् ... संख्याध्यवसानं ... तस्य वाक्य ... मन्यते॥ ५॥ हस्तादयस्तु स्थितेतो नैवं॥ ६॥ हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योतिरिक्ताः
प्राणाः श्रूयंते। हस्तो वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोतीत्येवमाद्यासु श्रुतिषु। स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमंतर्भा
वात्कल्प्यते संभावयितुं। हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिकासंख्या संग्राह्या भवति तस्याः हीनांतर्भावात्। न तु हीनायामधिकांतर्भवति नैवं मंत
व्यं स्तोककल्पनानुरोधात्सप्तैव प्राणाः स्युरिति। उत्तरसंख्यानुरोधात्त्वेकादशैवैते प्राणाः स्युः तथा चोदाहृता श्रुतिर्दश वा इमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इ
ति। आत्मशब्देन चात्रांतःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात्। नन्वेकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते सत्यमुदाहृते। न त्वेकादश
भ्यः कार्यजातेभ्योधिकं कार्यजातमस्ति। यदर्थमधिकं करणं कल्प्येत। शब्दस्पर्शरूपरसगंधविषयाः पंच बुद्धिभेदहेतवः तदर्थानि पंच बुद्धींद्रियाणि १३३
वदनादानविहरणोत्सर्गानंदाः पंच कर्मभेदास्तदर्थानि पंच कर्मेंद्रियाणि सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नव

सेर ... एवेति

च पादश्च पाणिश्च मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमिति। तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधवृत्तीरनुक्रम्याह एतत्सर्वं मन एवेति। अपि च सप्त वै शीर्षण्या न
प्राणा न लभ्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदात् ... ते चत्वारः संतः सप्त गण्यंते। द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वागिति
न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं। हस्तादिवृत्तीनामत्यंतविजातीयत्वात्। तथा नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीत्यत्रापि
देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणाः कथ्यंते न प्राणतत्त्वाभिप्रायेण नाभिर्दशमीति वचनात्। न हि नाभिर्नाम कश्चित्प्राणः प्रसिद्धोस्ति। मु
ख्यस्य तु प्राणस्य भवति नाभिरप्येकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते। क्वचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा गण्यंते क्वचित्प्रदर्शनार्थं त
देवं विचित्रे प्राणेयत्ताम्नाने सति क्व किं परमाम्नानमिति विवेक्तव्यम्। कार्यजातवशात्त्वेकादशत्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम्॥
॥६॥ इयमपरा सूत्रद्वययोजना॥ सप्तैव प्राणाः स्युः यतस्तावतामेव गतिः श्रूयते। तमुत्क्रामंतं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्रा
णा अनूत्क्रामंतीत्यत्र। ननु सर्वशब्दोपि पठ्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति। विशेषितत्वादित्याह। सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयस्त्व
क्पर्यंता विशेषिता ... स चक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्येवमादिनानुक्रम
णेन यत्र तत्र गामी च सर्वशब्दो भवति यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इति ये निमंत्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यंते नान्ये एवमिहापि ये प्र
कृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यंते नान्य इति। ननु चात्र विज्ञानमष्टममनुक्रांतं कथं सप्तानामेवानुक्रमणं। नैष दोषः मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदादि
त्तिभेदेपि सप्तत्वोपपत्तेः तस्मात्सप्तैव प्राणा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयंते हस्तो वै ग्रह इत्यादिश्रुतिषु। ग्रहत्वं च बंधनभावो

तत्र मुख्यं प्राणं

१२

गृह्यते बध्यते देहे त्रैगोनेन यत्र संज्ञकेन बंधनानाति। स वक्तृत्वे नज्ञोनि कस्मिन्नव शरीरे बंध्यते शरीरांतरं च धपि तुल्य आदि बंधनस्य। तस्मात् शरी
रसंचारी देयपरित्तरकं बंधनमित्यर्थ उक्तं भवति। तथा च स्मृतिः पुर्यष्टकेन लिंगेन प्राणाद्येन स युज्यते॥ तेन बद्धस्य वै बंधो मोक्षो मुक्तस्य ते
न चेति॥ प्राणोत्ता ग्रहसंज्ञाकनानेन बंधनेन तियागं दर्शयति। आथर्वणे वतिपुरे द्वियाउ कर्मेण वक्तुश्च रुष्ट्वावत्पत्र तुल्यवरसादीनां क्रिया
णिस्विषयाएषनुकामति हस्तौवा सतथ्यो पस्थश्चानंदयिता यश्च पायुश्च विसर्जयिता यश्च पादौ च गंतव्यं वेति तथा दृष्टो मे पुरुषे प्राणा आत्मै
कादशस्त्रियदास्मा च्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामं त्यथ रोदयंति इत्येकादशानां प्राणानां ग्रहत्वं दर्शयति सर्वशब्दोपि च प्राणशब्देन संबध्यमानोऽशेषान्
प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेवावस्थापयितुं शक्यते। प्रकरणाद्धि श्रुतिर्बलीयसी। तत्र सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इत्यत्रापि सर्वेषामेवावनि
वर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं। सर्वशब्दसामर्थ्यात्। सर्वे नो ज्ञातयो नवाद्य त निर्मंत्रित मात्रविषया सर्वशब्दस्य हेत्विरासिता। इह तु न किंचित्सर्व शब्द
संकोच कारणमस्ति तस्मात् सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहः। प्रदर्शनार्थं सप्तानां मन्त्रक्रमणमिति निरवद्यं। तस्मादेकादशैव प्राणाः श
ब्दतः कार्यतश्चेति॥६॥ अणवश्च॥७॥ अधुना प्राणानामेव स्वभावांतरमभ्युच्चिनोति। अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्य
परिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसंगात्। सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत्स्युर्मरणकाले शरीरान्निर्गच्छंतो बिलादहिरिवोप
लभ्येरन् म्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत्स्युरुत्क्रांतिगत्यागतिश्रुतिकोपः स्यात् तद्गुणसारत्वं च जीवस्य न सिध्येत् सर्वगता १३
नामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत् न। वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः। यदेव ह्युपलब्धिसाधनं वृत्तिरन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं नसौ तामात्रे

श्री २ स

श्रेष्ठश्च

विवाद इति। करणानां व्यापित्व कल्पना निरर्थिका। तस्मात्सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चेति प्राणा इत्यध्यवस्यामः॥७॥ श्रेष्ठश्च॥८॥ मुख्यश्च प्राण इतरप्राण
वद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति। तच्चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वं व्याख्यातं। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति सेंद्रियम
नोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात्। प्राणमसृजतेत्यादिश्रवणेभ्यश्च। किमर्थः पुनरतिदेशः। आशंकानिराकरणार्थः। नासदासीये हि म
न्त्रवर्णे न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः। आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास। इति आनी
दिति प्राणकार्योपादानात् प्रागुत्पत्तेः संतमिव प्राणं सूचयति। तस्मादजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिस्तामतिदिशे नापनुदति। आनीदिति न पाउ
त्पत्तेः प्राणसद्भावसूचयत्यवातमिति विशेषणात् प्राणोच्यमानाः श्रुत्य इति मूलप्रकृतेः प्राणादिस्त्वभवविशेषविरुद्धस्य दर्शितत्वात्तस्मात्कारणस्य
व प्रतिपादनार्थ एवायमानीदिति। श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिदधाति। प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति श्रुतिनिर्देशात्। ज्येष्ठः प्राणः शुक्रनिषेककालादारभ्य त
स्य वृत्तिलाभात्। न चेत्तस्य तथा वृत्तिलाभः स्यात् योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न संभवेत्। श्रोत्रादीनां तु कर्णशष्कुल्यादिस्थाननिर्माणे निष्पन्ने वृत्तिलाभान्न ज्ये
ष्ठत्वं। श्रेष्ठश्च प्राणो गुणाधिक्यात् नवैतस्मादृते जीवितुमिति श्रुतेः॥८॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्॥९॥ स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इदानीं जि
ज्ञास्यते। तत्र प्राप्तं तावच्छ्रुतेर्वायुः प्राण इति। एवं हि श्रूयते यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणोपानो व्यान उदानः समान इति। अथवा तंत्रांतरीयाभिप्रायात्स
मस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तं। एवं हि तंत्रांतरीया आचक्षते सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंच। अत्रोच्यते। न वायुः प्राणो नापि करणव्यापा
रः पृथगुपदेशात्। वायोस्तावत्पृथगुपदेशो भवति प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति चेति। न हि वायुरेव सन् वायोः प

स एष वायुर

तत्र मुख्यं प्राणं...

यत्तु पदिश्यते। तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति वागादीनि करणान्यनुक्रम्यते। न तत्र पृथक्प्रकरणस्यानुक्रमणा इति वृत्तिमतोऽर्थान्तरात्
न हि करणव्यापार एव सकरणेभ्यः पृथगुपदिश्यते। तथैव तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुरित्येवमादावपि वायोः करणेभ्यः पृ
प्राणस्य पृथगुपदेशो व्याख्यातव्यः। न चास्मिन्नाना करणानामेका वृत्तिः संभवति। प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात् समुदायस्य चाकारकत्वात्। ननु पंजरचा
लनन्यायेन तद्भविष्यति। यथैकपंजरवर्तिन एकादशपक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः संतः संभूयैकं पंजरं चालयंत्येवमेकशरीरवर्तिन
एकादश प्राणाः प्रत्येकं प्रतिनियतवृत्तयः संतः संभूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलप्स्यंत इति। नेत्युच्यते। युक्तं तत्र प्रत्येकवर्तिभिरवांतरव्यापारैः पंज
रचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः संभूयैकं पंजरं चालयेयुरिति। तथा दृष्टत्वात्। इह तु श्रवणाद्यवांतरव्यापारोपेताः प्राणा न संभूय प्रा
ण्युरिति युक्तं। प्रमाणाभावात् अत्यंतविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य। तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादी
नां न करणवृत्तिमात्रे प्राणे कल्पते। तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः। कथं तर्हीयं श्रुतिर्यः प्राणः स वायुरिति। उच्यते। वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पंचव्यू
हो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते। न तत्वांतरं नापि वायुमात्रं। अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते॥ स्यादेतत् प्राणोपि तर्हि जीववदस्मि
ञ्छरीरे स्वातंत्र्यं प्राप्नोति। श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमात् तं प्रति वागादीनामिंद्रियाणां। तथा ह्यनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते। सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको जा
गर्त्ति प्राण एको मृत्युनानाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रानिति तस्मात् प्राणस्यापि जीववत्स्वातंत्र्यप्रसंगस्तं प १३५
रिहरति॥ का॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः॥१०॥ तु शब्दः प्राणस्य स्वातंत्र्यं व्यावर्त्तयति। यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवज्जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रति करण

भोक्तृत्वं २

नि न स्वतंत्राणि तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमंत्रिवज्जीवस्य सर्वार्थत्वेनोपकरणभूतो न स्वतंत्रः। कुतः। तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः। तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः
शिष्यते प्राणसंवादादिषु। समानधर्मिणां च सह शासनं युक्तं बृहद्रथंतरादिवत्। आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वातंत्र्यनिराकरणहेतून्
दर्शयति॥ स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत। विषयांतरं रूपादिवत् प्रसज्येत रूपालोचनादिभिर्हि वृत्तिभिर्यथास्वं च
क्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति। अपि चैकादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः। न त्वपर
मपरं कार्यजातमधिगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायेतेत्यत उत्तरं पठति॥ का॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति॥११॥ न तावद्विषयांतर
प्रसंगो दोषः। अकरणत्वात् प्राणस्य। न हि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते। न चास्यैतावता कार्याभाव एव। कस्मात्। तथाहि
श्रुतिः प्राणांतरेष्वसंभाव्यमानं मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु। अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे इत्युपक्रम्य यस्मिन्व उत्क्रा
त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा प्राणोच्चिक्रमिषायां वागा
दिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसंगं च दर्शयंती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेंद्रियस्थितिं दर्शयति। तां वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मा
नं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति चैतमेवार्थं श्रुतिराह। प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायमिति च सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीर[illegible] दर्शयति रक्षां
यस्मात्कस्माच्चांगात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यतीति तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवतीति च प्राणनिमित्तां शरीरेंद्रियपुष्टिं दर्शयति। कस्मिन्न
हमुत्क्रांत उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति च प्राणनिमित्ते जीवस्योत्क्रांतिप्रतिष्ठे दर्शयति॥ का॥ पंचवृत्तिर्मनोव

श्यपदिश्यते॥१२॥ तश्चास्तिमुख्यप्राणस्यवैशेषिकंकार्यंयत्कारणंपंचवृत्तिरयंव्यपदिश्यतेश्रुतिषु।प्राणोऽपानोव्यानउदानःसमानइति।वृत्ति
भेदश्चायंकार्यभेदात्।प्राणःप्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा।अपानोऽवाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा।व्यानस्तयोःसंधिर्वीर्यवत्कर्महेतुः।उदानऊर्ध्ववृत्तिरु
त्क्रांत्यादिहेतुः।समानःसमंसर्वेष्वंगेषुयोऽन्नरसान्नयतीत्येवंपंचवृत्तिःप्राणोमनोवद्यथामनसःपंचवृत्तयःएवंप्राणस्यापीत्यर्थः।श्रोत्रादिनिमित्ताःश
ब्दादिविषयामनसःपंचवृत्तयःप्रसिद्धाः।नतुकामःसंकल्पइत्याद्याःपरिपठिताःपरिगृह्येरन्पंचसंख्यातिरेकात्।ननुतत्रापिश्रोत्रादिनिरपेक्षाभूत
विष्यदादिविषयापरामनसोवृत्तिरस्तीतिसमानःपंचसंख्यातिरेकः।एवंतर्हिपरमतमप्रतिषिद्धमनुमतंभवतीतिन्यायादिहापियोगशास्त्रप्रसिद्धामन
सःपंचवृत्तयःपरिगृह्यंतेप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयोनाम।बहुवृत्तित्वमात्रेणवामनःप्राणस्यनिदर्शनमितिद्रष्टव्यं।जीवोपकरणत्वमपि
प्राणस्यपंचवृत्तित्वात्मनोवदितियोजयितव्यं॥१२॥ अणुश्च॥१३॥ अणुश्चायंमुख्यःप्राणःप्रत्येतव्यःइतरप्राणवदणुत्वंचेहापिसौक्ष्म्यपरिच्छेदोनपरमाणु
तुल्यत्वंपंचभिर्वृत्तिभिः [illegible] निःकृत्स्नशरीरव्यापित्वात्।सूक्ष्मःप्राणउत्क्रांतौपार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात्।परिच्छिन्नउत्क्रांतिगत्यागतिश्रुतिभ्यः॥
म ननुविभुत्वमपिप्राणस्यसमाम्नायतेसमःप्लुषिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिर्लोकैःसमोऽनेनसर्वेणेत्येवमादिषुप्रदेशेषु।तदुच्यते
आधिदैविकेनसमष्टिव्यष्टिरूपेणहैरण्यगर्भेणप्राणात्मनैतद्विभुत्वमाम्नायतेनाध्यात्मिकेन।अपिचसमःप्लुषिणेत्यादिनासाम्यवचनेनप्रतिप्राणिवर्तिनः
प्राणस्यपरिच्छेदएवप्रदर्श्यतेतस्माददोषः॥१३॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानंतुतदामननात्॥१४॥ तेपुनःप्रकृताःप्राणाःकिंस्वमहिम्नैवस्वस्मैस्वस्मैकार्यायप्रवर्तेर १३५
न्आहोस्विद्देवताधिष्ठिताःप्रवर्तंतइतिविचार्यते।तत्रप्राप्तंतावद्यथास्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैवप्राणाःप्रवर्तेरन्निति।अपिचदेवताधिष्ठितानांप्राणानांप्र
स्थिति

वृत्तावभ्युपगम्यमानायांतस्मामेवाधिष्ठात्रीणांदेवतानांभोक्तृत्वप्रसंगाच्छारीरस्यभोक्तृत्वंप्रलीयेत।अतःस्वमहिम्नैवैषांप्रवृत्तिरित्येवंप्राप्तइदमुच्यते।ज्यो
तिराद्यधिष्ठानंत्विति।तुशब्देनपक्षोव्यावर्त्यते।ज्योतिरादिभिरग्न्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितंवागादिकरणजातंस्वकार्येषुप्रवर्ततइतिप्रति
जानीतेहेतुंचाचष्टेतदामननादिति।तथाह्याम्नातं।अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादि।अग्नेश्चायंवाग्भावोमुखप्रवेशश्चदेवतात्मनाधिष्ठातृत्व
मंगीकृत्योच्यते।नहिदेवतासंबंधंप्रत्याख्यायाग्नेर्वाचिमुखेवाकश्चिद्विशेषसंबंधोदृश्यते।तथावायुःप्राणोभूत्वानासिकेप्राविशदित्येवमाद्य
पियोजयितव्यं।तथान्यत्रापिवागेवब्रह्मणश्चतुर्थःपादःसोऽग्निनाज्योतिषाभातिचतपतिचेत्येवमादिनावागादीनामग्न्यादिज्योतिर्भिर्वचनेनैत
मेवार्थंद्रढयति।सवैवाचमेवप्रथमामत्यवहत्सायदामृत्युमत्यमुच्यतसोऽग्निरभवदितिचैवमादिनावागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनतमेवार्थंद्यो
तयति।सर्वत्रचाध्यात्माधिदैवविभागेनवागाद्यग्न्याद्युपक्रमणमनयैवप्रत्यासत्त्याभवति।स्मृतावपिवागध्यात्ममितिप्राहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनःवक्त
व्यमधिभूतंतुवह्निस्तत्राधिदैवतमित्यादिनाग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वंसप्रपंचंप्रदर्शितं।यदुक्तंस्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैवप्राणाःप्रवर्तेरन्निति
तदयुक्तंशक्तानामपिशकटादीनामनडुहाद्यधिष्ठितानांप्रवृत्तिदर्शनात्।उभयथोपपत्तौचागमाद्देवताधिष्ठितत्वमेवनिश्चीयते।यदप्युक्तंदेवताना
मधिष्ठात्रीणांभोक्तृत्वप्रसंगोनशारीरस्येतितत्परिह्रियते॥१४॥ प्राणवताशब्दात्॥१५॥ सतीष्वपिप्राणानामधिष्ठात्रीषुदेवतासुप्राणवताकार्य
करणसंघातस्वामिनाशारीरेणैवैषांप्राणानांसंबंधःश्रुतेरवगम्यते।तथाहिश्रुतिरथयत्रैतदाकाशमनुविषण्णंचक्षुःसचाक्षुषःपुरुषोदर्शनायच
क्षुरथयोवेदेदंजिघ्राणीतिसआत्मागंधायघ्राणमित्येवंजातीयकाशारीरेणैवप्राणानांसंबंधंश्रावयति।अपिचानेकत्वात्प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणांदेवतानांन

१३४

नोऽत्र च तस्मिन् शरीरे वक्तव्यो । एको ह्यस्मिन् शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसंधानादिसंभवात् ॥छ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥छ॥ तस्य च शारीरस्या
स्मिन् शरीरे ऽवस्थानं नित्यं पुण्यापापोपलेपसंभवात् सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च । न देवतानां । ता हि परस्मिन्नैश्वर्ये पदे वर्तमाना न हीनेऽस्मि
न् शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हंति । श्रुतिश्च भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छतीति । शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां संबंधः । उत्क्रांत्यादि
षु तदनुवृत्तिदर्शनात् । तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्सतीष्वपि करणानां नियंत्रीषु देवतासु न
शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति । करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति ॥छ॥ त इंद्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥१७॥ मुख्यश्चैक इतराश्चै
कादश प्राणा अनुक्रांताः । तत्रेदमपरं संदिह्यते । किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित्तत्त्वांतराणीति । किं तावत्प्राप्तं मुख्यस्यैव वृ
त्तिभेदा इति । कुतः श्रुतेः । तथा हि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान् संनिधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति हंतास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभव
न्निति । प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः । इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत । एकत्र वा मुख्यत्वे तत्त्वलाक्षणिकत्वं प्रसज्येत । तस्मा
द्यथैकस्य प्राणस्य प्राणाद्याः पंच वृत्तय एवं वागाद्या अप्येकादश स्युरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्त्वांतराण्येव प्राणाद्वागादीनीति । कुतः । व्यपदेशभेदात् । कोऽयं व्यप
देशभेदः । त इंद्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठादिति । श्रेष्ठं प्राणं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेंद्रियाणीत्युच्यंते । श्रुतावेवं व्यपदेशदर्शनात् । तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि चेति । ए
वंजातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेंद्रियाणि । ननु मनसोऽप्येवं सति वर्जनमिंद्रियत्वे प्राणवत्स्यान्मनः सर्वेंद्रियाणि चेति । व्यपदे
शदर्शनात् । सत्यमेतत् । स्मृतौ त्वेकादशेंद्रियाणीति मनसोऽपींद्रियत्वेन श्रोत्रादिवत्संग्रहणात् । प्राणस्य त्विंद्रियत्वेन क्वचित्स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति । व्यपदेशभेद

श्चायं तत्त्वभेदे उपपद्यते तत्त्वैकत्वे तु स एकः सन् प्राण इंद्रियव्यपदेशं लभते न लभते चेति विप्रतिषिद्धं । तस्मात्तत्त्वांतरभूता मुख्यादितरे ॥ कुतश्च
तत्त्वांतरभूताः ॥छ॥ भेदश्रुतेः ॥१८॥ भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते । ते ह वाचमूचुरित्युपक्रम्य वागादीनसुरविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादि प्र
करणमथ हेममासन्यं प्राणमूचुरित्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात् । तथा मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतेत्येवमाद्या अपि भेदश्रुत
य उदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वांतरभूता मुख्यादितरे । कुतश्च तत्त्वांतरभूताः ॥ वैलक्षण्याच्च ॥१९॥ वैलक्षण्यं च भवति मुख्यस्येतरेषां च सुप्तेषु वागादिषु
मुख्य एको जागर्ति । स एव च मृत्युना नाप्तः । आप्तास्त्वितरे । तस्यैव च स्थित्युत्क्रांतिभ्यां देहधारणपातनहेतुत्वं नेंद्रियाणां । विषयालोचनहेतुत्वं चेंद्रि
याणां न प्राणस्य । एवंजातीयको [illegible] नानास्तरास्तस्यैव च स्थित्युत्क्रांतिभ्यां देहधारण[illegible] सूयाल्लक्षणभेदः प्राणेंद्रियाणां । तस्मादप्येषां तत्त्वांतरभा
वसिद्धिः । यदुक्तं त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निति श्रुतेः प्राण एवेंद्रियाणीति । तदयुक्तं । तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः । तथा हि वदिष्याम्येवा
हमिति वाग्दध्रे इति वागादीनींद्रियाण्यनुक्रम्य तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वागिति श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभि
धायाथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राण इति पृथक् प्राणं मृत्युनानभिभूतमनुक्रामति अयं वै नः श्रेष्ठ इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति तस्मा[illegible]
धेन वागादिषु परिस्पंदलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपत्वं वागादीनामिति मंतव्यं न तादात्म्यं । अत एव च प्राणशब्दस्येंद्रियेषु लाक्षणिकत्वं दर्शयति । तस्मात्
तस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेनाख्यायंते प्राणा इति । मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्येंद्रियेषु लाक्षणिकी [illegible]दिश्यते ...
त्त्वांतराणि प्राणादिंद्रियाणीति ॥छ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥छ॥ २०॥ सत्प्रक्रियायां तेजोऽबन्नानां सृष्टिम्

स्तद्धं ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति। तत्र संशयः। किं जीवक
र्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहोस्वित्परमेश्वरकर्तृकमिति। तत्र प्राप्तं तावज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति। कुतः। अनेन जीवेनात्मनेति
विशेषणात्। यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्येवंजातीयके प्रयोगे चारकर्तृकमेव सत्सैन्यसंकलनं हेतुकर्तृत्वाद्राजात्म
न्यध्यारोपयति संकलयानीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण। एवं जीवकर्तृकमेव सन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृत्वाद्देवतात्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणी
त्युत्तमपुरुषप्रयोगेण। अपि च डित्थडवित्थादिषु नामसु घटशरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृत्वं दृष्टं। तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं नाम
रूपव्याकरणमित्येवं प्राप्तेऽभिधत्ते। संज्ञामूर्त्तिकॢप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत इति। तुशब्देन पक्षं व्यावर्त्तयति। संज्ञामूर्त्तिकॢप्तिरिति नामरूपव्याक्रियेत्ये
तत्। त्रिवृत्कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति। त्रिवृत्करणे तस्य निरपवादं कर्तृत्वनिर्देशात्। येयं संज्ञाकॢप्तिर्मूर्त्तिकॢप्तिश्चाग्निरादित्यश्चन्द्रमा वि
द्युदिति। तथा कुशकाशपलाशादिषु पशुमृगमनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चानेकप्रकारा सा खलु परमेश्वरस्यैव नि
र्मातुर्भवितुमर्हति। कुतः। उपदेशात्। तथा हि सेयं देवतेत्युपक्रम्य व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमि
होपदिश्यते। ननु जीवेनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकं व्याकरणमध्यवसितं। नैतदेवं। जीवेनेत्येतदनुप्रविश्येत्यनेन संबध्यते आनन्तर्यान्न
व्याकरवाणीत्यनेन। तेन हि संबन्धे व्याकरवाणीत्ययं देवताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः कल्प्येत। न च गिरिनदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नाम १३८
रूपेष्वनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति। येष्वपि चास्ति सामर्थ्यं तेष्वपि परमेश्वरायत्तमेव तत्। न च जीवो नाम परमेश्वरादत्यन्तभिन्नश्चार

इव राज्ञः। आत्मनेति विशेषणादुपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य। तेन तदपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरस्यैव भवति। परमेश्वर ए
व नामरूपयोर्व्याकर्तेति सर्वासूपनिषत्सु सिद्धान्तः। आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात्परमेश्वरस्यैव त्रिवृत्कुर्वतः कर्म नामरू
पव्याकरणं। त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्षितं। प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोबन्नोत्पत्तिवचनेनैवोक्तत्वात्। तच्च त्रिवृ
त्करणम[illegible]ग्न्यादित्यचन्द्रविद्युत्सु श्रुतिर्दर्शयति। यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्यादिना। त
त्राग्निरितीदं रूपं व्याक्रियते। सति च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलम्भादग्निरितीदं नाम व्याक्रियते। एवमादित्यचन्द्रविद्युत्स्वपि द्रष्टव्यं। अनेन चाग्न्या
५ द्युदाहरणेन भौमाम्भसतैजसेषु त्रिष्वपि द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमुक्तं भवतीत्युपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात्। तथा ह्यविशेष
णोपक्रमः इमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवतीति। अविशेषेणैवोपसंहारो यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति एवमादिय
दु विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इत्येवमन्तः। तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानामध्यात्ममपरं त्रिवृत्क कं
रणमुक्तमिमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवतीति। तदिदानीमाचार्यो यथाक्ळप्तेवोपदर्शयत्याशङ्कितं विशेषं परिहरिष्य
न्॥२०॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च॥२१॥ भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मांसादिकार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते। तथा हि श्रुतिः
अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन इति। त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्य
न्नरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः। तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यमं मध्यात्मं मांसं वर्द्धयत्यणिष्ठं तु मन एवमितरयोरप्यब्जन्मो

हरिणमत

त। जीवस्य चोत्पत्त्यादेश्च देहांतरं प्रतिपद्यते शुकवद्वृक्षांतरमित्येवमाद्याः स्मार्त्यः सर्वा एवानादृत्याः श्रुतिविरोधात्। ननूदाहृ
ताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः संपरिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोत्यप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात्तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः
संपरिष्वक्तो रंहतीति। अत उत्तरं पठति॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्॥२॥ तुशब्देन चोदितामाशंकामुच्छिनत्ति। त्र्यात्मिका ह्यापस्त्रिवृत्करणश्रुतेस्तास्वार
म्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्यमभ्युपगंतव्यं भवति। त्र्यात्मकश्च देहस्त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्मिन्कार्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकस्त्रि
धातुत्वात्त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिर्न स केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते। तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोयमापः पुरुषवचस इति प्रश्नप्रति
वचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः सर्वदेहेषु हि रसलोहितादि द्रवभूयस्त्वं दृश्यते। ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते नैष दोषः इत
रापेक्षयाप्यपां बाहुल्यं भविष्यति दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेपि देहबीजे द्रवबाहुल्यं। कर्म च निमित्तकारणं देहांतरारंभे कर्माणि चाग्निहोत्रा
दीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाख्येग्नौ हूयंत इति वक्ष्यति। तस्मा
दप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यं। प्राणगतेश्च॥३॥ प्राणानां च देहांत
रप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते तमुत्क्रामंतं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीत्यादिश्रुतिभिः सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमंतरेण सं
भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतांतरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते। न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छंति तिष्ठंति वा जीवतो
दर्शनात्॥३॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्॥४॥ स्यादेतन्नैव प्राणा देहांतरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छंत्यग्न्यादिगतिश्रुतेः। तथा हि श्रुति

र्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीन्देवान्गच्छंतीति दर्शयति। यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिना तदिति चेन्न भाक्तत्वाद्वागादीनाम
ग्न्यादिगतिश्रुतिर्गौणी लोमसु केशेषु चादर्शनात् ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा इति हि तत्राम्नायते न हि लोमानि केशाश्चोत्प्लुत्यौषधीर्वनस्पतींश्च ग
च्छंतीति संभवति। न च जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवकल्पते। नापि प्राणैर्विना देहांतर उपभोग उपपद्यते। विस्पष्टं च प्राणानां स
ह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितं अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागा
दयोग्न्यादीनपिगच्छंतीत्युपचर्यते॥४॥ प्रथमेश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः॥ स्यादेतत्कथं पुनः पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीत्येतन्नि
र्धारयितुं पार्यते यावता नैव प्रथमेग्नावपां श्रवणमस्ति। इह हि द्युलोकप्रभृतयः पंचाग्नयः पंचानामाहुतीनामाधारत्वेनाधीतास्तेषां च प्रमुखे असौ
वाव लोको गौतमाग्निरित्युपन्यस्य तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति श्रद्धा होम्यद्रव्यत्वेनावेदिता न तत्रापो होम्यद्रव्यतया श्रुताः
यदि नाम पर्जन्यादिषूत्तरेषु चतुर्ष्वग्निष्वपां होम्यद्रव्यता परिकल्प्येत परिकल्प्यतां नाम तेषु होतव्यतयोपात्तानां सोमादीनामब्बहुलत्वोपपत्तेः
प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यंत इति साहसमेतत्। श्रद्धा च नाम प्रत्ययविशेषः प्रसिद्धिसामर्थ्यात्तस्मादयुक्तः पंचम्या
माहुतावपां पुरुषभाव इति चेन्नैष दोषो यतस्तत्रापि प्रथमेग्नौ ता एवापः श्रद्धाशब्देनाभिप्रेयंते कुतः उपपत्तेः एवं ह्यादिमध्यावसानसंगाना
दनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते। इतरथा पुनः पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रतिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनपो होम्य
द्रव्यं श्रद्धा नामावतारयेत्ततोन्यथा प्रश्नोन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यादिति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति चोपसंहरन्नेत

दव दर्शयिति। यद्वा कोऽर्थे वसोमम्ह द्या दिव्ष्कुली भवद बऊलं लक्ष्यात। माव श्रद्धायात्र न्वे युक्तिः कारणानुरूपं हि कार्यं भवति। न त्वश्रद्धा
ख्यः प्रत्ययो मनसोऽजीवस्य वा धर्मः सधर्मिणो निःकृष्य दोमायो पारार्तुं राक्यात। पश्चादिस्पष्ट वकृदयादीनीति। आप एव श्रद्धा श्रुवेपप
द्यतेति विदिकप्रयोगदर्शनाच्छ्रद्धा वा आप इति। ननु देवश्रद्धामारूप्यं गच्छेत्वापादेहबीजद्वतात्स्यत अश्चाद्यान्यः स्पुर्यथा सिंहपराक्रमानरः
सिंह इत्यशोभवति इति। अथा दृष्टवक कर्मसमवायाद्यामुष्मस्य अस्तु उपपद्यातमेवराद्व इव कषेष्ठ। अथाहेतु चाव श्रद्धा द्रागरोपपत्तिरापोल
स्मे श्रद्धासेन भते उपाय कर्मण इति श्रुतः। नात्र अकृतत्वादिति। तत्र स्यादि कारिणं प्रतीति। इन्द्रियादि स्पात्वस्य प्रति वचनात्पामापः श्रद्धादि
क्रमेण पंचम्यामाहुतौ पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन्ननु न सपरिग्रहाजीवारंहयुरस्कृतत्वान् च नोपामि वजीवानां श्रावयिता कश्चिच्छ्रेतस्मा
इहैति संपरि त्कृ इत्ययुक्तमिति। तन्निषादाद्यः कृतः इष्टादिकारिणं प्रतीनेरश्यस्मे यामदृष्टाश्रर्त्ते दत्त मित्युपास्ते नात इममपि संनवंती
न्यफलविपक्रमयोष्टादिषुकारिणां स्कंदानुकर्ति तस्याहाकृतः सोमोराजा यश्चनवतीति श्रुतिमामान्यात्तयोवाप्नि हित्वदर्शनेमास्तादिकर्म
साधनद्वतादधिपयः श्रुतपौऽव्ययस्मात्वस्त्वामवापन्थेति ता आहवनीयेऽजतात्स्मा आहुत्य द्रवरूपाः सत्यप्रानिष्टादिकारिणआ
श्रयीति। तथा चैवं शरीरं तन्नि धानन विधानेनात्पयाहाविजोऽनुकृत्यमोऽस्वर्गीयलोकायस्मादीति। ततश्चान्यथा हृष्टवक कर्मसमवायिन्यू आऽऽकृति
मय्य आपौँऽहं वेद्रूपः स्मत्यस्मानिष्टादिकारिणोजीवा वारि वेष्यामुल्लार्क फलदानायनयतीतीयस्तदनुजुहोतिनानि धीयाते श्रद्धानुद्धेतीति। न
४३४ धूमादिना पितृयाणे नपथाचंद्रप्राप्तिं कथयंत्या काशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजेति तेऽपि वेदायिप्रतीयंत तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः+३४गन्त्वैतं।

न चेषु श्रद्धा राख्य। १२

१४१

१५८

थावा। निते न्नेष घूम्या निर्वृन्नि हूपेण वाक्यशेषेण तेवाएते आऽजतीजते उक्तामन इत्येवमादिना सिद्धो राज्ञत्वोः फलानुनायल्लोकान्नरप्राप्तिः प्रद
र्शिता। तस्माद्राजत्वमिपी निरिद्धिः सपरिग्रहाजीवारंहतिश्च कर्मफलोपभोगायेति न्निषिपते कथंतु नरिदमिष्टादिकारिणश्च कर्मफलोपभोगायरंह
णं घनित्वायत्वयाव ना तेषां धूमप्रतीकनवर्त्मनावेंद्रमसमधिरूढानामन्नत्वं दर्शयत्येषसोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयंतीति तत्र चैंद्रप्राप्या
न्नेन वंतितां सन्नदेवाययथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनान्स्तन्नभक्षयंतीति वर्तमानविषयंऽश्रुत्यं तरं। न च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमा
णानासुपभोगः संभवतीत्यन उत्तरं पठति। ॥७॥ भाक्तं वानात्मवित्वात्तथाहि दर्शयति। ॥७॥ वा शब्दश्चोदितदोषव्यावर्त्तनार्थः। नाकमेषामन्नत्वं मुख्यं। मुख्येत्वन्नत्वे स्वर्गकामो यजेतेत्येवं जातीयकाधिकारश्रुतिरुपरुध्येत चंद्रमंडलेवेदिष्टादिकारिणाम्नुपभोगो नस्याक्रिमर्थमधिकारिण
इष्टाद्यायासबहुलं कर्म कुर्युः अन्नशब्दश्चोपभोगहेतुत्वसामान्यादन्नेष्वपि प्रयुज्यमानो दृष्टो यथा विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशामिति।
तस्मादिष्टस्त्री पुत्रमित्रभृत्यादिभिरिवगुणभावोपगतैरिष्टादिकारिभिर्यत्सुखविहरणं देवानां तदेवैषां भक्षणमभिप्रेतं न मोदकादि
५६ वच्चर्वणं निगरणं वा। न वै देवा अश्नंति न पिबंत्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यंतीति च देवानां चर्वणादिव्यापारं वारयति। तेषां चेष्टादिकारिणां देवान्प्र
तिगुणभावोपगतानामप्युपभोग उपपद्यते राजोपजीविनामिव परिजनानाम्। नात्मवित्त्वाच्चेष्टादिकारिणां देवोपभोग्यभाव उपपद्यते। तथा
हि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति। अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति। स चास्मिन्नपि लो
क इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्पशुवद्देवानामुपकरोत्यमुष्मिन्नपि लोके तदुपजीवी तदादिष्टं फलमुपभुंजानः पशुवदेव देवानामुपकरोतीति ग

माधवौ २

म्यातेऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति इत्यस्यापरा व्याख्या अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः
पंचाग्निविद्यामिहात्मविद्येत्युपचरंति प्रकरणात् पंचाग्निविज्ञानविहीनत्वाच्चेदमिष्टादिकारिणां गुणवादेनान्नत्वमुद्भाव्यते पंचाग्निविज्ञानप्रशंसायै
पि॰३ पंचाग्निविद्या हीह विधित्सिता वाक्यतात्पर्यावगमात् तथा हि श्रुत्यंतरं चंद्रमंडले भोगसद्भावं दर्शयति स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तत इति
तथान्यदपि श्रुत्यंतरम् अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानंदाः स एकः कर्मदेवानामानंदा ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यंत इतीष्टादिकारिणां देवैः संव
सतां भोगप्राप्तिं दर्शयति। एवं भाक्तत्वादन्नभाववचनस्येष्टादिकारिणो जीवा रंहतीति प्रतीयते। तस्माद्रंहति संपरिष्वक्त इति युक्तमेवोक्तम्॥७॥ कृतात्य
येऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च॥८॥ इष्टादिकारिणां धूमादिना वर्त्मना चंद्रमंडलमारूढानां भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आम्नायते
तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तंते यथेतमित्यारभ्य यावद्रमणीयचरणा रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यंते कपूयचरणाः
श्वादियोनिमिति। तत्रेदं विचार्यते। किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहंत्याहोस्वित्सानुशया इति। किं तावत्प्राप्तं निरनुशया इति। कुतः यावत्संपा
तमिति विशेषणात् संपातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते। संपतंत्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति। यावत्संपातमुषित्वेति च कृत्स्नस्य तस्य त
त्रैव भुक्ततां दर्शयति तेषां यदा तत्पर्यवैतीति च श्रुत्यंतरेणैष एवार्थः प्रदर्श्यते। स्यादेतत् यावदमुष्मिँल्लोके उपभोक्तव्यं कर्म तावत्तदुपभुक्तमिति कल्प
यिष्यामीति। नैवं कल्पयितुं शक्यते। यत्किंचेत्यन्यत्र परामर्शात्। प्राप्यांतं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम्। तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्म
ण इति ह्यपरा श्रुतिः। यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शेन निखिलस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षपिततां दर्शयति। अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यंजकं १४१

स्मृ३ हेते२

प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः। तच्चाविशेषाद्यावत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यंजकं। न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकम
साधारणं भवितुमर्हति। न ह्यविशिष्टे प्रदीपसंनिधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते। तस्मान्निरनुशया अवरोहंतीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। कृतात्ययेऽनुशयवानिति।
येन कर्मबृंदेन चंद्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षपिते तेषां यदम्मयं शरीरं चंद्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्का
त्प्रविलीयते सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमकरकाः हुतभुगर्चिःसंपर्कादिव च घृतकाठिन्यं। ततः कृतात्यये सति कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सा
नुशया एवेममवरोहंति। केन हेतुना दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह। तथा हि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह य
त्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा
सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा इति। चरणशब्देनात्रानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति। दृष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्राणि उच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्य
मान आकस्मिकत्वासंभवादनुशयसद्भावं सूचयति। अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात्। स्मृतिरपि वर्णा आश्र
माश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यंत इति सानुशयानामे
वावरोहं दर्शयति। कः पुनरनुशयो नामेति। केचित्तावदाहुः। स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भांडानुसारिस्नेहवत्। यथा हि स्नेहभांडं रिच्यमा
नं न सर्वात्मना रिच्यते भांडानुसार्येव कश्चित्स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति। ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषस्यावस्थानं न्या रर
य्यं। नायं दोषः। न हि सर्वात्मना भुक्तफलं कर्मेत्यभिजानीमहे। ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय चंद्रमंडलमारूढाः बाढं तथापि स्वल्पकर्मा

यथा२ मं२ ६२

तदोषमात्रेण तत्रावस्थातुं न लभ्यते। यथा किल कश्चित्सेवकः सकलैः सेवोपकरणै राजकुलमुपसृप्तश्चिरप्रवासात्
रिक्षीणं बहूपकरणः छत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेवस्थातुं शक्नोत्येवमनुशयमात्रपरिग्रहेण चंद्रमंडलेवस्थातुं शक्नोतीति। नचैत
दुक्तमिव न हि स्वर्गार्थं कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते। कार्यविरोधित्वादित्युक्तं। न चैतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिल
स्यानुक्तफलत्वं न विद्यतीति। नास्ति दर्शपूर्णमासं स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं न जनयति स्वर्गच्युतस्यापि किंचित्फललेशं जनयतीति
न वचनं प्रमाणकामी न दृष्टा कल्पनावकल्पते। [illegible] शेषानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते। तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यतानान
विहितं तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते। नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधीत्वप्रसंगात्। तदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्य शेषादेक
र्मणो नांडजस्यास्मिन्निह वर्त्तिक देहो वर्त्तमानोनुशय इति। यदि हि येन सुकृतेन कर्मणा ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गमवरुद्धवांस्तस्यैव कश्चिदेकदेशोनुशयः कल्प्य
ते। ततो रमणीयचरण एवैकोनुशयः स्यान्न विपरीतः। तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपरुध्येत तद्य इह रमणीयचरणाभ्यासो ह य इह कपूयचरणा इति। तस्मा
दामुष्मिकफलं कर्मजातमुपभुक्तैव निःशेषमैहिकफलं कर्मांतरजातमनुशयस्तद्वन्तोवरोहंतीति यदुक्तं यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शात्सर्वस्येह कृतस्य
कर्मणः फलोपभोगेनांतं प्राप्य निरनुशया अवरोहंतीति। तदेवमनुशयसद्भावस्यावगमितत्वाद्यत्किंचिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्मारब्धभोगं तस्य
वै फलोपभोगेनोपक्षयितेति गम्यते। यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति तत्र केनचित्कर्मणामुष्मिन् लोके फलमारब्ध १४३
तां केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न संभवतीति तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तमपि चाकेन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोभिव्यंज

+११

कं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यं आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभ्यंतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेरेवं प्रायणकालेपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणो
युगपत्फलारंभासंभवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति न ह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यंतरोपभोग्यफलमप्यनेकं
कर्म कस्मिंश्चित्प्रायणे युगपदभिव्यक्तं स्यादेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात्। नापि कस्यचित्कर्मणः प्रायणेभिव्यक्तिः
कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुं। ऐकांतिकफलत्वविरोधात्। न हि प्रायश्चित्तादिनिमित्तं विना कर्मणामुच्छेदः संभाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफले
न कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मांतरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति। मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते। इ
त्येवं जातीयका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन्प्रायणेभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिष्वधिकारानवगमाद्धर्मानुपप
त्तेर्निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत। ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपरुध्येत। न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफ
लसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं संभावयितुं। न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यंजकं संभवतीत्यव्यापिका
पीयं प्रायणस्याभिव्यंजकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यं। यथा प्रदीपः स
मानेपि संनिधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मं एवं प्रायणं समानमप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति
न दुर्बलस्येति। तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषकर्मसद्भावे निर्मोक्षप्रसंग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः
३ जी१९+ तेरसउपशमात्प्रायणकाले कृत्युद्भवो न भवतीति यदुच्येत। तावद्वक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपप +उलि१९

सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः। तस्मात्स्थितमेतत्सानुशया अवरोहंतीति। ते चावरोहंतो यथेतमनेवं चावरोहंति। यथेतमिति यथागतमि
त्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे संकीर्तनाद्यथेतशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। अभ्रा
द्यसंकीर्तनादुपसंख्यानाच्च विपर्ययोऽपि प्रतीयते॥८॥ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः॥९॥ अथापि स्याद्या श्रुतिरनुशयसद्भा
वप्रतिपादनायोदाहृता तद्य इह रमणीयचरणा इति सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात्। अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः। चरणं चारित्रमाचारः
शीलमित्यनर्थांतरम्। अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतं। श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति।
यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति च। तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति
चेन्नैष दोषः। यतोऽनुशयोपलक्षणार्थैवैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते॥९॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्॥१०॥ स्यादे
तत्कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते। ननु शीलस्यैव श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शु
भाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति। अवश्यं च शीलस्यापि किंचित्फलमभ्युपगंतव्यम्। अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति। नैष दो
षः। कुतः। तदपेक्षत्वात्। इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षं। न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। आचारहीनं न पुनंति वेदा इत्यादिस्मृति
भ्यः। पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य नानर्थक्यम्। इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कंचिदतिशयमारप्स्यते। कर्म च सर्वा
र्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तेः कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतं। न हि कर्मणि संभवति शीला १४४

द्योन्यापत्तिर्युक्ता। न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति॥१०॥ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः॥११॥ बादरिस्त्वाचार्यः सु
कृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते। चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थांतरं। तथा ह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमा
नो दृश्यते। यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष महात्मेति। आचारोऽपि च धर्मविशेष एव। भेदव्यपदेश
स्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः कपूयचरणा निंदितकर्माण इति निर्णय
ः॥११॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्॥१२॥ इष्टादिकारिणश्चंद्रमसं गच्छंतीत्युक्तं। ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणस्तेऽपि किं चंद्रमसं गच्छंत्युत न ग
च्छंतीति चिंत्यते। तत्र तावदाह। इष्टादिकारिण एव चंद्रमंडलं गच्छंतीत्येतन्न। कस्मात्। यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चंद्रमंडलं गंतव्यत्वेन श्रुतं। त
था ह्यविशेषेण कौषीतकिनः समामनंति। ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति। देहारंभोऽपि च पुनर्जायमाना
नां नांतरेण चंद्रप्राप्तिमवकल्पेत। पंचम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्यानियमात्। तस्मात्सर्व एव चंद्रमसमासीदेयुः। इष्टादिकारिणामितरेषां
च समानगतित्वं न युक्तमिति चेन्न। इतरेषां चंद्रमंडले भोगाभावात्॥१२॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्॥१३॥ तुश
ब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति सर्वे चंद्रमसं गच्छंतीति। भोगाय हि चंद्रारोहणं न निःप्रयोजनं नापि प्रत्यवरोहायैव यथा कश्चिद्वृक्षमारोहति पु
ष्पफलोपादानाय न निःप्रयोजनं नापि पतनायैव। भोगश्चानिष्टादिकारिणां चंद्रमसि नास्तीत्युक्तं। तस्मादिष्टादिकारिण एव चंद्रमसमारो
हंति नेतरे। ते तु संयमनं यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुरूपा याम्यीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहंति। एवंभूतौ तेषामारोहावरोहौ

भवतः। ऊनस्वप्न तिद्दर्शनात्। तथा हि यमवचनरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति। न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यं
तं वित्तमोहेन मूढं। अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे इति। वैवस्वतं संगमनं जनानामित्येवंजातीयकं च बहु एव यम
वश्यताप्राप्तिलिंगं भवति॥ ७॥ स्मरंति च॥१४॥ अपि च मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कुत्सितकर्मविपाकं स्मरंति नाचि
केतोपाख्यानादिषु॥ ७॥ अपि सप्त॥१५॥ अपि च सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुःकृतकर्मफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यंते पौराणिकैः। तानन्नि
ष्टादिकारिणः प्राप्नुवंति कुतस्ते चंद्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः। ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्माणो भुंजते इति यावता तेषु रौरवादि
ष्वन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यंत इति। नेत्याह॥ ७॥ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः॥१६॥ तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव य
मस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमादविरोधः यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोधिष्ठातारः स्मर्यंते॥ ७॥ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वा
त्॥१७॥ पंचाग्निविद्यायां वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यत इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमा
नि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवंति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत इति। तत्रैतयोः पथोरिति विद्याक
र्मणोरित्येतत् कस्मात्प्रकृतत्वात्। विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रतिपत्तौ प्रकृते तद्य इत्थं विदुरिति विद्या तया प्रतिपत्तव्यो देव
यानः पंथाः प्रकीर्तितः इष्टापूर्ते दत्तमिति कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पंथाः प्रकीर्तितः तत्प्रक्रियायामेवैतयोः पथोर्न कतरेणचनेति श्रु १४५
तं एतदुक्तं भवति येन विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृता नापि कर्मणा पितृयाणे तेषामेव क्षुद्रजंतुलक्षणोसकृदावर्ती तृतीयः पंथा भवति।

ति। तस्मादपि नानिष्टादिकारिभिश्चंद्रमाः प्राप्यते। स्यादेतत् तेपि चंद्रमंडलमारुह्य ततोवरुह्य क्षुद्रजंतुत्वं प्रतिपत्स्यंत इति। तदपि नारोहानर्थक्या
त्। अपि च सर्वेषु प्रयत्सु चंद्रलोकं प्राप्नुवत्सु असौ लोकः प्रयद्भिर्न संपूर्यते इत्यतः प्रश्नविरुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत। तथा हि प्रतिवचनं दातव्यं यथासौ लो
को न संपूर्यते। अवरोहाभ्युपगमादसंपूरणोपपत्तिरिति चेन्न अश्रुतत्वात् सत्यमवरोहादप्यसंपूरणमुपपद्यते। श्रुतिस्तु तृतीयस्थानसंकीर्तनेनासंपू
रणं दर्शयत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत इति। तेनानारोहादेवासंपूरणमिति युक्तं अवरोहस्येष्टादिकारिष्वप्यविशिष्टत्वे सति तृ
तीयस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसंगात्। तुशब्दस्तु शाखांतरीयवाक्यप्रभवामशेषगमनाशंकां छिनत्ति। एवं सत्यधिकृतापेक्षः शाखांतरीये वाक्ये स
र्वशब्दोवतिष्ठते ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति। यत्पुनरुक्तं देहलाभोपपत्तये सर्वे चंद्रमसं गंतु
मर्हंति पंचम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्यानियमादिति तत्प्रत्युच्यते॥ ७॥ न तृतीये तथोपलब्धेः॥१८॥ न तृतीये स्थाने देहलाभाय पंचसंख्यानि
यम आहुतीनामादर्तव्यः। कुतः तथोपलब्धेः। तथा ह्यंतरेणैवाहुतिसंख्यानियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरुपलभ्यते जायस्व म्रि
यस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति। अपि च पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिसंख्या संकीर्त्यते न कीटपतंगादि
शरीरहेतुत्वेन पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात्। अपि च पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते नापंचम्यामाहुतौ पुरुषवचस्त्वं प्र
तिषिध्यते वाक्यस्य द्व्यर्थतादोषात्। तत्र येषामारोहावरोहौ संभवतस्तेषां पंचम्यामाहुतौ देह उद्भविष्यत्यन्येषां तु विनैवाहुतिसंख्य
या भूताप्सूपसृष्टाभिर्देहमारप्स्यते॥ ७॥ स्मर्यतेपि च लोके॥१९॥ अपि च स्मर्यते लोके द्रोणधृष्टद्युम्नप्रभृतीनां सीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनि

सेकं

उक्तं। तत्र द्रोणादीनां यो चिद्द्विषये काकृतिर्निर्सृष्टिः धूमकान्नादीनां वायापित्तुरूपविषयेयं अप्पाकृतीनस्तुः। यथावनत्राकृतिनिसंख्यानादरएवम
यत्रापिन विषपतिः बलाकाप्यंतरणेवरेतः सिकान्नंधनश्तिलोकरूढिः॥छ॥ दर्शनाच॥२०॥ अपिचत्रविधभूतग्रामजरायुजांडजाद्विजस्वेदज
लक्षणे स्वेदजोद्भिज्जयोरंतरेणैव ग्राम्यधर्मनुत्पत्तिदर्शनोदाकृतिसंख्यानादरो नवत्येव मन्यत्रापि न विष्पतिनन्नु तेषांस्वल्वेषांभूतानांत्रीण्ये
वबीजानिनवंत्यांडजंजीवजमुद्भिज्जमित्यत्रत्रिविधएवभूतग्रामःश्रूयते। कथंचतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमित्यत्रोच्यते॥छ॥ तृतीयशब्दाव
रोधः संशोकजस्य॥२१॥ आंडजंजीवजमुद्भिज्जमित्यत्रतृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः। उभयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूमु
दकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात्। स्थावरोद्भेदात्तु विलक्षणो जंगमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्यविरोधः॥छ॥ साभाव्यापत्तिरुपप
त्तेः॥२२॥ इष्टादिकारिणश्चंद्रमसमारूह्य तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहंतीत्युक्तम्। अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते। तत्रेदमवरोहश्रुति
र्भवत्यथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तंते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्ष
तीति। तत्र संशयः। किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहंतः प्रतिपद्यंते किंवाकाशादिसाम्यमिति। तत्र प्राप्तं तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यंत इति। कुतः
एवं हि श्रुतिर्भवति। इतरथा लक्षणा स्यात्। श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा। तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपापत्ता
ववकल्पंते। तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यंत इति। वृत्तमंडले यदम्मयं शरीरमुपभोगार्थमार १४६
ब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति। ततो वायोर्वशमेति। ततो धूमादिभिः संपृच्यत इति। तदेतदुच्यते यथेतमाकाश

धू तित

पर पृ

माकाशाद्वायुमित्येवमादिना। कुत एतत् उपपत्तेः। एवं ह्येतदुपपद्यते। न ह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते। आकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरो
हो नोपपद्येत। विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबंधत्वान्न तत्सादृश्यापत्तेः [illegible] आदिप्रतिपत्तिर्भवति न्यायसंबंधो घटते। श्रुत्यसंभवे च लक्षणा
श्रयणं न्याय्यमेव। अतश्चाकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राकाशादिभाव इत्युपचर्यते॥छ॥ नातिचिरेण विशेषात्॥२३॥ तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्व्रीह्यादिप्रतिप
का४ त्तेर्भवति विचारः। किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरसादृश्यं गच्छत्युताल्पमिति। तत्रानियमः। नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्त इदमाह।
नातिचिरेणेति। अल्पमल्पं कालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतंति। कुत एतत्। विशेषदर्शनात्। तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनंतरं विशि
नष्ट्यतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति तकार एकः छांदस्या प्रक्रियया लुप्तो मंतव्यः। दुर्निष्प्रपतरं दुर्निष्प्रपतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भव
तीत्यर्थः। तदत्र दुःखं निःप्रपतनं प्रदर्शयन्पूर्वेषु सुखं निःप्रपतनं दर्शयति। सुखदुःखताविशेषश्चायं निःप्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तस्तस्मि
न्नवधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासंभवात्। तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति॥छ॥ अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात्॥२४॥ तस्मि
न्नेवावरोहप्रवर्षणानंतरं पठ्यते त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायंत इति। तत्र संशयः। किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावर
सुखदुःखभाजो नुशयिनो भवंत्याहोस्वित्क्षेत्रज्ञांतराधिष्ठितेषु स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छंतीति। किं तावत्प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजो
नुशयिनो भवंतीति। कुत एतत्। एवं जननश्रुत्याश्चोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पशुहिंसादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानि
ष्टफलत्वोपपत्तेः। तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म श्वादिजन्मवत्। यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वेति मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म

वा कृ

हिंसानुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुं ॥ ननु न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति शास्त्रमेव भूतविषयां २१

सुखदुःखान्वितं भवत्येवं व्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो भवंति पूर्वव
त्। यथा वाय्वादिभावोऽनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रमेवं व्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्थावरैः संश्लेषमात्रं कुत एतत्तद्वदेवेहाप्यभिलापात्। कोऽभिलापस्य तद्भावः
कर्मव्यापारमंतरेण संकीर्तनं यथाकाशादिषु प्रवर्षणं तेष्वनंतरं कर्मव्यापारं परामृशत्येवं व्रीह्यादिजन्मन्यपि तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभाक्त्वमनुशयि
नाम्। यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रेति परामृशति तत्र कर्मव्यापारं रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति च। अपि च मुख्येऽनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनि व्रीह्यादिषु लू
यमानेषु कंड्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन्पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसि
द्धं तत्र व्रीह्यादिभावाद्रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलप्येत। अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु भवति। एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं प्रतिब्रूया
दुपभोगस्थानत्वं च स्थावरत्वस्य। न च वयमुपभोगस्थानं स्थावरत्वमपजानीमहे। भवत्वन्येषां जंतूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरत्वमुपगतानामेतदु
पभोगस्थानं चंद्रमसस्त्ववरोहंतो नानुशयिनः स्थावरत्वमुपभुंजत इत्याचक्ष्महे ॥ २४ ॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ यत्पुनरुक्तं पश्वादिहिंसायोगादशु
द्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फलमवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनां व्रीह्यादिजन्मास्तु तत्र गौणी कल्पनानर्थिकेति तत्परिह्रियते न शास्त्रहे
तुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य। अयं धर्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणमतींद्रियत्वात्तयोरनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च यस्मिन्देशे काले निमित्ते
च यो धर्मोऽनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तांतरेष्वधर्मो भवति तेन न शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं विज्ञानं कस्यचिदस्ति। शास्त्राच्च हिंसा मधर्म इत्यवगमय १४७
ति। बाढमुत्सर्गस्तु सः अपवादोऽयमग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वं। तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म + शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिंद्यमान
द्वकर्मपत्वा॰ कर्म २ + उपरि भागे पंक्ति ११

मा २

त्वाच्च। न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वं। न च श्वादिजन्मवदपि व्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति। तद्धि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिहावैशेषिकः कश्चिदधि
कारोऽस्त्यतश्चंद्रमंडलस्खलितानामनुशयिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते ॥ २५ ॥ रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावो यत्कारणं व्री
ह्यादिभावस्यानंतरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते। यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवतीति न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः संभवति। चिरजातो
हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवति कथमिवानुपचरितं तद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्येत। तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्योग एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगंतव्य
स्तद्वद्व्रीह्यादिभावेऽपि व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः ॥ २६ ॥ योनेः शरीरं ॥ २७ ॥ अथ रेतःसिग्भावस्यानंतरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधि शरीरमनुश तर्क ५
यिनामनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रं तद्य इह रमणीयचरणा इत्यादि। तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरी
रमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति। तस्माद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धं ॥ २७ ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शंकर
भगवत्पादकृतौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ श्रीः ॥ संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥ अतिक्रांते पादे पंचाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभे
दः प्रपंचितः इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपंच्यते। इदमामनंति स यत्र प्रस्वपितीत्युपक्रम्य न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंत्यथ रथान्र
थयोगान्पथः सृजत इत्यादि। तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति। तत्र तावत्प्रतिपद्यते संध्ये सृष्टिरिति। संध्य
मिति स्वप्नस्थानमाचष्टे। वेदे प्रयोगदर्शनात् संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति। द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थानयोर्वा संधौ भवतीति संध्यं। तस्मिन्
संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति। कुतः यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्यादि। स हि कर्तेति चोपसंहारादेव

मेवावगम्यते ॥ २ ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥ अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति । य एष सुप्तेषु जागर्ति का
मं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयंते काम्यंत इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन् । न । शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणी
ष्वेति प्रस्तुत्यांते कामानां त्वा कामभाजं करोमीति प्रकृतेषु पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः ।
प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादि तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे
तदु नात्येति कश्चनेति प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागराश्रया । तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा च श्रुतिः अथो ख
ल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति तस्मात्तथ्यरूपैव
संध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह ॥ ३ ॥ मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं संध्ये सृष्टिः पारमा
र्थिकीति । मायैव संध्ये सृष्टिर्न परमार्थगंधोऽप्यस्ति । कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । नहि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः
स्वप्नः । किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं । देशकालनिमित्तसंपत्तिरबाधश्च । नहि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्वप्ने संभाव्यं
न्तायं तेन तावत्स्वप्ने रथादीनां समुचितो देशः संभवति नहि संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत् बहिर्देहात्स्वप्नं पश्यति देशान्तरग्रहणा नद्ग्र
त् । दर्शयति च श्रुतिर्बहिर्देहात्स्वप्नं बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयतेऽमृतो यत्र काममिति स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्चानिःक्रांते जंतोर्नासमंजस्य
मञ्जसं स्यादिति । नेत्युच्यते । नहि सुप्तस्य जंतोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च ततः सामर्थ्यं संभाव्यते क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं 148

धावन् धार यास्म

स्वप्नं श्रावयति । कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पंचालानभिगतश्चास्मि प्रतिबुद्धश्चेति । देहाच्चेदपेयात्पंचालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानभिगतत्वात् । नचैवं भवति । कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते । येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यंति । यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवंति । परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वदर्थमाकलयेत् । दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव देहे स्वप्नं स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरतीत्युपक्रम्य स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति । अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःकुलायश्रुतिर्गौण्या वृत्त्या व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति । यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलंभ एवाभ्युपगंतव्यः । कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षेऽभिमन्यते तथा मुहूर्तमात्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहून्वर्षपूगानतिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यंते करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि संति रथादिनिर्वर्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा । बाध्यंते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवंत्याद्यंतयोर्व्याघातदर्शनात् ॥ ॥ ग्रंथाग्रंथ ७००० ॥ रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन मनुष्यः संपद्यते मनुष्योऽयमिति निर्धारितः क्षणेन वृक्षः संपद्यते स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रं न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंतीत्यादि । तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनं ॥ ३ ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥ मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगंध इति । नेत्युच्यते । सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । तथा हि श्रूयते यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इति । तथा पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति स एनं हंतीत्येवमादिभि-

स्वप्नैश्चिरजीवित्वमावेदयन्तः निश्चाययन्ति। आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः कुंजरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानीति। मंत्रदे
वतादवविशेषनिमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगंधिनो भवंतीति मन्यंते। तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं सूचकस्य तु स्त्रीदर्शना
देर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वं यदुक्तमाहहीति तदेवं स्मृति भाष्ये व्याख्यात च्छम्रा यथा
लांगलगवादीनुत्पत्तीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते। ननु प्रत्यक्षमेव लांगलगवादीनुत्पत्तेर्वं निमित्तमात्रत्वात् तु सूत्रोरथादीन् सृजते
स्वप्नकर्तेति व्याख्यातेन नु प्रत्यक्षमेव स्तुत्रोरथादीन् सृजतीति। निमित्तत्वं तु स्वप्नरथादिप्रतिभाननिमित्तभूतायाः कर्तृत्वेनेति वक्तव्यमपि च सुकृतदुःकृतयोः
जागरिते विषयेंद्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चयं ज्योतिरिदं दुर्विवेचमिति न द्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः। तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं
श्रुत्यानीयते तत्स्वयंज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात्। तस्माद्रथाद्यभाववचनं श्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं तु भक्त्येति व्याख्येयं। एतेन निर्माणश्रवणं व्या
ख्यातं। यदप्युक्तं प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनंतीति। तदप्यसत्। श्रुत्यंतरे स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति जीवव्या
पारश्रवणात्। इहापि य एष सुप्तेषु जागर्तीति प्रसिद्धानुवादात् जीव एवायं कामानां निर्माता संकीर्त्यते। तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मे
ति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते तत्त्वमसीत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते। न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते
तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः। पारमार्थिकस्तु नायं संध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत्प्रतिपाद्यते। न च विय
दादिसर्गस्याप्यात्यंतिकं सत्यत्वमस्तीति प्रतिपादितं हि तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यतः स्वप्रपंचस्य मायामात्रत्वं प्राक्तु ब्रह्मात्मदर्श १४९

या
नाद्वियदादिप्रपंचो व्यवस्थितरूपो भवति संध्याश्रयस्तु प्रपंचः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकमिदं संध्यस्य मायामात्रत्वमुदितं॥४॥ पराभि
ध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ॥५॥ अथापि स्यात्परस्यैव तावदात्मनोंऽशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिंगः तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिंग
योः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवत एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती। ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यवशात् सांकल्पिकी स्वप्ने रथादिसृ
ष्टिर्भविष्यतीति। अत्रोच्यते सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वं। किं पुनर्जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्ये
व नास्ति विद्यमानमपि तत्तिरोहितं भवति अविद्यादिव्यवधानात्। तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य विधूतध्वांतस्य तिमि य
रतिरस्कृतेव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जंतूनां। कुतः ततो हीश्वराद्धेतोरस्य
जीवस्य बंधमोक्षौ भवतः। ईश्वरस्वरूपापरिज्ञानाद्बंधस्तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः। तथा च श्रुतिः ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्म
मृत्युप्रहाणिः। तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम इत्येवमाद्या॥५॥ देहयोगाद्वा सोऽपि॥६॥ कस्मात्पुनर्जीवः परमात्मां
श एव सन् तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति युक्तं तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिंगस्येव दहनप्रकाशनयोरिति। उच्यते सत्यमेवमेतत् सोऽपि तु जीवस्य
ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति। अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसंपन्नस्याप्यरणिग
तस्य दहनप्रकाशने तिरोभवतः। यथा वा भस्मच्छन्नस्य एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात्तदविवेकभ्रमकृतो जीवस्य
ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः। वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशंकाव्यावृत्त्यर्थः। नन्वन्य एव जीव ईश्वराद्भवतु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात् किं देहयोगकल्पनया। नेत्यु

न्यता। न स्वान्यत्वं जीवस्येश्वराउपपद्यते। यद्येवास्ततत्कंपक्रम्पानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्याम्नातेन जीवस्य परामर्शानुतत्सत्पीस्व
आत्मानत्वमसिस्थेतार्कोतो इति जीवस्योपदिश्यतीश्वरात्मत्वमाता। नन्वएव ईश्वरात् जीवः स्वनुदक्षत्यागानिराहितज्ञानैश्वर्योभवति। अतश्चवन
सांकल्पिकी जीवस्यत्वप्रेरथ्यादिसिद्धिर्घटतो। यदिवसांकल्पिकीत्वेनेस्तृष्टिसिद्धिस्या। नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येन्नहि कश्चिदनिष्टं संकल्पयति।
यत्तुनस्कं जागरितादशंकातिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ख्यापयतीति। तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं। स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधात्। श्रुत्यैववस्वप्नेरथाद्यभावस्य
दर्शितत्वात्। जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात्तु स्वप्नस्य तत्तुल्यत्वनिर्भासत्वाभिप्रायेनेतस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वं। आतदभावो नाडीषु तच्छ्रुते
रात्मनिच। इदमिदानीं स्वप्नावस्थापरीक्ष्यते। सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते। तत्रैतास्तु सुषुप्तविषयाः श्रुतयो भवन्ति। क्वचिच्छ्रूयते तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः
स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीति। अन्यत्र नाडीरनुक्रम्य श्रूयते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति। तथान्यत्र नाडीरेवानुक्रम्यता
सु तदा भवति। यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवतीति। तथान्यत्र य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंछेत इति तथान्यत्रापि सताः
म्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति। प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति चैव। तत्र संशयः। किमेतानि नाड्यादीनि पर
स्परनिरपेक्षाणि भिन्नानि सुषुप्तिस्थानानि आहोस्वित्परस्परापेक्षतयैकं सुषुप्तिस्थानमिति। किं तावत्प्राप्तं भिन्नानीति। कुतः एकार्थत्वात्। न ह्ये
कार्थानां क्वचित्परस्परापेक्षत्वं दृश्यते व्रीहियवादीनां त्वेकार्थतासु प्रेक्षेदृश्यते। नाडीषु सृप्तो भवति पुरीतति शेत इति च तत्र तत्र सप्तमीनिर्देश
स्य तुल्यत्वात्। न तु न सति सप्तमीनिर्देशो दृश्यते सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति। निपदे च संपन्नापि सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वात्। वाक्यशेषे हि

५०

तत्रायतनैषीडीव्रः स उपसर्पतीत्यादावप्यत्रायतनमलभमानाः प्राणमेवोपश्रयन्त इति प्राणशब्देन तत्र प्रकृतस्य सत उपादानादीदृं यतनेन स संपन्नः सप्तमी निर्दे
शोपिच तत्र वाक्यशेषे दृश्यते स तिरसंपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति। सर्वत्र चावि शेषविज्ञानोपशमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते निनमात्रैकार्थत्वान्नाड्यादी
नां विकल्पेन कदाचित्किंचित्स्थानं स्वापायोपसर्पतीति एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते तदभावो नाडीषात्मनि चेति तदभाव इति तस्यैव प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याभावः सु
षुप्तिरित्यर्थः। नाडीषात्मनि चेति समुच्चयेनैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पेनेत्यर्थः। कुतः। तच्छ्रुतेः। तथाहि सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्तिस्था
नत्वं श्रूयते तच्च समुच्चये संगृहीतं भवति विकल्पे होषां पक्षे बाधः स्यात् ननु एकार्थत्वादिकल्पो नाड्यादीनां व्रीहियवादिवदित्युक्तं नेत्युच्यते। न ह्येकविभ
क्तिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पश्चापतति। नानार्थत्वसमुच्चययोरप्येकविभक्तिनिर्देशमात्रदर्शनात्। प्रासादे शेते पर्यंके शेत इत्येवमादिषु। तथाह
पि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितीत्युपपद्यते समुच्चयः। तथा च श्रुतिः। नासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एकधा भवतीति
समुच्चयेन नाडीनां प्राणस्य च सुषुप्तौ श्रावयत्येकवाक्योपादानात्प्राणस्य ब्रह्मत्वं च समधिगतं प्राणस्तथानुगमादित्यत्र यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुषुप्तिस्थानत्वे
न श्रावयत्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीति। तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रतिषेधान्नाडीद्वारेण ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते। न च विरोधो
पि नाडीषु सप्तमी विरुध्यते। नाडीभिरपि ब्रह्मोपसर्पन्सृप्त एव नाडीषु भवति यो हि गंगया सागरं गच्छति गत एव स गंगायां भवति अपि चात्र रश्मिनाडी
द्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वान्नाडीस्तुत्यर्थं सुषुप्तिसंकीर्तनं नाडीषु सृप्तो भवतीति तद्रूक्तं तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीति ब्रवन्नाडीः प्रशंस
ति। ब्रवीति च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुं तेजसा हि तदा संपन्नो भवतीति तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यान्विषयानीक्षत इत्यर्थः अथवा

त्तेजसा इति ब्रह्मण एवायं निर्देशः । श्रुत्यंतरे ब्रह्मैव तेज एवेति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् ब्रह्मणो हि तदा संपन्नो भवति नाडीद्वारेण तस्मिन्नेक
स्थं न पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसंपत्तिश्च पाप्मास्पर्शनाविहेतुः समधिगतः । सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तंतेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
एवं च सति यद्देशांतरप्रसिद्धेन ब्रह्मणः सुषुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां नयः समाश्रितो भवति । तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्त्तनात्तदनुगुणमे
व सुषुप्तिस्थानत्वं विज्ञायते य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इति हि हृदयाकाशे सुषुप्तिस्थाने श्रुत इत्युच्यते पुरीतति शेत इति । पुरीतदिति
हृदयपरिवेष्टनमुच्यते तदंतरवर्त्तिन्यपि हृदयाकाशे शयानः ॥००शक्यते पुरीतति शेत इति वक्तुं प्राकारपरिक्षिप्तेऽपि हि पुरे वर्त्तमानः प्राकारे व
र्त्तत इत्युच्यते । हृदयाकाशस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र । तथा नाडीपुरीतत्समुच्चयोऽपि ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इत्येकवाक्यो
पादानादवगम्यते । सत्प्राज्ञयोश्च प्रसिद्धमेव ब्रह्मत्वमेवमेतासु श्रुतिषु त्रीण्येव सुषुप्तिस्थानानि संकीर्त्तितानि नाड्यः पुरीतद्ब्रह्म चेति । तत्रापि द्वारमा
त्रं नाड्यः पुरीतच्च ब्रह्म त्वेवैकं सुषुप्तिस्थानमपि च नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाधेराधार एव भवति । तत्रास्य करणानि वर्त्तंत इति । न ह्युपाधिसंबंधमंतरेण
स्वत एव जीवस्याधारः कश्चित्संभवति । ब्रह्माव्यतिरेकेण स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैवाधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्यते । कथं त
र्हि तादात्म्याभिप्रायेण । यत आह । सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति । स्वशब्देनात्माभिलप्यते स्वरूपमापन्नः सुप्तो भवतीत्यर्थः । अपि च
न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति स्वरूपस्यानपायित्वात् स्वप्नजागरितयोस्तूपाधिसंपर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपशमात्सुषुप्ते स्व १५१
रूपापत्तिर्विवक्ष्यते अतश्च सुषुप्तावस्थायां कदाचित्सता संपद्यते कदाचिन्न संपद्यत इत्ययुक्तं । अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपश
मु

ते
मलक्षणं तावत्सुषुप्तं न क्वचिद्विशिष्यते । तत्र सति संपन्नस्तावदेकत्वान्न विजानातीति युक्तं । तत्केन कं विजानीयादिति श्रुतेः । नाडीषु तु पुरीतति शया
नस्य न किंचिदविज्ञाने कारणं शक्यं वक्तुं । भेदविषयत्वात् यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदिति श्रुतेः । ननु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने
स्यात् बाढमेवं स्याद्यदि जीवः स्वतः परिच्छिन्नोऽभ्युपगम्येत यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्यतीति । न तु जीवस्योपाधिव्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते उपाधि
गतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञाने इति यद्युच्येत । तथाप्युपाधेरुपशांतत्वात्सत्येव संपन्नो न विजानातीति युक्तं । न च वयमिह तुल्यवन्नाड्यादिसमुच्चयं प्र
तिपादयामः न हि नाड्यः सुषुप्तिस्थानं पुरीतच्चेत्यनेन विज्ञानेन किंचित्प्रयोजनमस्ति न ह्येतद्विज्ञानप्रतिबद्धं किंचित्फलं श्रूयते । नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः क
स्यचिदंगमुपदिश्यते ब्रह्म त्वनपायि सुषुप्तिस्थानमित्येतत्प्रतिपादयामः तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं स्वप्नजागरितगतव्यवहार
विमुक्तत्वावधारणं च तस्मादात्मैव सुषुप्तिस्थानं ॥७॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥८॥ यस्माच्चात्मैव सुषुप्तिस्थानमत एव च कारणान्नित्यवदेतस्मादात्मनः प्रबोधः सुप्ता
धिकारे शिष्यते कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यादिना
सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति च विकल्प्यमाने तु सुषुप्तिस्थाने कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मन इत्यशासिष्य
त तस्मादप्यात्मैव सुषुप्तिस्थानमिति ॥८॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥९॥ तस्याः पुनः सत्संपत्तेः प्रतिबुध्यमानः स एव प्रतिबुध्यते उतान्यो वेति विमते
तत्र प्राप्तं तावदनियम इति । कुतः । यदा हि जलराशौ कश्चिज्जलबिंदुः प्रक्षिप्यते जलराशिरेव स तदा भवति पुनरुद्धरणे न स एव जलबिंदुर्भवतीति दुःसंपा
दं । तथा सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप्रसीदतीति न स एव पुनरुत्थातुमर्हति । तस्मात्स एव ईश्वरो वान्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्राप्ते इदमाह स एव तु जीवः
स एव सत्संपन्नः

सुप्तस्त्वास्थीगतः उत्तिष्ठति नान्यः। कस्मात् कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः। विभज्य हेतून् दर्शयामः। कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्तावत् स एवोत्थातुमर्हति ना
न्यः। तथा हि पूर्वेद्युरर्धानुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठन् दृश्यते। न चान्येन सामिकृतस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमर्हत्यतिप्रसंगात्।
तस्मादेक एव पूर्वेद्युरपरेद्युश्चैकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते। इतश्च स एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽहन्यहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चात्स्मरणम
न्यस्योत्थाने नोपपद्यते। न ह्यन्यदृष्टमन्योऽनुस्मर्तुमर्हति। सोऽहमस्मीति चात्मानुस्मरणमात्मान्तरोत्थाने नावकल्पते। शब्देभ्यश्च तस्यैवोत्थानमवग
म्यते। तथा हि पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव। इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंति। त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा यद्यद्भवंति तदा
भवंतीत्येवमादयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारपठिता नात्मान्तरोत्थाने सामंजस्यमीयुः। कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेवावगम्यते। अन्यथा हि कर्मविद्या
विधयोऽनर्थकाः स्युः। अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इत्यापद्येत। एवं चेत्स्याद्वद किं कालान्तरफलेन कर्मणा विद्यया वा कृतं स्यात्। अपि चान्योत्थानपक्षे
यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहरमाणो जीव उत्तिष्ठेत् तत्र व्यवहारलोपप्रसंगः स्यात्। अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठेत् कल्पनानर्थक्यं स्यात्। यो हि यस्मिञ्छरीरे सुप्तः स त
स्मिन्नोत्तिष्ठति अन्यस्मिन्शरीरे सुप्तोऽन्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति कोऽस्य कल्पनायां लाभः स्यात्। अथ मुक्त उत्तिष्ठेदन्तवान्मोक्ष आपद्येत। निवृत्ताविद्यस्य च पुनरु
त्थानमनुपपन्नम्। एतेनेश्वरस्योत्थानं प्रत्युक्तम्। नित्यनिवृत्ताविद्यत्वात्। अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशौ च दुर्निवारावन्योत्थानपक्षे स्याताम्। तस्मात् स एवोत्तिष्ठति ना
न्य इति। यत्पुनरुक्तं यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलबिंदुर्नोद्धर्तुं शक्यते एवं सति संपन्नो जीवो नोत्पतितुमर्हतीति तत्परिह्रियते। युक्तं तत्र विवेककारणाभा १५२
वाज्जलबिंदोरनुद्धरणम्। इह तु विद्यते विवेककारणं कर्म वा विद्या वेति वैषम्यं। दृश्यते च दुर्विवेचयोरप्यस्मज्जातीयैः क्षीरोदकयोः संसृष्टयोर्हंसेन वि

विवेचनम्। अपि च न जीवो नाम कश्चित्परस्मादन्यो विद्यते। यो जलबिंदुरिव जलराशेः सतो विविच्येत। सदेव तूपाधिसंपर्काज्जीव इत्युपचर्यत इत्यसकृत्प्रपंचि
तम्। एवं सति यावदेकोपाधिगता बंधानुवृत्तिस्तावदेकजीवव्यवहारः। उपाध्यंतरगतायां तु बंधानुवृत्तौ जीवांतरव्यवहारः। स एवायमुपाधिः स्वापप्रबोधयो
र्बीजांकुरन्यायेनेत्यतः स एव जीवः प्रतिबुध्यत इति युक्तम्॥९॥ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्॥१०॥ अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्छित इति लौकिकाः कथयंति। स तु कि
मवस्थ इति परीक्षायामुच्यते। तिस्रस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धा जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति। चतुर्थी शरीरादपसृप्तिः। न तु पंचमी काचिदवस्था
जीवस्य श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धास्ति। तस्माच्चतसृणामेवावस्थानामन्यतमावस्था मूर्छेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति। न ह्ययमिंद्रियै
र्विषयानीक्षते। स्यादेतत् इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति। यथेषुकारो जाग्रदपीष्वासक्तमनस्तया नान्यान्विषयानीक्षत एवं मुग्धो मुसलसंपातादि
जनितदुःखानुभवव्यग्रमनस्तया जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति। न। अचेतयमानत्वात्। इषुकारो हि व्यापृतमना ब्रवीति इषुमेवाहमेतावंतं
कालमुपलभमानोऽभूवमिति। मुग्धस्तु लब्धसंज्ञो ब्रवीति अंधे तमस्यहमेतावंतं कालं प्रक्षिप्तोऽभूवं न किंचिन्मया चेतितमिति। जाग्रतश्चैकविषय
विषक्तचेतसोऽपि देहो विध्रियते। मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति। तस्मान्न जागर्ति। नापि स्वप्नान्पश्यति निःसंज्ञकत्वात्। नापि मृतः प्राणोष्मणोर्भावात्।
मुग्धे हि जंतौ मृतोऽयं स्यान्न वा मृत इति संशयाना ऊष्मास्ति नास्तीति हृदयदेशमालभंते निश्चयार्थं प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिकादेशं। यदि प्राणो
ष्मणोरस्तित्वं नावगच्छंति ततो मृत इत्यध्यवसाय दहनायारण्यं नयंति। अथ तु प्राणमूष्माणं वा प्रतिपद्यंते ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय संज्ञा
लाभाय भिषज्यंति। पुनरुत्थानाच्च न दिष्टं गतः। न हि यमराष्ट्रात्प्रत्यागच्छति। अस्तु तर्हि सुषुप्तो निःसंज्ञत्वादमृतत्वाच्च। न। वैलक्षण्यात्। मुग्धः कदाचि

रमपि नोच्छ्वसिति। गात्रवेपथुरस्य भवति पाणिपेषमात्रेण वस्तुसमुच्छापनेत्रः। मुग्धस्तु प्रसन्नवदनस्तुल्यकालं पुनः पुनरुच्छ्वसितीति। निमीलि
तेऽस्य नेत्रे भवतो न चास्य देहो वेपते। पाणिपेषमात्रेण च एनमुत्थापयेति। न तु मुग्धं मुद्गरघातेनापि। निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोर्मुसल
घातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादिनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य। न च लोके [illegible] मुग्धः स्वपितीति। परिशेषादर्धसंपत्तिर्मुग्धतेत्यवगच्छामः। निःसं
ज्ञत्वात्संपन्नस्तस्माच्च वैलक्षण्यादसंपन्न इति। कथं पुनरर्धसंपत्तिर्मुग्धतेति शक्यं वक्तुं यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं सता सोम्य तदा संपन्नो
भवत्यत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न सुकृतं न दुष्कृतमित्यादि। जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययो
त्पादनेन भवति। न च सुखित्वप्रत्ययो दुःखित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते। मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते तस्मादुपाध्युपशमात्सुषुप्तवन्मुग्धे
पि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितुमर्हति नार्धसंपत्तिरित्यत्रोच्यते। न ब्रूमो मुग्धेऽर्धसंपत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति। किं तर्हि अर्धेन सुषुप्तपक्षस्य भवति मु
ग्धत्वमर्धेनावस्थांतरपक्षस्येति ब्रूमः। दर्शिते तु मोहस्य स्वापेन साम्यं वैषम्यं च द्वारं चैतन्मरणस्य। यदास्य सावशेषं कर्म भवति तदा वाङ्मनसे
प्रत्यागच्छतः। यदा तु निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्माणावपगच्छतः। तस्मादर्धसंपत्तिं ब्रह्मविद इच्छंति। यत्तूक्तं न पंचमी काचिदवस्था प्रसिद्धास्तीति
नैष दोषः। कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात्। प्रसिद्धा चैषा लोकायुर्वेदयोः। अर्धसंपत्त्यभ्युपगमाच्च न पंचमी गण्यत इत्यनवद्यम्॥१०॥ न स्थानतोऽपि प
रस्योभयलिंगं सर्वत्र हि॥११॥ येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिषु जीव उपाध्युपशमात्संपद्यते। तस्येदानीं स्वरूपं श्रुतिवशेन निर्धार्यते। संत्युभयलिंगाः श्रुतयो ब्रह्म १५३
विषयाः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरस इत्येवमाद्याः सविशेषलिंगाः। अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिंगाः। किमासु श्रुतिषूभयलिं

श्री१ ष१

गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिंगं। यदाप्यन्यतरलिंगं तदापि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति मीमांस्यते। तत्रोभयलिंगश्रुत्यनुग्रहादुभयलिंगमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्ते
ब्रूमः। न तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिंगत्वमुपपद्यते। न ह्येकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्यवधारयितुं शक्यं विरोधात्। अस्तु तर्हि स्था
नतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति। तदपि नोपपद्यते। न ह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशः स्वभावः संभवति। न हि स्वच्छः सन्स्फटिकोऽलक्तकादि
योगादस्वच्छो भवति। भ्रममात्रत्वादस्वच्छताभिनिवेशस्य। उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात्। अतश्चान्यतरलिंगपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषरहितं नि
र्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न तद्विपरीतं। सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्येवमादिष्वपास्तसमस्तविशेषमे
व ब्रह्मोपदिश्यते॥११॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्॥१२॥ अथापि स्याद्यदुक्तं निर्विकल्पमेकलिंगमेव ब्रह्म नास्य स्थानतोऽप्युभय
लिंगमस्तीति। तन्नोपपद्यते। कस्माद्भेदात्। भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यंते। चतुष्पा[illegible] ब्रह्म षोडशक
लं वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानराख्यमित्येवंजातीयकाः। तस्मात्सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगंतव्यं। ननूक्तं नो
भयलिंगत्वं ब्रह्मणः संभवतीति। अयमप्यविरोध उपाधिकृतत्वादाकाराणां। अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं प्रसज्येतेति चेत् नेति ब्रूमः। क
स्मात् प्रत्येकमतद्वचनात्। प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रं यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेत्यादि। अतश्च न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुं॥१२॥ अपि चैवमेके॥१३॥
अपि चैवं भेददर्शननिंदापूर्वकमभेदमेव एके शाखिनः समामनंति। मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन। मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्य

ति। तथा चोपनिषत्कामो ज्ञेयं परं तारं यश्च वा सर्वं प्रोक्तं द्विविधं ब्रह्म मेतदिति स मस्तस्य योगा त्वोक्ते नियतं तत्त्वेण स्याद्वपवं स्पद्वले कस्य भाव तामु
धीयते कार्यं उनराकारवउपदर्शिनीश्रुतिः काराउपादविनी श्रुत्व ब्रह्म विषया स्युश्रुतिषु सतीष्वनाकारामेव ब्रह्मावधार्यं तेन पुन विपरीतमित्यत उत्तरं
पठति॥ ०॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्॥ १३॥ रूपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्म [illegible] वधारयितव्यं न रूपादिमत्
कस्मात् तत्प्रधानत्वात्। अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः
सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्येवमादीनि हि वाक्यानि निष्प्रपञ्च ब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि
नार्थान्तरप्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं तत्तु समन्वयादित्यत्र। तस्मादेवंजातीयेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यं। इतराणि त्वा
कारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि उपासनविधिप्रधानानि तेषु सत्सु विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यं। सति तु विरोधे तत्प्रधाना
न्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसीति भवत्येष विनिगमनायां हेतुः येनान्यतरोपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमिति। का तर्ह्या
३ कारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह॥ ०॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्॥ १४॥ यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोङ्गुल्याद्युपाधि
तत्प्रकाश्यपो सम्बन्धात्तेषु ऋज्वक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तदाकारमिव प्रतिपद्यत एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसम्बन्धात्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते तदालम्बनो ब्र
· ह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते। एवमवैयर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां न हि वेदवाक्यानां [illegible] कस्य
चिदर्थवत्त्वं कस्यचिदनर्थकत्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुं प्रमाणत्वाविशेषात्। नन्वेवमपि यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादप्युभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणोस्तीति तद्विरुध्य १५४

धा ४

वि
ते। नेति ब्रूमः। उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् सत्यामेव च नैसर्गिक्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहा
रावतार इति तत्र तत्रावोचाम॥ ०॥ आह च तन्मात्रं॥ १५ आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म स यथा सैन्धवघनोनन्तरोबाह्यः
कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेयमात्मानन्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति एतदुक्तं भवति। नास्यात्मनोन्तर्बहिर्वा चैतन्यादन्यद्रूपमस्ति चैतन्यमे
व तु निरन्तरमस्य स्वरूपं यथा सैन्धवघनस्यान्तर्बहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति न रसान्तरं तथैवेति। दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते॥ १६॥ दर्शी
यति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषत्वात्। अथात आदेशो नेति नेतीत्यन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति यतो वाचो निवर्तन्ते अप्रा
प्य मनसा सहेत्येवमाद्या। बाष्कलिना च बाध्वः पृष्टः सन्नवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते स होवाचाधीहि भो इति स ह तूष्णीं बभूव तं ह द्वितीये
तृतीये वा वचन उवाच ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानासि उपशान्तोयमात्मेति। तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते। ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा
मृतमश्नुते। अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत इति एवमाद्यासु तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते। माया ह्येषा मया सृ
ष्टा यन्मां पश्यसि नारद। सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि॥ ०॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्॥ १७॥ यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो नि
र्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्योत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमोपा
दीयते मोक्षशास्त्रेषु यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमा
त्मेति। एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति चैवमादिषु। अत्र प्रत्यवस्थीयते॥ ०॥ तदृश्यत्वग्रहणादुनत

थाचैम्॥१८॥ न जलसूर्यादिस्थित्यत्वमिति नोपपद्यते। तद्दृष्टान्ते हि सूर्यादिभ्यो हि मूर्त्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्त्तं च जलं गृह्यते तत्र युक्तः सूर्या
दिप्रतिबिंबोदयो न त्वात्मा मूर्त्तो न चास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च। तस्मादयुक्तोयं दृष्टांत इति प्रत्यवस्थानं विधीयते
॥ब॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामंजस्यादेवं॥१९॥ युक्त एव त्वयं दृष्टांतो विवक्षितांशसंभवात् न हि दृष्टांतदार्ष्टांति[illegible]योः क्वचित्कंचिद्विवक्षि
तमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केन चिद्दर्शयितुं शक्यते सर्वसारूप्ये हि दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावोच्छेद एव स्यान्नाव दृष्टमनीषिकया जलसूर्यकादिदृष्टांत
प्र[illegible]णयनं शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते। किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति तदुच्यते वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति। जलगतं हि सू
र्यप्रतिबिंबं जलवृद्धौ वर्द्धते जलह्रासे ह्रसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्व
मस्त्येवं परमार्थतोविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यंतर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मान्वृद्धिह्रासादीनेवमुभयोर्दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः सामंजस्यादवि
रोधः॥ब॥ दर्शनाच्च॥२०॥ दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वंतरनुप्रवेशं। पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः
पुरुष आविशदिति अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वा। तस्मादयुक्तमेतदत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति तस्मान्निर्विकल्पैकलिंगमेव ब्रह्म नोभ
यलिंगं विपरीतलिंगं वेति सिद्धं॥ब॥ अत्र केचिद्द्वे अधिकरणे कल्पयंति। प्रथमं तावत्किं प्रत्यस्तमिताशेषप्रपंचमेकाकारं ब्रह्मोत प्रपंचवदने
काकारोपेतमिति। द्वितीये तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपंचत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षणमुतोभयलक्षणमिति। अत्र वयं वदामः सर्वथाप्यानर्थक १५५
मधिकरणांतरारंभस्येति। यदि तावदनेकलिंगत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्तव्यमिति। अयं प्रयासः पूर्वेणैव न स्थानतोपीत्यनेनाधिकरणेन निरा

सू   भा॰ १   त्य

ग्रं ३००

न

कृतमित्यत्र [illegible] प्रकरणं प्रकाशवच्चेति तद्वैयर्थ्यमेव स्यात्। सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुं विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्र
संगात्कथं वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत। नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म न सल्लक्षणमिति शक्यं वक्तुं अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यादि
श्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात्कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोभ्युपगम्येत। नाप्युभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुं पूर्वाभ्युपगमबाधप्रसंगात् सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन
बोधव्यावृत्तया च सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपंचत्वं प्रसज्येत। श्रुतत्वा[illegible]द्दोष इति चेन्न एकस्यानेकस्वभावत्वानुप
पत्तेः। अथ सत्तैव बोधो बोध एव च सत्ता नानयोः परस्परव्यावृत्तिरस्तीति युच्येत। तथापि किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षणमुतोभयलक्षणमित्य
यं विकल्पो निरालंबन एव स्यात्। सूत्राणि त्वेकाधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नीतानि। अपि च ब्रह्मविषयासु श्रुतिष्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्ना
स्वनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीते तदन्यास्तु श्रुतयो नान्यार्थाः संभवतीनां गतिर्दर्शयितव्येत्यर्थेन प्रकाशवच्चेत्यादीनि सूत्राण्यर्थवंतराणि संपद्यंते। यदप्याहुराकारवादिन्योपि
श्रुतयः प्रपंचप्रविलयमुखेनानाकारप्रतिपत्त्यर्था एव न पृथगर्था इति तदपि न समीचीनमिव लक्ष्यते कथं ये हि परविद्याधिकारे केचित्प्रपंचा उच्यंते।
१३०० यथा युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं वै हरयोयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानंतानि चेत्येवमाद्यास्ते न प्रविलयार्थास्तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम
नंतरमबाह्यमित्युपसंहारात्। ये पुनरुपासनाविधानाधिकारे प्रपंचा उच्यंते यथा मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः इत्येवमादयो न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्या
य्यं स क्रतुं कुर्वीतेत्येवंजातीयकेन प्रकृतेनैवोपासनविधिना तेषां संबंधात्। तथाविधजातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेनावकल्पमानेन लक्षणया प्र
विलयार्थत्वं न च मवकल्पते सर्वेषां साधारणे प्रविलयार्थत्वे अभ्युपपदव्यवहितव्यवधानत्वादि च विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात्। फलमप्येषां यथोप

शंकविदुरितत्स्य यः कविदिः सर्वप्राप्तिकविक्रममुक्तिरित्येवं गम्यत एवेत्यतः पार्थगर्थ्यमेवोपास्तनवाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां तन्यायेनैकवाक्यत्वं। कथं
विषामेकवाक्यतात्मे स्तत इतिवक्तव्यं मिकनियोगप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेन्न ब्रह्मवाक्ये तु नियोगाभावात्। वस्तुमात्रपर्यवसायित्वा
द्धि ब्रह्मवाक्यानि न नियोगोपदेशीनीत्येतद्विस्तरेणाप्रतिपादितमिति तु समन्वयादित्यत्र। किंविषयश्चात्र नियोगोऽभिप्रेयत इति वक्तव्यं। पुरुषो हि नियु
ज्यमानः कृतिसाध्ये व्यापारे कस्मिंश्चिन्नियुज्यते न तु सिद्ध इति प्रपंचप्रविलयो नियोगविषयो न विघटते। अप्रविलापिते हि द्वैतप्रपंचे ब्रह्मतत्त्वावबोधन
भवत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधनीकर्तुं द्वैतप्रपंचः प्रविलाप्यो यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यत एवमपवर्गकामस्य प्रपंचप्रविलयो यथा
चतमसि घटतत्त्वं द्वैतवमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकत्वात्तमः प्रविलापनं एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकत्वात्प्रपंचः प्रविलापयि
तव्यः। ब्रह्मस्वरूपावबोधप्रत्यनीको हि प्रपंचो न प्रपंचस्वभावं ब्रह्म तेन नामरूपप्रपंचप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति। अत्र वयं पृच्छामः। कोऽयं प्रपंचप्रवि
लयो नाम। किमग्निप्रतापसंपर्कात् घृतकाठिन्यप्रविलय इव प्रपंचप्रविलयः कर्तव्य आहोस्विदेकस्मिंश्चन्द्रे तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपंचवदविद्याकृतो
ब्रह्मणि नामरूपप्रपंचो विद्यया प्रविलापयितव्य इति। यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपंचो देहादिलक्षण आध्यात्मिको बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयित
व्य इत्युच्यते स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्यात् एकेन चादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृत इतीदानीं पृथिव्यादिशू
न्यं जगदभविष्यत्। अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं प्रपंचो विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात् ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपंचप्रत्याख्यानेनावेदयितव्यमेकमेवाद्विती
यं ब्रह्म तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति तस्मिन्नावेदिते विद्या स्वयमेवोत्पद्यते तया चाविद्या बाध्यते ततश्चाविद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपंचः स्वप्नप्रपंचवत्प्रविलीयते। अना १५६

वेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु प्रपंचविलयं चेति शतकृत्वोऽप्युक्ते न ब्रह्मविज्ञानं प्रपंचप्रविलयो वा जायेत। नन्वावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपंचप्रविलय
विषयो वा नियोगः स्यात्। न। निःप्रपंचब्रह्मात्मत्वावेदनेनैवोभयसिद्धेः रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि तत्स्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पादिप्रपंचप्रविलयश्च भवति न च कृ
तमेव पुनः क्रियते नियोज्योऽपि च प्रपंचावस्थायां योऽवगम्यते जीवो नाम स प्रपंचपक्षस्यैव वा स्याद् ब्रह्मपक्षस्यैव वा प्रथमे विकल्पे निःप्रपंचब्रह्मत
त्त्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिवज्जीवस्यापि प्रविलापितत्वात्कस्य प्रपंचप्रविलये नियोग उच्येत कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत द्वि
तीयेऽपि ब्रह्मैवानियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपं जीवत्वं त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावान्नियोगाभाव एव। द्रष्टव्य इत्यादिशब्दाश्च
ऽपि परविद्याधिकारपठितास्तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना। लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेत्येवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधानमा
त्रं कुर्विति उच्यते न साक्षाज्ज्ञानमेव कुर्विति उच्यते न साक्षाज्ज्ञानमेव कुर्विति ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्ज्ञायते कदाचिन्न ज्ञायते। तस्मात्तं प्रति ज्ञा
नविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन तस्मिन्दर्शिते स्वयमेव यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते न च प्रमाणान्तरेणान्यथाप्रसिद्धेऽर्थेऽन्यथाज्ञा
नं नियुक्तस्याप्युपपद्यते। यदि पुनर्नियुक्तोऽहमित्यन्यथा ज्ञानं कुर्यान्न तु तज्ज्ञानं किं तर्हि मानसी सा क्रिया स्वयमेव चेदन्यथोत्पद्येत भ्रान्तिः स्यात् ज्ञानं तु
प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च न तन्नियोगशतेनापि कारयितुं शक्यं न च प्रतिषेधशतेनापि वारयितुं शक्यते। न हि तत्पुरुषतंत्रं वस्तुतंत्रमेव हि तद
तोऽपि नियोगाभावः। किं चान्यन्नियोगनिष्ठतयैव पर्यवसायित्वमाम्नायस्य यदभ्युपगम्यतेऽनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकं वस्तुपरशास्त्रे
वानियोज्यब्रह्मात्मत्वमस्तीति तदवबोधे पुरुषं नियुञ्जानं ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य पार्थार्थपरता विरूपार्थपरता च प्रसज्येयातां। नियोगपरतायां च

ब्रा

कृतहानिरकृतकल्पना कर्मफलवन्धो तस्यादृष्टफलत्वमनियतं चेत्येवमाद्यो दोषा नाकनवित्परिहर्तुं शक्याः। तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्म
वाक्यानि न नियोगनिष्ठानि। अतश्चैकनियोगप्रतीतेः रेकवाक्यतेत्ययुक्तम् अभ्युपगम्यमानेपि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगस्पर्शमात्रे वितादेकवाक्यत्वे निःप्रपंचोप
देशो ब्रह्मप्रपंचोपासनोपदेशो वा सिद्धान्तदृष्टान्तादिनिःश्रमाणैर्नियोगान्तेदिगम्यमानेस्सर्वत्रैकोनियोग इति शक्यं श्रयितुं। प्रयाजदर्शपूर्णमा
सवाक्येषु अधिकारांशेनानेकवाक्यता युक्ता मेकत्वं न त्विह सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकवाक्यताकारोंशोस्ति। न हि भारूपत्वादयो गुणाः ः
प्रपंचविलयोपकारिणः नापि प्रपंचप्रविलयो भारूपत्वादिगुणोपकारी परस्परविरोधित्वान्न हि कृत्स्नप्रपंचप्रविलापनं चैकदेशापेक्षणं चैकस्मिन्ध अर्थ
र्मिणि युक्तं समावेशयितुं। तस्माद्यथास्माभिरुक्त एव विभाग आकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततर इति॥ ०॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः य
चे ॥२२॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्युपक्रम्य पंचमहाभूतानि द्वैराश्येन प्रविभज्य मूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि
दर्शयित्वा पुनः पठ्यते अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति तत्र कोस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे। न ह्यत्रेदं त
दिति विशेषितं किंचित्प्रतिषिध्यमानमुपलभ्यते इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते नेति नेतीति इतिपरत्वान्नञ्प्रयोगस्य इतिशब्दश्चायं संनिहिता
लंबन एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृष्टः इत्यध्यापक इत्याचार्यः कथयतीत्येवमादिषु संनिहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूपद्वयं सप्रपंचं ब्रह्मणः
तच्च ब्रह्म यस्मात्ते द्वे रूपे तत्र नः संशयः उपजायते किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधत्याहोस्विदेकतरं तथापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति १५७ यद्यपि एक तर २
रूपे परिशिनष्टि। आहोस्विद्रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिनष्टीति। ननु न चाविशेषात् उभयमपि प्रतिषेधतीत्याशंकामाह। कौचित्तावत्प्रतिषेधेदिति

५८-१

शब्दप्रयोगात् द्वयोरेकेन सर्वरूपं वा ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यते पुरेण रूपवद्ब्रह्मेति नवति मतिरस्य च ब्रह्मैव रूपवत्प्रतिषिध्यते। तद्धि वाङ्मनसातीत
त्वादसत्तया च सम्भाव्यं प्रतिषेधार्हं न तु रूपप्रपंचः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्। अतिषेधार्हः अभ्यासश्चादरार्थः इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः न तावदुभयप्रतिषेध उपप
द्यते शून्यवादप्रसंगात् किंचिद्धि परमार्थमालम्ब्यापरमार्थः प्रतिषिध्यते यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः। तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावे वकल्पते। उभय
प्रतिषेधे तु कोन्यो भावः परिशिष्यते। अपरिशिष्यमाणे चान्यस्मिन् य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः। नो
दे पि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते ब्रह्म ते ब्रवाणीत्याद्युपक्रमविरोधात् असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदित्यादिनिन्दाविरोधात् अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्या
वधारणविरोधात् सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसंगाच्च। वाङ्मनसातीतत्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते। न हि महता परिकरबन्धेन ब्रह्मविद
ब्रह्मोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिना वेदान्तेषु ब्रह्म प्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावोभिलप्येत। प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति हि
न्यायः प्रतिपादनप्रक्रियात्वेषा यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति। एतदुक्तं भवति। वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्य
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति। तस्माद्ब्रह्मणो रूपप्रपंचं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेत्यभ्युपगन्तव्यं तदुच्यते। प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति प्र
कृतं यदेतावत्तापरिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति तद्धि प्रकृतं प्रपंचितं च पूर्वस्मिन्ग्रन्थेधिदैवतमध्यात्मं च तज्ज
न्यमेव वासनालक्षणमपरं रूपममूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं लिंगात्मव्यपाश्रयं माहारजनाद्युपमानैर्दर्शितं मूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वरूप
योगित्वानुपपत्तेस्तदेतत्सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं संनिहितालम्बनेनेति करणेन प्रतिषेधकनञ्प्रत्यर्पणीयत इति गम्यते। ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन प

ष्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन्ग्रंथे प्रधानत्वेन। प्रपंचिते च तदीये रूपकार्ये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रांतमथात आदेशो नेति नेतीति। तत्र
कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते। तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धं। युक्तं च कार्यस्य वाचारंभणश-
ब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं न तु ब्रह्मणः सर्वकल्पनामूलत्वात्। न चात्रायमाशंका कर्त्तव्या कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रू-
पद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति यतो नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्व-
यं निर्दिशति। लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति प्रतिषेधाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवद्यं। द्वौ चैतौ प्र-
तिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्त्तामूर्त्ते प्रतिषेधतः। यद्वा पूर्वः प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधत्युत्तरो वासनाराशिं। अथवा नेति नेतीति वीप्सय- ने
मितीति यावत्किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः। परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे यदि नेदं ब्रह्म किमन्यत्तद्ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात्। वीप्सायां
तु सत्यां समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्त्तते। तस्माद्यत्प्रपंचमेव ब्रह्मणि कल्पितं प्रतिषेधति परिशिनष्टि
ब्रह्मेति निर्णयः। इतश्चैष एव निर्णयो यत्कारणं प्रतिषेधात्भूयो ब्रवीत्यन्यत्परमस्तीति। अभावावसाने हि प्रतिषेधे किमन्यत्परमस्तीति ब्रूयात्तत्रेषाक्षरयो-
जना नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति। नेतीत्यस्य कोऽर्थः न ह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेतीत्युच्यते न पुनः स्वयं नास्तीत्यर्थः तत
च्च दर्शयत्यन्यत्परमप्रतिषिद्धं ब्रह्मास्तीति। यदा पुनरेवमक्षराणि योज्यंते न ह्येतस्मादिति नेति। न हि प्रपंचप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनं १५८
ब्रह्मणोऽस्तीति तदा ततो ब्रवीतीमिव च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यं। अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति हि ब्रवीति।

तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समंजसं भवति। अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य सत्यमित्युच्येत। तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो नाभावा-
वसान इत्यध्यवस्यामः॥२२॥ तदव्यक्तमाह हि॥२३॥ यत्तत्प्रतिषिद्धात्प्रपंचजातादन्यत्परं ब्रह्म तदस्ति चेत्कस्मान्न गृह्यत इति। उच्यते। तदव्यक्तमनिंद्रिय-
ग्राह्यं सर्वदृश्यसाक्षित्वात्। आह हि श्रुतिः न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा। स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृ-
ह्यते। यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने इत्याद्याः स्मृतिरप्यव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यत इत्याद्या॥२३॥
अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां॥२४॥ अपि चैनमात्मानं निरस्तप्रपंचमव्यक्तं संराधनकाले पश्यंति योगिनः संराधनं च भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानं कथं पुन-
रवगम्यते संराधनकाले पश्यंतीति। प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। तथा हि श्रुतिः। पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नां-
तरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति। ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति चैवमाद्या। स्मृ-
तिरपि यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेंद्रियाः। ज्योतिः पश्यंति युंजानास्तस्मै योगात्मने नमः। योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनमिति चैवमा-
द्या। ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात्परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति। नेत्युच्यते॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्॥२५॥ यथा
प्रकाशाकाशसवितृप्रभृतयोंऽगुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिषु सविशेषा इवावभासंते न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति। एवमुपा-
धिनिमित्त एवायमात्मभेदः स्वतस्त्वैकात्म्यमेव। तथा हि वेदांतेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते॥२५॥ अतोऽनंतेन तथा हि लिंगं॥२६॥ अत
श्च स्वाभाविकत्वादभेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाविद्यां विधूय जीवः परेणानंतेन प्राज्ञेनात्मनैकतां गच्छति। तथा हि लिंगं स यो ह वै तत्परं ब्र-

प्रतिभागि

त्वावेद ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि॥ ७॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्॥२६॥ अस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतांतरमुपन्यस्यति
स्वमतविशुद्धये क्वचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते। ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च परात्परं पुरुष
मुपैति दिव्यमिति गंतृगंतव्यत्वेन च यः सर्वाणि भूतान्यंतरो यमयतीति नियंतृनियंतव्यत्वेन क्वचित्तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मी
त्मा त्येष त आत्मा सर्वांतर एष त आत्मांतर्याम्यमृत इति तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एकांत एव परिगृह्येत भेदव्यपदेशो निरालंबन एव स्या
दत उभयव्यपदेशदर्शनादहिकुंडलवदत्र तत्त्वं भवितुमर्हति यथाहिरित्यभेदः कुंडलाभोगप्रांशुत्वादीनीति भेद एवमिहापीति॥ ७॥ प्रकाशाश्रय
वद्वा तेजस्त्वात्॥२७॥ अथवा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम्॥ यथा प्रकाशः सावित्रस्तदाश्रयश्च सविता नात्यंतभिन्नावुभयोरपि तेजस्त्वा
विशेषादथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवत एवमिहापीति॥ ७॥ पूर्ववद्वा॥२८॥ यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति तथैव तद्भवि
तुमर्हति। तथा ह्यविद्याकृतत्वाद्बंधस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते। यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माहिकुंडलन्यायेन वा परस्यात्मनः
[illegible] भूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन वैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत। ततः पारमार्थिकस्य बंधस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत।
न चात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति अभेदमेव प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थांतरविवक्षया। त
स्मात्प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमित्येष एव सिद्धांतः॥ ७॥ प्रतिषेधाच्च॥२९॥ इतश्चैष एव सिद्धांतो यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यं चेतनं प्रतिषेधति शा
स्त्रं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्येवमादि अथात आदेशो नेति नेतीति तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमिति च ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपंचनिराकरण २५९

च्चैष एव सिद्धांत इति गम्यते॥ ७॥ परमतः सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः॥३०॥ यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपंचं ब्रह्म निर्धारितमस्मात्परमन्यत्तत्त्वम
स्ति नास्तीति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः। कानिचिद्धि वाक्यान्यापातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत्तत्त्वं प्रतिपादयंतीव। तेषां परिहरणमभि
धातुमयमुपक्रमः क्रियते। परमतो ब्रह्मणोऽन्यत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति कुतः सेतुव्यपदेशादुन्मानव्यपदेशात्संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च। सेतुव्यपदेशस्तावदथ य
आत्मा स सेतुर्विधृतिरित्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं कीर्तयति। सेतुशब्दश्च लोके जलसंतानविच्छेदकारमृद्दार्वादिद्रव्ये प्रसिद्धः। इह तु सेतु
शब्द आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिवात्मसेतोरन्यस्य वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति। सेतुं तीर्त्वेति च तरतिशब्दप्रयोगात् यथा लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जां
गलमसेतुं प्राप्नोत्येवमात्मानं सेतुं तीर्त्वानात्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते। उन्मानव्यपदेशश्च भवति तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमिति।
यच्च लोक उन्मितं मितमेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्षापणादि ततोऽन्यद्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धं तथा ब्रह्मणोऽप्युन्मानात्ततोऽन्येन वस्तुना भवितव्यमिति ग
म्यते। तथा संबंधव्यपदेशोऽपि भवति सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति च मितानां च मितेन संबंधो दृष्टो यथा
नराणां नगरेण जीवानां ब्रह्मणा संबंधं व्यपदिशति सुषुप्तावतस्ततः परमन्यदमितमस्तीति गम्यते। भेदव्यपदेशश्चैतमेवार्थं गमयति। तथा हि
अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनाक्ष्याधारमीश्वरं व्यपदिशत्यथ य एषोऽन्तरक्षिणि पु
रुषो दृश्यत इति। अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति। तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति सावधि
कमीश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति। ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्येकस्य। ये चैतस्मादर्वांचो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामाणा

ब्रह्मणापि यः [illegible]येन च

वित्ये कस्याय थेदं मागधस्य राज्यमिदं वैदेहस्येति। एवाम[illegible]पदेशोप्य[illegible]ह्मणः परमस्मात्संबंधात्प्रतिपद्यते॥ छ॥ सामान्यात्तु ३१
तु शब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि न ब्रह्मणोन्यत्किंचिद्वस्तु[illegible]ता[illegible]वातु[illegible]सिद्धे किं विलप्यमाणमुन्मानमादे। सर्वस्य हि जनिम त्त्वस्मात्
तो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितं सनन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य न च ब्र[illegible]ति किंचिदजं संभवति। सदेव सोम्येदमग्र आ ब्रह्मव्यतिरिक्ते
सीदेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानान्न ब्रह्म[illegible]वस्तुसिद्धिमवकल्पते ननु सेत्वादिव्यपदेशा उप अतिरिक्तं
व्यतिरिक्तं तत्त्वं सूचयंतीत्युक्तं। नैतद्युज्यते। अनेनैव व्यपदेशास्तावत्[illegible]स्पष्टावेश[illegible]मातात्म उरात्मेति स्याह न पुनः ततः परमस्तीति। विषादिवित्त्वद्
तत्र परस्मिन्न सति सेतुत्वं नावकल्प्यत इति परं किमपि कल्प[illegible]यद्यदं व्यो[illegible]तेरु कल्पना। अपि च सेतुव्यपदेशादात्मनो लौकिकसेतु नि ग्रन्थि
दर्शनेन न बाह्यवस्तुतां प्रसज्यता प्रहृदारुमयतापि प्रसंज्येत न[illegible]मजवादिश्रु[illegible]रोधान्तु सेतुसामान्यात्तु सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति सि त्तिरि
घ्यते। जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनस्तेन सेतुरिव सेतुरिति प्रशस्य[illegible]मानास्तु यातो सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरतिरतिक्रमासंभवात्प्राप्नो
त्यर्थ एव वर्तते यथा व्याकरणं तीर्ण इति प्राप्त उच्यते नातिक्रांतस्तद्वत्॥ छ॥ बुद्ध्यर्थः पाद[illegible]॥ ३२॥ यदप्युक्तमुन्मानव्यपदेशात्परमिति तत्राभिधीयते।
उन्मानव्यपदेशोपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः। किमर्थस्तर्हि बुद्ध्यर्थः उपासनार्थ[illegible]ति यावत् चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलमित्येवं रूपा बु र्थः
द्धिः कथं नु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्पनैव क्रियते न[illegible]विकारेण तु ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः बुद्धिः शक्या[illegible]यितुं म घ
दमध्यमोत्तमबुद्धित्वात्पुंसामिति पादवत् यथा मनआकाशाध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोश्चत्वारो वागादयो मनःपादाः कल्प्यंते चत्वारश्चाग्न्या १६०

स्ठ २

सं[illegible]धिनः १

दय आकाशसंबंधिन आध्यानाय तद्वत्। अथवा पादवदिति यथा कार्षापणे पादविभागो व्यवहारप्राचुर्याय प्रकल्प्यते न हि सकलेनैव कार्षापणेन सर्वे
जनाः सर्वदा व्यवहर्तुमीशते क्रयविक्रयपरिमाणानियमात्तद्वदित्यर्थः॥ छ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्॥ ३३॥ इह सूत्रे द्वयोरपि व्यपदेशयोः परिहारोभिधीय
ते। यदप्युक्तं संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति तदप्यसत्। यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशावुपपद्येते। संबंधव्यपदेशे
तावदयमर्थः। बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमे य उपशमः स परमात्मना संबंध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते तेन मि
तवापेक्षया तथा भेदव्यपदेशोपि ब्रह्म उपाधिभेदापेक्षयैवोपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया। प्रकाशादिवदित्युपमोपादानं। यथैकस्य प्रकाशस्य सौरस्य वा
चांद्रमसस्य वोपाधियोगादुपजातविशेषस्योपाध्युपशमात्संबंधव्यपदेशो भवत्युपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशो। यथा वा सूचीपाशाकाशादिषूपाध्यपेक्षावे
वितो व्यपदेशो भवति तद्वत्॥ छ॥ उपपत्तेश्च॥ ३४॥ उपपद्यते चात्र ईदृश एव संबंधो नान्यादृशः। स्वमपीतो भवतीति हि स्वरूपसंबंधमेनमामनंति स्वरूपस्य चान
पायित्वात् न नरनगरन्यायेन संबंधो घटते। उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात्तु स्वमपीतो भवतीत्युपपद्यते तथा भेदोपि नान्यादृशः संभवति बहुतरश्रुतिप्रसि
द्धैकेश्वरत्वविरोधात्। तथा चैकस्यापि आकाशस्य स्थानकृतो भेदव्यपदेश उपपद्यते। [illegible]हिर्धा पुरुषादाकाशो योयमंतः पुरुष आकाशो योयं
मंतर्हृदय आकाश इति॥ छ॥ तथान्यप्रतिषेधात्॥ ३५॥ एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षहेतूनुन्मथ्य [illegible]पक्षं हेत्वंतरेणोपसंहरति तथान्यप्रतिषेधादपि।
न ब्रह्मणः परं वस्त्वंतरमस्तीति गम्यते। तथाहि स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्सर्वं तं परादा[illegible]न्यत्रात्मनः सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह ना।
नास्ति किंचन यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्येवमादीनि वा[illegible]नि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यमानान

नि। अस्त्वव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरं वारयंति सर्वांतरश्रुतेश्च न परमात्मनोंतरेन्य आत्मास्तीत्यवधार्यते॥ ७॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः॥ ३७॥ अनेन सेतुवा
दिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति। अन्यथा हि तन्न सिध्येत्। सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वंगीक्रियमा
णेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात्। तथान्यप्रतिषेधेप्यसति वस्त्वंतरं व्यावर्त्तेत इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत सर्वगतत्वं चास्य
यामशब्दादिभ्यो विज्ञायते। आयामशब्दो व्याप्तिवचनः शब्दः। यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदय आकाश आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यो ज्यायानाकाशाज्ज्या
यान्सर्वत्रगतः स्थाणुरित्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनो बोधयंति॥ ७॥ फलमत उपपत्तेः॥ ३८॥ तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्री
शितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते। यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जंतूनां किमेतत्कर्मणो भवत्या
होस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा। तत्र तावत्प्रतिपद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हतीति। कुत उपपत्तेः। स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रान्विदधद्देशकाल
ती विशेषाभिज्ञत्वात्कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं संपादयतीत्युपपद्यते। कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालांतरभावि फलं भवतीत्यनुपपन्नमभावाद्भावानुपपत्तेः। स्यादेतत्कर्म ष्टा
विनश्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति। तत्फलं कालांतरितं कर्त्रा भोक्ष्यत इति। तदपि न परिशुध्यति। प्राग्भोक्तृसंबंधात्फलत्वानुपपत्तेः। यत्का
ले हि यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धं। न ह्यसंबद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतियंति लौकिकाः। अथोच्येत कर्मकार्यादपूर्वा
फलमुत्पद्यत इति। तदपि नोपपद्यते। अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तदस्तित्वे प्रमाणाभावात्॥ अर्थापत्तिः प्रमा
णमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात्॥ ७॥ श्रुतत्वाच्च॥ ३९॥ न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं हेतुं कल्पयामः। किं तर्हि श्रुतत्वादपीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे। तथा हि श्रु १६१

तिर्भवति। स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः इत्येवंजातीयका॥ ७॥ धर्मं जैमिनिरत एव॥ ४०॥ जैमिनिराचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते। अत एव हेतोः श्रु
तेरुपपत्तेश्च। श्रूयते तावदयमर्थः स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिषु वाक्येषु तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते। अन्यथा ह्यननुष्ठातृको
यागः आपद्येत। तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात्। ननु अनुक्षणविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोयं पक्षः। नैष दोषः। श्रुतिप्रामाण्यात्। श्रुतिश्चेत्प्रमा
णं यथायं कर्मफलसंबंधः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः। न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालांतरितं फलं दातुं शक्नोति। अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा
काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्थापूर्वं नामास्तीति तर्क्यते। उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण। ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नमविचित्रस्य कारण
स्य विचित्रकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च। तस्माद्धर्मादेव फलमिति॥ ७॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्॥ ४१॥
॥ बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते। केवलात्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्यते। कर्मापेक्षादपूर्वापे
क्षाद्वा यथा तथास्त्वीश्वरात्फलमिति सिद्धांतः। कुतः। हेतुव्यपदेशात्। धर्माधर्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य च दातृत्वेन। एष ह्येव सा
धु कर्म कारयति। तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति। स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु॥ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्र
द्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तानि
ति। सर्ववेदांतेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यंते। तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत्स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजति। विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोपि दोषाः
कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यंते॥ ७॥ इति शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ७॥ सर्ववेदांतप्रत्ययं

भेदाभेदचिंतावतारः न हि कर्मबहुत्ववत् ब्रह्मबहुत्वं वेदांतेषु प्रतिपिपादयिषितमिति शक्यं वक्तुं ब्रह्मण एकत्वादेकरूपत्वाच्च न चैक र

१६२ चोदनाद्यविशेषात्॥१॥ व्याख्याते विज्ञेयस्य ब्रह्मणः स्वरूपे इदानीं प्रतिवेदांतं विज्ञानानि भिद्यंते न वेति विचार्यते। ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादिभेद
रहितमकामकरसं सैंधवघनवदवधारितं तत्र कुतो विज्ञा[illegible]रूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवंति। न ह्यन्यथार्थोऽन्यथाज्ञानमित्यभ्रांतं भवति। यदि पुन
रेकस्मिन् ब्रह्मणि बहूनि विज्ञानानि वेदांतांतरेषु प्रतिपिपादयिषितानि तेषामेकमभ्रांतं भ्रांतानीतराणीत्यनाश्वासप्रसंगो वेदांतेषु। तस्मान्न तावत्प्र
ति वेदांतं ब्रह्मविज्ञानभेद आशंकितुं शक्यते। नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्येत। ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वादविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायि
भिर्वाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः तत्तु समन्वयादिति। तत्कथमिमां भेदा[illegible]चिंतामारभत इति। तदुच्यते। सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया
च विज्ञानभेदाभेदचिंतेत्यदोषः। अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदौ संभवतः कर्मवदेव ह्युपासनानि दृष्टफलान्यदृष्टफलानि चोदितानि क्रममुक्तिफला
नि च कानिचित्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण तेष्वेषा चिंता संभवति किं प्रतिवेदांतं विज्ञानभेद आहोस्विन्नेति। तत्र पूर्वपक्षहेतव एवं तावदुपन्यस्यंते नाम्नस्तावद्भे
दप्रतिपत्तिहेतुत्वं प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु। अस्ति चात्र वेदांतांतरविहितेषु विज्ञानेष्वन्यदन्यन्नाम तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं कौथुमकं शाट्यायनक
मित्येवमादि। तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्येवमादिषु। अस्ति चात्र रूपभेदः यथा। केचिच्छाखिनः पं
चाग्निमामनंति। अपरे पुनः पंचैव पठंति। तथा प्राणसंवादादिषु केचिदूना वागादीनामनंति केचिदधिकान्। तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आ
शंकितः कारीर्यादिषु। अस्ति चात्र धर्मविशेषो यथाथर्वणिकानां शिरोव्रतमिति। एवं पुनरुक्तादयोऽपि भेदहेतवो यथासंभवं वेदांतांतरेषु योजयि
तव्याः तस्मात्प्रतिवेदांतं विज्ञानभेद इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः सर्ववेदांतप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन् वेदांते तानि तान्येव भवितुमर्हंति। कुतश्चोदनाद्य १६२

विशेषात्। आदिग्रहणेन शाखांतराधिकरणसिद्धांतसूत्रोदिता अभेदहेतव इहाकृष्यंते। संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः। यथैकस्मिन्नग्नि
होत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नस्तादृश एव चोद्यते जुहुयादिति। एवं यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदेति वाजसनेयिनां छंदोगानां च तादृश्येव चोदना।
प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवतीति रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिविशेषणान्वितं प्राणतत्त्वं य
था च द्रव्यदेवते रूपं यागस्यैवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य तेन हि तद्रूप्यते समाख्यापि सैव प्राणविद्येति। तस्मात्सर्ववेदांतप्रत्ययत्वं विज्ञानानां। एवं पं
चाग्निविद्या वैश्वानरविद्या शांडिल्यविद्येत्येवमादिष्वपि योजयितव्यम्। ये तु नामरूपाद्यो भेदहेतव आभासिताः ते प्रथम एव कांडे न नाम्ना स्यादचोदना
भिधानत्वादित्यारभ्य परिहृताः। इहापि कंचिद्विशेषमाशंक्य परिहरति॥१॥ भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि॥२॥ स्यादेतत् सर्ववेदांतप्रत्ययत्वे विज्ञानानां गु
णभेदो नोपपद्यते। तथा हि वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमामनंति तस्याग्निरेवाग्निर्भवतीत्यादिना। छंदोगास्तु तं नाधीयते। पं
चसंख्ययैव च ते उपसंहरंति अथ ह य एतानेवं पंचाग्नीन्वेदेति। येषां च स गुणोऽस्ति येषां च नास्ति कथमुभयेषामेका विद्योपपद्येत। न चात्र गुणोप
संहारः शक्यते प्रत्येतुं पंचसंख्याविरोधात्। तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठाच्चतुरः प्राणान् वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि छंदोगा आमनंति। वाजसनेयिनस्तु
पंचममप्यामनंति रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिः य एवं वेदेति। आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्रव्यदेव
ताभेदादिव यागस्येति चेत्। नैष दोषः यत एकस्यामपि विद्यायामेवंजातीयको गुणभेद उपपद्यते। यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहारो न संभवति तथापि द्युप्र
भृतीनां पंचानामग्नीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्न विद्याभेदो भवितुमर्हति न हि षोडशिग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते। पठ्यते च षष्ठोऽग्निः

दोगेष्वेवैतं द्विष्टमिति। न य एवं वहिरं ति श्रुतिः। वाजसनेयिनस्तु सोपादिकेषु पंचाग्निषु द्वन्द्वयोः समिद्धूमादिकल्पनया निवर्तयेत्सप्तमि
रेवाग्निर्भवति समित्समिदित्यादि समामनंति मन्वियाऽनुवादः। अथाप्युपासनार्थ एष वादस्तथापि सगुणः शक्यते छंदोगैरप्युपसंहर्तुं न वान
पंचसंख्याविरोधः संख्याविरोधाभासाशंकासंपादिकाप्यभिप्रायात्तेषामेवापंचसंख्या नित्यानुवादप्रतानविधिसमवायिनीत्यादोषः।
द्वा॰ दि॰ ५ एवं प्राणसंवादेष्वधिकस्य गुणस्य तत्रतत्रोपसंहारोऽपि न विरुध्यते। नवावापोद्धारभेदाद्विद्याभेदः। श्रोत्रीकौ कस्यापि विद्यैश
स्यावापोद्धारयोरप्येकस्यां सोऽविरोधाद्वेदावगमात्। तस्मादेकविधमेव॥५॥ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च
तन्नियमः॥ यदप्युक्तमाथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रतापेक्षणादन्येषां च तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति तत्प्रत्युच्यते। स्वाध्यायस्यैष
धर्मो न विद्यायाः। कथमिदमवगम्यते। यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रंथे आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतेन व्याख्या
न५ तमिति समामनंति। नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्चोपनिषदध्ययनधर्म एवैष निर्धार्यते। ननु तेषा
मेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमिति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैवान्तर्ब्रह्मविद्येति संकीर्त्यते एष धर्मः। न। तत्रापि
तामिति प्रकृतप्रत्यवमर्शात्। प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्यायाः ग्रंथविशेषापेक्षमिति ग्रंथविशेषसंयोगएवैष धर्मः। सववच्च तन्नियम इति निदर्श
ननिर्देशः। यथा च सवाः सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यंता वेदांतरोदितत्रेताग्न्यनभिसंबंधादाथर्वणोदितैकाग्न्यभिसंबंधाच्चाथर्वणिकाना
मेव नियम्यंते। तथैवायमपि धर्मः स्वाध्यायविशेषसंबंधात्तत्रैव नियम्यते। तस्मादप्यनवद्यं विद्यैकत्वं॥३॥ दर्शयति च॥४॥ दर्शयति च वेदो १६३

पि विद्यैकत्वं सर्ववेदांतप्रत्ययविद्यैकत्वोपदेशात्। सर्ववेदा यत्पदमामनंतीति। तथैतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसंत एतमग्नावध्वर्यव एतं
महाव्रते छंदोगा इति च। उदाहृतं यज्ञस्तु ध्यानमिति वृकावकेरक्तस्येश्वरगुणस्यानयहेतुत्वस्याप्यतिति रायकेन भेददर्शननिंदायां परामर्शो दृश्यते। यद
त्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति। तथा वाजसनेयके प्रादेशमात्रसंपादितस्य वैश्वान
रस्य छांदोग्ये सिद्धवदुपादानं यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त इति। तथा सर्ववेदांतप्रत्ययत्वे नान्यत्र विहितानां
गुणादीनामन्यत्रोपासनविधानायोपादानात् यद्दर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदांतप्रत्ययत्वसिद्धिः॥४॥ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधि
शेषवत्समाने च॥५॥ इदं प्रायोजनसूत्रं [illegible] ते चैवं सर्ववेदांतप्रत्ययत्वे विज्ञानानामन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि
समाने विज्ञाने उपसंहारो नत्वर्थाभेदात्। य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थो विशिष्टविज्ञानोपकारः स एवान्यत्रापि तन्नयत्रापि हितादविके विज्ञा
ने तस्मादुपसंहारो विधिशेषवत्। यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्म सर्वत्र प्रत्ययाभेदादुपसंहार एवमिहापि। यदि हि
विज्ञानभेदोऽभवेत्ततो विज्ञानांतरनिबद्धत्वाद्गुणानां प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च तस्योपसंहारः विज्ञानैकत्वे तु नैवमित्यस्यैव प्रयोजनसूत्रस्य
प्रपंचः सर्वाभेदादित्यारभ्य भविष्यति॥५॥ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्॥६॥ वाजसनेयके तेह देवा ऊचुर्हंतासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ते
ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति प्रक्रम्य वागादीन्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निंदित्वा मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते। अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति
ते स एष प्राण उद्गायदिति। छांदोग्ये तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति प्रक्रम्येतरान्प्राणानसुरपाप्मविद्धत्वेन निंदित्वा तथैव मु

स्य प्राणपरिग्रहः पर्याप्तः। अथह य एवायं मुख्यः प्राण इत्युद्गीथमुपास्यांचक्रिर इत्यत्रापि च प्रसिद्ध्या प्राणविद्याविधिरवसीयते। तत्र संशयः
किमत्र विद्याभेदः स्यादाहोस्विद्विद्यैकत्वमिति। विद्यैकत्वमिति तावत्प्राप्तं पूर्वेण न्यायेन ननु श्रुत्युक्तो विद्यैकत्वे प्रक्रमभेदस्तथा हि प्रक्रमंते
वाजसनेयिनोऽन्यथा छंदोगा हि न उद्गायेति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राणमामनंति छंदोगास्तूद्गीथत्वेन तमुद्गीथमुपास्यांचक्रिर इति
न कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेन्नैष दोषो न ह्येतावता विशेषेण विद्यैकत्वमपगच्छति विशेषस्यापि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् तथाहि देवासुरसंग्रा
मोपक्रमत्वमसुरात्ययाभिप्रायत्वमुद्गीथोपन्यासो वागादिसंकीर्तनं तन्निंदया मुख्यप्राणव्यपाश्रयस्तद्वीर्याच्चासुरविध्वंसनमश्मलोष्टनिदर्शन
नेत्येवं बहवो धर्मा उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयंते। वाजसनेयकेऽपि चोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य श्रुतमेष उ वा उद्गीथ इति। तस्माच्छांदोग्ये
ऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यं तस्माच्च विद्यैकत्वमिति॥ ७॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्॥ न वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यं विद्याभेद एवात्र
न्याय्यः। कस्मात् प्रकरणभेदादित्यर्थः। तथाहि प्रक्रमभेदो दृश्यते। छांदोग्ये तावदोमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथावयवस्योंकारस्यो
पास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानं तत्र कृत्वा खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवतीति पुनरेव तमुद्गीथावयवमोंकारमनुवर्त्य देवासुराख्या
यिकाद्वारेण प्राणमुद्गीथमुपास्यांचक्रिर इत्याह। तत्र यद्युद्गीथशब्देन सकलां भक्तिं परिगृह्णीयात्ततः उपक्रमोपरोधः स्याल्लक्षणा च
प्रसज्येत उपक्रमानुरोधेन तन्त्रेणैकस्मिन्वाक्ये उपसंहारेण भवितव्यं। तस्मादुद्गीथावयव ओंकारे प्राणदृष्टिरुपदिश्यते। वाजसनेय
के तूद्गीथशब्देनावयवग्रहणकारणाभावात्सकलैव भक्तिरुद्गीथशब्देन गृह्यते। त्वं न उद्गायेत्यपि तस्याः कर्ता उद्गाता प्राणत्वेन निरूप्यत इति प्रक्रांत १६४
रम्।

त्वं परमिति चेदुद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य तदप्युद्गीथकर्तृत्वेनैव दिदर्शयिषितस्य सर्वात्मत्वप्रदर्शनार्थमिति न विद्यैकत्वमावहति सकलभक्तिविषयत्वं च
तत्राप्युद्गीथपदादिति विशेषः॥ न च प्राणस्योद्गातृत्वमसंभवेन हेतुना परित्याज्यं तत्र उद्गीथभाववदुद्गातृभावस्याप्युपासनार्थत्वेनोपदिश्यमानत्वात्। प्राणवीर्य
णैव चोद्गातोद्गायतीति नासंभवः। तथा च तत्रैवाम्नातं वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति। न च विवक्षितार्थभेदे गम्यमाने वाक्यच्छायानुकारमात्रेण स
मानार्थत्वमध्यवसातुं युक्तं तथाहि अभ्युदयवाक्ये पशुकामवाक्ये च त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यादित्यादिनिर्देश
साम्येऽप्युपक्रमभेदादभ्युदयवाक्ये देवतापनयोऽध्यवसितः पशुकामवाक्ये तु यागविधिः तथेहाप्युपक्रमभेदाद्विद्याभेदः॥ परोवरीयस्त्वादिवत् यथा परमात्मदृ
ष्ट्याध्याससाम्येऽप्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनंत इति परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनमक्ष्यादित्यग
तहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिन्नं न चेतरेतरगुणोपसंहार एकस्यामपि शाखायां॥ तद्वदाकाशांतरस्थे प्राण एवं जातीयकेषूपासनेष्विति॥ सं
ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि॥ ८॥ अथोच्यते संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वमत्रास्त्युभयत्रोद्गीथविद्येत्येकाभयत्राप्येका संज्ञेति। तदपि नोपपद्यते। उक्तं ह्येतन्न वा प्रकरण
भेदात्परोवरीयस्त्वादिवदिति। तदेवात्राप्युपपत्तरं। श्रुत्यक्षरानुगतं हि तत् संज्ञैकत्वं तु श्रुत्यक्षरबाह्यमुद्गीथपरशब्दमात्रयोगाल्लौकिकैर्व्यवहर्तृभिरुपच
र्यते॥ अस्ति चैतत् संज्ञैकत्वं प्रसिद्धभेदेष्वपि परोवरीयस्त्वाद्युपासनेषूद्गीथविद्येति। तथा प्रसिद्धभेदानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकैकग्रंथ
परिपठितानां काठकसंज्ञैकत्वं दृश्यते तथेहापि भविष्यति यत्र तु नास्ति कश्चिदेवंजातीयको भेदहेतुस्तत्र भवतु संज्ञैकत्वाद्विद्यैकत्वं यथा संवर्गविद्यादि
षु॥ व्याप्तेश्च समंजसं॥ ९॥ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यत्राक्षरोद्गीथशब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणे अध्यासापवा— कत्वविशेषणा

ब्र०भा०
१६५

पक्षाणां प्रतिभासनात् कतमोऽत्र पक्षोऽभ्युपगम्यः स्यादिति विचारः॥ तत्राध्यासो नाम रूपो ह्यनुनोरनिवर्त्तितायामेवान्यतरबुद्धावन्यतरबुद्धिरध्यस्यते। यस्मिं
न्नितरबुद्धिरध्यस्यते तेनुवर्त्तत एवेतस्मिंस्तु बुद्धिरध्यस्तेतरबुद्धावपि॥ यथा नास्ति ब्रह्मबुद्धावध्यस्यमानायामप्यनुवर्त्तत एव नामबुद्धिः॥ मन्त्रात्मबुद्ध्या नि
वर्त्तते यथा वा प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्ध्याध्यास एवमिहाप्यक्षरेऽन्यबुद्धिरध्यस्यते उद्गीथेवाक्षरबुद्धिरिति॥ अपवादो नाम यत्र कस्मिं
श्चिद्वस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां पश्चादुपजायमाना यथार्थबुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्त्तिका भवति यथा देहेन्द्रियसं
घाते आत्मबुद्धिरात्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्भाविन्या तत्त्वमसीत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्त्तते॥ यथा वा दिग्भ्रान्तिबुद्धिर्दिग्याथात्म्यबुद्ध्या निवर्त्त
ते॥ एवमिहाप्यक्षरबुद्ध्योद्गीथबुद्धिर्निवर्त्तेतोद्गीथबुद्ध्या वाक्षरबुद्धिरिति॥ एकत्वं तु शब्दयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वं यथा द्विजोत्तमो
ब्राह्मणो भूमिदेव इति विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिनस्तु मिसेन स्याक्षरस्य ग्रहणप्रसंगे ऽतः विषयस्य समर्पणं यथा नीलं यदुत्पलं तदानयेत्येवमिहा
प्यासघोषात्ओंकारस्तमुपासीतेत्येवमेतस्मिन्सामानाधिकरण्ये वाक्ये विमृश्यमाने एते पक्षाः प्रतिभान्ति॥ तत्रान्यतमनिर्धारणकारणाभावादनिर्धारणे
प्राप्ते इदमुच्यते॥ व्याप्तेश्च समञ्जसमिति च शब्दोऽयं तु शब्दस्थाने निवेशः। पक्षत्रयव्यावर्त्तनप्रयोजनस्तदिह त्रयः पक्षाः सवेद्या अतिप्रपुद्दस्यन्ते विशेषण
पक्षस्य एको मिस्त्वयाचको पि एवच्छदकपादीयान तत्राध्यासे तावद्या बुद्धिरितरस्याध्यस्यते तैनत्वुद्धस्य लक्षणा वृत्तिः प्रसज्येत फलं च कल्प्येत॥ श्रूयत एव
व फलमापयिता ह वै कामानां भवतीत्यादि इति चेत्॥ तस्माच्च फलत्वात्॥ आप्त्यादिदृष्टिफलं हि तत्नोऽध्यासफलं॥ अपवादेऽपि समानः फलाभावः मि
थ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत् न पुरुषार्थोपयोगानवगमात् न च कदाचिदप्योंकारादोंकारबुद्धिर्निवर्त्तते उद्गीथादेरीथे बुद्धिः॥ नचैवं वाक्यं वस्तुतत्त्वप्रतिप-

३९४ थे

नाप्येकत्वपक्षः सङ्गच्छते निःप्रयोजनं हि तच्छब्दद्वयोच्चारणं स्यात् द्वाभ्यामेकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात्। न चाहौत्रविषये आध्वर्यवविषये वाक्षरशब्दो ओंकारशब्दवा
ची उद्गीथशब्दः प्रसिद्धः सिद्धेः। नापि सकलायाः साम्नो द्वितीयायां भक्ताबुद्गीथशब्दवाच्यायामोंकारशब्दः प्रसिद्धिः येनानतिरिक्तार्थता स्यात्। परिशे
षाद्विशेषणपक्षः परिगृह्यते॥ व्याप्तेः। सर्ववेदसाधारण्यादोंकारस्य व्याप्यतरमिहमाप्रसज्येत तदुद्गीथशब्देनाक्षरं विशेष्यते। कथं नाम। उद्गीथावयवभू
त ओंकारो गृह्येतेति। ननु अस्मिन्नपि पक्षे समाना लक्षणोद्गीथशब्दस्यावयवलक्षणार्थत्वात् सत्यामेवामतल्लक्षणायामतिसं... विप्रकर्षात्
परिगतः... सम्यग्ज्ञाने लब्धेऽपि यथा विशेषणपक्षोऽन्यदेशस्थानं गुणनेयं ... योगविरोधाद्वा ...
लक्षणापक्षस्य ... समस्तस्य ... सर्ववित्वोपसंहर्तव्या इति॥ ७॥ आनन्दादयः प्रधानस्य॥ ११ ब्रह्मस्वरूपप्रति
पादनपरासु श्रुतिष्वानन्दरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमित्येवंजातीयका ब्रह्मणो धर्माः क्वचित्कश्चिच्छ्रूयन्ते तेषु संशयः ... किमानन्दाद
यो ब्रह्मधर्मा यावन्तो यत्र श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र प्रतिपत्तव्या आहोस्वित् सर्वे सर्वत्रेति। तत्र यथाश्रुति विभागेन धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते आनन्दा
दयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः कस्मात् सर्वभेदादनपेतं हि तत् तद्विशेष्यं ... तदुभयोपनिकर्षविनि
प्रतिकर्षौ भवत एव ब्रह्माध्यासपक्षे व्यर्थीतरबुद्धिरर्थीतरविरूपस्य न शक्तिविप्रकृष्टलक्षणा। विशेषणपक्षे त्ववयविवचनेन शब्देनावयवः समर्थ्य
न इति संनिकृष्टा लक्षणा हि तस्मात् शब्दा अवयवादेषु अपि वर्त्तमानाः पृथ्वीमादिहस्य ... समस्तस्य यथा पटो दग्धो ग्रामो दग्ध इत्येवंरूपमु ... उद्गीथमित्येतद्विशेषणमिति समंज
सामेतन्निरवद्यमित्यर्थः॥ ७॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे॥ १० वाजसनेयिनां छान्दोगानां च प्राणसंवादे श्रैष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तं वागादयोऽपि

दायेषु २ दृष्टा २

गतमर्थं भिन्नविज्ञानादवहं गुणजातं स्वशाखागतादधिकमिष्यते नत्वेवं सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च भवति । एकस्यामपि शाखायां

तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्हिंसादौ उक्तासेव गुणाः प्राणे पुनः सत्यपि तासु यदाश्रुतं वसिष्ठास्मि त्वं तदसि प्रतिष्ठास्मीत्यादिना अन्येषामपि श्रुतशाखिनां कोषी
तकिप्रभृतीनां प्राणसंवादे यथा तानि श्रेयसा दानामना हविर्दवता अहं श्रेयसे विवदमाना इत्येवं जातीये केषु प्राणस्य श्रैष्ठ्यमुक्तं । न च मिमे वसि
ष्ठत्वादयो गुणा उक्ताः । तत्र संशयः । किमिमे वसिष्ठत्वादयो गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्रापि स्युरुत नास्युरिति । नन्वप्राप्तं तावन्नास्युरिति । कुतः ए
वं शब्दनीयमानात् । अथो एवंविद्वान्प्राणे निःश्रेयसं विदित्वेति हि तत्र तत्रैवं शब्देन वेद्यं वस्तु निवर्त्यमानं एवं शब्दः स्वसंनिहितावलंबनो न शाखांत
रपरिपठितमेवं जातीयकं गुणजातं शक्नोति निवेदयितुं । तस्मात्स्वप्रकरणस्थैरेव गुणैर्निराकांक्षत्वमित्येवं प्राप्ते प्रत्याह । आस्युरेवैते गुणाः । क्वचि
दुक्ता वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि । कुतः सर्वाभेदात् । सर्वत्र हि तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते प्राणसंवादादिसारूप्यात् । अभेदे च विज्ञानस्य
कथमिमे गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्र नास्युः । नन्वेवं शब्दस्तत्र तत्र वेद्ये निवेदयन्नेवं जातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय समर्पयतीत्युक्तं मनोयाते यद्यपि कौषीतकि ब्राह्म
णगते नैवं शब्देन वाजसनेयि ब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितमसन्निहितत्वात् तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयि ब्राह्मणगतेनैवं शब्देन तदसंश
ब्दितमिति न परशाखार्थी श्रुता गुणाः श्रुता एवमर्पत्र नववति । गुणवतानेदानावानूनं हि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशांतरं गतस्तद्दे
शैयरविभाविनः शौर्यादिगुणो प्यनभिगुणो भवति । यथा तत्र परिचयविशेषाद्देशांतरेपि देवदत्तगुणा विभाव्यंते एवमभियोगविशेषाच्छाखांतरेषूप
स्या गुणास्मानेकप्रधानसंबंधा धर्मा एकत्राप्यश्रूयमाणाः सर्वत्रैवोपसंहर्तव्या इति ॥ ७॥ आनंदादयः प्रधानस्य ॥ ११ ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराः श्रुतयः १६६
आनंदरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमित्येवं जातीयका ब्रह्मणो धर्माः क्वचित् श्रूयंते तेषु संशयः किमानंदादयो ब्रह्मधर्मा यत्र यत्र श्रूय

केचित्२

ते तावत्तत्रैव प्रतिपत्तव्याः किंवा सर्वे सर्वत्रेति तत्र यथा श्रुति विभागं धर्मप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते आनंदादयः प्रधानस्य ब्रह्मणो धर्माः सर्वे
सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः । कस्मात् सर्वाभेदादेव सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न भिद्यते । तस्मात् सार्वत्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तानेव प्रबोधि करणे देव
नदेवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन । ननु एवं सति प्रियशिरस्त्वाद्यापि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्येरन् । तथाहि तैत्तिरीयक आनंदमयमात्मानं प्रक्रम्याम्नायते
तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । आनंद आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति तत्रोत्तरं पठति ॥ ७॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ प्रियशि
रस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयक आम्नातानां नास्त्यन्यत्र प्राप्तिः यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनंद इत्येते परस्परापेक्षया भोक्त्रन्तरापेक्षया चोपचितापचि
तरूपा उपलभ्यंते । उपचयापचयौ च सति भेदे संभवतो निर्भेदं च ब्रह्म एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्यः । नचैते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशध
र्मास्त्वेते इत्यवोचाम आनंदमयोऽभ्यासादित्यत्र । अपि च परस्मिन् ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेनैते परिकल्प्यंते न द्रष्टव्यत्वेन । एवमपि सुतराम
प्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वानुज्ञा वा च्यायमा न मिदमाचार्येण प्रदर्शितं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । स च व्यायो निर्णीतेषु ब्रह्मधर्मेषु
पासना याप द्रियमाने ऽनेतव्यः । संयद्वामादिषु सत्यकामादिषु च । तेषु हि सत्यपि उपास्यस्य ब्रह्मण एकत्वे ब्रह्मण एकत्वे प्रकमभेदादुपासनाभेदे
सति नान्योन्यधर्माणामन्योन्यत्र प्राप्तिः । यथा च द्वेनार्यौ एकं नृपतिमुपस्थाते छत्रेणान्या चामरेणान्या तत्र योपास्यैकत्वेपि उपासनभेदो धर्मव्यवस्था
तवत्येवमिहापीति उपचितापचितगुणत्वं हि सति भेदे व्यवहारसगुणे ब्रह्मण्युपपद्येत न निर्गुणे परस्मिन् ब्रह्मणि अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां क्व
चित् श्रुतानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः ॥ ७॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ इतरे त्वानंदादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात् प्रति पाद्य

स्यब्रह्मणो धर्मिण एकस्या सर्वैःसर्वत्र प्रतीयेरन्निति विषम्यो। प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजनादिति इति॥छ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात्॥१४ काठके प
ते। इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः इत्यारभ्य पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः। तत्र संशयः। किमिमे सर्व एवार्थादयस्त
तः ततः परप्रतिपाद्यंत उत पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति। तत्र तावत्सर्वेषामेवैषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः। अथाहि
श्रूयत इदमस्मात्परमिदमस्मात्परमिति। ननु बहुष्वर्थेषु परत्वेन प्रतिपिपादयिषितेषु वाक्यभेदः स्यात्। नैष दोषः। वाक्यबहु
त्वोपपत्तेः। बहून्येव ह्येतानि वाक्यानि प्रभवंति। बहूनर्थान्परत्वोपेतान्प्रतिपादयितुं। तस्मात्प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥
प पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनं कस्मात्प्रयोजनाभावात्। न हीतरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किंचित्प्रयो
जनं दृश्यते श्रूयते वा पुरुषे त्विंद्रियादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थव्राताऽतीते प्रतिपन्ने दृश्यं प्रयोजनं मोक्षसिद्धिः तथा च श्रुतिर्निचाय्य तं मृत्युमुखा ते
त्प्रमुच्यत इति। अपि च परप्रतिषेधेन काष्ठाशब्देन च पुरुषविषयमादरं दर्शयन्पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वा परप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति। आध्या
नायेत्याध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः। सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहाध्यानमुपदिश्यते न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानं॥छ॥ आत्मशब्दाच्च
॥१५ इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैवेयमिंद्रियादिप्रवाहोक्तिः यत्कारणमेष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शि
भिरिति प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह। अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते। तस्यैव च दुर्विज्ञानतां संस्कृतमतिगम्यतां च दर्शयति। तद्विज्ञा १६७
नायैव यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इत्याध्यानं विदधाति। तद्व्याख्यातमानुमानिकमप्येकेषामित्यत्र। एवमनेकप्रकार आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्य

न

त्तान्तरम्। अपि च सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्ते किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकांक्षायामिंद्रियाद्यनुक्रमण
त्परमपदप्रतिपत्त्यर्थ एवायमाध्यानायोपदिश्यत इत्यवसीयते॥छ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्॥१६ ऐतरेयके श्रूयते। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिष
त्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजतांभो मरीचीर्मरमाप इति आदि। तत्र संशयः। किं पर एवात्मेहात्मशब्देनाभिलप्यते उतान्यः कश्चि
दिति किं तावत्प्राप्तं न पर एवात्मेहात्मशब्देनाभिलप्यो भवितुमर्हति। कस्माद्वाक्यान्वयदर्शनात्। ननु वाक्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते प्रा
गुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणादीक्षणपूर्वकस्रष्टृत्ववचनाच्चेति। नेत्युच्यते। लोकसृष्टिवचनात्। परमात्मनि स्रष्टरि गृह्यमाणे महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या। लो
कसृष्टिस्तु इहाद्युपलभ्यते॥ लोकाश्च महाभूतसन्निवेशविशेषाः। तथा चांभः प्रभृतीन्लोकांस्तेनैव निर्वक्ति अदोंभः परेण दिवमित्यादिना। लोकसृष्टिश्च
परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते। तथाहि श्रुतिर्भवति आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इत्याद्या। स्मृतिरपि स वै श
रीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तततेति। ऐतरेयिणोऽपि अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा इत्यत्र पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्र
जापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टिमामनंति। आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्प्रयुज्यमानो दृष्ट आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविध इत्यत्र। एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापे
क्षमुपपद्यते। ईक्षणमपि चेतनत्वाभ्युपगमादुपपन्नं। अपि च ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्निति चैवंजातीयको भूयान्व्यापार र
विशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वात्मस्वभ्यवसितः इहाप्यनुगम्यते तस्माद्विशेषवान्नेव कश्चिदिहात्मा स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ परमेवात्मेहात्मशब्देन गृह्यते। इतरव
द्यथेतरेषु सृष्टिश्रवणेषु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्येवमादिषु परस्यात्मनो ग्रहणं। यथा चेतरस्मिन्लौकिक आत्मशब्दप्रयोगे प्रत्यगात्मैव मुख्य
वे१ षि४

महाभूतसृष्ट्यानंतरमिति योजयिष्यामि। यथा तत्तेजोऽसृजतेत्येतत्श्रुत्यंतरप्रसिद्ध ५

आत्मशब्देन गृह्यते। न चैतदपि न विघटते। यत्र त्वात्मेदमग्र आसीदित्येवमादौ पुरुषविध इत्यादि विशेषणांतरं श्रूयते। न वै तत्र विशेषवत आत्मनो
ग्रहणं। अत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरत्रोपलभ्यते स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजतेत्येवमादि। तस्मात्तस्यैव ग्रह
णमिति न्याय्यं॥७॥ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्॥१७॥ वाक्यान्वयदर्शनान्न परमात्मग्रहणमिति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्। अत्रोच्यते। स्यादवध
रणादिति। स्यादेवोपपन्नं परमात्मनो ग्रहणं कस्मादवधारणात्। परमात्मनो ग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमंजसमवकल्पते। अ
न्यथा त्वनांजसं तत्परिकल्प्येत। लोकसृष्टिवचनं तु श्रुत्यंतरप्रसि[illegible]वियदनिलसृष्ट्यनंतरमित्ययूयुजाम एवमिहापि श्रुत्यंतरप्रसिद्धो
हि समानविषयो विशेषः श्रुत्यंतरेषूपसंहर्तव्यो भवति। योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमस्त्वयोपन्यस्त ईक्षतेत्येवमादिः सोऽपि विवक्षितार्थावध
वर्णवृत्ति ४ रणानुगुण्येन ग्रहीतव्यो न त्वयं सकलः कथाप्रबंधो विवक्षित इति शक्यं वक्तुं। तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात्। ब्रह्मात्मत्वं त्विह विवक्षितं। तथा ही
नः सृष्टीनां लोकानां लोकपालानां चाग्न्यादीनां सृष्टिं शिक्षाकरणानि करणायतनं च शरीरमुपदिश्य स एव स्रष्टा कथं न्विदं मदृते स्यादिति वी
क्ष्येदं शरीरं प्रविवेशेति दर्शयति। स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति। पुनश्च यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितमित्येवमादिना करणव्याप
रविवेचनपूर्वकमथ कोऽहमिति वीक्ष्य स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिति ब्रह्मात्मदर्शनमवधारयति। तथोपरिष्टादपि एष ब्रह्मैष इंद्र इत्यादिना
समस्तं भेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति ब्रह्मात्मदर्शनमेवावधारयति। त
स्मादिहात्मगृहीतिरित्यनपवादः॥७॥ अपरा योजना। आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्। वाजसनेयके कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष १६८

इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसंगविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति। तथाप्युपसंहरति स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति।
छांदोग्ये तु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यनात्मशब्देनाप्युपक्रम्योदर्के स आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्यमुपदिशति। तत्र संशयः तुल्यार्थत्वं वान
याराम्नानयोः स्यादतुल्यार्थत्वं वेति। अतुल्यार्थत्वमिति तावत्प्राप्तं। अतुल्यत्वादाम्नानयोः। न ह्याम्नानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुं। आम्नानतंत्रो ह्यर्थप
रिग्रहः। वाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मन एवोपदेश इति गम्यते। छांदोग्ये तूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः। ननु छांदोगानामप्युदर्के तादात्म्योपदेश
दृष्टः। सत्यमुक्तं। उपक्रमतंत्रत्वादुपसंहारस्य तादात्म्यसंपत्तिः सेति मन्यते। तथा प्राप्तेऽभिधीयते। आत्मगृहीतिः स्यात्सदेव सोम्येत्यत्र छंदोगानामपि भवितुमर्ह
ति। इतरवद्यथा कतम आत्मेत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिः। तथैव कस्मादुत्तरात्तादात्म्योपदेशात्। अन्वयादिति चे[illegible]णादिति
[illegible]दवधारणात्। यदुक्तमुपक्रमान्यथात्वादुपक्रमे चात्मशब्दश्रवणाभावान्नात्मगृहीतिरिति तस्य कः परिहार इति वक्तव्यो निधीयते स्यादवधारणादिति। नावे
उपपन्नेहात्मगृहीतिरवधारणात्। तथाहि येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमवधार्य तत्संपिपादयिषया सदेवेत्याद्य
वा हा त[illegible]त्मगृहीतौ सत्यां संपद्यते। अन्यथा हि योऽयं मुख्य आत्मा स न विज्ञात इति नैव सर्वविज्ञानं संपद्येत तथा प्रागुत्पत्तेरैकत्वावधारणं जीवस्य चात्मशब्देन
परामर्शः स्वापावस्थायां च तत्स्वभावसंपत्तिकथनं परिचोदनापूर्वकं च पुनः पुनस्तत्त्वमसीत्यवधारणमिति सर्वमेतत्तादात्म्यप्रतिपादनायामेवावकल्पते
न तादात्म्यसंपादनायां। न चात्रोपक्रमतंत्रत्वोपन्यासो युक्तः। न ह्युपक्रमे आत्मत्वसंकीर्तनमनात्मत्वसंकीर्तनं वास्ति। सामान्योपक्रमस्य च न वाक्यशेषगतेन वि
शेषेण विरुध्यते। विशेषाकांक्षित्वात्सामान्यस्य। सच्छब्दार्थोऽपि च पर्यालोच्यमानो न मुख्यादात्मनोऽन्यः संभवति। अतोऽन्यस्य वस्तुजातस्यारंभणशब्दादिभ्यो

ष्टत्वापपत्तेः।आम्नानंविषम्यमपिनावश्यमर्थविषम्यमावहत्याहुरपात्रंपात्रमाहुरित्येवमादिष्वर्थसाम्येपितद्दर्शनात्।तस्मादेवंजातीयकेषुवाक्येषुप्रति
पादनप्रकारभेदेपिप्रतिपाद्यार्थाभेदइतिसिद्धं॥७॥कार्याख्यानादपूर्वं॥१८॥छंदोगावाजसनेयिनश्चप्राणसंवादेश्वादिमर्यादंप्राणस्यान्नमाम्नायतस्यै
वापोवासआमनंति।अनंतरंछंदोगाआमनंतितस्माद्वाएतदशिष्यंतःपुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिःपरिदधतीति।वाजसनेयिनस्त्वामनंतितद्विद्वांसःश्रोत्रियाअशिष्यंत
आचामंत्यशित्वाचामंत्येतमेवतदनमनग्नंकुर्वंतोमन्यंतेतस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वाचाचामेदेतमेवतदनमनग्नंकुरुतइति।तत्रत्वाचमनमनग्नताचिंतनंचप्राणस्य
प्रतीयते।नकिमुभयमपिविधीयतउताचमनमेवोतानग्नताचिंतनमेवेतिविचार्यते।किंतावत्प्राप्तमुभयमपिविधीयतइति।कुतः।उभयस्याप्यवगम्यमानत्वा
दुभयस्यापिचेतरत्रानवगतत्वाद्विधेयत्वमथवाचमनमेवविधीयते।विस्पष्टाहितस्मिन्विधिविभक्तिः।तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वाचाचामेदिति।तस्यैवतुस्तुत्यर्थं मे
मनग्नतासंकीर्तनमित्येवंप्राप्तेब्रूमः।नाचमनस्यविधेयत्वमुपपद्यते।कार्याख्यानात्।प्राप्तमेवहीदंकार्यत्वेनाचमनंप्रायत्यार्थंस्मृतिप्र
सिद्धमन्वाख्यायते।नन्वियंश्रुतिस्तस्याःस्मृतेर्मूलंस्यान्नेत्युच्यते।विषयनानात्वात्।सामान्यविषयाहिस्मृतिःपुरुषमात्रस्यप्रायत्यार्थमाचमनंप्रापयति
श्रुतिस्तुप्राणविद्याप्रकरणपठितातद्विषयमेवाचमनंविदधतीविदध्यात्।नचभिन्नविषययोःश्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावोवकल्पते।नचेयंश्रुतिःप्राणविद्या
संयोगमपूर्वमाचमनंविधास्यतीतिशक्यमाश्रयितुं।पूर्वस्यैवपुरुषमात्रसंयोगिनआचमनस्यप्रत्यभिज्ञायमानत्वात्।अतएवचनोभयविधानं।
उभयविधानेचवाक्यंभिद्येत।तस्मात्प्राप्तमेवाशिशिषतामशितवतांचोभयतआचमनमनूद्यैतमेवतदनमनग्नंकुर्वंतोमन्यंतइतिप्राणस्यानग्नताकरण १६९
संकल्पोऽनेनवाक्येनाचमनीयास्वप्सुप्राणविद्यासंबंधित्वेनापूर्वउपदिश्यते।नचायमनग्नतावादआचमनस्तुत्यर्थइतिन्याय्यमाचमनस्याविधेयत्वात्।स्व

55

यं।नानग्नतासंकल्पस्यविधेयत्वप्रतीतेः।नचैवंसत्येकस्याचमनस्योभयार्थताभ्युपगताभवतिप्रायत्यार्थं[...]न्याय्यमाचमनस्याविधेयत्वान्नाये
यंऽपिचानग्नतासंकल्पस्याविधेयत्वमतीतेः।नचैवं[...]तापरिधानतावति।क्रियांतरत्वाभ्युपगमात्।क्रियांतरमेवह्याचमनंनामप्रायत्यार्थंप्रयु
ज्यमानमुपगम्यते।तदीयास्त्वप्सुवासःसंकल्पनंनामक्रियांतरमेवपरिधानार्थंप्राणस्याभ्युपगम्यतइत्यनवद्यं।अपिचयदिदंकिंचाश्वभ्यआकृमिभ्यआ
कीटपतंगेभ्यस्तत्तेन्नमित्यत्रतावन्नसर्वान्नाभ्यवहारश्चोद्यतइतिशक्यंवक्तुं।अशब्दत्वादशक्यत्वाच्च।सर्वंतुप्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते।तस्मात्
चर्यादापोवासइत्यत्रापिनापामाचमनंचोद्यते।प्रसिद्धंत्वाचमनमनूद्यतास्वप्सुपरिधानदृष्टिश्चोद्यतइतियुक्तं।नह्यर्धवैशसंभवति।अपिचाचामंतीतिवर्तमानाप
देशित्वान्नायंविधिच्छंदः।ननुमन्यंतइत्यपिसमानंवर्तमानापदेशित्वं।सत्यमेवमेतत्।अवश्यंविधेयेऽन्यतरस्मिन्नाश्रयःकार्याख्यानादपांवासःसंकल्पन
मेवापूर्वंविधीयते।नाचमनं।इत्थंवदितदित्युपपादितं।यत्तूक्तंविस्पष्टाचमनेविधिविभक्तिरितितदपिपूर्वोक्त्यैवाचमनस्यप्रत्युक्तं।अतएवचाचमनस्या
विधित्सितत्वादेतमेवतदनमनग्नंकुर्वंतोमन्यंतइत्यत्रैवकेचिदवस्यंतिनामनंनितस्मादेवंविदित्यादिनानामपिपाठेआचमनस्तुत्या
देनंविवित्रमेवप्रततप्राणेवाकोऽपिविधीयतइतिप्रतिपत्तव्योयमभ्युपगमःक्वचिदाचमनंविधीयतेक्वचिद्वासोविज्ञानमितिन्योपनिषत्साधुरूपे
वाक्यस्यादिक्रियावाक्यप्रदानःस्वर्वैदिकरूप्यात्।तस्मादपांवासोविज्ञानमेवेहविधीयतेनाचमनमितिन्याय्यं॥७॥समानएवंचाभेदात्॥१९॥वाजसनेयि
शाखायामग्निरहस्येशांडिल्यनामिकाविद्याविज्ञाता।तत्रचगुणाःश्रूयंतेसआत्मानमुपासीतमनोमयंप्राणशरीरंभारूपमित्येवमादयः।तस्यामेव
शाखायांबृहदारण्यकेपुनःपठ्यतेमनोमयोऽयंपुरुषोभाःसत्यस्तस्मिन्नंतर्हृदयेयथाव्रीहिर्वायवोवासएषसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिःसर्वमिदंप्रशास्तियदि
हृ द्वा

दं किं भवति। तत्र संशयः। किमियमेका विद्याग्निरहस्यबृहदारण्यकयोर्गुणोपसंहारश्चोत द्वे इमे विद्ये गुणानुपसंहारश्चेति। किं तावत्प्राप्तं विद्याभेदो गुणव्य
वस्था चेति। कुतः। पौनरुक्त्यप्रसंगात्। भिन्नासु हि शाखास्वध्येतृवेदितृभेदात्पौनरुक्त्यपरिहारमालोच्य विद्यैकत्वमध्यवसायैकत्रातिरि
क्ता गुणा इतरत्रोपसंह्रियन्ते गुणसंवादादिभिरित्युक्तं। एकस्यां तु शाखायामध्येतृवेदितृभेदाभावादशक्यपरिहार्यं पौनरुक्त्यं न विप्रकृष्टदेशश्रु
ता विद्या भवितुमर्हति। न चात्रैकमाम्नानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति विभागः संभवति। तदा ह्यतिरिक्ता एव गुणास्तत्रेतरत्र चाम्ना
येरन् समाना अपि तूभयत्राम्नायन्ते मनोमयत्वादयः। तस्मान्नान्योन्यगुणोपसंहार इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। यथा भिन्नासु शाखास्वेकविद्यैकत्वं गुणोपसं
हारश्च भवति। एवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति। उपास्याभेदात्। तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्य
भिजानीमः। उपास्यं च रूपं विद्यायाः। न च रूपाभेदे विद्याभेदमध्यवसातुं शक्नुमः। नापि विद्याभेदे गुणव्यवस्थानं। ननु पौनरुक्त्यप्रसं
गाद्विद्याभेदोऽध्यवसितः। नेत्युच्यते। अर्थविभागोपपत्तेः। एकं ह्याम्नानं विद्याविधानार्थमपरं गुणविधानार्थमिति न किंचिन्नोपपद्यते। नैवं
वं सति यदपठितमग्निरहस्ये तदेव बृहदारण्यकेऽपि पठितव्यं। स एष सर्वस्येशान इत्यादि। यत्तु पठितमेव मनोमय इत्यादि तन्न पठितव्यं। नैष
दोषः। तद्बलेनैव प्रदेशान्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात्। समानगुणाम्नानेन हि विप्रकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्यामीशानत्वाद्यु
पदिश्यते। अन्यथा हि कथं तस्याश्रयं गुणविधिरभिधीयते। अपि चात्र प्राप्तांशोपदेशोऽप्राप्तांशमपि शाखायां विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्युपपन्नं।
संबंधापि।।२०।। बृहदारण्यके सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति तस्यैव सत्य १७०

देवमन्यत्रा

नार्थवति वाक्यसंघाते प्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यानुवादतयाप्युपपद्यमानत्वान्न तद्बलेन
प्रत्यभिज्ञोपपादयितुं शक्यते। तस्मादत्र सामाना

स्य ब्रह्मणोऽधिदैवमध्यात्मं चायतनविशेषमुपदिश्य व्याहृतिशरीरत्वं संपाद्याहरुपनिषदावादिश्येते। तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं तस्योपनिष
दहमित्यध्यात्मं। तत्र संशयः। किमविभागेनैवेते उभे अप्युपनिषदावुभयत्रानुसंधातव्ये उत विभागेनैकाधिदैवमेकाध्यात्ममिति। तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते य
था शाण्डिल्यविद्यायां विभागेनाप्यधीतानां गुणानामुपसंहार उक्त एवमन्यत्राप्येवंजातीयके विषये भवितुमर्हति। एकविद्याभिसंबंधात्। एका चेयं सत्य
विद्याधिदैवमध्यात्मं चाधीता। उपक्रमभेदाद्व्यतिषक्तपाठाच्च। कथं तस्या उदितो धर्मस्तस्यामेव न स्यात्। यो ह्याचार्ये कश्चिदनुगमनादिराचारश्चोदितः
स ग्रामगतेऽरण्यगते च तुल्यवदेव भवति। तस्मादुभयोरप्युपनिषदोरुभयत्र प्राप्तिरित्येवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते।।छ।। न वा विशेषात्।।२१।। न वोभयोरुभयत्र
प्राप्तिः। कस्माद्विशेषात्। उपासनस्थानविशेषोपनिबंधादित्यर्थः। कथं स्थानविशेषोपनिबंध इति। उच्यते। य एष एतस्मिन्मंडले पुरुष इति ह्याधिदैविकं पुरुषं प्रस्तु
त्य तस्योपनिषदहरिति श्रावयति। योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति चाध्यात्मिकं पुरुषं प्रस्तुत्य तस्योपनिषदहमिति श्रावयति। वैतस्मं निहितालिवनेश्वर्नाम तस्माद
यतनविशेषव्यपाश्रयेणैवैते उपनिषदावुपदिश्येते। कुतस्तयोरन्यत्र प्राप्तिः। ननु एक एवायमधिदैवमध्यात्मं च पुरुषः। एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्व
यप्रतिपादनात्। सत्यमेवमेतत्। एकस्यापि त्ववस्थाविशेषोपादानेनोपनिषद्विशेषोपदेशात्। तदवस्थस्यैव सा भवितुमर्हति। अस्ति चायं दृष्टान्तः। सत्य
प्याचार्यस्वरूपानपाये यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनमुक्तं न तत्तिष्ठतो भवति। यच्च तिष्ठत उक्तं न तदासीनस्येति। ग्रामारण्ययोस्त्वाचार्यस्वरूपानपायात्स्वरूपा ३
नुबद्धस्य च धर्मस्य ग्रामारण्यकृतविशेषाभावादुभयत्र तुल्यवद्भाव इत्यदृष्टान्तः। तस्माद्व्यवस्थानं योरुपनिषदोः।।छ।। दर्शयति च।।२२।। अपि चैवंजाती
यकानां धर्माणां व्यवस्थेति लिंगदर्शनं भवति। तस्यैतस्य तदेव रूपं यावमुष्य गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति। कथमस्य लिंगत्वमिति तदुच्यते। आदित्यस्थानाद्दक्षिणा

रूपं या वामुष्य गे
ष्णौ तौ

नुधर्मा नत्वन्योन्यस्मिन्नुपसंहार्या न पश्यन्नि हाति दृशेनादित्यः पुरुषगता नूपादानन्निपुरुष उपसंहरति। तस्यैतस्यतादेवरूपमित्यादिना तस्माद्यव
त्तिष्ठेते एवैते उपनिषदाविति निर्णयः॥२३॥ संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः॥२३॥ ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततानेत्येवं राणायनीयानां खि
लेषु वीर्यसंभृतिद्युनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः पठ्यंते तेषामेवोपनिषदि शांडिल्यविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पठ्यंते। तासु ब्रह्मविद्यासु
तास्ता ब्रह्मविभूतय उपसंह्रियेरन्न वेति विचारणायां ब्रह्मसंबंधादुपसंहारप्राप्तावेवं पठति संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः संभृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयोपि विभूतयः शांडिल्यविद्याप्रभृ म्॰३
मा तिषु नोपसंहर्तव्याः। अत एवायतनविशेषयोगात्। तथा हि शांडिल्यविद्यायां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तमेष म आत्मांतर्हृदय इति। तद्वदेव दहरविद्याया
यामपि दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नंतराकाश इति। उपकोसलविद्यायां त्वक्ष्यायतनत्वं य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति। एवं तत्र तत्र तत्तदाध्यात्मि
कमायतनमेतासु विद्यासु प्रतीयते। आधिदैविक्यस्त्वेता विभूतयः संभृतिप्रभृतयस्तासां कुत एतासु प्राप्तिः। ननु एतास्वप्याधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयंते। ज्या
यान्पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति। यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अं
तरेव समाहिते इत्येवमाद्याः। संति चान्या आयतनविशेषहीना अपि ब्रह्मविद्याः षोडशकलाद्याः। सत्यमेवमेतत्। तथाप्यत्र विद्यते विशेषः संभृत्याद्य
पर्युदासहेतुः। समानगुणाम्नानेन हि प्रत्युपस्थापितासु विप्रकृष्टदेशास्वपि विद्यासु विप्रकृष्टदेशा गुणा उपसंह्रियेरन्निति युक्तं। संभृत्यादयस्तु शांडि
ल्यादिवाक्यगोचराश्च गुणाः परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वान्न प्रदेशांतरवर्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः। न च ब्रह्मसंबंधमात्रेण प्रदेशांतरवर्तिविद्याप्रत्युपस्था
पनमित्युक्तं। विद्याभेदेपि तदुपपत्तेः। एकमपि हि ब्रह्म विभूतिभेदैरनेकधोपास्यत इति स्थितिः। परोवरीयस्त्वादिवद्भेददर्शनात्। तस्माद्वीर्यसंभृत्यादीनां १६ १७१

।७।
शांडिल्यविद्यादिष्वनुपसंहार इति। पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्॥२४॥ अस्ति तांडिनां पैंगिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या। तत्र पुरुषो यज्ञः
कल्पितः। तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पितं। अशिशिषादीनि च दीक्षादिभावेन कल्पितान्यन्ये च धर्मास्तत्र समधिगता आशीर्मन्त्रप्रयोगादयः
तैत्तिरीयका अपि कंचित्पुरुषयज्ञं कल्पयंति। तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नीत्येतेनानुवाकेन तत्र संशयः। किमितरत्रोक्ताः पु
इ रुषयज्ञस्य धर्मास्ते तैत्तिरीयकेप्युपसंहर्तव्याः किं वा नोपसंहर्तव्या इति पुरुषयज्ञत्वाविशेषादुपसंहारप्राप्तावाचक्ष्महे नोपसंहर्तव्या इति १
कस्मात्तद्रूपप्रत्यभिज्ञानाभावात्। तदाहाचार्यः पुरुषविद्यायामिवेति। यथैकेषां शाखिनां तांडिनां पैंगिनां च पुरुषविद्यायामाम्नानं नैवमितरेषां
तैत्तिरीयाणामाम्नानमस्ति। तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसंपादनं दृश्यते पत्नीयजमानवेदवेदिबर्हिर्यूपाज्यपशुऋत्विगाद्यनुक्रमणात् यदपि स
सं वनसंपादनं [illegible] तदपीतरविलक्षणमेव यदस्य सायं प्रातर्मध्यंदिनं च तानि सवनानीति यदपि किंचिन्मरणावभृथत्वादिसाम्यं तदप्यल्पीयस्त्वाद्भू
यसा वैलक्षण्येनाभिभूयमानं न प्रत्यभिज्ञापनक्षमं। न च तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते। विदुषो यज्ञस्येति हि नैते समानाधिकरणे षष्ठ्यौ विद्वा
म नेव यो यज्ञस्तस्येति। न हि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति। व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ विदुषो यो यज्ञस्तस्येति। भवति हि पुरुषस्य मुख्यो यज्ञसंबंधः सत्यां च गतौ मु
त॰३ ख्य एवार्थ आश्रयितव्यो न भाक्तः। आत्मा यजमान इति च यजमानत्वं पुरुषस्य निर्ब्रुवन्वैयधिकरण्येनैवास्य यज्ञसंबंधं दर्शयति। अपि च तस्यै
वं विदुष इति सिद्धवदनुवादश्रुतौ सत्यां पुरुषस्य यज्ञभावमात्मादीनां च यजमानादिभावं प्रतिपित्समानस्य वाक्यभेदः स्यात्। अपि च ससंन्यासा
मात्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्यानंतरं तस्यैवं विदुष इत्याद्यनुक्रमणं पश्यंतः पूर्वशेष एवैष आम्नायो न स्वतंत्र इति प्रतीमः। तथा चैकमेव फलमुभयो

रप्यनुवाकव्याख्यानमुपलभामहे। ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति। इतरेषां चेयमनन्यशेषः पुरुषविद्याम्नायश्चायुरभिवृद्धिफलो ह्यसौ प्र ह षोडशं वर्षशतं
जीवति य एवं वेदेति समभिव्याहारात्। तस्माच्छाखांतराधीतानां पुरुषधर्माणामाशीर्मंत्राणामप्राप्तिस्तैत्तिरीयके॥ ७॥ वेधाद्यर्थभेदात्॥ अस्त्या
थर्वणिकानामुपनिषदारंभे मंत्रसमाम्नायः सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य त्रिधा विपृक्त इत्यादिः। तांडिनां देव सवितः प्रसुव यज्ञमित्यादि
शाट्यायनिनां श्वेताश्वो हरितनीलोऽसीत्यादि कठानां तैत्तिरीयाणां च शं नो मित्रः शं वरुण इत्यादिः। वाजसनेयिनां तूपनिषदारंभे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते। दे
वा ह वै सत्रं निषेदुरित्यादि कौषीतकिनामप्यग्निष्टोमब्राह्मणं ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तदहर्ब्रह्मणैव ते ब्रह्माप्यंति तेऽमृतत्वमाप्नुवंति य एतदह
रुपयंतीति किमिमे सर्वे प्रविध्यादयो मंत्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंह्रियेरन् किं वा नोपसंह्रियेरन्निति मीमांसामहे। किं तावत्प्राप्तमुपसं
हार एवैषां विद्यास्विति। कुतः। विद्याप्रधानानामुपनिषद्ग्रंथानां समीपे पाठात्। नन्वेषां विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे। बाढमनुपलभमाना अपि त्वनुमास्या
महे लिंगसंनिधिसामर्थ्यात्। न हि संनिधेरर्थवत्त्वे संभवत्यकस्मादसावनर्थक इत्युत्स्रष्टुं युक्तः। नन्वेषां मंत्राणां विद्याविषयं किंचित्सामर्थ्यं पश्यामः। कथं च प्रव
र्ग्यादीनि कर्माण्यन्यार्थत्वेनैव विनियुक्तानि संति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्यमहीति। नैष दोषः सामर्थ्यं तावन्मंत्राणां विद्याविषयमपि किंचिच्छक्यं क
ल्पयितुं हृदयादिसंकीर्तनात्। हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनादिभावेनोपदिष्टानि तद्द्वारेण हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां मंत्राणा
मुपपन्नमुपासनांगत्वं। [illegible] आयतनादिभावेनोपदिष्टानि तद्द्वारेण हृदयं प्रविध्येत्येवंजातीयकानां मंत्राणामुप १७२
पन्नमुपासनांगत्वं दृष्टश्चोपासनेष्वपि मंत्रविनियोगो भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुनेत्येवमादिः। तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि विनियुक्तानां सताम

विरुद्धो विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नैषामुपसंहारो विद्यास्विति कस्माद्वेधाद्यर्थभेदात्। हृदयं प्रविध्येत्येवंजा
तीयकानां मंत्राणां येऽर्था हृदयवेधादयो भिन्ना अमी उपनिषदुदिताभिर्विद्याभिर्न तेषां तानि संगंतुं सामर्थ्यमस्ति। ननु हृदयस्योपासने
ष्पप्रयोगात्तद्द्वारक उपासनसंबंध उपन्यस्तः। नेत्युच्यते। हृदयमात्रसंकीर्तनस्य ह्येवमुपयोगः कथंचिदुत्प्रेक्षेत न च हृदयमात्रमत्र मंत्रार्थः। हृ
दयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्येत्येवंजातीयको हि न सकलो मंत्रार्थो विद्याभिरभिसंबध्यते। अभिचारविषयो ह्येषोऽर्थः। तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा स
र्वं प्रविध्येत्यस्य मंत्रस्याभिसंबंधः। तथा देव सवितः प्रसुव यज्ञमित्यस्य यज्ञप्रसवलिंगत्वाद्यज्ञेन कर्मणाभिसंबंधः तद्विशेषसंबंधस्तु प्रमाणां
तराद्नुसर्तव्यः। एवमन्येषामपि मंत्राणां केषांचिल्लिंगेन केषांचिद्वचनेन केषांचित्प्रमाणांतरेणेत्येवमर्थांतरेषु विनियुक्तानां रहस्यपठि
तानामपि सतां संनिधिमात्रेण विद्याशेषत्वोपपत्तिः। दुर्बलो हि संनिधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तंत्रे श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या
नां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यत्र। तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियुक्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः। न ह्येषां विद्याभि
रैकार्थ्यं किंचिदस्ति। वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगांतरं वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति। अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्यः स
कृदुत्पन्नो बलीयसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्बलेन प्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति। अगृह्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्या
न तु बलवदबलयोः प्रमाणयोर्गृह्यमाणविशेषयोः तत्संभवति बलवदबलताविशेषादेव। तस्मादेवंजातीयकानां मंत्राणां कर्मणां वा न संनि
धिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वमाशंकितव्यम्। अरण्यानुवचनादिधर्मसामान्यात्तु संनिधिपाठ इति संतोष्टव्यम्॥ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छंदस्स्तु
॥८॥

पगानवत्तदुक्तं॥२६॥ अस्ति तांडिनां श्रुतिरश्व इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति
तथाथर्वणिकानां तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति। शाट्यायनिनः पठंति। तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः सा-
धुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति। तथैव कौषीतकिनः तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंत्यप्रिया दुष्कृतमिति। तदिह
क्वचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते क्वचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनं क्वचित्तूभयमपि हानमुपादानं च। यत्रोभयं श्रूयते। तत्र तावन्न कि-
चिद्वक्तव्यमस्ति यत्राप्युपायनमेव श्रूयते न हानं तत्राप्यर्थादेव हानं संनिपतत्यन्यैरात्मीययोः सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोरावश्यकत्वा-
द्धानस्य यत्र तु हानमेव श्रूयते नोपायनं तत्रोपायनं संनिपतेद्वा न वेति विचिकित्सायामश्रवणादसंनिपातो विद्यांतरगोचरत्वाच्च शाखांतरीयस्य
श्रवणस्य। अपि चात्मकर्तृकं सुकृतदुष्कृतयोर्हानं परकर्तृकं तूपायनं तयोरसत्यावश्यकभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत तस्मादसंनिपा-
तो हानावुपायनस्येत्यस्यां प्राप्तौ पठति हानाविति [illegible] हानौ त्वेतस्यां केवलायामपि श्रूयमाणायामु-
पायनं संनिपतितुमर्हति तच्छेषत्वात्। हानिशब्दशेषो ह्युपायनशब्दः समधिगतः कौषीतकिरहस्ये। तस्मादन्यत्र केवलहानश्रवणेऽप्युपा-
यनानुवृत्तिः यदुक्तमश्रवणाद्विद्यांतरगोचरत्वादनावश्यकत्वाच्चासंनिपात इति तदुच्यते। न विद्येषा व्यवस्था क्रियेयमनुष्ठेया किं विद्यन्तरश्रुतम-
न्यत्र निनीषितं न हि हानमुपायनं वानुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते। विद्यास्तुत्यर्थं त्वनयोः संकीर्तनमित्थं महाभागा विद्या यस्याः सामर्थ्यादस्य विदुषः
सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते विधूयेते। ते चास्य सुहृद्दुर्हृत्सु विनिविश्येते इति स्तुत्यर्थं चास्मिन्संकीर्तने हानानंतरभावित्वेनोपायनस्य १७३

न१

भा०६ क्वचित्संकीर्तनादन्यत्रापि हानसंकीर्तनादुपायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्षलाभाय प्रसिद्धा चार्थवादांतरापेक्षार्थवादानां प्रवृत्तिः। एकविंशो वा इतोऽसावा-
दित्य इत्येवमादिषु। कथं ह्येकविंशताऽऽदित्यस्याभिधीयेत नापेक्ष्यमाणे वादांतरे द्वादश मासाः पंचर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इत्येतस्मिन्। तथा त्रिष्टुभौ
भवतः सेंद्रियत्वायेत्येवमादिष्विंद्रियं वै त्रिष्टुबित्येवमाद्यर्थवादांतरापेक्षा दृश्यते स्तुत्यर्थं च हानस्योपायनवादस्य कथमन्यदीये सुकृतदुष्कृते अन्यै-
रुपायेते इति नातीवाभिनिवेष्टव्यम्। उपायनशब्दशेषत्वादिति च शब्दशब्दमुच्चारयन्स्तुत्यर्थामेवैतामुपायनानुवृत्तिं सूचयति। गुणोपसंहारविव-
क्षायां ह्युपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिं ब्रूयात्। तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रसंगेन स्तुत्युपसंहारप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रं। कुशाछंदःस्तुत्युप-
गानवदित्युपमोपादानं तद्यथा भाल्लविनां कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पातेत्यस्मिन्निगमे कुशानामविशेषेण वनस्पतियोनित्वश्रवणे शाट्यायनिनामौदुंब-
राः कुशा इति विशेषवचनादौदुंबर्यः कुशा आश्रीयंते यथा च क्वचिद्देवासुरछंदसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसंगे देवछंदांसि पूर्वाणीति पैंग्याम्नायात्प्रतीयते यथा च
षोडशिस्तोत्रे केषांचित्कालाविशेषप्राप्तौ समयाध्युषिते सूर्ये इत्यार्चश्रुतेः कालविशेषप्रतीतिः। यथैव चाविशेषेण उपगानं केचित्समामनंति विशेषेण
भाल्लविनः यथैव तेषु कुशाछंदःस्तुत्युपगानेषु श्रुत्यंतरगतविशेषान्वय एवं हानावप्युपायनान्वय इत्यर्थः। श्रुत्यंतरकृतं हि विशेषं श्रुत्यंतरेणानभ्युपगच्छतः
सर्वत्रैव विकल्पः स्यात्। स चान्याय्यः सत्यां गतौ। तदुक्तं द्वादशलक्षण्यामपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्यादिति। अथ वैतावेव वि-
धूननश्रुती एतेन सूत्रेणैतेन चिंतयितव्ये। किमनेन विधूननवचनेन सुकृतदुष्कृतयोर्हानमभिधीयते किं वार्थांतरमिति। तत्रैवं प्रापयितव्यं न हाने विधून-
नमभिधीयते। धूञ् कंपन इति स्मरणात्। दोधूयंते ध्वजाग्राणीति च वायुना चाल्यमानेषु ध्वजाग्रेषु प्रयोगदर्शनात्। तस्माच्चालनं विधूननमभिधीयते। चाल-

नं विधूननमभिधीयते चालनं सुकृतदुःकृतयोः कंचित्कालं फलप्रतिबंधनादित्येवं प्राप्ते प्रतिवक्तव्यं। हानावेवैष विधूननशब्दो वर्त्तितुमर्हत्युपायनश
ब्दशेषत्वात्। नहि परपरिग्रहभूतयोरप्रहीणयोः सुकृतदुःकृतयोः परैरुपायनं संभवति। यद्यपीदं परकीययोः सुकृतदुःकृतयोः परैरुपायनं ना
ञ्जसं संभाव्यते। तथापि तत्संकीर्त्तनात्तावत्तद्धानमनुमीयते। स्थानमेव विधूननेनाभिनिर्णीतं गम्यते। क्वचिदपि चेदं विधूननसंनिधावुपायनं श्रूयमाणं
कुशाछंदस्तुत्युपगानवद्विधूननश्रुत्यान्यत्रापेक्ष्यमाणं वाक्यनिर्णयकारणं संपद्यते। न च चालनं ध्वजाग्रवत्सुकृतदुःकृतयोर्मुख्यं संभवति
अद्रव्यत्वात्। अश्वश्च रोमाणि विधुन्वानः सह रजसा जीर्णान्यपि रोमाणि शातयति। अश्व इव रोमाणि विधूय पापमिति च ब्राह्मणं। अनेकार्थत्वाभ्युपगमा
द्धातूनां न स्मरणविरोधः। तदुक्तमिति व्याख्यातं॥ ७॥ सांपराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये॥ २७॥ देवयानेन पथा पर्यंकस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्याध्व
नि सुकृतदुःकृतयोर्वियोगं कौषीतकिनः पर्यंकविद्यायामामनंति। स एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छतीत्युपक्रम्य स आगच्छति विरजां नदीं
तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुःकृते विधूनुत इति। तत्किं यथाश्रुत्यध्वन्येव वियोगवचनं प्रतिपत्तव्यं आहोस्विदादावेव देहादपसर्पण इति विचारणायां श्रु
तिप्रामाण्याद्यथाश्रुति प्रतिपत्तिप्रसक्तौ पठति सांपराय इति। सांपराये गमन एव देहादपसर्पणे इदं विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुःकृतहानं भवतीति प्रतिजा
नीते हेतुं चाचष्टे तर्त्तव्याभावादिति। नहि विदुषः संपरेतस्य विद्यया ब्रह्म संप्रेप्सतोंऽतराले सुकृतदुःकृताभ्यां किंचित्प्राप्तव्यमस्ति॥ यदर्थं कतिचित्
क्षणानक्षीणे ते कल्प्येयातां विद्याविरुद्धफलत्वात्तु विद्यासामर्थ्येन तयोः क्षयः स च यदैव विद्यासामर्थ्यं तदैव भवितुमर्हति। तस्मात्प्रागेव स सन्सुकृतदुः
कृते जहाति तत्पश्चात्पठ्यते। तथा ह्यन्येपि शाखिनस्ताण्डिनः शाट्यायनिनश्च प्रागवस्थायामेव सुकृतदुःकृतहानिमामनंति। अश्व इव रोमाणि विधूय १७४

विधूय पापमिति। तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति च॥ ७॥ छंदत उभयाविरोधात्॥ २८॥ यदि च देहादपसृ
प्तस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्धपथे सुकृतदुःकृतक्षयोभ्युपगम्येत ततः पतिते देहे यमनियमविद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदुःकृतक्षयहेतोः
पुरुषप्रयत्नस्येच्छातोनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तद्धेतुकस्य सुकृतदुःकृतक्षयस्य स्यात्। तस्मात्पूर्वमेव साधकावस्थायां छंदतोनुष्ठानं तस्य
स्यात् तत्पूर्वकं च सुकृतदुःकृतहानमिति द्रष्टव्यं। एवं निमित्तनैमित्तिकयोरुपपत्तिस्ताण्ड्यशाट्या
यनिश्रुत्योश्च संगतिरिति॥ ७॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः॥ २९॥ क्वचित्पुण्यपापहानसंनिधौ देवयानः पंथाः श्रूयते क्वचिन्न तत्र संशयः
किं हानावविशेषेणैव देवयानः पथाः संनिपातउत विभागेन क्वचित्संनिपतेत् क्वचिन्नेति यथा तावद्धानावविशेषेणोपायनानुवृत्तिः कृतै
वं देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्तावाचक्ष्महे गतेर्देवयानस्य पाथोर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति क्वचिदर्थवती गतिः क्व
चिन्नेति नाविशेषेण। अन्यथा ह्यविशेषेणैवास्यां गतावंगीक्रियमाणायां विरोधः स्यात्। पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यस्यां श्रु
तौ देशांतरप्रापणी गतिर्विरुध्येत। कथं हि निरंजनो गंता देशांतरं गच्छेत्। गंतव्यं च परमं साम्यं न देशांतरप्राप्त्यायत्तमित्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्याम
हे॥ ७॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्॥ ३०॥ उपपन्नश्चायमुभयथाभावः क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति तल्लक्षणार्थोपलब्धेः गतिकारणभूतो ह्यर्थः पर्यं
कविद्यादिषु सगुणेषूपासनेषूपलभ्यते। तत्र हि पर्यंकारोहणं पर्यंकस्थेन ब्रह्मणा संवदनं विशिष्टगंधादिप्राप्तिश्चेत्येवमादि बहु देशांतर
प्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते तत्रार्थवती गतिः। न तु सम्यग्दर्शने तल्लक्षणार्थोपलब्धिरस्ति। न ह्यात्मैकत्वदर्शिनामाप्तकामानामिहैव दग्धाशेषक्लेशबीजा

उपकोशलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां दहरविद्यायामिति नान्यासु यथा मधुविद्यायां ४

नामार्चनेन कर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणापेक्षितं यत्किंचिदस्ति तन्नानर्थिका गतिः। लोकवच्चैष विभागो द्रष्टव्यो यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशान्तरप्रा
पणः पंथा अपेक्ष्यते नारोग्यप्राप्तावेवमिहापीति। भूयश्चैतं विभागं तद्गुणोपसंहारविचारेण निपुणतरमुपपादयिष्यामः॥३०॥ अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानु
मानाभ्याम्॥३१॥ सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तम्। सगुणास्वपि विद्यासु कासुचिद्गतिः श्रूयते। यथा पर्यं
कविद्यायां शांडिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायामिति। तत्र संशयः। यास्वेवैषा गतिः श्रूयते तास्वेव नियम्येत उतानियमेन सर्वा
भिरेवैवं जातीयकाभिर्विद्याभिरभिसंबध्यत इति। किं तावत्प्राप्तं नियम इति। यत्रैव श्रूयते तत्रैव भवितुमर्हति प्रकरणस्य नियामकत्वात्। यद्यन्यत्र श्रूयमा
णापि गतिर्विद्यान्तरं गच्छेच्छ्रुत्यादीनां प्रामाण्यं हीयेत सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसंगात्। अपि चार्चिरादिकैकैव गतिरुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां चतु
ल्यवत्पठ्यते। तत्सर्वार्थत्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात्। तस्मान्नियम इत्येवं प्राप्ते पठत्यनियम इति। सर्वासामेवाभ्युदयप्राप्तिफलानां सगुणानां विद्याना
मविशेषेणैषा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति। ननु नियमानभ्युपगमे प्रकरणविरोध उक्तः। नैषोऽस्ति विरोधः शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्य
र्थः। तथा हि श्रुतिस्तद्य इत्थं विदुरिति पंचाग्निविद्यावतां देवयानं पंथानमवतारयन्ती ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत इति विद्यान्तरशीलिनामपि पंचा
ग्निविद्भिः समानमार्गतां गमयति। कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशीलिनामियं श्रुतिरिति। ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्यात् तन्मात्रश्रवणात्। नैष दो
षः। न हि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यामन्तरेण विद्याबलमेषा गतिर्लभ्यते। विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः। न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तप
स्विन इति श्रुत्यन्तरात्। तस्मादिह श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणम्। वाजसनेयिनस्तु पंचाग्निविद्याधिकारेऽधीयते। ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां १७५

सत्यमुपासत इति। तत्र श्रद्धालवो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयं। सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वात्। पंचाग्निविदां चेत्थंवित्तयैवोपात्तत्वा
द्विद्यान्तरपरायणानामेवेदमुपादानं न्याय्यं। अथ य एतौ पंथानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंदशूकमिति मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टां गतिं गमयन्ती श्रुतिर्देव
यानपितृयाणयोरेवैनानेतावयति। तत्रापि विद्याविशेषादेषां देवयानप्रतिपत्तिः। स्मृतिरपि। शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते। ए
कया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनरिति। यत्पुनर्देवयानस्य पथो द्विराम्नानमुपकोसलविद्यायां पंचाग्निविद्यायां च तदुभयत्राप्यनुचिंतनार्थं। तस्माद
नियमः॥३१॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्॥३२॥ विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिंत्यते। ननु विद्यायाः साधनभूतायाः
संपत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्न वेति नेयं चिंतोपपद्यते। न हि पाकसाधनसंपत्तावोदनो भविष्यति न वेति चिंतास्पदं भवति। नापि भुंजानस्तृप्स्येन्न वेति चिंत्यते
। उपपन्ना त्वियं चिंता ब्रह्मविदामपि केषांचिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात्। तथा ह्यपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात्कलि
द्वापरयोः संधौ कृष्णद्वैपायनो बभूवेति स्मरन्ति। वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां संबभूवे
ति। भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते। सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात्स्कन्दत्वेन
प्रादुर्बभूव। एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनां भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ। श्रुतावपि मंत्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते। ते च केचित्पति
ते देहे देहान्तरमाददते। केचित्तु स्थित एव तस्मिन्योगैश्वर्यवशादनेकान्देहानाददानन्यायेन। सर्वे च ते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते। तदेतेषां
देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात्प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वं [illegible] वेत्यत उत्तरमुच्यते। नैतेषामपान्तरतमःप्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष

धिकारेषु नियुक्ता नाम अधिकारतंत्रत्वात्स्थितेः। यथासौ भगवान्सविता सहस्रयुगपर्यंतं जगतोधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनु
भवति। अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता इति श्रुतेः। यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविद आरब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवंति। तस्य ता
वदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति श्रुतेः। एवमपांतरतमःप्रभृतयोपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः संतः सत्यपि सम्यग्दर्श
२ ने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठंते तदवसाने चापवृज्यंत इत्यविरुद्धम्। सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्माशयमतिवाह
यंतः स्वातंत्र्येणैव गृहादिव गृहांतरमन्यमन्यं देहं संचरंतः स्वाधिकारनिर्वर्त्तनायापरिमुषितस्मृतय एव देहेंद्रियप्रकृतिवशित्वान्निर्माय देहान्युगपत्क्रमेण
वाधितिष्ठंति। न चैते जातिस्मरा इत्युच्यंते त एवैत इति स्मृतिप्रसिद्धेः। यथा हि सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य व्युध्य
तेन पश्चात्स्वमेव देहमाविवेशेति स्मर्यते। यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मांतरं देहांतरारंभकारणमाविर्भवेत् ततोन्यदप्यदग्धबीजं कर्मांतरं तद्व
देव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशंक्येत। न त्वियमाशंका युक्ता ज्ञानात्कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात्। तथा हि श्रुतिः
भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः। क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति। स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्ष इति चैवमाद्या। स्मृतिरपि। यथै
धांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति। बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहंति यथा पुनः। ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सं
पद्यते पुनरिति चैवमाद्या। न चाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते। न ह्यग्निदग्धस्य शालिबीजस्यैक
देशप्ररोहो दृश्यते। प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयान्निवृत्तिस्तस्य तावदेव चिरमिति शरीरपातावधिकरणात्। तस्मादुपपन्ना यावदधि १७६

वे॰सू॰

कारमाधिकारिकाणामवस्थितिः। न च ज्ञानफलस्यानैकांतिकता। तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति। तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद
भवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति। ज्ञानांतरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः। ते पश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं प्रा
पुरित्युपपद्यते। ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति स्मरणात्। प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशंकानुप
पत्तिः। कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवानारूढे स्यादाशंका भवति वा न वेति। अनुभवारूढं तु ज्ञानफलं यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेः। तत्त्वमसीति सिद्धवदुपदेशा
त्। न हि तत्त्वमसीत्यस्य वाक्यस्यार्थस्त्वं मृतो भविष्यसीत्येवं शक्यः परिणेतुं। तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेहं मनुरभवं सूर्यश्चेति च सम्यग्दर्शन
कालमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति। तस्मादैकांतिकी कैवल्यसिद्धिः॥ ३२॥ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तं॥ ३३॥ वाज
सनेयके श्रूयते एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादि। तथाथर्वणे श्रूयते अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्रा
ह्यमगोत्रमवर्णमित्यादि। तथैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं परं ब्रह्म श्राव्यते। तत्र च क्वचित्केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिषिध्यंते। तासां विशे
षप्रतिषेधबुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिरुत व्यवस्थेति संशये श्रुतिविभागाद्व्यवस्थाप्राप्तावुच्यते। अक्षरविषयास्तु विशेषप्रतिषेधबुद्धयः सर्वाः सर्वत्रा
वरोद्धव्याः सामान्यतद्भावाभ्यां। समानो हि सर्वत्र विशेषनिराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः। तदेव च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते।
तत्र किमित्यन्यत्र कृता बुद्धयोन्यत्र न स्युः। तथा चानंदादयः प्रधानस्येत्यत्र व्याख्यातं। तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिंतितानि इह प्रतिषेधरूपाणीति विशेषः॥
प्रपंचार्थश्चायं चिंता भेदः। औपसदवदिति निदर्शनं। यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु चोदितासु पुरोडाशप्रदानमंत्राणामग्नेर्होत्रं वेत्वग्निमि

श्री

त्येवमादीनामुज्ञातवेदोत्पन्नानामप्यध्वर्युनिर्वर्त्यंबाध्येन तत्पुरुकर्तृकत्वान्पुरोडाशप्रदानस्य प्रधानतंत्रत्वादंगानामेवमिहाप्यक्षरतंत्रत्वा
द्विशेषणानांयत्रक्वचिदुत्पन्नानामक्षरेणसर्वत्राभिसंबंधइत्यर्थः। नतत्क्रमप्रथमकोडेगुणस्याव्यतिक्रमेतदर्थत्वान्मुख्येनवेदसंयोगइत्यत्र॥३३॥ इयदामन
नात्॥३४॥ द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते। तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीत्यध्यात्माधिकारेमंत्रमाथर्वणिकाः
श्वेताश्वतराःपठन्ति। तथाकठाः ऋतंपिबन्तौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्धे। छायातपौब्रह्मविदोवदन्तिपंचाग्नयोयेचत्रिणाचिकेताइति। त्रि
किमत्रविधैकत्वमुतविधानानात्वमितिसंशयः। किंतावत्प्राप्तंविधानानात्वमिति। कुतः। विशेषदर्शनात्। द्वासुपर्णेत्यत्रह्येकस्यभोक्तृत्वंदृश्यते। एकस्यचा
भोक्तृत्वं। ऋतंपिबन्तावित्यत्रउभयोरपिभोक्तृत्वमिवदृश्यतेतेनवेद्यभेदान्नानात्वंविधानस्येत्याद्दित्येवंप्राप्तेब्रवीति। विधैकत्वमिति। कुतः। यतउभयोरप्यनयो
र्मंत्रयोरियत्तापरिच्छिन्नंद्वित्वोपेतंवेद्यरूपमभिन्नमामनन्ति। नतुदर्शिनोरूपभेदेनेत्युच्यते। उभावप्येतौमंत्रौजीवद्वितीयमीश्वरंप्रतिपादयतोनार्था
न्तरं। द्वासुपर्णेत्यत्रतावदनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीत्यशनायाद्यतीतःपरमात्माप्रतिपाद्यते। वाक्यशेषेपितस्यैवप्रतिपाद्यमानोदृश्यतेजुष्टंयदाप
श्यत्यन्यमीशमिति। ऋतंपिबन्तावित्यत्रजीवेपिबत्यशनायाद्यतीतःपरमात्मापिच्छत्रिन्यायेनपिबतीत्युपचर्यते। परमात्मप्रकरणंचेत
दन्यत्र [illegible] धर्मादन्यत्राधर्मादित्युपक्रमात्तद्विषयएववाक्यशेषोभवति। यःसेतुरीजानानामक्षरंब्रह्मयत्परमिति। गुहांप्रविष्टावात्मा
नौहितद्दर्शनादित्यत्रचैतत्प्रपंचितं। तस्मान्नास्तिवेद्यभेदस्तस्माद्विधैकत्वमपिचत्रिधाप्येते। विद्वांसोऽपूर्वार्थाबलोत्रनेपरमात्मविद्यैवावगम्यते। नात्मविवि १७७
वक्षयैववजीवोपादानंनार्थान्तरविवक्षया। नचपरमात्मविद्यायांजीवभेदविवादावतारोस्तीत्यर्थः। तस्मात्परंवार्थएवैषयोगसम्बन्धाधिकधर्मोपसंहारः।

रूपंमिघट

रूपमिघ्र)

द्वि

अंतराभूतग्रामवत्स्वात्मनः॥३५॥ यःसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वान्तरइत्येवमुषस्तकहोडप्रश्नयोर्निरंतरयोर्वाजसनेयिनःसमामनन्ति। तत्रसंशयो
विधैकत्वंवास्याद्विधानानात्वंवेति। विधानानात्वमितितावत्प्राप्तमभ्याससामर्थ्यादन्यथाह्यन्यूनानतिरिक्तार्थद्विराम्नानमनर्थकमेवस्यात्। तस्माद्यथा
भ्यासात्कर्मभेदएवमभ्यासाद्विधाभेदइत्येवंप्राप्तेऽत्याहान्तराम्नानाविशेषानुत्वात्मनोविधैकत्व[illegible]विधानानात्वमितिसंशयेकिंतावत्प्राप्तंविधावि
नात्वमितिसंशयःकिंतावत्प्राप्त[illegible]मिति। सर्वान्तरोहिस्वआत्मातयत्राप्यविशिष्टःस्थातेचप्रत्युच्यतेवानहिद्वावात्मानावेकस्मिन्देहेसर्वान्तरौस्यां
तांनवत्तयोरेकस्यैवआत्मनःसर्वान्तरत्वमवकल्प्यतेकस्यचिद्भूतग्रामवदेवसर्वान्तरत्वंस्यात्। यथापंचभूतसमूहेदेहेपृथिव्याआपोन्तराअद्भ्यस्तेजो
ऽन्तरमितिसत्यप्यापेक्षिकेन्तरत्वेनैवमुख्यंसर्वान्तरत्वंभवतितथेहापीत्यर्थः। अथवाभूतग्रामवदितिश्रुत्यंतरंनिदर्शयति। यथैकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःस
र्वव्यापीसर्वभूतान्तरात्मेत्यस्मिन्मंत्रेसमस्तभूतग्रामस्थएकएवसर्वान्तरआत्माम्नायतएवंब्राह्मणयोरपीत्यर्थः। तस्माद्वेद्यैकत्वाद्विधैक
त्वम्॥३५॥ अन्यथाभेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशान्तरवत्॥३६॥ अथयदुक्तमभ्याससामर्थ्यान्नविधाभेदआम्नानभेदानुपपत्तिरिति। तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते।
नायंदोषः। उपदेशान्तरवदुपपत्तेः। यथातांडिनामुपनिषदिषष्ठेप्रपाठकेसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइतिनवकृत्वउपदेशेनविद्याभेदोभवतिए
वमिहापिनविद्यति। कथंचनवकृत्वउपदेशोविधानेदोनवत्तदुपक्रमोपसंहाराभ्यामैकार्थ्यावगमात्कृतएवमाभगवान्विज्ञापयत्वितिचैकस्यार्थे
स्यपुनःपुनःप्रतिपादयितत्वेनोपन्यस्तपाराशिकान्तरनिराकरणेनवाभ्याससउपदेशोपपत्तेरेवमिहापिप्रश्नरूपाभेदाद्धनोन्यस्तंमितिवा
परिमितस्यविशेषाडपक्रमोपसंहारैःतावदेकार्थविषयोदृश्यते। यदेवसाक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिवद्धितायेप्रश्नेएवकारंप्रयुंजानःसर्वश्रुत

८३

नापि पुत्तरत्रास्यमाणे दर्शयति। इदं सर्वमिं च आत्मेति कार्यकरणे व्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः कथ्यते। उत्तरस्मिंस्तु तस्यैवात्रानायादिष्वस्य धर्मातीत
त्वं कथ्यत इत्यत्र कार्थानोपपत्तिः स्यादिति काविद्येति॥ ०॥ अनियतरविधिं धेति जिगतर वत्॥ नयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्येतरेयिण आदित्यपुरुषं प्रकृत्य
समामनंति। तथा जाबाला त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति। ननु संशयः। किमिह [illegible] तिकारेण नयस्य
पामतिः। एकरूपैवेति। तावदाह। न ह्यात्मनः ईश्वरेण कत्वं युक्तम्। अन्यत् किंचिनुर्विंतयत इत्यपक्षिः। यदि विवर्विंतयितव्य विशेषः परिकल्प्यते संसारिण ईश्व
रात्मत्वमीश्वरस्य च संसारात्मत्वमिति। अत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्वे उत्कर्षो न वेदीश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वेन अपकर्षः स्यात्। तस्मादेकैकरूप्य
मेव मंतव्यमिति। व्यतिहारः ह्यायस्त्वेकत्वदृष्टिकारार्थश्रयेवं नासिध्याद्। व्यतिहारो यमाधानाय भायते तस्त्स एव ह्यथेतरेयिणः सूर्वात्मव प्रवृत्तय आध्या
नाया भायेते तद्वत्। तथाहि विविधिं प्रतिसमाम्नातानस्य नयोव्यारणेन त्वमहमस्मीहैव त्वमसीति। तदेवानुरूपायां मतौ कर्तव्यायामर्थं भवति। अन्यथा हि देवि २५
शेषेणेत्याग्नानमनर्थकं स्यात्। देकेनैव उत्तत्वात्। ननु तयाह्यानस्यापि विरोधपरिकल्प्यामाने देवतायाः संसार्यात्मचापत्तेर्निकर्षः प्रसज्यते तत्क
म। नैष दोष ऐकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणानुचिंत्यमानत्वात्। नन्वेवं सति स एवैकत्वदृष्टिकारश्चापद्येत। न वयमेकत्वदृष्टीकारं वारयामः। किं तर्हि व्यतिह
रेणेह द्विरूपामतिः कर्तव्या। वचनप्रामाण्यात्। नाविकरूपेत्येतावदुपपादयामः। फलं त्वेकत्वमपि द्विरूपं भवति। यथाध्यानार्थे विस्त्यकामादिगुणोप
देशे तद्गुण ईश्वरः प्रसिध्यति तद्वत्। तस्मादयमाध्याने व्यतिहारः समानेनविषयेऽप्युपसंहर्तव्य इति॥ ०॥ सैव हि सत्यादयः॥ ३८॥ स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथ १७८
मजं वेद सत्यं ब्रह्मेत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां सनामाक्षरोपासनां विधानानंतरमाम्नायते। तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंड

कं योनैकरूपं ४

लपुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इत्यादि। तत्र संशयः। किमिह ए ते सत्यविद्ये किं वैकैवेति। द्वे इति तावत्प्राप्तम्। भेदेन हि फलसंयोगो भवति नयतीमा लो
कानितिश्चरस्मा इंति पाप्मानं जहाति वित्युपरिष्टात्प्रकृताकर्षणं तु पास्येकवादित्यव ग्रामक्रमः। एकैवेयं सत्यविद्येति। कुतः। तद्यत्सत्यमिति प्रकृताकर्ष
णात्। ननु विद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणमुपास्यैकत्वादुपपद्यत इत्युक्तम्। नैतदेवं यत्र हि विस्पष्टकारणांतरादि विद्यानेदः प्रतीयते तत्रैतदेवं स्यात्। अत्र त्वनयथा
त्वं न वेनत्त्वयत् सत्यमिति प्रकृताकर्षणात्सर्वविद्या संबद्धमेव सत्यमुत्तरत्राख्यायत इत्येकविद्यात्वनिश्चयः। यत्पुनरुक्तं फलांतरश्रवणान्न विद्यांतरमिति
अत्रोच्यते। तस्योपनिषदहरहमिति चांगांतरोपदेशस्य स्तावकमिदं फलांतरश्रवणमित्यदोषः। अपि चार्थवादादेव फलं कल्प्यते। स च सतिविधिके तावच
यवश्रूयमाणानि बहून्यपि फलानि भवति यावत्तियामेव विद्यायामुपसंहर्तव्यानि भवंति। तस्मादेवैकेयं सत्यविद्या तैस्तैर्विशेषणैर्विशिष्टाम्नातेत्यतः
सर्वे एवं मन्यावह। योग्युणं एकस्मिन्प्रयोगे उपसंहर्तव्या। केचित्पुनरस्मिन्सूत्रे ईदृशं वाजसनेयकमक्ष्यादित्यपुरुषविषयं वाक्यं छांदोग्यं वाप्ययं एतौ तरा
स्तित्य हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते य एषोंतरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युदाहृत्य। सैवेयमक्ष्यादित्यपुरुषविषया विद्या भयत्रैकेति कृत्वा सत्यादीन्गुणानु
जयमन्येयिच्छंदोगानामुपसंहार्यान्मन्यंते। तदसाधु लक्ष्यते छांदोग्ये हि कर्मसंबंधिनायमुद्गीथव्यपाश्रया विद्या ज्ञायते तत्र्यादिमिथ्याबुमानस्र कर्मसंबं
धविज्ञानि भवंति। इयमेव वर्गनिःश्वासमितत्प्रक्रमो। तस्मादृक्सामवर्गेत्तितस्मादुद्गीथ इति माध्येयं एवंविद्वान्साम गायतीत्युपसंहाराचे। नैवं वाजसनेयके
किंचित्कर्मस्वबंधविक्रमस्ति। तत्प्रक्रमस्तेराद्विद्यांतेदसति गुणव्यवस्थेव युक्तेति॥ ०॥ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः॥ ३९॥ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपु
रे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नंतराकाश इति प्रस्तुत्य छंदोगा अधीयते। एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सम

रु.कु.श्रुतिः

१०४ त्रशाह् : अथ यो य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इति तन्नेदं विस्तार्यते । किं भोजनलोपे लोपः

प्राणाग्निहोत्र १०

त्यकाममसत्यसंकल्प इत्यादि । तथा वाजसनेयिनः स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशीत्या
दि । तत्र विद्यैकत्वं परस्परगुणयोगश्च किं वा नेति तत्संशये विद्यैकत्वमिति दमुच्यते । कामादीनि सत्यकामादीनीत्यर्थः । यथा देवदत्तो दत्तः सत्यनामा नामेतिय
दैतच्छांदोग्ये सत्यकामत्वादिगुणजातमुपलभ्यते न दितत्र वाजसनेयके स वा एष महानज आत्मेत्यत्र संबध्येत । यत्र वाजसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते तदपि
तत्र छांदोग्ये एष आत्मापहतपाप्मेत्यत्र संबध्येत । यतनादिसामान्यात् । समानं च हृदयं यत्रापि हृदयमायतनं समानश्चावेद्य ईश्वरः समानं च तस्य सेतुश्च लोका
संभेदप्रयोजनमित्येवमादिबहुसामान्यं दृश्यते । ननु विशेषोऽपि दृश्यते छांदोग्ये हृदयाकाशस्य गुणयोगो वाजसनेयके चाकाशाश्रयस्य ब्रह्मण इ
ति । न । दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र छांदोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति प्रतिष्ठापितत्वात् । अयं त्वत्र विद्यातो विशेषः सगुणादि ब्रह्मविद्या छांदोग्य उपदिश्यते अथ य इहात्मान
मनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामानित्यात्मवत्कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् । वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि य एष पुरुष इत्यादि
प्रश्नप्रतिवचनसमन्वयात् । वशित्वादि तु स्तुत्यर्थमेव गुणजातं वाजसनेयके संकीर्त्यते । तथा चोपरिष्टात् स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति ।
गुणवतस्तु ब्रह्मण एकत्वाद्विभूतिप्रदर्शनाय गुणोपसंहारः सूत्रितो नोपासनायेति द्रष्टव्यं ॥३९॥ आदरादलोपः ॥४०॥ छांदोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते । तद्य
द्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेत्यादि । तत्र पंच प्राणाहुतयो विहितास्तासु च परस्तादग्निहोत्रे स्यातां लोपश्रुति
नघस्क्तमिति तत्रागमनसंयोगश्रवणाद्भक्तागमनस्य च भोजनार्थत्वाद्भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्येत्येवं प्राप्ते न लुप्येतेति तावत्प्रदर्शयन्नादरात्यादिवै
यानरविद्यायामेव तावज्जाबालानां श्रुतिः । पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयात् । यथा ह वै स्वयमहुत्वाग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तदिति अतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निंदित्वा स्वामिभोजनं १७५

बा ३ पा

प्रथमं प्रापयंती प्राणाग्निहोत्र आदरं करोति । यादि न प्रापदमपलोपं सहते न तरां सोऽथमप्यवानाग्निहोत्रस्य लोपं सहत इति मन्यते । ननु भोजनार्थभक्ता
गमनसंयोगाद्भोजनलोपे लोपः प्राप्तिः । न । तस्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वात् । प्राकृते ह्यग्निहोत्रे पयः प्रभृतीनां द्रव्याणां नियतत्वात् इहाप्यग्निहोत्रश
ब्दात् कौंडपायिनामयनवत् तद्धर्मप्राप्तौ सत्यां भक्तद्रव्यकतागुणविशेषविधानार्थमिदं वाक्यं तद्यद्भक्तमित्यतो गुणलोपेन तु मुख्यस्येत्येवं प्राप्ते भोजनलोपेऽप्य
रन्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्रतिनिधानन्यायेन प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमित्यत उत्तरं पठति । उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥४१॥ उपस्थिते भोजने तत् । तस्माद्देव भोजनद्रव्या
त्प्रथमोपनिपतिताद्द्रव्येणाग्निहोत्रं निर्वर्तयितव्यं । कस्मात् तद्वचनात् । तथाहि तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमिति सिद्धवद्भक्तोपनिपातपरामर्शेन परार्थद्र
व्यसाध्यतां प्राणाहुतीनां विदधाति ता अप्रयोजककर्तृरूपापन्नाः आहुतयः सत्यः कथं भोजनलोपे स्यांतरं प्रतिनिधापयेयुः । न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्ति
रस्ति । कौंडपायिनामयने हि मासमग्निहोत्रं जुहोतीति विध्युद्देशगतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद्वद्भावं विधापयेदिति युक्ता तद्धर्मप्राप्तिः । इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्र
शब्दो न तद्वद्विधापयितुमर्हति धर्मप्राप्तौ वाभ्युपगम्यमानायामग्निप्रणयनादयोऽपि प्राप्येरन् । न चास्ति संभवोऽभ्युद्धरणं तावद्धोमाधिकरणतावाय । न चाय
मग्निहोमो भोजनार्थत्वाद्याघातप्रसंगात् । भोजनोपनीतद्रव्यसंबंधाच्चायमेव होमः । तथा च जाबालश्रुतिः । पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादित्यास्यामेवमाहोम
निर्वृत्तिं दर्शयति । अत एव वेदिलोमानि बर्हिरित्यादि उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इति
वेदिष्कृतिश्वत्र स्थंडिलमात्रोपलक्षणार्थमिष्यते । मुख्याग्निहोत्रे वेद्यभावात् तदंगानि वेद्यादीन्यपि पार्यायिकानि भोजने नैव संपन्नकालेन संयोगादग्निहोत्रकालाव
रोधस्य नैव एवमन्येऽपि पुष्कलानादयो धर्माः केचित्कथंचिद्विरुध्यंते । तस्माद्भोजनपक्ष एवैते मंत्रद्रव्यदेवतासंयोगात्पंच होमा निर्वर्तयितव्याः । यत्त्वादरदर्शनात् । तत्

१८० वचनं नोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थं। न त्वश्रेयस्त्वस्यापि नियमेन ब्रवीति नाम्यनित्यताकाले दर्शयितुम्। तस्मान्नोजनलोपेऽप्येष प्रमाणमग्निहोत्रस्येति। तन्नि
र्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबंधः फलं॥ संति कर्मांगव्यपाश्रयाणि विज्ञानान्योमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्येवमादीनि किं तानि नित्यान्येव स्युः कर्मसु प
र्णमयीत्वादिवदुतानित्यानि गोदोहनादिवदिति विचारयामः। किं तावत्प्राप्तं नित्यानीति। कुतः प्रयोगवचनपरिग्रहात्। अनारभ्याधीतान्यपि ह्येतान्युद्गीथादि
[illegible]द्वारेण क्रतुसंबंधात् क्रतुप्रयोगवचनेनांगांतरवत्संस्पृश्येरन्। यत्तु तेषां स्ववाक्येषु फलश्रवणमापयिता ह वै का[illegible]मानां भवतीत्यादि तद्व
ले४ र्तमानापदेशरूपत्वादर्थवादमात्रमपापश्लोकश्रवणादिवत्। न फलप्रधानं। तस्माद्यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्येवमादीनामप्रकरण
पठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात्प्रकरणपठितवन्नित्यता एवमुद्गीथाद्युपासनानामपीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तन्निर्धारणानियम इति। यान्येता
न्युद्गीथादिकर्मगुणयाथात्म्यनिर्धारणानि रसतम आप्तिः समृद्धिर्मुख्यः प्राण आदित्य इत्येवमादीनि नैतानि नित्यवत्कर्मसु नियम्येरन्। कुतः तद्दृष्टेः। तथा
ह्यनियतत्वमेवंजातीयकानां दर्शयति श्रुतिः। तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदेत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुज्ञानात् प्रस्तावादिदेवताविज्ञानवि
हीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनाध्यवसानदर्शनात् प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि तं चेदविद्वानुपस्तोष्यसीति विद्वान् मूर्धा ते व्यप
तिष्यतीति च। अपि चैवंजातीयकस्य कर्मव्यपाश्रयस्य विज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः फलमुपलभ्यते। कर्मफलसिद्धिप्रतिबंधः तत्समृद्धिरतिशयविशे
षः कश्चित्। तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति। तत्र नानावि १८०
ति विद्वदविद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणाद्वीर्यवत्तरमिति च तरप्प्रयोगाद्विद्याहीनमपि कर्म वीर्यवत्[illegible]

दिति गम्यते। तच्चानित्यत्वे विद्याया उपपद्यते। नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म वीर्यवदभ्यनुज्ञायेत। सर्वांगोपसंहारे हि वीर्यवत्कर्मेति स्थितिः। तथा लोकसामादि
षु प्रतिनियतानि प्रत्युपासनं फलानि शिष्यंते। कल्पंतेऽस्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्चेत्येवमादीनि न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुं। तथा हि गुणवाद आपद्ये
त। फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिः। प्रयाजादिष्वितिकर्तव्यताकांक्षस्य क्रतोः प्रकृतत्वात्तादर्थ्ये सति युक्ता फलश्रुतेरर्थवादत्वम्। तथानारभ्या[illegible]
पि पर्णमय्यादिषु। न हि पर्णमय्यादीनामक्रियात्मकानामाश्रयमंतरेण फलसंबंध अवकल्पते॥ गोदोहनादीनां हि प्रकृतप्रणयनाद्याश्रयलाभा[illegible]दतः फल
विधिः। तथा बैल्वादीनामपि प्रकृतयूपाद्याश्रयलाभात्। न तु पर्णमय्यादिष्वेवं विधः कश्चिदाश्रयः प्रक्रांतोऽस्ति। वाक्येनैव तु जुह्वाद्याश्रयतां विवक्षित्वा फले वि
धिर्विवक्षितो वाक्यभेदः स्यात्। उपासनानां तु क्रियात्मकत्वाद्विशिष्टविधानोपपत्तेः उद्गीथाद्याश्रयाणां फले विधानं न विरुध्यते। तस्माद्यथा क्रत्वाश्रयाण्यपि
गोदोहनादीनि फलसंयोगादनित्यान्येवमुद्गीथाद्युपासनान्यपि द्रष्टव्यानि। अत एव च कल्पसूत्रकारा नैवंजातीयकान्युपासनानि क्रतुषु कल्पयांचक्रुः॥४२॥
प्रदानवदेव तदुक्तं॥४३॥ वाजसनेयके वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्र इत्यध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितोऽधिदैवतमग्न्यादीनां वायुः। तथा छांदोग्ये वायुर्वा
व संवर्ग इत्यत्राधिदैवमग्न्यादीनां वायुः संवर्गोऽवधारितोऽध्यात्मं वागादीनां प्राणः। तत्र संशयः किं पृथगेवेमौ वायुप्राणावुपगंतव्यौ स्यातामपृथग्वेति। अपृथगिति
तावत्प्राप्तं तत्त्वाभेदात्। न ह्यभिन्ने तत्त्वे सति पृथगनुचिंतनं न्याय्यं। दर्शयति च श्रुतिरध्यात्ममधिदैवं च तत्त्वा[illegible]भ्य अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यारभ्य। तथा त एते सर्व
एव समाः सर्वेऽनंता इत्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकीं विभूतिमात्मभूतां दर्शयति। तथान्यत्रापि त[illegible]त्ममधिदैवं च बहुधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति।
क्वचिच्च यः प्राणः स वायुरिति स्पष्टमेव वायुं प्राणं चैकं करोति। तथोदाहृतेऽपि वाजसनेयब्राह्मणे यतश्चोदेति सूर्य इत्यस्मिन्नुपसंहारश्लोके प्राणाद्वा एष उदेति

प्राणेस्त्वमेनीति प्राणे नैवोपसंहरन्नैकत्वं दर्शयति। तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राणेत्यैव चापान्याच्चेति प्राणव्रतेनैवैकेनोपसंहरं नेतदेव द्रष्टव्यमिति तथाच्छांदोग्ये
पि परस्तान्महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगारेत्येकमेव सर्ववर्गगमयति नब्रवीत्येकएवैषां चन्द्रसर्वे वर्गोपरोय एषामिति तस्मादध्यात्मोपगमनश्चत्वे प्रातेब्र
मनःपृथगेव वायुप्राणत्वमुपगंतव्या विति। कस्मात्पृथगुपदेशात्सध्यानार्थोध्यात्ममध्यात्माधिदैवविभागोपदेशः। सोस्तत्याध्यानपृथक्त्वेनैरर्थक्यएवस्यात्तेन
नूकमपृथगनुचिंतनं तत्वाभेदादिति नैष दोषः॥ तत्वाभेदेप्यवस्थाभेदादुपदेशभेदवशेनानुचिंतनभेदोपपत्तेन लोकोपन्यासस्य चतवाभेदानिनायेण
कृपपद्यमानस्य पृथ्वीदिनध्येयत्वे दनिराकारणस्सामर्थ्यो नावात्र्येषी प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुरिति वोपमानोपमेयकरणात्।ए
तेन व्रतोपन्यासो व्याख्यातः। एकमेव व्रतमिति। वैवकारो वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यार्थो न व्रतानि हि वागादीन्युक्तानि तानि मृत्युः श्रमो
भूत्वोपायमरतिक्रुतेः। न वायुव्रतनिवृत्त्यार्थोथातो व्रतमीमांसेति प्रस्तुत्य उल्पवाद्यायुप्राणायास्तव्रतवस्यनिश्चरितव्रा। देकमेव व्रतं चरेदितिचोक्त्वा
तेनाए तस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयतीति वायुप्राप्तिं फलं ब्रुवन् वायुव्रतमनिवर्तितं दर्शयति देवतेत्यत्र वायुस्यापरिच्छिन्नामवस्थाप्रसितवान्स
त्सयोगाचस्मैषानस्मितायशायुरिति तथातो वाएतो होमीवर्गो वायुरेवादीवेष्ठ प्राणः प्राणेषु चितिभेदेन व्यपदिशति। तथाएतेषां वान्येषां वान्येदेशस्मत
विनत्वमिति वलोदेनैवोपसंहरति। तस्मात्पृथगेवोपगमनं प्रदानवत् यथेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञ
त्यस्यां त्रिपुरोडाशायामिष्टौ सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्यछंबट्कारमित्यतो वचनादिंद्रैकत्वाच्च सहप्रदानाशंकायां राजा... दिगुणभेदात् याज्यानुवाक्या १८१
व्यत्यासविधानाच्च यथास्यामेव देवतापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवत्येवं तत्त्वाभेदेप्याध्येयांशपृथक्त्वादाध्यानपृथक्त्वमित्यर्थः। तदुक्तं संकर्षे नानावाप्येव

नापृथग्ज्ञानादिति। तत्रद्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदोपविद्याभेदेनैवमिहविद्याभेदोक्षि। उपक्रमोपसंहाराभ्यामध्यात्माधिदैवोपदेशे ह्येकविद्याविधानप्रतीतेः
विद्यैकत्वेपि चाध्यात्माधिदैवभेदात्प्रवृत्तिभेदो यथाग्निहोत्रस्यैकस्य सायं प्रातःकालभेदादित्येतावदनित्रेत्य प्रदानवदित्युक्तं॥४३॥ लिंगभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि
॥४४॥ वाजसनेयिनोग्निरहस्ये नैव वा इदमग्रे सदासीदित्यस्मिन् ब्राह्मणे मनोधिकृत्याधीयते। तद्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोग्नीनर्कान्मनोमयान्मन
श्चित इत्यादि। तथैव वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोग्निचित इति पृथगग्नीनामनंति स्म तो पादिकान्। तेषु संशयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूता
उतस्वतंत्राः केवलविद्यात्मका इति। तत्र प्रकरणात्तु क्रियानुप्रवेशः प्राप्तस्तानेतान्यावत्प्रतिजानीते। लिंगभूयस्त्वादिति। भूयांसि हि लिंगान्यस्मिन् ब्राह्मणे के
वलविद्यात्मकत्वमेषामुपोद्बलयंति दृश्यंते। तद्यथा किं च इमानि भूतानि मनसा संकल्पयंति तेषामेव सा कृतिरिति तानह्येतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वंत्यपि स्वपत
इति चैवंजातीयकानि। तद्धि लिंगं प्रकरणाद्बलीयस्तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्नपि कांडे श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति॥
पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रियामानसवत्॥४५॥ नैतद्युक्तं स्वतंत्राण्येतान्यनन्यशेषभूतानीति। पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्प
विशेषोपदेशः स्यात् न स्वतंत्रो न तु प्रकरणाल्लिंगं बलीयः सत्यमेवमेतल्लिंगमपि त्वेवंजातीयकं न प्रकरणाद्बलीयो भवति। अन्यार्थदर्शनं ह्येतन्मनश्चिदादि
कानि प्रशंसारूपत्वात्। अन्यार्थदर्शनं चासत्यामन्यस्यां प्राप्तौ गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं बाधितुमुत्सहते। तस्मात्संपादिका अप्येतेग्नयः
प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशिन एवेति। मानसवदिति व्याख्यानम्। यथा दशरात्रस्य दशमेऽहन्यविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य
ग्रहणासादनहवनाहरणोपह्वाननभक्षणानि मानसान्याम्नायंते स मानसोपि ग्रह एकः क्रियाप्रकरणात् तत्क्रियाशेष एव भवत्येवमयमप्यग्निकल्प इत्य

गंतन्नुरस्तात्तुष्टिति लिंगंभूयस्त्वादित्यत्र। ननु लिंगं श्रुत्या सामान्यस्यापाद्यासाधकं कस्यचिदर्थस्येत्याशंक्य स्वान्तकरणसामर्थ्यात्क्रियापरत्वम् ४

र्थः॥ छ॥ अतिदेशाच्च॥ ४६॥ अतिदेशश्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्बलयति। षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व इति
सति हि सामान्येतिदेशः प्रवर्त्तते। ततश्च पूर्वेणेष्टकाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाग्निना सांपादिकानग्नीनतिदिशन्क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति॥ छ॥ विद्यै
व तु निर्धारणात्॥ ४७॥ तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। विद्यात्मिका एवैते स्वतंत्रा मनश्चिदादयोग्नयः स्युर्न क्रियाशेषभूताः। तथा हि निर्धारयति ते हैते वि
द्याचित एवेति विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवंतीति च॥ छ॥ दर्शनाच्च॥ ४८॥ दृश्यते चैतेषां स्वातंत्र्ये लिंगं प्रथवस्तितमित्युत्तरैपवर्ति॥ छ॥ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च
न बाधः॥ ४९॥ नैवं प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमध्यवसायस्वातंत्र्यपक्षो बाधितव्यः श्रुत्यादिबलीयस्त्वात्। बलीयांसि हि प्रकरणाच्छ्रुतिलिंगवाक्यानी
ति स्थितं श्रुतिलिंगसूत्रे तानि चेह स्वातंत्र्यपक्षं साधयंति दृश्यंते। कथं श्रुतिस्तावत् ते हैते विद्याचित एवेति। तथा लिंगं सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वंत्यपि स्वपत गि ४
ति। ~~स्वपक्षमपि विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवंतीति। विद्यायां विनियुक्तेष्वेवेति~~ हि स्मावधारणेयं श्रुतिः क्रियानुप्रवेशो मीषामभ्युपगम्यमाने पी
डिता स्यात्। ननु साध्वनाविभायमिदमवधारणं भविष्यति। नेत्युच्यते। तदभिप्रायत्वे यां विविद्याचित इत्येतावत्तत्स्वरूपसंकीर्त्तनेनैव लब्धत्वादनर्थकमव
धारणं स्यात्। नेतावत्स्वरूपमेव विधिषामबाध्यसाधनमिति। अबाध्यसाधनत्वेपि त्वमानस्य पुनः क्रियानुप्रवेशाशंकायां तन्निवृत्तिफलमवधारणमर्थवद्भविष्यतीति
थापि स्वपते जाग्रते चैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्येतानग्नीश्चिन्वंतीति सतत्यदर्शनमेषां स्वातंत्र्ये कल्पते यथा स्ताप्रीपादिके वाक्प्राणमये ग्निहोत्रे प्राणेन द्व
वाचं जुहोति वाचं प्राणे जुहोतीति च। कोच्यते। प्राते अनीते अमृते आहुती नाय बव्यपैश्वर्यं ततं जुहोतीति। तद्वत्। क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयोगस्या
कालवान्तरान्ते नैषां प्रयोगः कल्प्येत। न चेदमर्थवादमात्रमिति न्याय्यम्। यत्र हि विस्पष्टो विधायको लिंगादिरुपलभ्यते युक्तं तत्र संकीर्त्तनमात्रस्यार्थवाद १८२

त्वमिति तु विस्पष्टविध्यंतरानुपलब्धेः संकीर्त्तनादेवैषां विज्ञानविधानं कल्पनीयं। तच्च यथाश्रुतसंकीर्त्तनमेवकल्प्यत इति प्रतेत्य दर्शनात्तथाभूतवक
ल्प्याते। ततश्च सामर्थ्यादेषा स्वातंत्र्यसिद्धिरिति तेन तद्यत्किंच मानि भूतानि मनसा संकल्पयंति तेषामेव साकृतिरित्यादि च्याख्यातं तथा वाक्यमपि दर्शयति पुरुषविशे
षसंबंधमविद्यामानस्याः। न हेतुसंबंधं मृष्यति तस्मात्स्वातंत्र्यपक्ष एव ज्यायानिति॥ छ॥ अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञांतरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तं॥ ५०॥ इतश्च प्रकरण
मुपमृद्य स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यं। यत्क्रियावयवान्मन आदिव्यापारेष्वनुबध्नाति ते मनसैवाधीयंत मनसा चीयंत मनसैव ग्रहा अगृह्यंत मनसास्तुवत
त मनसा शंसन्। यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियतेत्यादिना संपत्फलो ह्ययमनुबंधो न च
प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः संतः संपदालिप्सितव्याः। न चात्रीहीषाधकपामनवत् क्रियांगसंबंधात्तदनुप्रवेशो च माशंकितव्यः श्रुतिवैरूप्यात्। न ह्यत्र क्रियांगं किं
चिदारभ्य तस्मिन्नदो नाम ध्याये त्यमिति वदति। षट्त्रिंशतं तु सहस्राणि मनोवृत्तीनेवानादाय तेष्वग्नित्वं ग्रहादीश्च कल्पयति। पुरुषयज्ञादिवत्। संख्यापि चेयं पुरु
षायुषस्याहःसु दृश्यमाना तत्संबंधिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति दृष्टव्यं। एवमनुबंधात्स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनां आदिशब्दादतिदेशाद्यपि यथासंभवं योजयितव्यं।
तथा हि तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व इति क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदिशन् क्रियायामनादरं दर्शयति। न च सत्येव क्रिया
संबंधे विकल्पः पूर्वेणोत्तरेषामिति शक्यं वक्तुं। न हि येन व्यापारेण ह्वनीयधारणादिना पूर्वः क्रियायामुपकरोति तेनोत्तर उपकर्त्तुं शक्नुवंति। यत्तु पूर्वपक्षे
प्यतिदेश उपोद्बलकत्वं प्रतिहि सामान्येतिदेशः प्रवर्त्तत इति तदस्मत्पक्षेपि समानं। अस्ति हि सामान्येनातिदेशोस्मिन्नेवा त्वत्पुक्तं मनश्चिदिसौपादिकानामप्यग्नी
नामग्निचमिति। श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शितानि एवमनुबंधादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातंत्र्यं मनश्चिदादीनां प्रज्ञांतरपृथक्त्ववत् यथा प्रज्ञांतराणि शांडिल्यविद्याप्र

दृष्टफलत्वेर्न्नत्वं न हि लोकापत्तिः॥५१॥ यदुक्तं मानसवदिति तत्स्वतंत्रत्वे खतेन मानसग्रहसामान्यादपि मनश्चिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यं इत्यर्थः

कृतानि स्वेन स्वेनानुबंधेनानुबध्यमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञातस्य स्वतंत्राणि भवंत्येवमिति। दृष्टश्चावेष्टे राजसूयप्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षो
वर्णत्रयानुबंधित्वाद्राजयज्ञत्वाच्च राजसूयस्य तदुक्तं प्रथमे कांडे क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णसंयोगादिति॥७॥ न सामान्या... क्रत्वः क्रत्वादिन्यो देवत्वमेवं
केवलपुरुषार्थत्वोपलब्धेर्न हि किंचित्कस्यचित्केनचित्सामान्यं न भवतीति न तावता यथाखं वैषम्यं निवर्तते। निवर्तते मृत्युवद्यथा स एष एव मृत्युर्य एष एत
स्मिन्मंडले पुरुष इत्यग्निर्वै मृत्युरिति चाग्न्यादित्यपुरुषयोः समानेपि मृत्युशब्दप्रयोगे नात्यंतसाम्यापत्तिः। यथा चासौ वै लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिदित्यत्र न समिदादिसामान्याल्लोकस्याग्नित्वापत्तिस्तद्वत्॥७॥ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबंधः॥५२॥ परस्तादप्ययं वाव लोक एषोग्निश्चितस्त
स्मिन्ननंतरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोजनं लक्ष्यते न तु शुद्धकर्मांगविधित्वं। तत्र हि विद्यया तदारोहंतीत्यत्र कामाः परागताः न तत्र दक्षि
णा यंति नाविद्वांसस्तपस्विन इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निंदन्विद्यां च प्रशंसन्नेतद्दर्शयति। तथा पुरस्तादपि यदेतन्मंडलं तपतीत्यस्मिन्ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव ल
क्ष्यते सोऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवतीति विद्याफलेनैवोपसंहारात्। न कर्मप्रधानता तत्सामान्यादिहापि तथात्वं भूयांस्त्वस्य अवयवाः संपादयितव्या विद्या
यामित्येतस्मात्कारणात्तेनानुबध्यते विद्या न कर्मांगत्वात्। तस्मान्मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्वसिद्धिः॥७॥ एक आत्मनः शरीरे भावात्॥५३॥ इह दे
हव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थ्यते बंधमोक्षाधिकारसिद्धये। न ह्यसति देहव्यतिरिक्त आत्मनि परलोकफलाश्चोदना उपपद्येरन्कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुप
दिश्येत। ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोस्तित्वमुक्तं। सत्यमुक्तं भाष्यकृता न तु तत्रात्मास्तित्वे सूत्रमस्ति। इह
तु स्वयमेव सूत्रकृता तदस्तित्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितं। इत एव चाकृष्याचार्येण शबरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितं। अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथ १८२

मे तंत्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः। इह चेदं चोदनालक्षणेषूपासनेषु विचार्यमाणेष्वात्मास्तित्वं विचार्यते कृत्स्नशास्त्रशे
षत्वप्रदर्शनाय। अपि च पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्युपगमेन मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितं। कोसौ पुरुषो यदर्था एते मनश्चिदादय इत्यस्यां प्रसक्ता
विदं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोस्तित्वमुच्यते। तदस्तित्वाक्षेपार्थं चेदमाद्यं सूत्रमाक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्विवक्षितार्थं स्थूणानिखननन्यायेन दृढां बुद्धिं
कारयेदिति। अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिनो लोकायतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि चैतन्यं शरी
राकारपरिणतेषु भूतेषु स्यादिति व्यात्मनोभावं मन्यमानाः समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपि संभावयंतस्तेभ्यश्चैतन्यं स्यादित्ये
मदशक्तिवद्विज्ञानं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति चाहुः। न स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्मास्ति यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात्। दे
ह एव तु चेतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते। हेतुं चाचक्षते शरीरे भावादिति। यद्धि यस्मिन्सति भवत्यसति च न भवति तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते यथाग्निधर्मावौष्ण्यप्र
काशौ। प्राणचेष्टाचैतन्यस्मृत्यादयश्चात्मधर्मत्वेनाभिमता आत्मवादिनां तेप्यंतरेव देहे उपलभ्यमाना बहिश्चानुपलभ्यमाना असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि
देहधर्मा एव भवितुमर्हंति। तस्माद्व्यतिरेको देहादात्मन इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥७॥ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत्॥५४॥ न त्वेतदस्ति यदुक्तमव्यतिरेको दे
हादात्मन इति व्यतिरेक एवास्य देहाद्भवितुमर्हति तद्भावाभावित्वात्। यदि देहभावे भावाद्देहधर्मत्वमात्मधर्माणां मन्येत ततो देहभावेप्यभावादतद्धर्मत्वमेषां
किं न मन्येत। अतद्धर्मविलक्षणा हि दृश्यंते देहधर्मा रूपादयश्च यावद्देहं भवंति प्राणचेष्टादयस्तु सत्स्वपि देहे मृतावस्थायां न भवंति। देहधर्माश्च रूपादयः परै
रुपलभ्यंते न त्वात्मधर्माश्चैतन्यस्मृत्यादयः। अपि च सति तावद्देहे जीवदवस्थायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं न त्वसत्यभावः। पतितेपि कदाचिदस्मिन्देहे देहां

तस्माद्वा देहात्मधर्मा अनुवर्तेरन् संशयमात्रेणापि परपक्षः प्रतिषिध्यते। किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छतीति परः पर्यनुयोक्त
व्यो न हि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकः किंचित्तत्त्वं प्रत्येति। यदनुभवनं भूतभौतिकानां तच्चैतन्यमिति चेत् तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वमश्नुवीत स्वात्म
नि क्रियाविरोधात्। न हि भूतभौतिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन्। न हि रूपादिभिः स्वरूपं पररूपं वा विषयीक्रियते। विषयीक्रिय
न्ते तु बाह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन। अतश्च यथैवास्या भूतभौतिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यते एवं व्यतिरेकोऽप्यस्या अभ्युपगन्तव्यः।
उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेत्यात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वं चोपलब्धेरैकरूप्यादहमिदमद्राक्षमिति चावस्थान्तरयोगेऽप्युपलब्धृत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्
स्मृत्याद्युपपत्तेश्च। यत्तूक्तं शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति तद्वर्णितेन प्रकारेण प्रत्युक्तम्। अपि च सत्सु प्रदीपादिषूपकरणेषूपलब्धिर्भवति असत्सु न भवति
न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलब्धिर्भवति। एवं सति देह उपलब्धिर्भवति असति च न भवतीति न देहधर्मो भवितुमर्हति। उपकरणत्वमात्रेणापि प्रदीपादिव
द्देहोपयोगोपपत्तेः। न चात्यन्तं देहस्योपलब्धावुपयोगो दृश्यते। निश्चेष्टेऽप्यस्मिन्देहे स्वप्ने नानाविधोपलब्धिदर्शनात्। तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्म
नोऽस्तित्वम्॥५४॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्॥५५॥ समाप्ताऽऽनुषङ्गिकी कथा। संप्रति प्रकृतामेवानुवर्तामहे। ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पंचवि
मीत३ धं सामोपासीत। उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी। अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित इत्येवमाद्या उद्गीथा
दिकर्माङ्गावबद्धाः प्रत्ययाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विहितास्तेन तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुरथवा सर्वशाखागतेष्विति विशयः। प्रतिशाखं च स्वरादिभेदाद्
उद्गीथादिष्वविधीयेरन्निति। कुतः संनिधानात्। उद्गीथमुपासीतेति हि सामान्यविहितानां विशेषाकांक्षायां संनिकृष्टेनैव स्वशाखागतेन विशेषेणाकांक्षानि १८४

नेदमादाय यामनुन्यासः किं तावत्प्राप्तं स्वशाखागतेषूद्गीथादिषु १ ख। १

वृत्तेः। तदतिलंघने शाखान्तरविहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति तस्मात्प्रतिशाखं व्यवस्थेत्येवं प्राप्ते ब्रवीति। अङ्गावबद्धास्त्विति। तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैते प्र
२ब तिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठेरन्। अपि तु सर्वशाखास्वनुवर्तेरन्। कुतः। उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात्। स्वशाखाव्यवस्थायां ह्युद्गीथमुपासीतेति सामान्यश्रुतिरविशेषप्र
वृत्ता सती संनिधानवशेन विशेषे व्यवस्थाप्यमाना पीडिता स्यात्। न चैतन्याय्यम्। संनिधानाद्धि श्रुतिर्बलीयसी। न च सामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते। तस्मात्स्वरादिभेदेऽप्य
त्युद्गीथत्वाद्यविशेषात्सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवंजातीयकाः प्रत्ययाः स्युः॥५५॥ मन्त्रादिवद्वाविरोधः॥५६॥ अथवा नैवात्र विरोध आशंकितव्यः। कथमन्यशा
खागतेषूद्गीथादिष्वन्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुरिति। मन्त्रादिवदविरोधोपपत्तेः। तथा हि मन्त्राणां गुणानां च शाखान्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तर उपसंग्रहो दृश्यते । कर्मणां
येषामपि हि शाखिनां कुटरुरसीत्यश्मादानमन्त्रो नाम्नातः तेषामप्यसौ विनियोगो दृश्यते कुक्कुटोऽसीत्यश्मानमादत्ते कुटरुरसीति वेति। येषामपि च समिदादयः प्रयाजा
नाम्नातास्तेषामपि तेषु गुणविधिराम्नायते ऋतवो वै प्रयाजाः समानत्र होतव्या इति। ५ तेषामप्यजोऽग्नीषोमीय इति जातिविशेषोपदेशो नास्ति तेषामपि तद्विषयो मन्त्र
वर्ण उपलभ्यते। छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति। तथा वेदान्तरोत्पन्नानामप्यग्नेर्वै होत्रं वेरित्येवमादिमन्त्राणां वेदान्तरे परिग्रहो दृष्टः। तथा बह्वृचपठितस्य सूक्तस्य
यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्यस्याध्वर्यवे सजनीयं शस्यमित्यत्र परिग्रहो दृष्टः। तस्माद्यथाश्रयाणां कर्माङ्गानां सर्वत्रानुवृत्तिरेवमाश्रितानामपि प्रत्ययानामविरोधः॥
५६॥ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति॥५७॥ प्राचीनशाल औपमन्यव इत्यस्यामाख्यायिकायां व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपास्यत्वं श्रूयते। व्यस्तोपासनं तावदौपन्यवं
कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचेत्येष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि। तथा समस्तोपासनमपि तस्य ह वा एतस्यात्मनो
वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावित्यादि। तत्र संशयः किमिहोभयथाप्युपासनं स्याद्व्यस्तस्य समस्तस्य

स्यतोन समस्तस्यैवेति किं तावत्प्राप्तं प्रत्यवयवं द्युतेजःप्रभृतिषूपास्स इति क्रियापदश्रवणात्। तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यत इत्यादिफलभेदश्रवणात्। व्य
स्तान्युपासनानि स्युरिति प्राप्ते। ततोभिधीयते भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस्य समस्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्येनास्मिन्वाक्ये विवक्षितं भवितुमर्हति। न प्रत्येकमवयवो
पासनानामपि। क्रतुवद्यथा। क्रतुषु दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु समस्ताङ्गप्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते। न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनां नाप्येकदेशाङ्गयुक्त
स्य प्रधानस्य तद्वत्। कुत एतत् भूमैव ज्यायानिति। तथा हि श्रुतिर्भूम्नो ज्यायस्त्वं दर्शयति। एकवाक्यतावगमात्। एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौर्वापर्यपर्यालो
चनात् प्रतीयते। तथा हि प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः षडृषयो वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठामप्रतिपद्यमाना अश्वपतिं कैकेयं राजानमभ्याजग्मुरि
त्युपक्रम्य एकैकस्य ऋषेरुपास्यं द्युप्रभृतीनामेकैकं श्रावयित्वा मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाचेत्यादिना मूर्धादिभावं तेषां विदधाति मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य
इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्त्य स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति भूमाश्रयमेव
फलं दर्शयति। यत्तु प्रत्येकं द्युतेजःप्रभृतिषु फलभेदश्रवणं तदेवं सत्यङ्गफलानि प्रधान एवाभ्युपचिनोतीति द्रष्टव्यं। तथोपास्स इत्यपि प्रत्यवयवमाख्यातश्रवणं
पराभिप्रायानुवादार्थं न व्यस्तोपासनविधानार्थं। तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति। केचित्त्वत्र समस्तोपासनपक्षं ज्यायांसं प्रतिष्ठाप्य ज्यायस्त्ववचनादेव किल व्यस्तो
पासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति कल्पयन्ति। तदयुक्तमेकवाक्यतावगतौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। मूर्धा ते व्यपतिष्यदिति चैवमादिनिन्दाविरोधात्। स्प
ष्टे चोपसंहारे समस्तोपासनावगमे तदभाववादिनः पूर्वपक्षस्यैवाशक्यत्वात् सूत्रकारस्य ज्यायस्त्ववचनस्य प्रमाणवत्त्वाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानत्वात्॥५७॥ नाना शब्दादिभे १८५
दात्॥५८॥ पूर्वस्मिन्नधिकरणे सत्यामपि द्युतेजःप्रभृतीनां फलभेदश्रुतौ समस्तस्योपासनं ज्याय इत्युक्तमतः प्राप्ता बुद्धिरन्यान्यपि वेदितव्यानि भिन्नश्रुतान्युपासनानि समस्योपासिष्यन्त इति॥ अपि

व नैवावधास्ते द्विद्याभेदो विज्ञातुं शक्यते। वेद्यं हि रूपं विद्याया द्रव्यदेवतमिव यागस्य। वेद्यश्चैक एवेश्वरः श्रुतिनानात्वेऽप्यवगम्यते मनोमयः प्राणशरीरः कं ब
ह्म खं ब्रह्म सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवमादिषु। तथैक एव प्राणः प्राणो वाव संवर्गः प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्येवमादिषु। वेद्यैकत्वा
च्च विद्यैकत्वं। श्रुतिनानात्वमप्यस्मिन्पक्षे गुणान्तरपरत्वान्नानर्थकं। तस्मात्स्वपरशाखाविहितमेकवेद्यव्यपाश्रयं गुणजातमुपसंहर्तव्यं विद्याकार्त्स्न्या
येत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते। नानेति। वेद्याभेदेऽप्येवंजातीयिका विद्या भिन्ना भवितुमर्हति। कुतः शब्दादिभेदात्। भवति हि शब्दभेदो वेदोपासीत स क्रतुं कुर्वीतेत्येवमादिः।
शब्दभेदश्च कर्मभेदहेतुः समधिगतः पुरस्तात् शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वादिति। आदिग्रहणाद्गुणादयोऽपि यथासंभवं भेदहेतवो योजयितव्याः। ननु वे
देत्यादिषु शब्दभेद एवावगम्यते न यजत्यादिवदर्थान्तरसर्वेषामेवैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाविशेषादर्थान्तराभावात्। तत्कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद इति। नैष दोषः मनोवृत्त्य
र्थत्वाभेदेऽप्यनुबन्धभेदाद्विद्याभेदोपपत्तेः एकस्यापीश्वरस्योपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते। तथैकस्यापि प्राणस्य। तत्रोपास्याभेदेऽप्यन्याद्गुणो
न्यत्रोपासितव्योन्याद्गुणोन्यत्रेत्येवमनुबन्धभेदाद्विधिभेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते। न चात्रैको विद्याविधिरितरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुं। विनिगमने हे
तोरभावादनेकत्वाच्च प्रतिप्रकरणं गुणानां प्राप्तविद्यानुवादेन विधानानुपपत्तेः। न चास्मिन्पक्षे समानाः सत्यकामादयो गुणा असकृच्छ्रावयितव्याः। प्रति
प्रकरणं चेदंकाम इदमुपासितव्यमिदंकाम इदमिति नैराकाङ्क्ष्यावगमान्नैकवाक्यतोपपत्तिः। न चात्र वैश्वानरविद्यायामिव समस्तचोदनापरास्ति यद्बलेन प्रतिप्र
करणवर्तीन्यवयवोपासनानि भूत्वैकवाक्यतां यायुः। वेद्यैकत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्र निरङ्कुशे प्रतिज्ञायमाने समस्तगुणोपसंहारोऽप्यशक्यः प्रतिज्ञायेत।
तस्मात्सुष्ठूच्यते नाना शब्दादिभेदादिति। स्थिते चैतस्मिन्नधिकरणे सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यं॥ ७॥ विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्॥ ५९॥ स्थिते विद्याभेदे विचार्यते कि

नै

मा स्मामि छास्त्रतु द्वयोर्विकल्पो वा स्यादथवा विकल्प एव नियम इति। न तावदत्र विद्यान्तरेषु समुच्चयनियमे किं चित्कारणमस्ति। ननु नि
त्यानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते तद्वदत्रापि नियम इति न तत्र कारणं। नैवं विद्यानां काचिन्नियतास्ति विरोधस्तस्मान्न समुच्चय
नियमः। नापि विकल्पनियमो विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात्पारिशेष्याद्यथाकाममापद्यते। ननु विशिष्टफलत्वादासां विकल्पो न्याय्यः। न्या
तथाहि मनोमयः प्राणशरीर इत्याद्यासु एकस्याः फलं स्यात्कामसंकल्पा इत्येवमाद्यासु तुल्यवदीश्वरत्वप्राप्तिफलास्वेतेषु दोषः समानफलेष्वपि
स्वर्गादिसाधनेषु कर्मसु यथाकामदर्शनात्तु न माद्यथाकाममात्रमावृत्य तेन विकल्प एवासां न त्वियमस्ति न समुच्चयः। कस्मादविशिष्टफलत्वादविशिष्ट
ं फलमुपास्यविषयसाक्षात्करणमेकेनैवोपासनेन साक्षात्कृते तदुपास्यविषये ईश्वरादौ द्वितीयमनर्थकमपि चासंभवः साक्षात्करणस्य समुच्चय
पक्षे। विक्षिप्तचित्तत्वात्साक्षात्करणसाध्यं च विद्याफलं दर्शयिष्यति श्रुतयो यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति देवो भूत्वा देवानप्येतीति एवमाद्याः स्मृतयश्च
सदा तद्भावभावित इत्येवमाद्याः तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्यतमामादायेत तत्परः स्यादा तदुपास्यविषयसाक्षात्कारेण तेन तत्फलप्राप्तेरिति॥ ५९॥ काम्यास्तु यथा
कामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात्॥ ६०॥ अविशिष्टफलत्वादित्यस्योदाहरणं यथा तु पुनः काम्याः विद्याः स एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदि
तीति। अथ यो नामब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति चैवमाद्याः क्रियावदृष्टेनात्मना स्वीयं फलं साधयन्तीत्यासु साक्षात्करण
पेक्षा नास्तीति ता यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा समुच्चीयेरन् पूर्वहेत्वभावात् पूर्वस्याविशिष्टफलत्वादित्यस्य विकल्पहेतोरभावात्॥ अङ्गेषु यथाश्रयभावः॥
६१॥ कर्माङ्गेषूद्गीथादिषु य आश्रिताः प्रत्ययाः वेदत्रयविहिताः किं ते समुच्चीयेरन् किं वा यथाकामं स्युरिति संशये यथाश्रयभाव इत्याह यथैषामाश्र १८६

[illegible]

याः स्तोत्रादयः संहत्य न वर्तन्ते एवं प्रत्ययाः अप्याश्रयतन्त्रत्वात्प्रत्ययानां॥ ६१॥ शिष्टेश्च॥ ६२॥ यथा चाश्रयाः स्तोत्रादयस्त्रिषु वेदेषु शिष्यन्ते एवमाश्रिता अपि प्रत्ययाः
नोपदेशकृतोऽपि कश्चिद्विशेषोऽङ्गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययानामित्यर्थः॥ ६२॥ समाहारात्॥ ६३॥ होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरतीति च प्रणवोद्गीथैक
त्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गाता स्वकर्मण्युत्पन्नं क्षतं होतुः कर्मणः प्रतिसमादधातीति ब्रुवन् वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदितपदार्थसंबंधसामान्यात्सर्व
वेदोदितप्रत्ययोपसंहारं दर्शयतीति लिङ्गदर्शनं॥ ६३॥ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च॥ ६४॥ विद्यागुणं च विद्याश्रयं सन्तमोङ्कारं वेदत्रयसाधारणं श्रावयति।
तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति। ततश्चाश्रयसाधारण्यादाश्रितसाधारण्यमिति लिङ्गदर्शनमेवाश्रयवद्गुणसा
धारण्यश्रुतेश्चेति। यदीमेकर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युर्न स्यात्तत्समाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावस्तत उद्गीथादयः सर्वाङ्गग्रा
हिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यन्ते ततश्चाश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव इति॥ ६४॥ न वा तत्सहभावाश्रुतेः॥ ६५॥ न वेति पक्षव्याव
र्तनं। न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हति। कुतः। तत्सहभावाश्रुतेः। यथा हि त्रिवेदविहितानामङ्गानां स्तोत्रादीनां
सहभावः श्रूयते। ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तुतमनुशंसति प्रस्तोतः साम गाय होतरेतद्यजेत्यादिना नैवमुपासनानां सहभा
वश्रुतिरस्ति। ननु प्रयोगवचन एषां सहभावं प्रापयेदिति ब्रूमः। पुरुषार्थत्वादुपासनानां प्रयोगवचनो हि क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्रापयेन्नतूद्गी
थाद्युपासनानि क्रत्वर्थाश्रयाण्यपि गोदोहनादिवत्पुरुषार्थानीत्यवोचाम। पृथक्फलप्रतिबंधफलमिति अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोऽङ्गानां तदवलंबना
नां चोपासनानाम्। यदेकेषां क्रत्वर्थत्वमेकेषां पुरुषार्थत्वमिति। परं च लिङ्गद्वयमकारणमुपासनसहभावस्याश्रुतिस्मृतिन्यायाभावात्। न च प्रतिप्रयोगम

न्नयकाक्रतौ पर्णदारादस्थितानामपि तथात्वे विज्ञातुं शक्यमत अस्त्वृत्वङ्गोपास्तनानां। आश्रयतंत्राण्यपि ह्युपास्तनानि काममाश्रयाभावे माऽस्तु न चा
श्रयसहभावनियममर्हंति। तत्सहभावाच्छ्रुतेर्वा। तस्मात्तु यथाकाममेवक्तुपास्तनान्यनुष्ठीयेरन्॥ ६॥ दर्शनाच्च॥ ६६॥ दर्शयति च श्रुतिरप्युद्गीथादिप्रत्यया
नामेवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षतीति। सर्वप्रत्ययोपसंहारे हि सर्वे विद्युरिति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्वमितरेषां
संकीर्त्येत। तस्माद्यथाकाममुपास्तनानां समुच्चयो विकल्पो वेति॥ ६६॥ इति शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः॥ ३॥ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः॥ १॥ अथेदानीमौपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति। आहो
स्वित्स्वतंत्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते पुरुषार्थोऽत इति। अतोऽस्माद्वेदान्तविहितादात्मविज्ञानात्स्वतंत्रा
त्पुरुषार्थः सिध्यतीति बादरायण आचार्यो मन्यते। कुत एतदवगम्यते शब्दादित्याह। तथाहि तरति शोकमात्मविदिति स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भ
वति ब्रह्मविदाप्नोति परमाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति य आत्मापहतपाप्मेत्युपक्रम्य स सर्वांश्च लोकानाप्नो
ति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्युपक्रम्यैतावदरे खल्वमृतत्वमित्येवंजातीयका श्रुतिर्विद्यायाः पुरुषार्थहे
तुत्वं श्रावयति। अथात्र प्रत्यवतिष्ठते॥ ८॥ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः॥ २॥ कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवत्
विषयद्वारेण कर्मसंबंध्येवेति। अतस्तस्मिन्नवगतप्रयोजन आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः सार्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु
यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति। यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य

केवलाधा:

भ्रातृव्याभिभूत्या इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वत्। कथं पुनरस्यानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आ
शंक्यते। कर्तृद्वारेण तद्विज्ञानस्य वाक्यात्क्रतुसंबंध इति चेन्न। वाक्यविनियोगानुपपत्तेः। अव्यभिचारिणा हि केनचिद्द्वारेणानारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्र
तुसंबंधोऽवकल्पते कर्ता तु व्यभिचारिद्वारं लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यात्। तस्मान्न तद्द्वारेणात्मविज्ञानस्य क्रतुसंबंधसिद्धिरिति। न व्यतिरेकविज्ञानस्य वैदि
केष्वेव कर्मसूपयुज्यमानत्वात्। न हि देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं लौकिकेषु कर्मसूपयुज्यते सर्वथा दृष्टार्थप्रवृत्त्युपपत्तेः। वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकालफलेषु दे
हव्यतिरिक्तात्मज्ञानमंतरेण प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युपयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानं। नन्वपहतपाप्मत्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमौपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्य
ङ्गं स्यात्। न। प्रियादिसंसूचितस्य संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेनोपदेशादपहतपाप्मत्वादिविशेषणं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति। ननु तत्र तत्र प्रसाधितमेतदधिकमसं
सारि ब्रह्म जगत्कारणं तदेव च संसारिण आत्मनः पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सूपदिश्यत इति। सत्यं प्रसाधितं तस्यैव तु स्थूणानिखननवत्फलद्वारेण पूर्वपक्षप्रतिक्षिप्तमा
ध्याने क्रियायै नेदृशीय॥ ८॥ आचारदर्शनात्॥ ३॥ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि इत्येवमादीनि ब्रह्मविदामप्यन्यपरेषु वाक्ये
षु कर्मसंबंधदर्शनानि भवंति। तथोद्दालकादीनामपि पुत्रानुशासनादिदर्शनाद्गार्हस्थ्यसंबंधोऽवगम्यते केवलाच्चेज्ज्ञानात्पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्किमर्थमनेकायास
समन्वितानि कर्माणि ते कुर्युरर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदिति न्यायात्॥ ८॥ तच्छ्रुतेः॥ ४॥ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति च कर्मशे
षत्वश्रवणान्न विद्यायाः केवलायाः पुरुषार्थहेतुत्वं॥ ८॥ समन्वारंभणात्॥ ५॥ तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति च विद्याकर्मणोः फलारंभे साहित्यदर्शनान्न स्वातंत्र्यं विद्या
याः। तद्वतो विधानात्॥ आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इत्येवंजातीयका श्रुतिः समस्तवेदा

थे विज्ञानवतः कर्माधिकारं दर्शयति। तस्मादपि न विज्ञानस्य स्वातंत्र्येण फलहेतुत्वं। नन्वत्राधीत्येत्यध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानं। नैष दोषः दृष्टार्थत्वादी
अध्ययनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानं। नैष दोषः दृष्टार्थत्वाद्वेदमध्ययनमर्थावबोधपर्यंतमिति निश्चितं॥६॥ नियमाच्च॥७॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे इति। एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वेति। एवं जातीयकान्नियमादपि कर्मशेषत्वमेव विद्याया
इत्येवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते॥ ॥ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्॥८॥ तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते। यदुक्तं शेषत्वात्पुरुषार्थवाद इति तन्नोपपद्यते। कस्मात्। अधिकोप
देशात्। यदि संसार्येवात्मा शारीरः कर्त्ता भोक्ता च शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदांतेषूपदिष्टः स्यात्ततो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात्। अधिकस्तु शारीरादात्मनो
ऽसंसारी ईश्वरः कर्तृत्वादिसंसारधर्मरहितोऽपहतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदांतेषु। न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति प्रत्युत कर्मा
ण्युच्छिनत्तीति वक्ष्यत्युपमर्दं चेत्यत्र। तस्मात्पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति यन्मतं भगवतो बादरायणस्य तत्तथैव तिष्ठति। न शेषत्वप्रतिनिर्देश्या नास्य चालयितुं शक्यते। तथा
हि तमधिकं शारीरादीश्वरमात्मानं दर्शयति श्रुतिः। यः सर्वज्ञः सर्ववित्। भीषास्माद्वातः पवते। महद्भयं वज्रमुद्यतमेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि। तदैक्षत बहु स्यां
प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजतेत्येवमाद्याः। यत्तु प्रियादिसंसूचितं संसारिण एवात्मनो वेद्यतयानुकर्षणमात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यो यः प्राणे
न प्राणिति स त आत्मा सर्वांतर य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युपक्रम्य एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति चेत्यादि तदपि य एषोऽशनायापि
पासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषैः अत्यंतमेवाधिकोपदिदिक्षया अनतीतानेकानि प्रायमि १८८
त्यविरोधः। परमेश्वर एव हि शारीरस्य पारमार्थिकं स्वरूपमुपाधिकृतं तु शारीरत्वं तत्त्वमसि नान्यदतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिभ्यः। सर्वं चैतद्विस्तरेणास्माभिः पुर

स्तात्तत्र तत्र निर्णीतं॥ ॥ तुल्यं तु दर्शनं॥९॥ यत्तूक्तमाचारदर्शनात्कर्मशेषो विद्येत्यत्र ब्रूमः। तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः। तथा हि श्रुतिर्भवत्येतद्ध स्म वै
तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे। एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे। एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः
पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति। एवंजातीयका। याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते। एतावदरे खलु
अमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेत्यादिश्रुतिभ्यः। अपि च यक्ष्यमाणो वै भगवंतोऽहमस्मीत्येतल्लिंगदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयं संभवति च सोपाधिकायां ब्र
ह्मविद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनं। न त्वत्रापि कर्मांगत्वमस्ति प्रकरणाद्यनवगमात्। यत्पुनरुक्तं तच्छ्रुतेरित्यत्र ब्रूमः॥ ॥ असार्वत्रिकी॥१०॥ यदेव विद्यया करोतीत्येषा श्रु
तिर्न सर्वविद्याविषया। प्रकृतविद्याभिसंबंधात्। प्रकृता चोद्गीथविद्या ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यत्र॥ ॥ विभागः शतवत्॥११॥ यदप्युक्तं विद्याकर्मणी समन्वार
भेते इत्येतत्समन्वारंभवचनमस्वातंत्र्ये विद्याया लिंगमिति तत्प्रत्युच्यते विभागोऽत्र द्रष्टव्यो विद्यान्यं पुरुषमन्वारभते कर्मान्यमिति। शतवद्यथा शतमाभ्यां दीयतामित्यु
क्ते विभज्य दीयते पंचाशदेकस्मै पंचाशदपरस्मै तद्वत्। न चेदं समन्वारंभवचनं मुमुक्षुविषयमिति नु कामयमान इति संसारिविषयत्वोपसंहारात्। अथाकामयमान इति च मुमु
क्षोः पृथगुपक्रमात्। तत्र संसारिविषये विद्याविहिता प्रतिषिद्धा च परिगृह्यते विशेषाभावात्। कर्मापि विहितं प्रतिषिद्धं च यथाप्राप्तानुवादित्वात्। एवमसत्यविभागे
नापीदं समन्वारंभवचनमवकल्पते। यथैतत्सर्वं विधानादियतउत्तरं पठति॥ ॥ अध्ययनमात्रवतः॥१२॥ आचार्यकुलाद्वेदमधीत्येत्यत्राध्ययनमात्रस्य श्रवणादध्य
यनमात्रवत एव कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः। ननु एवं सत्यविद्यत्वात् अनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत। नैष दोषः। न वयमध्ययनप्रभवं कर्मावबोधनमधि
कारकारणं वारयामः। किं तर्हि औपनिषदमात्मज्ञानं स्वातंत्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इत्येतावत्प्रतिपादयामः। यथा च न क्र

म१

चंनरज्ञानं कुर्वंतमधिकारेणापेक्ष्यते एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति। यदप्युक्तं नियमाच्चेत्यत्राभिधीयते॥ छ॥ नाविशेषात्॥१३॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदित्येवमादि
वमादिषु नियमश्रवणेषु न विदुष इति विशेषोस्त्यविशेषेण नियमविधानात्॥ छ॥ स्तुतयेनुमतिर्वा॥१४॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यत्रापरो विशेष आख्यायते। यद्यप्य
त्र प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्वन्निति संबध्येत तथापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतद्द्रष्टव्यम्। न कर्म लिप्यते नर इति हि वक्ष्यति। एतदुक्तं भवति। यावज्जीवं कर्म कुर्व
त्यपि विदुषि पुरुषे न कर्म लेपाय भवति विद्यासामर्थ्यादिति तदेवं विद्या स्तूयते॥ छ॥ कामकारेण चैके॥१५॥ अपि चैके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः संतस्तदवष्ट
भात्फलांतरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशंति कामकारेणेति। श्रुतिर्भवति वाजसनेयिनामेतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयंते किं प्रजया
करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इति। अनुभवारूढमेव च विद्याफलं न क्रियाफलवत्कालांतरभावीत्यसकृदवोचाम। अतोपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं नापि तद्विष
यायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं शक्यमाश्रयितुं॥ छ॥ उपमर्दं च॥१६॥ अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपंचस्याविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यो
त्स्वरूपोपमर्दमामनंति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना। वेदांतोदितात्मज्ञानपूर्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशासानस्य कर्माधिकारोच्छित्ति
रेव प्रसज्यते। तस्मादपि स्वातंत्र्यं विद्यायाः॥ छ॥ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि॥१७॥ ऊर्ध्वरेतस्सु चाश्रमेषु विद्या श्रूयते। न च तत्र कर्मांगत्वं विद्याया उपपद्यते कर्माभावात्। न ह्य
ग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां संति। स्यादेतदूर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयंते वेद इति तदपि नास्ति तेपि हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यंते। त्रयो धर्मस्कंधा ये चे
मेरण्ये श्रद्धातपस्युपासते तत्र श्रद्धेपि रूपवसंत्यरण्ये एतमेव प्र... व्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति। ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्येवमादिषु प्रतिपन्नाप्रतिपन्नाश्र
दैश्च्यानामपात्ततानपात्ततर्सानां चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं। तस्मादपि स्वातंत्र्यं विद्याया इति॥ छ॥ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि॥१८॥ त्रयो धर्मस्कंधा १८९

रत्यास्यो ये श्रद्धा ऊर्ध्वरेतसामाश्रमाणां संकीर्तनं वा चोदनाकृतानेनैतत्प्रतिपादनाय प्रभवंति। यतः परामर्शमेषु शब्देष्वाश्रमांतराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते। न
विधिं। कुतः। न ह्यत्र लिङादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दोस्ति। अर्थांतरपरत्वं चैषु प्रत्येकमुपलभ्यते। त्रयो धर्मस्कंधा इत्यत्र तावद्यज्ञोध्ययनं दानमिति प्रथमः तप एव द्वितीयो
ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेवसादयन्निति वर्णयित्वा सर्व एते पुण्यलोका भवंतीति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणामनात्यंतिकफलत्वं संकीर्त्य आत्यंतिकफल
तया ब्रह्मसंस्थता स्तूयते ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीति। ननु परामर्शेप्याश्रमा गम्यंत एव। सत्यं गम्यंते स्मृत्याचाराभ्यां तु तेषां प्रसिद्धिर्न प्रत्यक्षायाः श्रुतेः। अतश्च प्रत्यक्ष
श्रुतिविरोधेऽनपेक्षणीयास्ते भविष्यंति अनधिकृतविषया वा। ननु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरेतोभिः परामृष्टं यज्ञोध्ययनं दानमिति प्रथम इति सत्यमेवं तथापि तद्गृह
स्थं प्रत्येवाग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानात् श्रुतिप्रसिद्धमेव तत्सिद्धिः। तस्मात्स्तुत्यर्थ एवायं परामर्शो न चोदनार्थः। अपि चापवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमांतरं वीरहा वा
एष देवानां योग्निमुद्वासयते आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः नापुत्रस्य लोकोस्तीति तत्सर्वे पशवो विदुरित्येवमाद्या। तथा ये चेमेरण्ये श्रद्धा तप
इत्युपासते तपः श्रद्धे ये ह्युपवसंत्यरण्य इति च देवयानोपदेशो नाश्रमांतरोपदेशः संदिग्धं चाश्रमांतराभिधानं तप एव द्वितीय इत्येवमादिषु तथैतमेव प्रव्रा
जिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति लोकसंस्तवोयं न पारिव्राज्यविधिः। ननु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं जाबालानां। सत्यमेवमेतदन
पेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यं॥ छ॥ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः॥१९॥ अनुष्ठेयमाश्रमांतरं बादरायण आचार्यो मन्यते। वेदेष्वश्रवणादग्निहोत्रादीनामव
श्यानुष्ठेयत्वाद्विरोधाच्च तदनधिकृतानुष्ठेयमाश्रमांतरमिति मतिं निराकरोति गार्हस्थ्यवदेवाश्रमांतरमपि प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः। कुतः। साम्यश्रुतेः। समादिग
र्हस्थ्ये नाश्रमांतरस्यापि परामर्शश्रुतिर्दृश्यते त्रयो धर्मस्कंधा इत्याद्याया। यथेहाश्रमांतरविवक्षितमेव गार्हस्थ्यं परामृष्टं तथैवमाश्रमांतरमपीति प्रतिपत्तव्यं। यथा च शास्त्री

तत्प्रासंगयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीतविधिपरे वाक्ये। तस्मात्तुल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमांतर[illegible]स्य। तथैतमेव प्रव्राजि
नो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति [illegible]स्यवेदानुवचनादिभिः सममभिव्याहारादेव मेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते इत्यस्य पंचाग्निविद्यायां। यत्तूक्तं तप एव द्वितीय इत्यादिषा
श्रमांतराभिधानं संदिग्धमिति। नैष दोषो निश्चयकारणसद्भावात्। त्रयो धर्मस्कंधा इति हि धर्मस्कंधत्रि[illegible] आश्रमनि[illegible] चैव प्रतिज्ञा
ते। न च यज्ञादयो भूयांसो धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः संतो न्यत्राश्रमसंबंधात् त्रित्वेन संवयितुं शक्यंते। तत्र यज्ञादिलिंगो गृहस्थाश्रम एको धर्मस्कंधो निर्दिष्टो ब्रह्मचारीति च स्प
ष्ट आश्रमनिर्देशात्परस्यापि कोन्यस्तपःप्रधानादाश्रमाद्धर्मस्कंधोभ्युपगम्येत। ये चेमेरण्य इति चारण्यलिंगाच्छ्रद्धातपोभ्यामाश्रमग्रहणमिति [illegible]
स्मात्परामर्शेप्यनुष्ठेयमाश्रमांतरं ॥१९॥ विधिर्वा धारणवत् ॥२०॥ विधिर्वायमाश्रमांतरस्य न परामर्शमात्रं। ननु विधित्वाभ्युपगमे एकवाक्यताप्रतीतिः कुप्ये
त। प्रतीयते ह्यत्रैकवाक्यता पुण्यलोकफलास्त्रयो धर्मस्कंधा ब्रह्मसंस्थतामृतत्वफलेति। सत्यमेतत्। सत्यामपि त्वेतस्यामेकवाक्यताप्रतीतौ परित्यज्य विधिरेवा
भ्युपगंतव्यः अपूर्वत्वाद्विध्यंतरस्यादर्शनाद्विस्पष्टाच्चाश्रमांतरप्रत्ययाद्गुणवादकल्पनयैकवाक्यत्वयोजनानुपपत्तेर्धारणवत्। यथाधस्तात्समिधं धारय
न्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीतौ विधीयत एवोपरिधारणमपूर्वत्वात्। तथा चोक्तं शेषलक्षणे विधिस्तु
धारणेऽपूर्वत्वादिति। तदिहाप्याश्रमपरामर्श[illegible]श्रुतिर्विधिरेवेति कल्प्यते। यदापि परामर्श एवायमाश्रमांतराणां तदापि ब्रह्मसंस्थता तावत्स्तवसामर्थ्या
द्विधेयाभ्युपगंतव्या। सा च किं चतुर्ष्वाश्रमेष्वयस्य कस्यचिदादोस्वित्परिव्राजकस्यैवेति विवेक्तव्यं। यदि च ब्रह्मचार्यंतेष्वाश्रमेषु परामृश्यमानेषु परि १८०
व्राजकोपि परामृष्टस्ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां परामृष्टत्वाविशेषादनाश्रमित्वानुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्ष्वाश्रमेषु ब्रह्मसंस्थो भवितुमर्हति [illegible] न परामृष्टस्ततः परिशि

ष्य।

ष्यमाणः परिव्राडेव ब्रह्मसंस्थ इति सेत्स्यति। तत्र तपःशब्देन वैखानसग्रहणं आरण्या परामृष्टः परिव्राडपीति केचित्तदयुक्तं। न ह्यसति गतौ वानप्रस्थ
विशेषणेन परिव्राजको ग्रहणमर्हति। यथात्र ब्रह्मचारिगृहस्थौ विनाभिधीयते असाधारणेनैव धर्मेण विशेषितावेवं भिक्षुवैखानसावपीति युक्तं॥
तपश्चासाधारणो धर्मो वानप्रस्थानां कायक्लेशप्रधानत्वात्। तपःशब्दस्य तत्र रूढेः भिक्षोस्तु धर्म इंद्रियसंयमादिलक्षणो नैव तपःशब्देनाभिलप्येत। चतुष्ट्वे
न च प्रसिद्धाश्चाश्रमास्त्रित्वेन परामृश्यंत इत्यन्याय्यं। अपि च भेदव्यपदेशो भवति त्रय एते पुण्यलोकभाज एको मृतत्वभागीति। पृथक्त्वे चैव व्यपदेशो वकल्पते॥
न ह्येवं भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मंदप्रज्ञावेकस्तु महाप्रज्ञ इति। भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तौ मंदप्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महाप्रज्ञ इति। तस्मात्पूर्वे त्र
यय आश्रमिणः पुण्यलोकभाजः परिशिष्यमाणः परिव्राडमृतत्वभाक्। कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगाद्वर्तमानः सर्वत्रासंभवन् परिव्राजक एव वर्ति
ष्यते। अभ्युपगमे चाश्रममात्रादमृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसंग इत्यत्रोच्यते। ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरनन्यव्यापारतारूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते
तच्च त्रयाणामाश्रमाणां न संभवति। स्वाश्रमविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणात्। परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मसंन्यासात्प्रत्यवायो न संभवति अननुष्ठा
ननिमित्तः। शमदमादिस्तु तदीयो धर्मो ब्रह्मसंस्थताया उपोद्बलको न विरोधी। ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य शमदमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म। यज्ञा
दीनि चेतरेषां। तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवायः। तथा च न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचय
दिति वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्याद्याः श्रुतयः। स्मृतयश्च तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा इत्या
द्या ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयंति। तस्मात्परिव्राजकस्याश्रममात्रादमृतत्वप्रसंगाज्ज्ञानानर्थक्यप्रसंग इत्येषोपि नावतरति तदेवं परामर्शेपीतरेषामाश्रमा

वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वना

श्रमाणां पारिव्राज्यं तावद्ब्रह्मसंस्थतालक्षणं लभ्यत एव अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमांतरविधायिनीमयमाचार्येण विचारः प्रवर्तितः। विद्यते एव त्वाश्र
मांतरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् ... देति। न चेयं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुं अविशेषश्रवणात्। पृथग्विधानाच्चानधिकृतानां
नानकोवो अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वेत्यादिना। ब्रह्मज्ञानपरिपाकांगत्वाच्च पारिव्राज्यस्य नानधिकृतविषयत्वं। तच्च दर्शयति। अथ
परिव्राड्विवर्णवासा मुंडोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षाणो ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्म भवतीति। तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः सिद्धं चोर्ध्वरेतःसु वि
ति५ धानाद्विद्यायाः स्वातंत्र्यमिति॥२०॥ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्॥२१॥ स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः इयमेवर्गग्निः साम पत्रं १
यं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवीत्येवंजातीयकाः श्रुतयः किमुद्गीथादिस्तुत्यर्था आहोस्विदुपासनविध्यर्था इति। अस्मिन् संशये
स्तुत्यर्था उद्गीथादीनि कर्मांगान्युपाश्रयश्रवणात्। यथेयमेव जुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्गो लोक आहवनीय इत्याद्या जुह्वादिस्तुत्यर्थाः तद्वदिति चेन्नेत्याह
न स्तुतिमात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तमपूर्वत्वात्। विध्यर्थतायां त्वपूर्वोऽर्थो विहितो भवति। स्तुत्यर्थतायां चानर्थक्यमेव स्यात्। विधायकस्य हि शब्दस्य वा
क्यशेषतां प्रतिपद्यमानः स्तुत्युपयुज्यते इत्युक्तं विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरित्यत्र। प्रदेशांतरविहितानां तूद्गीथादीनामियं प्रदेशांत
रपठितानां स्तुतिर्वाक्यशेषत्वमप्रतिपद्यमानानर्थिका स्यात्। इयमेव जुहूरित्यादिषु विधिसंनिधानात् युक्ता स्तुतिरिति वैषम्यं॥ तस्माद्विध्यर्था एवंजातीयकाः
श्रुतयः॥२१॥ भावशब्दाच्च॥२२॥ उद्गीथमुपासीत सामोपासीताहमुक्थमस्मीति विद्यादित्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रूयंते। ते च स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां १५१
व्याहन्येरन्। तथा च न्यायविदां स्मरणम्। कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पंचमम्। एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणमिति। लिङाद्यर्थो विधिरिति मन्य

मानाः सर्वमेव स्मरंति। प्रतिप्रकरणं च फलानि श्राव्यन्ते। आपयिता ह वै कामानां भवति। एष ह्येव कामागानस्येष्टे कल्पं तेऽस्मै लोका ऊर्ध्वश्चावृत्ताश्चेत्यादी
नि। तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः॥२२॥ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्॥२३॥ अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च
प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम। जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस इत्येवमादिषु वेदांतपठितेष्वाख्यानेषु
संशयः किमिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थानि आहोस्विदनंतरविहितविद्याप्रतिपत्त्यर्थानीति। पारिप्लवार्था इमा आख्यानश्रुतयः आख्यानसामान्यादाख्यानप्रयो
गस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात्। ततश्च विद्याप्रधानत्वं वेदांतानां न स्यान्मंत्रवत्प्रयोगशेषत्वादिति चेत् तन्न कस्मात् विशेषितत्वात् पारिप्लवमाचक्षीतेति हि प्र
कृत्य मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्यंते। आख्यानसामान्याच्चेत्सर्वग्रहणे स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं। न चैवं तस्मान्न
पारिप्लवार्थाः एता आख्यानश्रुतयः॥२३॥ तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्॥२४॥ असति च पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां संनिहितविद्याप्रतिपादनोपयोगितैव
न्याय्यैकवाक्यतोपबंधात्। तथा हि तत्र तत्र संनिहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते। प्ररोचनोपयोगात्प्रतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च। मैत्रेयीब्राह्म
णे तावदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यया विद्ययैकवाक्यता दृश्यते। प्रातर्दने प्रज्ञात्मेत्याद्यया जानश्रुतिरित्यत्रापि वायुर्वाव संवर्ग इत्याद्यया।
यथा वै स आत्मनो वपामुदखिददित्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां संनिहितविधिस्तुत्यर्थता तद्वत्। तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वम्॥२४॥ अत एव चाग्नींध
नाद्यनपेक्षा॥२५॥ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति एतद्व्यवहितमपि संबध्यत इति परामृश्यते। अत एव च विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वादग्नींधनादीन्याश्रमकर्माणि वि
द्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीत्याद्यस्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहरति [illegible] त्यधिकविवक्षया॥ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्।।२५ इदमिदानीं चिंत्यते। किं विद्याया अत्यंतमेवानपेक्षाश्रमकर्मणामुतास्ति काचिदपेक्षेति। तत्रातएवाग्नीन्धनादीन्याश्रमक
र्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यंत इत्यतोऽत्यंतमेवानपेक्षायां प्राप्तायामिदमुच्यते सर्वापेक्षा चेति। अपेक्षते च विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि नात्यंतमनपेक्षैव। ननु विरुद्धमिदं
वचनमपेक्षते चाश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षते चेति। नेति ब्रूमः। उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किंचिदन्यदपेक्षते उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते। कुतः। यज्ञादिश्रुतेः। तथाहि
श्रुतिः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्शयति विविदिषासंयोगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभा
वोऽवसीयते। अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदित्यत्र च विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादीनामपि साधनभावः सूच्यते। सर्वे वे
दा यत्पदमामनंति तपांसि सर्वाणि च यद्वदंति यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमीत्येवमाद्या अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनं। यथा
च श्रुतिराश्रमकर्मणां विद्यासाधनभावं सूचयति। स्मृतिरपि कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्त्तत इत्येवमाद्या।
अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनं। यथाश्वयोग्यतावशेनाश्वो न लांगलाकर्षणे युज्यते रथचर्यायां तु युज्यते एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यंत
उत्पत्तौ चापेक्ष्यंत इति।।२५।। शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्।।२६।। यदि कश्चिन्मन्येत यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न न्या
य्यो विध्यभावात्। यज्ञेन विविदिषंतीत्येवंजातीयका हि श्रुतिरनुवादस्वरूपा विद्याभिष्टवपरा न यज्ञादिविधिपरा इत्थं महाभागा विद्या यद्यज्ञादिभिरेनामवाप्तु
मिच्छंतीति। तथापि तु शमदमाद्युपेतः स्यात् विद्यार्थी तस्मादेवंविच्छांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति विद्यासाधनत्वेन शम १९२
दमादीनां विधानाद्विहितानां चावश्यानुष्ठेयत्वात्। ननु चात्रापि शमाद्युपेतो भूत्वा पश्यतीति वर्त्तमानापदेश उपलभ्यते न विधिर्नेति ब्रूमः। तस्मादिति प्रकृतप्रशंसा

परिग्रहाद्विधिप्रतीतेः। पश्येदिति च माध्यंदिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते। तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि शमादीन्यपेक्षितव्यानि। यज्ञादीन्यपि चापेक्षित
व्यानि यज्ञादिश्रुतेरेव। ननूक्तं यज्ञादिभिर्विविदिषंतीत्यत्र न विधिरुपलभ्यत इति। सत्यमुक्तं तथापि त्वपूर्वत्वात्संयोगस्य विधिः प्रकल्प्यते। न ह्ययं यज्ञादीनां वि
विदिषासंयोगः पूर्वं प्राप्तो येनानूद्येत। तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदंतको हीत्येवमादिषु वाक्यगतविधिकेष्वपि वाक्येष्वश्रुतं चापि विधिं प्रकल्प्य पौष्णपेषणं वि
कृतौ प्रतीयेतेत्यादि विचारः प्रथमे तंत्रे प्रवर्त्तितः। तथा चोक्तं विधिर्वा धारणवदिति। स्मृतिष्वपि भगवद्गीताद्यास्वनभिसंधाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षो
र्ज्ञानसाधनानि भवंतीति प्रपंचितं प्रवर्त्तितः तथा चोक्तं विधिर्वा धारणवदिति स्मृतिष्वपि।। तस्माद्यज्ञादीनि शमदमादीनि च यथाश्रमं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तौ
वपेक्षितव्यानि। तत्राप्येवंविदिति विद्यासंयोगात्प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि। विविदिषासंयोगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनीति विवेक्तव्यम्।।२६।।
सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्।।२७।। प्राणसंवादश्रुतौ छंदोगानां न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवतीति। तथा वाजसनेयिनां न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भव
तीति नानन्नं परिगृहीतमिति सर्वमस्यादनीयमेव भवतीत्यर्थः। किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं शमादिवद्विद्यांगं विधीयत उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संशये विधिरिति ताव
द४ त्प्राप्तं। तथा हि प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवत्यतः प्राणविद्यासंनिधानात्तदंगत्वेनेयं नियमनिवृत्तिरुपदिश्यते। नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः स्या
त्। नैष दोषः सामान्यविशेषभावाद्बाधोपपत्तेः। यथा प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञपनविधिना बाधो यथा च न कांचन परिहरेत्तद्व्रतमित्यनेन वामदेव्यविद्यावि
षयेण सर्वस्त्रीपरिहारवचनेन सामान्यविषयं गम्यागम्यविभागशास्त्रं बाध्यते। एवमनेनापि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं बा
ध्येतेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नेदं सर्वान्नानुज्ञानं विधीयत इति। न ह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते। न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवतीति वर्त्तमानापदेशात्। न चासत्या

मपिविधिप्रतीतौप्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावान्नैवविधिरस्त्यपगंतुंशक्यते।अपिचश्वादिमर्यादंप्राणस्यान्नमित्युक्तेदृश्यते।नैवंविदःकिंचिदनन्नंभवतीतिनश्वादिमर्याद
मिदमन्नंमानुषेणदेहेनोपभोक्तुंशक्यतेतुप्राणस्यान्नमिदंसर्वमितिविचिंतयितुं।तस्मात्प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोयमर्थवादोनसर्वान्नानुज्ञानेनविधिर्दर्शयति
सर्वान्नानुमतिश्चप्राणात्ययइति।एतदुक्तंभवति।प्राणात्ययएवहिपरस्यामापदिसर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञायतेतद्दर्शनात्।तद्दर्शनात्।तथाहिश्रुतिश्चाक्रायण
स्यर्षेःकष्टायामवस्थायामभक्ष्यभक्षणेप्रवृत्तिंदर्शयतिमटचीहतेषुकुरुष्वित्यस्मिन्ब्राह्मणे।चाक्रायणःकिलर्षिरापद्गतइभ्येनसामिखादितान्कुल्माषांश्चखा
दानुपानंतूच्छिष्टदोषात्प्रत्याचचक्षेकारणंचात्रोवाचनवाअजीविष्यमिमानखादन्नितिकामोमउदपानमिति।पुनश्चोत्तरेद्युस्तानेवस्वपरोच्छिष्टान्प
र्युषितान्कुल्माषान्भक्षयांबभूवेति।तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षणंदर्शयंत्याःश्रुतेराशयातिशयोलक्ष्यतेप्राणात्ययप्रसंगेप्राणसंधारणायाभक्ष्यमपि
भक्षयितव्यमिति।स्वस्थावस्थायांतुतन्नकर्तव्यंविद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख्यानाद्गम्यते।तस्मादर्थवादोनहवाएवंविदीत्येवमादिः॥छ॥अबाधाच्च॥२९॥एवंचसत्या
दाहारशुद्धौसत्त्वशुद्धिरित्येवमादिशास्त्रमबाधितंभविष्यति॥छ॥अपिचस्मर्यते॥३०॥अपिचापदिसर्वान्नभक्षणमपिस्मर्यतेविदुषोविदुषश्च
विशेषेणजीवितात्ययमापन्नोयोन्नमत्तियतस्ततः।लिप्यतेनसपापेनपद्मपत्रमिवांभसेति।तथामद्यंनित्यंब्राह्मणस्यसुरापस्यब्राह्मणस्योष्णामासिंचेयुःसुरा
राम्।अस्ये।क्रियमाणोनवैतान्नान्नभक्षणइतिच[illegible]स्मर्यतेवर्जनमनन्नस्य॥छ॥शब्दश्चातोकामकारे॥३१॥शब्दश्चानन्नस्यप्रतिषेधकः
कामकारनिवृत्तिप्रयोजनःकाठकानांसंहितायांश्रूयतेतस्माद्ब्राह्मणःसुरांनपिबेदिति।सोपिनहवाएवंविदीत्यस्यार्थवादत्वादुपपन्नतरोभवतितस्मादेवंजा
तीयकाअर्थवादानविधयइति॥छ॥विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि॥३॥सर्वापेक्षाचेत्यत्राश्रमकर्मणांविद्यासाधनत्वमवधारितं।इदानींतुकिममुमुक्षोरपिआश्र

नमात्रनिष्ठस्यविद्यामकामयमानस्यतान्यनुष्ठेयान्युतनेतिचिंत्यते।तत्रतमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतीत्यादिनाश्रमकर्मणांविद्यासाधनत्वेनविहि
तत्वाद्विद्यामनिच्छतःफलांतरकामस्यनित्यान्यनुष्ठेयानि।यतस्तस्याप्यनुष्ठेयानितदोषोविद्यासाधनत्वेनित्यानित्यसंयोगविरोधादित्यस्यांप्राप्तौपठति।आ
श्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोःकर्तव्यान्येवनित्यानिकर्माणियावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिनाविहितत्वात्।नह्येवंवचनस्यातिभारोनामकश्चिदस्ति।अ
थ[illegible]यदुक्तंनैवंसतिविद्यासाधनत्वमेषांस्यादितितत्रोत्तरंपठति॥छ॥सहकारित्वेनच॥३॥विद्यायाःसहकारीणिचैतानिस्युर्विहितत्वादेवतमेतंवेदानु
वचनेनविविदिषंतीत्यादिनातदुक्तंसर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति।नवेदंविद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्मणांप्रयाजादिवद्विद्याफलविषयंमंतव्य
मविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाःअसाध्यत्वाच्चविद्याफलस्य।विधिलक्षणंहिसाधनंदर्शपूर्णमासादिस्वफलसिद्धौप्रयाजादिसहकारिसाधनांतरमपे
क्षते।नैवंविद्या।तथाचोक्तमतएवचाग्नींधनाद्यनपेक्षेति।तस्मादुत्पत्तिसाधनत्वएवैषांसहकारित्वावबोधकं।नचात्रनित्यानित्यसंयोगविरो
धाशंकाःकर्माभेदेपिसंयोगभेदात्।नित्योह्येकःसंयोगोयावज्जीवादिवाक्यकल्पितोनतस्यविद्याफलत्वं।अनित्यस्त्वपरःसंयोगःतमेतं
वेदानुवचनेनेत्यादिवाक्यकल्पितस्तस्यविद्याफलत्वं।यथैकस्यापिखादिरस्यनित्येनसंयोगेनक्रत्वर्थताअनित्येनसंयोगेनपुरुषार्थत्वं।तद्वत्
सर्वथापितएवचोभयलिंगात्॥३४॥सर्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षेविद्यासहकारित्वपक्षेचतएवाग्निहोत्रादयोधर्माअनुष्ठेयाः।तएवेत्यवधारयन्नाचार्यः
किंनिवर्तयति।कर्मभेदशंकामितिब्रूमः।यथामासमग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रनित्यादग्निहोत्रात्कर्मांतरमुपदिश्यते।नैवमिहकर्मभेदोस्तीत्यर्थः।कुतः
उभयलिंगात्श्रुतिलिंगात्स्मृतिलिंगाच्च।श्रुतिलिंगंतावत्तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतीतिसिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येवयज्ञादीनिविविदिषायांविनियुंक्ते

कृतिः

नजुहुयादिवरस्वर्वमेषांरूपमुत्पादयतीति। स्मृतिलिंगमपि। अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोतीत्यत्र इति विज्ञातकर्तृत्वात्मकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं द
यति। अथवा रिंवाछंकाराइत्याद्यावसंस्कारवत्सन्निदिवैदिकेषु कर्मसु तत्र स्वतत्त्वविद्योत्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ न वर्तितस्मात्साध्विदमनेदावधारणं
॥७॥ अनन्तिनवैवदर्शयति स्मृतकारित्वस्पैवेतदुपोद्बलकं लिंगदर्शनमनन्तिनवैवदर्शयति ब्रह्मचर्यादिसाधनस्थपन्नस्य रागादिभिः क्लेशैरपहतात्मा
ननश्यतियं ब्रह्मचर्येणानुविंदत इत्यादिना॥ तस्माद्यज्ञादीन्याश्रमकर्माणि च भवंति विद्यासहकारीणि वृत्तिसिद्धिः॥ अंतरा चापि तु तद्दृष्टेः॥ विधुरा
दीनां द्रव्यादिसंपद्रहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामंतरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोस्ति किं वा नास्तीति संशये नास्तीति तावत्प्राप्तं। आश्र
वं ५ मकर्मणां विद्याहेतुत्वावधारणादाश्रमकर्मासंभवाच्चैतेषामित्येवं प्राप्ते इदमाह। अंतरा चापि त्वनाश्रमित्वेन वर्तमानोपि विद्यायामधिक्रियते। कुतः तद्दृष्टेः रै
क्वप्रभृतीनामेवं भूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः अपि च स्मर्यते। संवर्तप्रभृतीनां च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि
महायोगित्वं स्मर्यत इतिहासे। ननु लिंगमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपन्यस्तं का नु खलु प्राप्तिरिति सा अभिधीयते विशेषानुग्रहश्च तेषामपि च विधु ।ऊ। ३८
रादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसंबंधिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः संभवति तथा च स्मृतिः। जप्येनैव तु संसि
ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः। कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इत्यसंभवदाश्रमकर्मणोपि जप्येऽधिकारं दर्शयति। जन्मांतरानुष्ठितैरपि
वाश्रमकर्मभिः संभवत्येव विद्यायाअनुग्रहः। तथा च स्मृतिः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति। जन्मांतरसंचितानपि संस्कारविशेषाननुग्र १८४
ही विद्यायां दर्शयति। दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु। तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते॥७॥ अ

तत्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च॥ अतस्त्वंतरालवर्तित्वादितरदाश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनं। श्रुतिस्मृतिसंदृष्टत्वात्॥ लिंगाच्च। श्रुतिलिंगाच्च। तेनैति ब्रह्मवि
त्पुण्यकृत्तैजसश्चेति। अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः। संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेव चरेदिति च स्मृतिलिंगात्॥७॥ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जै
मिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः। संत्यूर्ध्वरेतस आश्रमा इति स्थापितं। तांस्तु प्राप्तस्य कथंचित्ततः प्रच्यवनमस्ति नास्तीति संशयः। पूर्वधर्मेष्वनुष्ठानचिकी
र्षया वा रागादिवशेन वा प्रच्युतोपि स्यात् विशेषाभावादित्येवं प्राप्ते उच्यते। न तद्भूतस्य प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथंचिदप्यतद्भावो न ततः प्रच्युतिः स्या
त्। कुतः। नियमातद्रूपाभावेभ्यः। तथा ह्यत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेवसादयन्निति। अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्युपनिषदिति। आचार्येणा
भ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमं। आविमोक्षाच्छरीरस्य सोनुतिष्ठे[illegible]द्यथाविधीत्येवं जातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति। तथा
च ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति चैवमादीन्यारोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यंते नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि न चैवमाचाराः शिष्टा वि
द्यंते। यत्तु पूर्वधर्मेष्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति। तदसत्। श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितादिति स्मरणात्॥ न्यायाच्च यो हि यं प्रति
विधीयते स तस्य धर्मो न तु यो येन स्वनुष्ठातुं शक्यते। चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य। न च रागादिवशात्प्रच्युतिः नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात्। जैमिनेरपीत्य
पिशब्देन जैमिनिबादरायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं शास्ति प्रतिपत्तिदार्ढ्याय॥७॥ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्॥ यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी
प्रमादात्तु कीर्येत। किं तस्य ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेतेत्येतत्प्रायश्चित्तं स्यादिति। नेत्युच्यते। यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तमवकीर्णि
पशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वादिति तदपि नानैष्ठिकस्य न वितुमर्हति। किं कारणं। आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्

स्वाभाविकत्वपतिसमाधेयपतनस्मरणात्। छिन्नशिरस्त्व इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः उपकुर्वाणकस्य तु नाइकपतनस्मरणाभावादुपपद्यते तस्य प्रायश्चित्तम्॥ ७॥
उपकुर्वाणस्यापि त्वाकमावगम्यते तत्र तु उक्तम्॥४३॥ अपि वैक आचार्यास्तु उपपत्ते कामावेतदिति मन्यन्ते तथा नैष्ठिकस्य गुरुदाराद्यभिगमनादन्यत्र ब्रह्मचर्ये विशीर्यते। नत
न्महापातकं भवति गुरुतल्पादिषु महापातकेषु परिगणनात्। तस्मादुपकुर्वाणवन्नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तस्यानावमिच्छन्ति। ब्रह्मचारिणावविशेषात्
अवकीर्णिवाचि विशेषावस्थानवत्तन्त्यथा ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने व्रतलोपः पुनः संस्कार एवमिति यदि प्रायश्चित्तस्याभावमिच्छन्ति तेषां न मूलमुपल
भ्यते। यत्तु नावमिच्छन्ति तेषां ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्येतदविशेषवचनं मूलम्। तस्मादुभयोस्तुल्यतरं न तदुक्तं प्रमाणलक्षणे समा विप्रतिपत्तिः स्यात्। यो ब्रह्म
चारी निमित्तवादिति प्रायश्चित्ताभावस्मरणं वैरूप्यन्तियत्नगौरवापादनार्थमिति व्याख्यातव्यं एवं नैष्ठिकवैखानसयोरपि वानप्रस्थेऽदीक्षा नैरुक्तेदानी
रानेवरिवा मूलकल्पं वर्द्धयेत् निर्जुवीनप्रस्थस्यामहद्विवक्षा। शास्त्रसंस्कारस्येव मादिप्रायश्चित्तस्मरणमनुसर्तव्यम्॥ ७॥ बहिष्कृतन्यथापि स्मृतेराचारा
च्च॥४४॥ यद्यपि तेषां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवने महापातके यदि वोपपातकमुत्तमयथापि शिष्टैर्बहिष्कर्तव्याः। आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः प्रायश्चित्तं
न पश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्महा इति। आरूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतं उद्बद्धं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेदिति वै वमादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः शि
ष्टाचाराच्च। न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सह कुर्वन्ति शिष्टाः॥ ७॥ स्वामिनः फलसमवायात् फलश्रुतेरित्यात्रेयः॥४५॥ आत्रेयः पाशने अङ्गाश्रयः किं नियजमानकर्माणि चा
होस्विदृत्विक्कर्माणि किंतावत्प्राप्तं यजमानकर्माणीति। कुतः फलश्रुतेः। फलं हि श्रूयते वर्षति हास्मै पर्जन्य इति वृष्टिकामस्य। एतद्वै विधान् यत्तेऽपि च विघ्नमा मो पाश्य इत्यादि। तत्र
स्वामिगतमित्यायम्। तस्मात्सांगोपांगप्रयोगेऽधिकृतत्वात्स्वविहिताधिकारत्वात्। एवंजातीयकानामुपास्तेऽपूर्वकर्त्तृत्वमुपासनानां श्रूयते। वर्षत्यास्मै य उपास्ते इत्यादि। न चर्त्विजोऽपि १९५
रा.सु.धि.२ ना ३

फलं दृष्टं आत्मने वा यजमानाय वायं काममागायतीति। न तस्य वाचनिकत्वात्। तस्मात्स्वामिन एव फलवत्त्वादुपास्तेनैव कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो म
न्यते॥ ७॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते॥४६॥ नैतदस्ति स्वामिकर्माण्युपासनानीति किं त्वृत्विक्कर्माण्येतानि स्युः इति त्वौडुलोमिराचार्यो। किं कारणं। तस्मै
हि सोऽगाय कर्मणे ऋत्विक् परिक्रीयते। तस्य योगान्तःपातीनि चाङ्गोपाद्युपासनान्यखिलताधिकारत्वात्। तस्मादुद्गानादिनियमवदेवर्त्विग्भिर्निर्वर्त्यानि। यथा च
तं ह बको दाल्भ्यो विदांचकार स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायतीति वाक्यशेषः कर्तृकर्तृत्वं विज्ञानस्य दर्शयति। यत्तूक्तं कर्त्राश्रयं फलं श्रूयत इति नैष दोषः परार्थत्वा
२५ दृत्विजोऽन्यत्र वचनात्फलसम्बन्धानुपपत्तेः। श्रुतेश्च॥४७॥ यां वै कां चाशिषमाशासत इति यजमानायैव तामाशासत इति होवाचेति। त
स्मादुद्गाता ब्रूयात्कं ते काममागायानीति। ऋत्विक्कर्तृकस्य विज्ञानस्य यजमानगामि फलं दर्शयति। तस्मादङ्गोपासनानामार्त्विज्यमिति सिद्धम्॥ ७॥ स
हकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्॥४८॥ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्वि
द्याथ ब्राह्मण इति बृहदारण्यके श्रूयते। तत्र संशयः। मौनं विधीयते न वेति। न विधीयत इति तावत्प्राप्तं। बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्रैव विधेरवसितत्वात्। न ह्यथ मु
निरित्यत्र विधायिका विभक्तिरुपलभ्यते। तस्मादयमनुवादो युक्तः। कुतः प्राप्तिरिति चेत्। मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्पाण्डित्यं निर्विद्येत्येव प्राप्तं मौनं।
अपि चामौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इत्यत्र तावन्न ब्राह्मणत्वं विधीयते प्रागेव प्राप्तत्वात्। तस्मादथ ब्राह्मण इति प्रशंसावाद एवं तथैवाथ मुनिरित्यपि
भवितुमर्हति। समाननिर्देशत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। सहकार्यन्तरविधिरिति। विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्योऽपूर्वत्वात्। ननु
पाण्डित्यशब्देनैव मौनस्यावगतत्वमुक्तं। नैष दोषः मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात्। मननान्मुनिरिति च व्युत्पत्तिसम्भवात्। मुनीनामप्यहं व्यास इति च प्रयोगदर्श
नात्

नै।

नात्। ननु मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनो पि श्रूयते गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमित्यत्र। वाल्मीकिर्मुनिपुंगव इत्यत्र व्यभिचारदर्शनात्। इतराश्रमसंनि
धानात्तु पारिशेष्यादुत्तमाश्रमोपादानं ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य। तस्माद्बाल्यपांडित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते। यत्तु बाल्य
वद्विधिपर्यवसानमिति तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते। मुनिस्स्यादिति निर्वेदनीयवनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपांडित्यवद्विधेयत्वाश्रयणं।
तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनः कथं विद्यावतः संन्यासिन इति गम्यते। तदधिकारात्। आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंतीति। न
नु सति विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येव तत्रातिशयः किं मौनविधिनेति। अत आह पक्षेणेति। एतदुक्तं भवति। तस्मिन् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति तस्मिन्नेष
विधिरिति विध्यादिवत्। यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवंजातीयके विध्यादौ सहकारित्वेनाग्न्याधानादिकमंगजातं विधीयते। एवमविधिप्रधा
नेप्यस्मिन् विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः। एवं बाल्यादिविशिष्टे कैवल्याश्रमे श्रुतिमति विद्यमाने कस्माच्छांदोग्ये गृहिणोपसंहारो नियमाद्व्याकुटुंब इत्यत्र
तेन कृत्स्नोपसंहारस्तद्विषयमादरं दर्शयितुमुत्तरं पठति॥ छ॥ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः॥४८॥ तुशब्दो विशेषणार्थः। तस्य कृत्स्नभावो विशेष्यते। ब
हुलायासानि हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टानि आश्रमांतरकर्माणि च यथासंभवमहिंसेंद्रियसंयमादीनि तस्य विद्यंते। गुरुकुलवासो द
र्शितादि उरस्याकृतिस्य एवं हि तौ यो ऽस्याचार्याचार्यकुलवासी तृतीय इत्याद्या। तस्मादुपर्णामप्याश्रमाणामुपदेशाविशेषात्तुल्यविदिकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिप
त्तिरितरेषामिति द्वयोराश्रमयोर्बाज्ञवल्क्यनेददर्शितोपेक्षया वेति दृष्टव्यम्॥ छ॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्॥५०॥ तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बा १५६
+उ रूपं॥ [illegible] नोपसंहारो न विरुध्यते॥ छ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात्॥४९॥ यथा मौनं गार्हस्थ्यं चैतावाश्रमौ श्रुतिमंतावेवमितरावपि वानप्रस्थ्य +उ३

ना वविसुद्धिदेनदर्प [illegible] द्रियत्वादिरहितत्वं बाल्यं स्यादिति संशयः। किं तावत्प्राप्तं कामचारवाद
चतायमोपपादनमनुरीष

त्वेन तिष्ठासेदिति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते तत्र बाल्यस्य भावः कर्म वा बाल्यमिति तद्धिते स्मृते बालत्वावस्थयोर्विशेषस्येच्छयाश्च पादपित्तमूत्रकत्वाद्याथो
पपादमूत्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं लोके बाल्यमिति तद्ग्रहणं युक्तं। ननु पतित्वादिदोषप्राप्तेर्न युक्तं कामचारताद्याश्रयणं न विद्यावतः संन्यासिनो वचनसामर्थ्या
द्दोषनिवृत्तेः पशुहिंसादिवदिति वेत्येवं प्राप्तेभिधीयते। न वचनस्य गत्यंतरसंभवात्। अविरुद्धस्यान्यस्मिन् बाल्यपदार्थे लभ्यमानेन विध्यंतरव्याघातकल्पना
युक्ता। प्रधानोपकाराय चांगं विधीयते। ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयं न च सकलायां बालचर्यायामंगीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः संभाव्यते
तस्मादांतरो भावविशेषो बालस्याप्ररूढेंद्रियत्वादिरिह बाल्यमाश्रीयते। तदाह अनाविष्कुर्वन्निति ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापयन्दंभद
र्पादिरहितो भवेत्। यथा बालोऽप्ररूढेंद्रियतया न परेषामात्मानमाविष्कर्तुमीहते तद्वत्। एवं ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यर्थानुगम उपपद्यते। तथा चोक्तं
स्मृतिकारैः। यं न संतं न चासंतं नाश्रुतं न बहुश्रुतं। न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः। गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत्। अंधवज्जडवच्चापि मूक
वच्च महीं चरेत्। अव्यक्तलिंगो व्यक्ताचार इति चैवमादि॥ छ॥ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनात्॥५१॥ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरित्यत आरभ्योक्तावे
विद्यासाधनमवधारितं। तस्य फलं विद्या सिद्ध्यंती किमिहैव जन्मनि सिद्ध्यति उत कदाचिदमुत्रापीति चिंत्यते। किं तावत्प्राप्तमिहैवेति। किं कारणं। श्रवणा
दिपूर्विका हि विद्या। न च कश्चिदमुत्र मे विद्या जायतामित्यभिसंधाय श्रवणादिषु प्रवर्तते। समान एव तु जन्मनि विद्याजन्माभिसंधाय यतते श्रवणादिषु वर्तमानो दृश्यते
यज्ञादीन्यपि श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयंति। प्रमाणजन्यत्वाद्विद्यायाः। तस्मादैहिकमेव विद्याजन्मेत्येवं प्राप्ते वदामः। ऐहिकं विद्याजन्म भवति असत
[illegible]दिवाजचरिते। मंतर्गता बानाववि सुद्धिदेनदर्प्य प्ररूढेंद्रियत्वादिरहितत्वं बाल्यं स्यादिति संशयः। किं तावत्प्राप्तं कामचारवादभक्ष्यतायमोपपादनमनुरीष +उ३

तिमस्तुतप्रतिबंधे एतदुक्तं भवति। यदा प्रक्रांतस्य विद्यासाधनस्य कश्चित्प्रतिबंधो न क्रियते। उपस्थितविपाकेन कर्मांतरेण तदेहैव विद्योत्पद्यते यदा तु खलु
प्रतिबंधः क्रियते तदामुत्रेति। उपस्थितविपाकत्वं च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपातात्। यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमि-
त्तानि तान्येवान्यस्यापीति न नियंतुं शक्यते यतो विरुद्धफलान्यपि कर्माणि भवंति। शास्त्रमप्यस्य कर्मण इदं फलमित्येतावति पर्यवसितं। न देश-
कालनिमित्तविशेषमपि संकीर्तयति। साधनवीर्यविशेषात्तु अतींद्रिया कस्यचिच्छक्तिराविर्भवति तत्प्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति। न चाविशेषेण वि- घ
द्यायामभिसंधिर्नोत्पद्यते इहामुत्र वा मे विद्या जायतामित्यभिसंधिर्निरंकुशत्वात् श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबंधक्षयापेक्षयैवोत्प- स्व
द्यते। तथा च श्रुतिर्दुर्बोधत्वमात्मनो दर्शयति। श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वंतोपि बहवो यं न विद्युः आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धा
आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इति। गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदंती जन्मांतरसंचितात्साधनाज्जन्मांतरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति।
न हि गर्भस्थस्यैवैहिकं किंचित्साधनं संभाव्यते। स्मृतावपि। अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छतीत्यर्जुनेन पृष्टो भगवान्वासुदेवो न हि कल्या-
णकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोकप्राप्तिं साधुकुले संभूतिं चाभिधायानंतरं तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकमित्यादिनाने-
कजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमित्यंतेनैतदेव दर्शयति। तस्मादैहिकमामुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबंधक्षयापेक्षमिति स्थितं॥ ति
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेः॥ ५२॥ यथा मुमुक्षोर्विद्यासाधनबलं विना साधनवीर्यविशेषाद्विद्यालक्षणे फले ऐहिकामुष्मिकफलत्वलक्षणो
विशेषप्रतिनियमो दृष्टः एवं मुक्तिफलेपि उत्कर्षापकर्षलक्षणः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः स्यादित्याशंकायामाह एवं मुक्तिफलानियम इति। न ख- १९७

सदवस्थावधृतेः

लु मुक्तिफले कश्चिदेवंभूतो विशेषप्रतिनियम आशंकनीयः। कुतः तदवस्थावधृतेः मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदांतेष्वेकरूपैवावधार्यते। ब्रह्मैव हि
मुक्त्यवस्था। न च ब्रह्मणोनेकाकारयोगोस्ति। एकलिंगत्वावधारणात्। अस्थूलमनणु। स ए-
ष नेति नेत्यात्मा। यत्र नान्यत्पश्यति। ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् इदं सर्वं यदयमात्मा। स वा एष महानज आत्माजरोमरोमृतोभयो ब्रह्म। यत्र
त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिभ्यः। अपि च विद्यासाधनं स्ववीर्यविशेषात्स्वफल एव विद्यायां किंचिदतिशयमासंजयेत्। न विद्याफले मु-
क्तौ। तद्धि असाध्यं नित्यसिद्धस्वभावमेव विद्ययाधिगम्यत इत्यसकृदवादिष्म। न च तस्यामप्युत्कर्षनिकर्षात्मकोतिशय उपपद्यते निकृष्टाया विद्यात्वान-
भ्युपगमात्। उत्कृष्टैव हि विद्या भवति। तस्मात्तस्यां चिराचिरोत्पत्तिरूपोतिशयो भवन्भवेत्। न तु मुक्तौ कश्चिदतिशयसंभवोस्ति। विद्याभेदाभावादपि तत्फ-
लनियमाभावः कर्मफलवत्। न हि मुक्तिसाधनभूताया विद्यायाः कर्मणामिव भेदोस्ति। सगुणासु तु विद्यासु मनोमयः प्राणशरीर इत्याद्यासु
गुणावापोद्वापवशाद्भेदोपपत्तौ सत्यामुपपद्यते यथास्वं फलनियमः कर्मफलवत्। तथा च लिंगदर्शनं तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति॥
नैवं निर्गुणायां विद्यायां गुणाभावात्। तथा च स्मृतिः। न हि गतिरधिकास्ति कस्यचित्सति हि गुणे प्रवदंत्यतुल्यतामिति। तदवस्थावधृतेरिति पदा-
भ्यासोध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति॥ छ॥ इति शारीरकमीमांसाभाष्ये शांकरभगवत्पादकृतौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥ समाप्त-
श्च तृतीयोध्यायः॥ छ॥ छ॥ शुभं भवतु॥ कल्याणमस्तु॥ करकृतमपराधं क्षंतुमर्हंति संतः॥ संवत १५९४ वर्षे प्रथमआषाढ शुदि १९॥ श्रीः॥
शिवमस्तु॥ छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥

सा॰ ४ पि॰ २

दृ॰॥ ॥ नमो विघ्नराजे॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात्॥ १ तृतीयाध्याये परापरासु विद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्रायेणात्यगाद् अथेह चतुर्थे फलाश्रय
आगमिष्यति॥ प्रसंगागतं चान्यदपि किंचिच्चिंतयिष्यते। प्रथमं तावत्कतिभिश्चिदधिकरणैः साधनाश्रयविचारशेषमेवानुसरामः। आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति चैवमादिषु संशयः। किं सकृत्
प्रत्ययः कर्तव्य आहोस्विदावृत्त्येति। किं तावत्प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत्तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वादश्रूयमाणायां ह्यावृत्तौ क्रिय
माणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत्। नन्वसकृदुपदेशा उदाहृताः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवमादयः। एवमपि यावच्छब्दमावर्तये
त् सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनं चेति नातिरिक्तं सकृदुपदेशेषु तु वेदोपासीतेत्येवमादिष्वनावृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः प्रत्ययावृत्तिः क
जि/ र्तव्या। कुतः। असकृदुपदेशात्। श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवंजातीयको ह्यसकृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति। ननूक्तं यावच्छब्दमावर्त
येन्नाधिकमिति। न दर्शनपर्यवसानत्वात्॥ दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवंति। यथावघातादीनि तंडुलादिनिष्प
त्तिपर्यवसानानि तद्वत्। अपि चोपासनं निदिध्यासनं चेत्यंतर्णीतावृत्तिगुणैव क्रियाभिधीयते। तथा हि लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्ते इति च यस्ता
त्पर्येण गुर्वादीननुवर्तते स एवमुच्यते तथा ध्यायति प्रोषितनाथा पतिमिति या निरंतरस्मरणा पतिं प्रति सोत्कंठा सैवमभिधीयते विद्युपास्त्योश्च १९८
वेदांतेष्वव्यतिरेकेण प्रयोगो दृश्यते। क्वचिद्विदिनोपक्रम्योपासिनोपसंहरति यथा यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इत्यत्रानु म एतां भगवो दे
वतां शाधि यां देवतामुपास्स इति। क्वचिच्चोपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति यथा [illegible] इत्यत्र [illegible] मनो ब्रह्मेत्युपासी

दृ १

तेत्यत्र भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वे[illegible]दुपदेशस्त्वावृत्तेः सूचकः॥१॥ लिंगाच्च॥२॥ लिंगमपि
प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति। तथा ह्युद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्यादि[illegible]कपुत्रतादोषेणापोद्य रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयादिति रश्मिबहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रता
यै विदधत्सिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति। [illegible]सिद्धिः। अत्राह भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः तेष्वावृत्तिसाध्यातिशय
संभवात्। यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो [illegible]मुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्पयति तत्र किमर्थावृत्तिरिति। सकृच्छ्रुतौ ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिरनुपप
न्नेत्यभ्युपगम इति चेत् न आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः। यदि हि तत्त्वमसीत्येवंजातीयकं वाक्यं सकृच्छ्रूयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत्ततस्तदेवावर्त्यमान
मुत्पादयिष्यतीति का प्रत्याशा स्यात्॥ अथोच्येत न केवलं [illegible] कोति अतो युक्त्युपेतं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति। तथाप्याव
त्त्यानर्थक्यमेवं सापि हि युक्तिः [illegible] युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते न विशेषविषयं। य
थास्ति मे हृदये शूलमित्यतो वाक्यात् गात्रकंपादि[illegible]मात्रमेव परः प्रतिपद्यते न विशेषमनुभवति यथा स एव शूली विशेषानुभवश्च
विद्याया निवर्तक इत्यर्थावृत्तिरिति चेन्नासकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे [illegible]त्पत्त्यसंभवात्। न हि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः श
तकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगंतुं शक्यते। तस्माद्यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत यदि वा सामान्यमेवोभयथापि सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत इत्यावृत्त्यनु
पयोगः। न च सकृत्प्रयुक्ते शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्यनुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियंतुं विचित्रप्रज्ञत्वात्प्रतिपत्तॄणां। अपि चानेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्यविशेष
वत्येकेनावधानेनैकमंशमवधारयत्यपरेणापरमिति स्यादभ्यासोपयोगो यथा दीर्घप्रपाठकग्रहणादिषु न तु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यरहिते चैतन्यमात्रात्मके प्र

मेध्यां तावत्प्रमोपेत्ताद्युक्तेति। अतो ध्याते। नावेदावृत्त्यानर्थक्यं न प्रतियस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमेव ब्रह्मात्मतामनुभवितुं शक्नुयाद्यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपपद्यते
एवावृत्तिः। तथा हि छांदोग्ये तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपदिश्य भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति पुनः पुनः परिचोद्यमानस्तत्तदाशंकाकारणं निराकृत्य तत्त्वम
सीत्येवासकृदुपदिशति। तथा च श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादि दर्शितं। ननूक्तं सकृच्छ्रुतं चेत्तत्त्वमसिवाक्यं स्वमर्थमनुभावयि
तुं न शक्नोति ततस्तदावर्त्त्यमानमपि नैव शक्ष्यतीति। नैष दोषः। न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृश्यंते हि सकृच्छ्रुताद्वाक्यान्मंदप्रतीतं वाक्यार्थमावर्त्तयंतः तत्तदाभा
सव्युदासेन सम्यक् प्रतिपद्यमानाः। अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे। तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्म ईक्षितृ जगतो जन्मादिकारणमभिधी
यते सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म अदृष्टं द्रष्टृ अविज्ञातं विज्ञातृ अजमजरममरमस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिशास्त्रप्रसिद्धं। तत्राजादिशब्दैर्जन्मादयो भाव
विकारा निवर्तिताः। अस्थूलादिशब्दैः स्थौल्यादयो द्रव्यधर्माः। विज्ञानादिशब्दैश्चैतन्यप्रकाशात्मकमुक्तं। एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको ब्रह्म
संज्ञकस्तत्पदार्थो वेदांताभियुक्तानां प्रसिद्धः। तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोता देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया संभाव्यमानश्चैतन्यपर्यंतत्वेनावधारितः। तत्र येषामेतौ
पदार्थावज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं न स्वार्थे प्रमामुत्पादयितुं शक्नोति। पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्येत्यतस्तान्प्रत्येष्टव्यः पदार्थविवेकप्र
योजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यासः। यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशस्तथाप्यध्यारोपितं तस्मिन्बह्वंशत्वं देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयावेदनादिलक्षणं तत्रैकेनावधानेनैकमं
शमपोहत्य परेणापरमिति युज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः। तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः। येषां पुनर्निपुणमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबंधो १९९
ऽस्ति ते शक्नुवंति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसीति वाक्यार्थमनुभवितुमिति तान्प्रत्यावृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव सकृदुत्पन्नैव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्त्तयतीति नात्र कश्चिदपि क्रमो

ऽभ्युपगम्यते। नन्वेवं युक्तोऽपि तत्र दिकस्यचिदेवं प्रतिपत्तिर्भवेन्नैवं बलवती ह्यात्मनो दुःखित्वादिप्रतिपत्तिरनिरस्तो न दुःखित्वाद्यभावं कश्चित्प्रतिपद्यत इति चेन्न। देहाद्यभिमानव
द्दुःखित्वाद्यभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वोपपत्तेः। प्रत्यक्षं हि देहे छिद्यमाने दह्यमाने वा अहं छिद्ये दह्ये इति च मिथ्याभिमानो दृष्टः। तथा बाह्यतरेष्वपि पुत्रमित्रादिषु
संतप्यमानेष्वहमेव संतप्य इत्यध्यारोपो दृष्टः। तथा दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि स्याद्देहादिवदेव चैतन्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वाद्दुःखित्वादीनां सुषुप्तादिषु चाननुवृत्तेः। चै
तन्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्तिमामनंति। यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यतीत्यादिना तस्मात्सर्वदुःखविनिर्मुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवो नैवमा
तिषु त्मानुभवो नैवमात्मानमनुभवतः किंचिदन्यत्कृत्यमवशिष्यते। तथा च श्रुतिः किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इत्यात्मविदः कर्तव्याभावं दर्शयति। स्मृति
रपि यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति। यस्य तु नैषोऽनुभवो द्राग्जायते तं प्रत्यनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपग
मः। तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात्प्रच्याव्यावृत्तौ प्रवर्तयेत। न हि वरघाताय कन्यामुद्वाहयंति। नियुक्तस्य चास्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिरीकार आवृत्त्यादिवाचोयुक्त्याभ्युपेयते।
तस्मात्परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्ययेऽवृत्त्युपपत्तिरिति सिद्धं॥२॥ आत्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति च॥३॥ यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किमहमिति ग्रहीतव्यः किं
वा मदन्य इत्येतद्विचारयति। कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये श्रूयमाणे संशय इति। उच्यते। अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगंतुं सति जीवेश्वरयोरभेदसंभवे। इ
तरथा तु गौणोऽयमभ्युपगंतव्य इति मन्यते। किं तावत्प्राप्तं नाहमिति ग्राह्यः। न ह्यपहतपाप्मादिगुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते ग्रहीतुं विपरीतगुणो वापहतपाप्मादि
गुणत्वेन। अपहतपाप्मादिगुणश्च परमेश्वरस्तद्विपरीतगुणः शारीरः। ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसंगः। ततः शास्त्रानर्थक्यं संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वेऽधिकार्यभावा
+ उलि ५ अधिकृतोऽहं कर्त्ता मयेदं कर्त्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्मप्रत्ययाद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते। यस्तु स्वयमेव मंदमतिरप्रतिभानाद्वाक्यार्थं जिहासेत्तस्यैतस्मिन् + उलि ५ +

श्री॰ ६

आनर्थक्यमेव प्रत्यं दिवि रोधश्च अयचेपिता प्रत्पदर्शनं शास्त्रा कर्तव्यं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादिदर्शनमिति चेन्न। कामं मेवं नव उभं सारिणो श्चरस्य आत्मे श्वर इत्ये
तावन्नः प्रापयित घा मेवं शास्त्रेश्रमः। आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः। तथाहि परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवैनमुपगच्छन्ति त्वं वा अहमस्मि भगवो देव
ते अहं वै त्वमसि देवते इति तथान्येऽपि अहं ब्रह्मास्मीत्येवमादयः आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदवाक्यानि एष त आत्मा सर्वान्तर एष त आ
त्मान्तर्याम्यमृतः तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्येवमादीनि। यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति तदयुक्तं गौणत्वप्रसङ्गाद्वाक्यवैरूप्याच्च यत्र
हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं भवति यथा मनो ब्रह्मेत्यादित्यो ब्रह्मेत्यादि इह पुनस्त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीत्याह ततः प्रतीकश्रुतिवैरूप्याद्भेददृष्टि
पत्तिर्भेददृष्ट्यपवादाच्च। तथान्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्म
८७ नः सर्वं वेदेत्येवमाद्याभूयसी श्रुतिर्भेददर्शनमपवदति। यत्तूक्तं न विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वसम्भव इति नायं दोषो विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वोपपत्तेः। यत्पुनरुक्तमी
श्वरात्मत्वप्रसङ्ग इति। तदसत् शास्त्रप्रामाण्यादनुपपत्तेः। न हीश्वरस्य संसार्यात्मत्वं प्रतिपाद्यत इत्यभ्युपगच्छामः। किं तर्हि संसारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वं
४८ प्रतिपिपादयिषितमिति। एवं सत्यद्वैतेश्वरस्यापहतपाप्मत्वादिगुणता विपरीतगुणता वितरस्य मिथ्येव व्यवतिष्ठते। यदप्युक्तमधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चे
ति। तदप्यसत्। प्राक्प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात् तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शय
ति प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेरप्यभावप्रसङ्ग इति चेन्नेष्टत्वात् अत्र पिताऽपिता भवतीति प्रक्रम्य वेदा अवेदा इति वचनादिष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे कस्य पुनर
यमप्रबोध इति चेत्त्वं यस्त्वं पृच्छसीति वदामः। ननु अहमीश्वर एवोक्तः श्रुत्या। यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कस्यचिदप्रबोधः। योऽपि दोषश्चोद्यते कैश्चिदविद्यया किलात्मनः २००

श्री॰१

त्री

सद्वितीयत्वाद्द्वैतानुपपत्तिरिति सोऽप्यनेन प्रत्युक्तः तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीत॥३॥ न प्रतीके न हि सः॥४॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम् अथा
धिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति। तथादित्यो ब्रह्मेत्यादेशः स य नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किं तेष्वप्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति
किं तावत् प्राप्तं तेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः कस्मात् ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात्। प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात्। ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते
ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात्। न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति तद
६ सत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति। स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा। न च ब्रह्मण
आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या कर्तृत्वाद्यनिराकरणात् कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मोपदेशः तदनिराकरणेन चोपा
सनविधानम् अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते। न हि रुचकस्वस्तिक[illegible]स्तुवर्णात्मनैव
त्वं ब्रह्मात्मनैकत्वे प्रतीकानामभावप्रसङ्गमवोचाम। अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते॥४॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्॥५॥ तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः किमा
दित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति कुतः संशयः समानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्या
दिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्मेत्यादि समानविभक्तिनिर्देशात् न चात्राञ्जसं सामानाधिकरण्यमवकल्प
तेऽर्थान्तरवचनत्वाद् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां न हि भवति गौरश्व इति। ननु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत्सामानाधिकरण्यं स्यान्नेत्युच्यते
विकारप्रविलय एवं स्यात् प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम परमात्मवाक्यं चेदं तदानीं स्यात् ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत परि

मद्द क्षेमिरितरं राजलमस्ति [illegible]

६

पन्यासस ४

मितविकारोपादानंच युक्तं। तस्माद्ब्रह्मणो निर्विशेषान्न वस्त्यादिवदन्यतरत्रान्यतरदृष्ट्यध्यासे सति किं दृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः। तत्रानियमो नियम
कारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तमथवादित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्तमेवं ह्यादित्यादिदृष्ट्या ब्रह्मोपासितं भवति। ब्रह्मोपासनं च फलवदि
ति शास्त्रमर्यादा। तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति कस्मादुत्कर्षात्। एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवंत्यु
त्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात्। तथा च लौकिको न्यायोनुगतो भवति। उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायो यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि सोप्यनुगंतव्यो ना
विपर्यये प्रत्यवायप्रसंगात्। नहि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात्। ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशंकनीयोत्र प्रत्यवायप्रसंगो न च लौकिकेन न्या
येन शास्त्रीया दृष्टिर्नियंतुं युक्तेति। अत्रोच्यते निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात् संदिग्धे तु तस्मिंस्तन्निर्णयं प्रति लौकिको न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते। तेन चो
त्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्यन् प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते। प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधाद्ग्रहीतव्यं। तैः स्वार्थव
त्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यासंभवाद्ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते। इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यै
ष एवार्थो न्याय्यः। तथा हि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मेत्युपास्त इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्। ततश्च यथा
शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिकावचन एव शुक्तिकाशब्दो रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति। ए
वमत्राप्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते। वाक्यशेषोपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपासिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति स य एतमेवं विद्वा
नादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते इति च। यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति तदयुक्तमुक्तेन न्यायेनादित्यादीना २०१

मेवोपास्यत्वावगमात् फलं त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात्। वर्णितं चैतत् फलमत उपपत्तेरित्यत्र। ईदृशं चात्र ब्रह्मण
उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्याध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम्॥५॥ आदित्यादिमतयश्चांग उपपत्तेः॥६॥ य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पं
चविधं सामोपासीत वाचि सप्तविधं सामोपासीत इयमेवर्गग्निः सामेत्येवमादिष्वंगावबद्धेषूपासनेषु संशयः किमादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टयो वि
धीयंते किं वोद्गीथादिष्वादित्यादिदृष्टय इति। तत्रानियमो नियमकारणाभावादिति प्राप्तं। न ह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षविशेषोऽवधार्यते। ब्रह्म हि सम
स्तजगत्कारणत्वादपहतपाप्मत्वादिगुणयोगाच्चादित्यादिभ्य उत्कृष्टमिति शक्यतेऽवधारयितुं न त्वादित्योद्गीथादीनां विकारत्वाविशेषात्किंचिदुत्कर्ष
विशेषावधारणकारणमस्त्यथवा नियमेनैवोद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन् कस्मात् कर्मात्मकत्वादुद्गीथादीनां कर्मणो हि फलप्राप्तिः प्रसिद्धा उद्गीथा
दिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः संतः फलहेतवो भविष्यंति तथा चेयमेवर्गग्निः सामेत्यत्र तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं सामेति च्छंदोगैः पृथि
वीं निर्दिशति साम शब्देनाग्निं तच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टिचिकीर्षायामवकल्पते न ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षायां क्षत्तरि हि राज
दृष्टिकरणाद्राजशब्द उपचर्यते न राजनि क्षत्तृशब्दः अपि च लोकेषु पंचविधं सामोपासीतेत्यधिकरणनिर्देशाल्लोकेषु सामाध्यसितव्यमिति प्रतीय
ते। एतद्गायत्रं प्राणेष्वोतमिति च एतदेव दर्शयति। प्रथमनिर्दिष्टेषु चादित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्म समाप्त्यादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिषु प्रथमनि
र्दिष्टेषु पृथिव्यादिषु चरमनिर्दिष्टा हिंकारादयः पृथिवी हिंकार इत्यादिश्रुतिघातो नं गेष्वादित्यादिषु गमतिक्षेप इति प्राप्ते ब्रूमः। आदित्यादिमतय एवोद्गी
थादिष्वक्षिप्येरन् कुत उपपत्तेः उपपद्यते ह्येवमपूर्वसंनिकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषूद्गीथादिषु कर्मसमृद्धिर्यदेव विद्यया

म ३ २२३

म दृ

+ गेवैतत्त्त्यासस्यान्। एवंविद्वा सामगायती यांगाश्रयमेव विज्ञानमुपसंहरति न पृथिव्याद्याश्रयं। तथा लोकेषु पंचविधं सामोपासीतेति तिय पृथिव्यस्मीनिर्दिष्टा लोकास्तथापि सा
मन्यू वान अध्यस्येरन् द्वितीयानिर्देशेन सामन्नुपास्यत्वावगमा सान्निलोकेध्यासप्रमाणेन तु सामलोकात्मनोपासितं भवत्यथा उनलोकाः सामात्मनोपासिताः स्युरितीतिनेत जायते प्राणे
प्रतीतमित्यादिष्वाख्यातं। यत्रापि उभयोर्द्वितीयानिर्देशो यथा खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीतेति तत्रापि द्विमसंस्पर्श खलु सामन्न उपासनात् साधितं पंचविधस्य अथ सप्तवि
धस्येति सामन्न एवोपास्यतोपक्रमात्तस्मिन्नैवादित्याध्यासः एतस्माद्द्विव सामन्नुपास्यत्वावगमात् पृथिवी हिंकार इत्यादिनिर्देशविपर्ययेपि क्वचिद्धिंकारादिषु पृथिव्यादिदृष्टि नर्म्मदेनं गात्र

॥ आदित्यादिमतयोंगे पंसज्ञाथादिष्टच्यिपपेरन्निति सिद्धं। आसीनः संभवात्॥७ कर्मांगसंबंधिनो तावदुपासनेषु नावदुपासनेषु कर्मतंत्रत्वान्नासन
ध्तारेषु उपासनेषु किमनियमेन्नति ष्ठानासीनः शयानो वा प्रवर्तेतोत नियमेनासीन एवेति चिंतयति न नमानस्य चाउपसनस्यानियमः इत्सीरष्ठि
तरित्येवं प्राप्ते ब्रवीत्यासीन एवोपासीतेति उतः संभवा उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं न च तद्गच्छतो धावतो वा संभवति। गत्यादीनां चित्त
विक्षेपकरत्वात् तिष्ठतोपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति। शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाभिभूयेत आसीनस्यावैवंजाती
यो कारुण्यानुरोधः सुपरिहर इति संभवति तस्योपासनम्॥८॥ ध्यानाच्च॥ का० अपि च ध्यायत्यर्थ एष यत्समानप्रत्ययप्रवाहकर
यो। ध्यायतिश्चाप्रशिथिलांगचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति बको ध्यायति प्रोषितबंधुरिति + गजातलि स्थिति॥ ध्रुव
+ ७ लि १ गजीत॥ करोतीति श्रुत्योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुतां दर्शयति। नन्वेवं कर्मसमृद्धिफलोद्देशेन च फलेषु नु
कथं यएतदेवं विद्वांल्लोकेषु पंचविधं सामोपास्त इत्यादिषु तेष्वप्यधिकृताधिकारात् प्रस्तावप्रवृत्तौ निकर्षोपि च फलकल्पना युक्ता गोदोहनादिनियमवत्फ
ला त्मकत्वा वादित्यादीनामुद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्य उत्कर्षोपपत्तेरादित्यादिप्राप्तिलक्षणं हि कर्मफलं शिष्यते श्रुतिषु। अपि चैवमियमुत्कर्षामुद्गीथमुपा
सीत स्वलेतस्येवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवतीति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनोपक्रम्यादित्यादिमतीर्विदधाति। यत्तूक्तमुद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कु २०२
र्मनूर्यीभूत्वा फलं करिष्यंतीति तद्युक्तं स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेरादित्यादिभावेनापि दृश्यमानानामुद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वानपायात्त देवत् दृढ
तस्यापि धूमेनाग्नेर्लिंगादप्यमिति कर्मांगाणि कएव पृथिव्यादिषु लोकसामसाधनयोग न च लक्षणव्ययपादेनं तदेवं निरूप्ये नवा स्वार्थस्य बोधने प्रवर्तते तत्र यद्यप्यागाम
नयोः पृथिव्यादिष्टिर्विकीर्ष्यते तथापि प्रासंगाद्दृष्टिर्लोकसामनयोर्द्वितीयानिर्देशेनापि कीर्तनात्पृथिव्यादिषु साम्नि निधानात्तयोरवेव लोकसामशब्दप्रयोगः स कुलामस्येवं धदितिनिष्ठ
याते चाहशास्त्रेपि हि कारणाज्जानमुपसंस्कृत्य निवारयितुं पर्येति इत्यामेवगितिवयथा चास्मा समय एव पृथिवीत्व मवधारयति पृथिव्याद्युद्देशे वक्ष्यमाणे इत्यप्य

पु ३

नानन्नादिरिचिताक्षापि नातिसमस्त करदर्शनेत्वसंतंत्रत्वात॥४

आसीनस्यानायासोभवति। तस्मादप्यासीनकर्मोपासनं॥का० अचलत्वंचापेक्ष्य॥९ अपि च ध्यायतीव पृथिवीत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमेवापेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति
तच्च लिंगमुपासनस्यासीनकर्मत्वे॥का० स्मरंति च॥१० स्मरंत्यपि च शिष्टा उपासनांगत्वेनासनं। शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन इत्यादिना। अत एव पद्मकादीना
मासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे॥का० यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्॥११ दिग्देशकालेषु संशयः किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति प्रायेण वैदिकेष्वारंभेषु
दिगादिनियमदर्शनात्स्यादिहापि कश्चिन्नियम इति यस्यामतिः संप्रत्याह दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमो यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मनसः सौकर्येणैका
ग्रता भवति। तत्रैवोपासीत। प्राचीदिग्वाह्न प्राचीनप्रवणादिवद्विशेषाश्रवणात्। एकाग्रताया अपायाः सर्वत्राविशेषात्। ननु विशेषमपि केचिदामनंति। समे
शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिर्मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयेण प्रयोजयेदिति यथेति उच्यते सत्यमास्त्येवं जातीय
को नियमः सति त्वेतस्मिन् ज्ञातेष्वविशेषेषु नियमशतिस्तत्कृत्वा चार्यस्याचष्टे मनोनुकूल इति विषयासक्तिर्यत्रैकाग्रतां तत्रैव यत्नतादेव दर्शयति॥का० आप्रायण
त्तत्रापि हि दृष्टम्॥१२ आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्तव्येति स्थितमाद्येधिकरणे तत्र यानि तावत्सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवघातादिवत्कार्यपर्यवसानानीति ज्ञा
नामेवेषामावृत्तिपरिमाणं। न हि सम्यग्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नांतरं किंचिच्छासितुं शक्यं मनियोज्य ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात्। यानि पुनरभ्यु
दयफलानि तेष्वेषा चिंता। किं कियंतं चित्कालं प्रत्ययमावर्त्योपरमेदुत यावज्जीवमावर्तयेदिति। किं तावत्प्राप्तं कियंतं चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेदा
दावृत्तिविशिष्टस्योपासनशास्त्रार्थस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आप्रायणादेवावर्तयेत् प्रत्ययमंत्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्राप्तेः कर्माण्यपि हि जन्मांतरो
पभोग्यंफलमारभमाणानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाले आक्षिपंति। सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेज

य २ श्री ५

स्यायुक्तः स्वात्मना यथा संकल्पितं लोकं नयतीति । एवमादिश्रुतिस्तृणजलायुकानिदर्शनाच्च प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपावृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत् प्रायाणकालान्ताविनावनाविना
स्त २ नपेक्षेरन् । [illegible] ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेषां प्राक्प्रायणादावृत्तिः तथा च श्रुतिः । स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैतीति प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्श
यति । स्मृतिरपि । यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति । प्रयाणकाले मनसाचलेनेति च । सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं
प्रतिपद्येतेति मरणवेलायामपि कर्त्तव्यशेषं श्रावयति ॥छ॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥१३॥ गतस्तृतीयशेषोऽध्यायशेषः । इदानीं ब्रह्मवि
द्याफले चिन्ता प्रतायते । ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न क्षीयत इति संशयः । किं तावत्प्राप्तं फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्वा न संभाव्यते क्ष
यः फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च । नहि कर्म क्षीयत इति । नन्वेवं सति
प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्भवेदपि दोष पे
क्षपणार्थता । न त्वेवं ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मफलक्षये तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्मोक्षः स्यात् । नेत्युच्यते देशकाल
निमित्तापेक्षो मोक्षः [illegible] कर्मफलवद्भविष्यति । तस्मान्न ब्रह्माधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वयो
रघयोरश्लेषविनाशौ भवतः उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् तद्व्यपदेशात् तथाहि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां संबध्यमानस्य संबंधस्यागामिनो दुरितस्या
नश्लेषं विदुषो व्यपदिशति यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति । तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिश
ति तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति । अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ २०३

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रं कदर्थितं स्यादिति नैष दोषो न हि वयं कर्मणः फलदा
यिनीं शक्तिमपजानीमहे । विद्यत एव सा । सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियते न प्रतिबंधाप्रतिबंध
योरपि । न हि कर्म क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न भोगादृते कर्म क्षीयते न तदर्थत्वादिति । इष्यत एव तु प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः । सर्वं पाप्मानं तरति
तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्तीति तदसत् दोषसंयोगेन चोद्यमाना
न्य नामेषां दोषनिर्घातफलसंभवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीत्यत्र ब्रूमः । सगुणासु तावद्विद्या
सु विद्यत एव विधानं तासु च वाक्यशेष ऐश्वर्यप्राप्तिः पाप्मनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिं
तासां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमे
व न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात्कर्तृत्वं प्रतिपेद इव तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रविलीयं
त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्त्ता भोक्ता वाहमासं नेदानीं
नापि भविष्यति काल इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते । अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् । न च काल
देशनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति । अनित्यत्वप्रसंगात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितं ॥छ॥ इतर
स्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥१४॥ पूर्वस्मिन्नधिकरणे बंधहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ धर्मस्य पुनः [illegible]

निकृष्टफलत्वादस्तिश्रुतेः पुण्येपि पापत्वश्रुतेः नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः न जरा न मृत्युः न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानो ४

[illegible] शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशंकां निराकरणाय इदानीमधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमसंश्लेषो विना
शस्त्रज्ञानवतो नवतः ज्ञानस्यापि इष्टफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबंधित्वप्रसंगात् । इति [illegible] णतत्तरतात्यादिश्रुतिषु चतुःसत चतुष्कतस्यापि प्रणाश
व्यपदेशात् [illegible] न च बोधिनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य स्तुततः फलयोस्तुल्यत्वात् तीर्यंते वास्य कर्माणीति वा विशेषश्रुतेर्यत्रापि केवल एव पाप्मश
ब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं । ज्ञानापेक्षयानिवर्तत इत्यविरोधेनैव प्रवृत्तेषु [illegible]
[illegible] पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति तुशब्दः अवधारणार्थ एवं
धर्माधर्मयोर्बंधहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यंभाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति ॥१४॥ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तद
वधेः ॥१५॥ पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशे
षेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्र उभेउत्ते वै षरातनरतीत्येवमादिश्रुतिषु विशेषाश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याहानारब्धका
र्ये एवेति । अप्रवृत्तफले एव तु पूर्वे जन्मान्तरसंचिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः संचिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते न त्वारब्धकार्ये
सामिभुक्तफले याभ्यामेतद् ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितं कुत एतत् तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेरितरथा हि
ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनंतरमेव क्षेमम् अश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मा
वबोधः कर्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिच्चोपेक्षेत नहि समानेऽग्निबीजसंपर्के केषांचिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषांचिन्न क्षीयत इति श २०४

क्यमंगीकर्तुमिति । उच्यते । न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यांतराले प्रतिबंधासं
भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनं । अपि च नैवात्र विवदितव्यं [illegible] नित्यबोधो विहितमिथ्याज्ञानबाधने
न कर्माण्युच्छिन्नानि बाधितमपि तु मिथ्याज्ञानं द्विचंद्रज्ञानवत् संस्कारवशात् कंचित्कालमनुवर्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कंचित्कालं शरीरं ध्रियते न
ध्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत । श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निग
द्यते तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः ॥१५॥ अग्निहोत्रादि तु [illegible] तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥१६॥ पुण्य
स्याप्यश्लेषविनाशयोरघस्येवाभिहितो योऽतिदेशः सर्वपुण्यविषयत्वाशंकायां प्रतिवक्ति इहोत्रादि विति । उत्तरसूत्रेण आशंकामपनुदति । यन्नित्य
कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि तत्कार्यायैव भवति ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्यापि कार्यमित्यर्थः । कुतः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन
दानेनेत्यादिदर्शनात् । ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात् कार्यैकत्वानुपपत्तिर्नैष दोषः ज्वरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोर्गुडमंत्रसंयुक्त
योस्तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात् तद्वत् । कर्मणोपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्यायोपपत्तेः । ननु अनारभ्यो मोक्षः कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते । नैष दोषः आरादुपका
रकत्वात् कर्मणो ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते । अत एव चातिक्रांतविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानं । न हि ब्रह्मविद आगा
म्यग्निहोत्रादि संभवत्यनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वानतिवृत्तेः संभवत्यागाम्यप्यग्निहोत्रादि तस्यापि निर
भिसंधिनः कार्यांतराभावाद्विद्यासंगत्युपपत्तेः । किंविषयं पुनरिदमश्लेषविनाशवचनं किंविषयं वा आदौ विनियोगवचनमेकेषां शाखिनां तस्य पुत्रा दायमुप

यंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति अतउत्तरं पठति॥छ॥ अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः॥१७॥ अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या
मिति फलमभिसंधाय क्रियते तस्या एष विनियोग उक्तः एकेषां शाखिनां सुहृदः साधुकृत्यामुपयंतीति। तस्या एवेदमघवदश्लेषविनाशनिरूपणमितरस्या
प्येवमसंश्लेष इति न यज्जातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्युपकारकत्वे संप्रतिपत्तिः उभयोरपि जैमिनिबादरायणयोराचार्ययोः॥छ॥ यदेव विद्य
येति हि॥१८॥ समधिगतमेतदनंतराधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षूणां मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण सत्त्वशुद्धिकारणतां
प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति। तत्राग्निहोत्रादि कर्मांगव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलं चास्ति य एवं विद्वा
न्जुहोति य एवं विद्वान्शंसति य एवं विद्वान्गायति। तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेदेत्यादिवचनेभ्यो विद्यासंयुक्तमस्ति त
द्विहीनमप्यस्ति। तत्रेदं विचार्यते। किं विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तया सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलमुत विद्यासंयुक्तं केवलं चाविशेषेणेति
कुतः संशयः। तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषंतीति यज्ञादीनामविशेषेणात्मवेदनांगत्वेन श्रवणात्। विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात्। किं ताव
त्प्राप्तं विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्राद्यात्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते न विद्याविहीनं विद्योपेतस्य विशिष्टत्वावगमात् विद्याविहीनात्। यदहरेव जुहोति तदहः
पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वानित्यादिश्रुतिभ्यः। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि। दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजयेत्यादिस्मृतिभ्यश्चेत्येवं प्राप्ते
प्रतिपद्यते। यदेव विद्ययेति हि। सत्यमेतत् विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्विशिष्टं। विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनाद्ब्राह्मणात् २०५
तथापि नात्यंतमनपेक्षं विद्यारहितं कर्माग्निहोत्रादिकं। कस्मात्तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषंतीत्यविशेषेणाग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात्। ननु विद्यासंयु

स्मा३

भवतीति विद्यासंयुक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तर

युक्तस्याग्निहोत्रादेर्विद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनमग्निहोत्राद्यात्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्ष्यमेवेति युक्तम्। नैतदेवं। नैतदेवं। विद्यासहायस्याग्निहोत्रा
देर्विद्यानिमित्तेन सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो भविष्यति न तथा विद्याविहीनस्येति युक्तं कल्पयितुं। न तु यज्ञेन विविदिषंतीत्यविशेषे
णात्मज्ञानांगत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनंगत्वं शक्यमभ्युपगंतुं। तथा हि श्रुतिर्यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं चाभिधानेन स्वकार्यं प्रति
कंचिदतिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं दर्शयति। कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तद्यत्स्वप्रयोजनसाधनप्रसहत्वं। तस्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहो
त्रादि विद्याविहीनं चोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेनेह जन्मनि जन्मांतरे च प्राक्ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्तत्स्वसामर्थ्यानुरूपं ब्रह्माधिगमप्रतिबंधकारणोपात्त नो
दुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमनननिदिध्यासनश्रद्धातात्पर्याद्यंतरंगकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितं॥छ॥ भोगेन त्वि
तरे क्षपयित्वाथ संपद्यते॥१९॥ अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय उक्तः इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते तस्य ता
५ वदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्भेददर्शनं द्विचंद्रदर्शनन्यायेनानु ३
वृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्तेतानानुवृत्तिनिमित्ताभावात्। उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं। न च तादृशमत्र किंचिदस्ति। नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्य
ते। न तस्य दग्धबीजत्वात्। मिथ्याज्ञानावष्टंभं हि कर्मांतरं देहपात उपभोगमारभते। तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कै
वल्यमवश्यं भवतीति॥छ॥ इति शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ चतुर्थस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥छ॥३॥ पृ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च॥१॥ अथा
परासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पंथानमवतारयिष्यन्प्रथमं तावद्यथाशास्त्रमुत्क्रांतिक्रममाचष्टे। समाना हि विदुषश्चाविदुषश्चोत्क्रांतिरिति वक्ष्यति। अस्ति प्रायण

विषयाश्रुतिरस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति। किमिह वाच एव वृत्तिमत्या मनसि संपत्तिरुच्येत
उत वाग्वृत्तेरिति विशयः। तत्र वागेव तावन्मनसि संपद्यत इति प्राप्तं तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति इतरथा लक्षणा स्यात्। श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा।
तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रलय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यत इति। कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति। सत्यमेतत्। पठिष्यति तु
परस्तादविभागो वचनादिति। तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारमात्रं विवक्षितमिति गम्यते। तत्त्वप्रलयविवक्षायां तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात् किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति। [illegible]
~~[illegible] विभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति।~~ तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षा। वाग्वृत्तिः पू
र्वमुपसंह्रियते मनोवृत्ताववस्थितायामित्यर्थः। कस्माद्दर्शनात्। दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वोपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायाम्। न तु वाच एव वृत्तिमत्या मनस्युपसंहा
रः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते। ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्ययो युक्त इत्युक्तं। नेत्याह। अतत्प्रकृतित्वात्। यस्य हि यत उत्पत्तिस्तस्य तत्र प्रलयो न्याय्यो मृदीव
शरावस्य। न च मनसो वागुत्पद्यत इति किंचन प्रमाणमस्ति। वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते। पार्थिवेभ्यो हीन्धनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवत्यप्सु चोपशा
म्यति। कथं तर्हि अस्मिन्पक्षे शब्दो वाङ्मनसि संपद्यत इति। अत आह। शब्दाच्चेति। शब्दोऽप्यस्मिन्पक्षेऽवकल्पते। वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः॥१॥ अत एव च सर्वा
ण्यनु॥२॥ तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैरित्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रूयते। तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीना
मपि सवृत्तिके मनस्यवस्थितेषु वृत्तिलोपदर्शनात्। तत्त्वप्रलयासंभवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते। सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहारा
विशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं वाङ्मनसि संपद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन॥२॥ तन्मनः प्राण उत्तरात्॥३॥ समधिगतं वाङ्मनसि संपद्यत इत्यत्र वृत्तिसंपत्तिविवक्षेति अथ यद् २०६

शं॰ वृ

३ अन्नं हि मन आपश्च प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः तदप्यागृहीतबाह्येन्द्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे लीयत ३

६ वृत्तमध्ये ५२

उत्तरं वाक्यं मनः प्राण इति। किमत्रापि वृत्तिसंपत्तिरेव स्यादुत वृत्तिमत्संपत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिमत्संपत्तिरेवेति प्राप्तम्। श्रुत्यनुग्रहात् तत्
प्रकृतित्वोपपत्तेश्च। तथा ह्यन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राण इत्यन्नयोनि मन आमनन्त्यब्योनिं प्राणम्। आपश्चान्नमसृजन्तेति श्रुतिः। अतश्च यन्मनः प्राणे
प्रलीयते तदन्नमेवाप्सु प्रलीयते इत्युत्तराद्वाक्यादवगन्तव्यम्। तथा हि सुषुप्सोर्मुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीना
मुपशमो दृश्यते। न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संभवति। अतत्प्रकृतित्वात्। ननु दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वं। नैतत्सारं नहीदृशेन प्राणाडि
केन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे संपत्तुमर्हति। एवमपि ह्यन्ने मनः संपद्येत अप्सु चान्नमप्स्वेव च प्राणः। न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्यो
मनो जायत इति किंचन प्रमाणमस्ति। तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः। वृत्त्यप्ययेऽपि तु शब्दोऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम्॥३॥ सोऽध्य
क्षे तदुपगमादिभ्यः॥४॥ स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन्वृत्तिप्रलयो न स्वरूपप्रलय इति। इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र चिन्त्यते।
किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः किं वा देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षे जीव इति। तत्र श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात्प्राणस्य तेजस्येव संपत्तिः
स्यादश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते सोऽध्यक्ष इति। स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठ
ते। तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः। कुतः तदुपगमादिभ्यः। एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति हि
श्रुत्यन्तरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान्प्राणानविशेषेण दर्शयति। विशेषेण च तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति पञ्चवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति तदनुवृत्तितां चे
तरेषां। प्राण + ३ अन्नं हि मन आपश्च प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तदप्यागृहीतबाह्येन्द्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयत + ३ [illegible]

[illegible] १

मनूत्क्रामंसर्वेप्राणा अनूत्क्रामंतीति सविज्ञानो भवतीति चाध्यक्षस्यं तेर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन्नापीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गम
यति। ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयते कथं प्राणोध्यक्षस्येति का वा पुनः क्रियते। नैष दोषो ध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य श्रुत्युत्तरगत
स्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् कथं तर्हि प्राणस्तेजसीति श्रुतिरित्यत आह॥५॥ भूतेषु तत्श्रुतेः॥ स प्राणसंपृक्तोध्यक्षस्तेजःसहचरितेषु भूते
षु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगंतव्यं। प्राणस्तेजसीति अतः श्रुतेः। ननु चेयं श्रुतिर्मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति सोपि श्रुघ्नात्पाटलि
पुत्रं द्रष्टव्या श्रुतिः। प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्य। नैष दोषः। सोध्यक्ष इत्यध्यक्षस्यापि अंतराल उपसंख्यातत्वात्।
यो पि हि स्रुघ्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति सोपि स्रुघ्नात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुं तस्मात्प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्ताध्यक्ष
स्यैवैतत् तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानं कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते यावता एकमेव तेजः श्रूयते प्राणस्तेजसीत्यत आह॥६॥ नैकस्मि
न्दर्शयतो हि॥ न चैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरांतरप्रेप्सावेलायां जीवो वतिष्ठते। कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात्। दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्न
प्रतिवचने आपः पुरुषवचस इति तद्व्याख्यातं त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वादित्यत्र। श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः। श्रुतिः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय
आकाशमयस्तेजोमय इत्याद्या। स्मृतिरपि। अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः। ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः इत्याद्या।
ननु चोपसंहृतेषु वागादिषु करणेषु शरीरांतरप्रेप्सावेलायां कायं तदा पुरुषो भवतीत्युपक्रम्य श्रुत्यंतरं कर्माश्रयतां निरूपयति तौ ह यदू २०७
चतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुरिति। अत्रोच्यते तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहात्मकस्येंद्रियविषयात्मकस्य ब
बंधनस्य

वृत्तिरिति कर्माश्रयत्वोक्तेरिह पुनर्भूतोपादानादेहांतरोत्पत्तिरिति विशेषः। प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं न त्वाश्रयांतरं नि
वारितं॥६॥ तस्मादविरोधः॥ समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य॥७॥ सेयमुत्क्रांतिः किं विद्वदविदुषोः समाना किंवा विशेषवतीति विचारयतां
नां विशेषवतीति तावत्प्राप्तं। भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा पुनर्भवाय च भूताश्रयः न च विदुषः पुनर्भवः संभवति अमृतत्वं हि विद्वानश्नुत इति स्थि
तिः तस्मादविदुष एवैषोत्क्रांतिर्ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा भवेत्। न। स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्तनात्। यथा हि यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम
शिषति नाम पिपासतीति सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोनुकीर्त्यंते। विद्याप्रकरणेपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन न तु वि
दुषो विशेषवंतो विधित्स्यंते। एवमियमप्युत्क्रांतिर्महाजनगतैवानुकीर्त्यते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः संपद्यते स आत्मा तत्त्वमसीति
प्रतिपादयितुं। प्रतिषिद्धा चैषा विदुषस्तस्मादविदुष एवैषेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। समाना चैषोत्क्रांतिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोरासृत्युपक्रमाद्भवितुमर्हत्य
विशेषश्रवणात्। अविद्वान् देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति। विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्र
यते तदेतदासृत्युपक्रमादित्युक्तं। ननु अमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशांतरायत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति। अत्रोच्यते। अनुपोष्य [illegible] मविद्या
दीन्क्लेशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेप्सते संभवति तत्र सृत्युपक्रमो [illegible] भूताश्रयत्वं च न हि निराश्रयाणां प्रा
णानां गतिरुपपद्यते तस्माददोषः॥७॥ तदापीतेः संसारव्यपदेशात्॥८॥ तेजः परस्यां देवतायामित्यत्र प्रकरणसामर्थ्याद्यथाप्राप्तस्य तेजसः साध्य
क्षस्य सप्राणस्य सकरणग्रामस्य भूतसूक्ष्मस्य परस्यां देवतायां संपद्यत इत्युक्तं भवति कीदृशी पुनरियं संपत्तिः स्यादिति चिंत्यते। तत्रात्यंतिक

तद्देशांतरायत्तं देव

एवं तावत्स्वरूपप्रविलय इति प्राप्ते। तत्प्रलतिचोपपत्तेः सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुनस्तस्य प्रकृतिः परादेवतेति प्रतिष्ठापितं। तस्मादात्यंतिकी
यमविभागोपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः स तेज आदिभूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमापीतेः संसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते। योनिमन्ये म
न्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्येनुसंयंति यथाकर्म यथाश्रुतमित्यादिसंसारव्यपदेशात् अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमया
दत्यंतं ब्रह्म संपद्येत। तत्र विधिशास्त्रं चानर्थकं स्याद्विद्याशास्त्रं च मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बंधो न सम्यग्ज्ञानादृते विस्रंसितुमर्हति। तस्मात्तत्प्रकृतिचेत्सु
सुषुप्तप्रलयवद्बीजभावावशेषैवैषा सत्संपत्तिः॥८॥ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः॥९॥ तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात्प्रवसत आश्रय
भूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति। तथा हि नाडीनिःक्रमणश्रवणादिभ्योस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते तेन तनुत्वात्संचारोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्र
तीघातोपपत्तिरत एव च देहान्निर्गच्छत्पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते॥९॥ नोपमर्देनातः॥१०॥ अत एव च सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलस्य शरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमि
त्तेनेतरत्सूक्ष्मं शरीरमुपमृद्यते॥१०॥ अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा॥११॥ अस्यैव च सूक्ष्मस्य शरीरस्यैष ऊष्मा यमेतस्मिञ्जीवच्छरीरे संस्पर्शेनोष्मा
णं विजानाति। तथा हि मृतावस्थायामवस्थितेपि देहे विद्यमानेष्वपि रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते। जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यत इत्यत उ
पपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति। तथा च श्रुतिः उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति॥११॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्॥१२॥ अमृत
त्वं चानुपोष्येत्यतो विशेषणादात्यंतिके मृतत्वे गत्युत्क्रांत्योरभावोभ्युपगतस्तत्रापि केनचित्कारणेनोत्क्रांतिमाशंक्य प्रतिषेधति। अथाकामयमानो योकामो २०८
निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामंति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीत्यतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधान्न परब्रह्मविदो देहात्प्राणानामुत्क्रांति

वित

२।१

त्तिरस्तीति चेन्न। यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रांतिप्रतिषेधः प्राणानां न शरीरात्। कथमवगम्यते न तस्मात्प्राणा उत्क्रामंतीति शाखांतरे पंचमीप्रयोगात्।
संबंधसामान्यविषया हि षष्ठी शाखांतरगतया पंचम्या संबंधविशेषे व्यवस्थाप्यते। तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही संबध्यते न देहः
न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात्प्राणा अपक्रामंति सहैव तेन भवंतीत्यर्थः। सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रांतिर्देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्युच्यते॥ स्पष्टो ह्येकेषां॥१३॥
नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोपि देहादस्त्युत्क्रांतिः प्रतिषेधस्य देहापादानत्वादिति यतो देहापादान एवोत्क्रांतिप्रतिषेध एकेषां समाम्नातॄणां स्पष्ट
उपलभ्यते। तथा ह्यार्तभागप्रश्ने यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामंत्याहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्य इत्यत्रोत्क्रांतिपक्षं परिगृह्य न नेत्य
प्राणेषु मनुत्क्रांतेष्वमृत इत्यस्यामाशंकायामत्रैव समवनीयंत इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत इति सशब्दे
परामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रांत्यवधेरुच्छ्वयनादीनि समामनंति। देहस्यैवैतानि स्युर्न देहिनः। तत्सामान्यान्न तस्मात्प्राणा उत्क्रामंतीत्यत्रैव समवनीयंत इत्य
त्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधो यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयं येषां तु पंचमीपाठः। येषां तु षष्ठीपाठस्तेषां विद्वत्संबंधि
न्युत्क्रांतिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रांतिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रांतिः प्राप्ता न देहिनः। अपि च चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा
न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीत्येवमविद्वद्विषये प्रपंचमुत्क्रमणसंसारगम
नं च दर्शयित्वेति तु कामयमान इत्युपसंहृत्याविद्वत्कथां अथाकामयमान इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेप्युत्क्रांतिमेव प्रापयेदसमंजसमेव व्यप
देशः स्यात्। तस्मादविद्वद्विषये प्राप्तयोर्गत्युत्क्रांत्योर्विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूत

प्रि

१ स्पष्टोह्येका कामकर्मण उत्क्रांतिर्गतिर्वोपपद्यते निमित्ताभावादत्रैव ब्रह्म समश्नुत इति वैदेजातीयिकाः श्रुतयो न गत्युत्क्रान्त्योरभावं सूचयंति ॥ छ ॥ स्मर्यते च ॥ १४ ॥ स्मर्य
प्रि तेऽपि महाभारते गत्युत्क्रांत्योरभावः सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिण इति । ननु गतिरपि ब्रह्मविदः
स्मर्यते । शुकः किल वैयासकिर्मुमुक्षुरादित्यमंडलमभिप्रतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति प्रतिशुश्रावेति । न सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेश
प्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यम् । सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात् । न ह्यशरीरं गच्छंतं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथा च तत्रैवोपसंहृतं । शुकस्तु मारुतात्
शीघ्रां गतिं कृत्वांतरिक्षगः । दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवदिति । तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रांत्योः । गतिश्रुतीनां तु विषयमुपरिष्टाद्व्याख्यास्या
मः ॥ छ ॥ तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥ तानि पुनः प्राणशब्दोदितानींद्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयंते । कस्मात्तथा ह्याह श्रुति
रेवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यंतीति । ननु गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा इति विद्वद्विषये वाक्यांतरं परस्मादात्मनो ८
ऽन्यत्रापि कलानां प्रलयमाह । सा खलु व्यवहारापेक्षा पार्थिवाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियंतीति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा । यथा कृत्स्नं कलाजातं
परब्रह्मविदो ब्रह्मैव संपद्यत इति तस्माददोषः ॥ छ ॥ अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्याहोस्विन्निरवशे
ष इति । तत्र प्रलयसामान्यात् शक्त्यवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीत्यविभागापत्तिरेवेति । अतः वचनात् । तथाहि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुषे ३
इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवतीति । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषतोपपत्तिस्तस्मादविभाग इति ॥ छ ॥ तदोकोऽग्र २०९
ज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या [illegible] तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ समाप्ता प्रासंगिकी परविद्यागता चिंता । अप

१ सामर्थ्या १ भावा

ते

त्वपरविद्याविषयामेव चिंतामनुवर्तयति । समाना चासृत्युपक्रमादिति ह्यविदुषोरुत्क्रांतिरित्युक्तं । तमिदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति । तस्योपसंहृतवागादिकलाप
स्याधिकमिषतो विज्ञानात्मन उत्क्रमायतनं हृदयं । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति श्रुतेस्तस्य हृदयकमलं सर्विकाशं ज्वलनादिश्वना नद्
पादानाद्वा क्रांतिः श्रूयते । तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति । स किम
नियमेनैव विद्वदविदुषोर्भवत्याहोस्वित्कश्चिद्विदुषो विशेषनियम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तावाचष्टे समानेऽपि विद्वदविदुषोर्हृद
मे याग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति स्थानांतरेभ्यस्त्वितरे कुतो विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवद्यतः कुतश्चिद्देह
दे देशादुत्क्रामेन्नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसंबन्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्या रि
विशेषेषु विहिता तामभ्यस्यंस्तयैव प्रतिष्ठत इति युक्तं । तस्माद्धृदयालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमापन्नो विद्वान्मूर्धन्ययैव शताधिकया
शतैकया तस्या नाड्या निष्क्रामति । इतराभिरितरे । तथाहि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनंति । शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवंतीति ॥ छ ॥ रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥ अस्ति हार्दविद्या । अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्मेत्युपक्रम्य
विहिता । तत्प्रक्रियायामथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्युपक्रम्य सप्रपंचं नाडीरश्मिसंबंधमुक्त्वोक्तमथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभि
रूर्ध्व आक्रमत इति पुनश्चोक्तं तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामन्नेष रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते तत्किमविशेषेणैवा
हनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदहन्येवेति संशये सत्यविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते ॥ छ ॥ निशि नेति

४ देहे [illegible] काम इति ४ ॥ २ २

चेन्न संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥१९॥ अस्त्यह्नि नाडीरश्मिसंबंध इत्यह्नि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं। रात्रौ तु प्रेतस्य
न स्यान्नाडीरश्मिसंबंधविच्छेदादिति चेन्न। नाडीरश्मिसंबंधस्य यावद्देहभावित्वात्। यावद्देहभावी हि शिराकिरणसंपर्कः। दर्शयति चैतमर्थं श्रु
तिरमुष्मादादित्यात्प्रतायंते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायंते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इति निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृ
त्तिरुपलभ्यते प्रतापादिकार्यदर्शनात्। स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्षत्वं शैशिरीषु निशासु हैमंतिकेष्विव दुर्दिनेषु। अहरेवैतद्रात्रौ दधातीति चैतदेव
दर्शयति। यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्म्यनुसारेणोर्ध्वमाक्रमेत रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत्। न ह्येतद्विशेष्याधीयते यो दिवा
प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति। अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत पाक्षिकफला विद्ये
त्यप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यान्मृत्युकालानियमात्। अथापि रात्रावुपरतोऽहरागममुदीक्षेत अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसंबंधार्हं शरीरं स्यात् पावका
दिसंपर्कात्। स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति च श्रुतिर्न प्रतीक्षां दर्शयति तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिंदिवं रश्म्यनुसारित्वं॥ ॥ अतश्चायनेऽपि द
क्षिणे॥२० अत एव चोदितानुपपत्तेरपाक्षिकफलत्वाच्च विद्याया अनियतकालत्वाच्च मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान्प्राप्नोत्येव विद्याफलम्।
उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्भीष्मस्य प्रतीक्षादर्शनादापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तानिति च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीमामाशंका
मनेन सूत्रेणापनुदति। प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया। भीष्मस्य तूत्तरायणप्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वच्छंदमृत्युताख्यापनार्थं च। श्रुतेस्त्व २१०
र्थं वक्ष्यति। आतिवाहिकास्तल्लिंगादिति। ननु च। यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः। प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभेति कालप्राधा

न ५ नृपि ७ बहु ३ पेहि २

का वं ना ९

न्येनोपक्रम्याहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये। विशेषः स्मृतावनावृत्तये नियमितः। कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति। अत्रोच्यते।
योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते। योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्यते। स्मार्ते चैते योगसांख्ये न श्रौते। अतो विषयभेदा
त्प्रमाणविशेषाच्च नास्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः। नन्वग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं। धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः
षण्मासा दक्षिणायनमिति च श्रौतावेतौ देवयानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति। उच्यते। तं कालं वक्ष्यामीति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोध
माशंक्य परिहारोऽयमुक्तः। यदा पुनः स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवातिवाहिक्यो गृह्यंते तदा न कश्चिद्विरोध इति॥ ॥ इति शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीकर
भगवत्पादकृतौ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ ॥ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः। आसृत्युपक्रमात्समानोत्क्रांतिरित्युक्तं। सृतिस्त्विदानीं श्रुत्यंतरेष्व
नेकधा श्रूयते। नाडीरश्मिसंबंधेनैका अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत इति। अर्चिरादिकैका तेऽर्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरिति। स एतं देवयानं पंथानमा
पद्याग्निलोकमागच्छतीत्यन्या। यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छतीत्यपरा। सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांतीति चापरा। तत्र संशयः। किं परस्परं भिन्ना एताः सूर्यद्वारे ५
सृतयः इति भिन्नप्रकरणत्वाद्भिन्नोपासनाशेषत्वाच्च। अपि चाथैतैरेव रश्मिभिरित्यवधारणमर्चिराद्यपेक्षायामुपरुध्येत त्वरावचनं च पीड्येत स याव
त्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति। तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पंथान इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः अर्चिरादिनेति। सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुरर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रति
जानीमहे। कुतः। तत्प्रथितेः। प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषां तथा हि पंचाग्निविद्याप्रकरणे। ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत इति विद्यांतरशीलिनामप्यर्चिरादि
का सृतिः श्राव्यते। स्यादेतत् यासु विद्यासु न काचिद्गतिरुच्यते तास्वियमर्चिरादिकोपतिष्ठतां। यासु त्वन्या श्राव्यते तासु किमित्यर्चिराद्याश्रयणमिति। अत्रोच्यते। न

२ किं वा एकैवानेकविशेषणेति। तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एवैताः सृतय इति + पेक्षायामुपरुध्येत त्वरावचनं च पीड्येत स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति। तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पंथान इत्येवं प्राप्ते

विदितस्सैवं यद्यतं तस्त्रिना एवैताः सृतयस्सु प्रेकैवच्चैषा सृतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रपदनीका चिकेनचिद्विशेषणेनउपलक्षितेति वदामः सर्वास्वेकदे
शप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः। प्रकरणभेदेपि हि विद्यैकत्वे सत्यनीतरेतरविशेषणोपसंहारवदिहापि विशेषणानामप्युपसंहारो वि
द्याभेदेपि तु गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गत्यभेद एव। तथाहि ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंति। तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः। सा या ब्रह्मणो
जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयति तां व्युष्टिं व्यश्नुते। तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविंदंति इति च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलोकं प्रदर्श्यते। [illegible] पत्रे ४
त्युपक्रमणमर्चिराद्याश्रयेण स्यादिति। नैष दोषो रश्मिप्राप्तिपुरस्कारस्यांतकत्वशास्त्रोऽरश्मीन्प्रापयितुमर्हत्यर्चिरादौ [illegible]। तस्मादर्चिरसं
बंधेऽवायमवधार्यत इति द्रष्टव्यं। त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायामपि त्वरार्थत्वान्नोपरुध्यते यथा निमेषमात्रेणागम्यत इति। अपि च यथैतयोः पथोर्नैकत
ध रेण चनेति मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षाणः पितृयाणव्यतिरिक्तं निरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपर्वाणं पंथानं प्रथयति। भूयांस्य चिरा
दिश्रुतौ मार्गपर्वाण्यल्पीयांसि त्वन्यत्र भूयसामनुगुणेनाल्पीयसां नयनं न्याय्यमित्यतोऽपि अर्चिरादिना तत्प्रथितेरिति॥१॥ वायुमब्दादविशेषविशेषा
भ्यां॥२॥ केन पुनः संनिवेशविशेषेण गतिविशेषणानामितरेतरविशेषणविशेष्यता भवतीति। तदेतदत्र सुहृद्भूत्वाचार्यो ग्रथयति। स एतं देवयानं पंथान
मापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इंद्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति कौषीतकिनां देवयानः पंथाः पठ्यते
तत्राग्निरर्चिर्लोकशब्देनातावदेकार्थौ ज्वलनवचनत्वादिति नात्र संनिवेशक्रमः कश्चिदन्वेष्यः। वायुस्त्वर्चिरादौ वर्त्मनि अश्रुतः कतमस्मिन्स्थाने निवेशयितु २११
इति उच्यते। अर्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमित्यत्र सं

श्रवि २०

वत्सरात्परीत्मादित्यादर्वाचं वायुमभिसंभवंति कस्मादविशेषविशेषाभ्यां। तथा हि स वायुलोकमित्यत्र अविशेषोपदिष्टस्य वायोः स्थानं तेरेवि
शेषोपदेशो भवति। यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदि
त्यमागच्छतीत्यत्र तस्मादादित्याद्वायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादब्दादित्ययोरंतराले वायुर्निवेशयितव्यः। कस्मात्पुनरग्नेः परत्वदर्शनादविशेषादविशेषानं
तरं वायुर्न निवेश्यते। नैषोऽस्ति विशेष इति वदामः। ननु दृष्टक्रमा श्रुतिः स एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमिति उच्यते। केव
लोऽत्र पाठः पौर्वापर्येण वक्तीति नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति पदार्थप्रदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते एतमेतं च गच्छतीति। अत्र तु पुनर्वायुप्रत्तेन रथचक्रमात्रे
ण छिद्रेणोर्ध्वमाक्रम्यादित्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः। तस्मात्सुक्रमविशेषात्सामितिवाजसनेयिनस्तु मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमिति समा
मनंति। तत्रादित्यानंतर्याद्देवलोकाद्वायुमभिसंभवेयुः वायुमब्दादिति छंदोगश्रुत्यपेक्षयोक्तं। छांदोग्यवाजसनेयकयोस्त्वेकत्र देवलोको न विद्यते प
रत्र संवत्सरस्तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्युभयत्र ग्रथयितव्यौ। तत्रापि माससंबंधात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यं॥३॥ तडितोऽधि वरुणः सं
बंधात्॥४॥ आदित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतमित्यस्या विद्युत [illegible] उपरिष्टात्स वरुणलोकमित्ययं वरुणः संबध्यते। अस्ति हि संबंधो विद्युद्वरुणयोर्यदा
हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनृत्यंत्यथापः प्रपतंति। विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति च ब्राह्मणम्। अपां चाधिपतिर्वरुण इति
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। वरुणाद्वाधीन्द्रप्रजापती स्थानांतराभावात्पाठसामर्थ्याच्चागंतुकत्वादपि वरुणादीनामंते एव निवेशो वैशेषिकस्थानाभावादिंद्रप्रजापत्यो
र्चिरादौ वर्त्मनि॥४॥ आतिवाहिकास्तल्लिंगात्॥५॥ तेष्वेवार्चिरादिषु संशयः किमेतानि मार्गचिह्नान्युत भोगभूमयोऽथवा नेतारो गंतृणामिति। तत्र मार्ग

मु

लक्षणभूता अर्चिरादय इति तावत्प्राप्तं तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य। यथा हि लोके कश्चिद्ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोनुशिष्यते गच्छेतस्त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रो
धं ततो नदीं ततो ग्रामं नगरं वा प्राप्स्यसीति एवमिहाप्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमित्याद्याह। अथवा भोगभूमय इति प्राप्तं। तथा हि लोकशब्देनाग्न्यादी
ग नुपबध्नात्यग्निलोकमागच्छतीत्यादि। लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति च। तथा च ब्राह्मणमहोरात्रे
षु ते लोकेषु सज्जंत इत्यादि। तस्मान्नातिवाहिका अर्चिरादयः। अचेतनत्वादप्येतेषामातिवाहिकत्वानुपपत्तिः। चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषा दुर्गेषु मा
र्गेष्वतिवाहयंतीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हंति। कुतः। तल्लिंगात्। तथा हि चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोमानवः स एनान्ब्रह्म गमयतीति सि
द्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति। तद्वचनं तद्विषयमेवोपक्षीणमिति चेन्न। प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य। यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मा
म ६ नवास्ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति। ननु लिंगमात्रमगमकं न्यायाभावात्। नैष दोषः। उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः॥ पूर्वापरादिकार्यदर्शनानां ये सूत्रं
तावदर्चिरादिमार्गगास्ते देहवियोगात्संपिंडितकरणग्रामा इत्यस्वतंत्राः। अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातंत्र्यमित्यतोर्चिराद्यभिमानिनश्चे
तना देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते। लोकेपि हि मत्तमूर्छितादयः संपिंडितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवंति। अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां
न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः। न हि रात्रौ प्रेतस्याहःस्वरूपाभिसंभव उपपद्यते। न च प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात्। ध्रुवत्वात्तु देवतात्मनां नायं दोषो भवति। अ
र्चिरादिशब्दता चैषामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते। अर्चिषोहरित्यादिनिर्देशस्त्वातिवाहिकत्वेपि न विरुध्यते। अर्चिषा हेतुनाहरभिसंभवत्यह्ना हेतुनापूर्यमाणपक्ष २१२
मिति। अपि चोपक्रमे तैरभिसंभवंतीति संबंधमात्रमुक्तं न संबंधविशेषः कश्चिदुपसंहारे तु स एनान्ब्रह्म गमयतीति संबंधविशेषोतिवाह्यातिवाहकलक्षण उक्त

१ तथा च लोके प्रसिद्धेष्वातिवाहिकेष्वेवंजातीयक उपदेशो दृश्यते गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति १

।स्तेन स एवोपक्रमेपीति निर्धार्यते। संपिंडितकरणत्वादेव च गंतॄणां न तत्र भोगसंभवः। लोकशब्दस्त्वनुपभुंजानेष्वपि गंतृष्वगमयितुं शक्यतेन्येषां तल्लोकवासि
नां भोगभूमित्वात्। अतोग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोग्निनातिवाह्यते वायुस्वामिकं प्राप्तो वायुनेति योजयितव्यं। कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्संभवः।
विद्युतो ह्यधि वरुणादय उपदिष्टाः। विद्युतश्चानंतरमाब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमित्यत उत्तरं पठति॥ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः। ततो वि
ग द्युदभिसंभवनादूर्ध्वं विद्युदनंतरं वर्तिनैवामानवेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छंतीत्यवगंतव्यं। तान्वैद्युतमनंतरं वर्तिनैवामानवेने
व ५ तान्वैद्युतात्पुरुषोमानवः स एत्य ब्रह्मलोकान्गमयतीति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः। वरुणादयस्तु तस्यैवाप्रतिबंधकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहका
इत्यवगंतव्यं। तस्मात्साधूक्तमातिवाहिका देवतात्मानोर्चिरादय इति॥का॥ बादरिरस्य गत्युपपत्तेः॥७॥ स एतान्ब्रह्म गमयतीत्यत्र विचिकित्स्यते। किं कार्यमपरं
ब्रह्म गमयत्याहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति। कुतः संशयः। ब्रह्मशब्दप्रयोगात्। गतिश्रुतेश्च। तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येनानमानवः
मानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते। कुतः। अस्य गत्युपपत्तेः। अस्य हि कार्यब्रह्मणो गंतव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात्। न तु परस्मिन्ब्रह्मणि गंतृत्वं गंत
गतिर्वावकल्पते। सर्वगतत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च गंतॄणां। विशेषितं वा ब्रह्म गमयतीति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंतीति च बहुत्वेन विशेषितत्वान्न
कार्यब्रह्मविषय एव गतिरिति गम्यते। न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्ब्रह्मण्यवकल्पते। कार्ये त्ववस्थाभेदोपपत्तेः संभवति बहुवचनं। लोकश्रुतिरपि
विकारगोचरायामेव संनिवेशविशिष्टायां भोगभूमावंजसी। गौणी त्वन्यत्र ब्रह्मैव लोक एष सम्राडित्यादिषु। अपि चाधिकरणाधिकर्तृव्यपदेशोपि परस्मिन्ब्र
ह्मणि नांजसः स्यात्। तस्मात्कार्यविषयमेवेदं नयनं। ननु कार्यविषयेपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समन्वये हि जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमिति। अत्रो

ब्रह्मलोकान्४ पं १

ध्यते॥७॥ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः॥९॥ तुशब्द आशंकाव्यावृत्त्यर्थः परब्रह्मसामीप्यात्परस्य हिरण्यगर्भादिकारणं ब्रह्मेति प्रति ब्रह्मणः ब्रह्मेति न पिब्र
प्रयोगेन विरुध्यते। परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबंधं क्वचित्केषुचिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमिति स्थितिः। ननु कार्यात्मनाव
नावृत्तिश्रवणं न घटते। न हि परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्र क्वचिन्नित्यतां सीमा वयंति। दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनावृत्तिं तेन प्रतिपद्यमाना इमं मा
नवमावर्तं नावर्तन्त इति। तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति चेत्यत्र ब्रूमः॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्॥१०॥ कार्यब्रह्म
लोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः संतस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परमं पदं प्रतिपद्यंत इतीत्थं क्रममुक्तिरेव
त्यादि श्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगंतव्या। न ह्यंजसैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः संभवतीत्युपपादितं॥ स्मृतेश्च॥११॥ स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति। ब्रह्मणा सह ते
सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति। तस्मात्कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रुतय इति सिद्धांतः॥ कथं पूर्वपक्षमाशंक्यायं सिद्धांतः प्रतिष्ठा
पितः कार्यं बादरिरित्यादिनेति। इदानीं सूत्रैरेवोपप्रदर्श्यते॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्॥१२॥ जैमिनिस्त्वाचार्यः स एनान्ब्रह्म गमयतीत्यत्र परमेव ब्रह्म प्राप
यतीति मन्यते। कुतो मुख्यत्वात्। परं हि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालंबनं गौणमपरं। मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति॥ दर्शनाच्च॥१३॥ तयोर्ध्वमायन्नमृ
तत्वमेतीति च नानं परविषयेव विद्यामनिः कंथवलीश्च पद्यते। [illegible] विद्यां नर प्रक्रमीत्यन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति परस्ये
व ब्रह्मणः प्रक्रांतत्वात्॥ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः॥१४॥ अपि च प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य इति नायं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसंधिः नामरूपयोर्निर्वहिता
तरा तद्ब्रह्मेति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानामिति सर्वात्मत्वेनोपक्रमणात् न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यश २१३
इत्यत्र सर्वात्मकममृतत्वं दर्शयति। अन्यत्रापि सर्वस्मिन् ब्रह्मणि तूपपद्यते न कार्ये विनाशित्वात्कार्यस्य अथ यत्रान्यत्पश्यतीति तदल्पं तन्मर्त्यमिति श्रुतेः

इति परस्यैव ब्रह्मणो यशो नाम ब्रह्मसिद्धेः। सा चेयं वेश्मप्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका हार्दविद्यायामुदिता तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्म
यमित्यत्र पादेऽपि गत्यर्थत्वात्। मार्गापेक्षता वक्ष्यते। तस्मात्परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति पक्षांतरं। नादेतौ द्वौ पक्षावाचार्येण सूत्रितौ
गत्युपपत्त्यादिभिरेको मुख्यत्वादिभिरेको मुख्यत्वादिभिरपरः। तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभवंति मुख्यत्वादीनामाभासयितुं न तु मुख्यादयो गत्युपपत्त्या
दीनित्यात्य एव सिद्धांतो व्याख्यातो द्वितीयः पूर्वपक्षो न स्वसत्यपि स्थाने विमुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति कस्यचित्तावत् पदिता विद्याते पूर्वविद्याप्रक
रणेऽपि च न कार्यार्थविद्यांतराश्रयत्वं गत्यनुकीर्तनमुपपद्यते। विष्णु न्याय क्रमणे नवं नीतिं प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य इति पूर्ववाक्यविच्छेदे
न कार्येऽपि प्रतिपत्त्यभिसंधिर्न विरुध्यते। तथाऽपि सर्वात्मत्वमेकीर्तनं सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादिवदवकल्पते। तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः॥७॥
किं विषुनः पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि नवेतु नराणि सिद्धांतसूत्राणीत्येतां व्यवस्थामनुरुध्यमानाः परविषया एव गतिश्रुतीः प्रतिष्ठापयितुं तदनुपपत्ति
र्गंतव्या अनुपपन्नं ब्रह्मणः सर्वगतं सर्वांतरं सर्वात्मकं च परं ब्रह्म आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यात्मा अपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतर आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मै
वेदं विश्वमिदं वरिष्ठमित्यादिश्रुतिनिर्धारित विशेषं। तस्यागंतव्यतानकदाचिदप्युपपद्यते न ह्यगतमेव गम्यते अन्यो ह्यन्यद्गच्छतीति प्रसिद्धं लोके ननु ग
तस्यापि गंतव्यता देशांतरविशिष्टं दृष्टं यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीं देशांतरद्वारेण गच्छति। तथा न त्ववेपि बालस्य कालांतरविशिष्टं वार्द्धकं स्वात्मभूतमे
व गंतव्यं दृष्टं। तद्ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्त्युपेतत्वात् कथंचिद्गंतव्यता स्यादिति। न प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मणः। निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनं अस्थूल
मनण्वह्रस्वमदीर्घमिवाद्या नीतारीत्यजः स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतो भयो ब्रह्म स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो न देशका

७४

नादिविशेषयोगः परमात्मनः कल्पयितुं शक्यते। येन नूनप्रदेशा वायोवच्छा न्यायेनाम्यगेतवाताम्या नान्तत्य प्रोक्तप्रदेशावच्छादिविशेषयोगा उ
पपद्यते देशकालविनिर्णयेन तद्युता। जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयादेरुद्भवकरनेकशक्तियं ब्रह्मण इति सेनाविशेषनिराकरणश्रुतीनामन्यार्थत्वान् उत्प
त्यादिश्रुतीनामपि समानमनन्यार्थत्वमिति चेन्न। तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वान्मृदादिदृष्टान्तैर्हि मृत्तो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकारस्य सत्यत्वं विका
२ रस्य वाचारम्भणत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्पत्त्यादिपरं भवितुमर्हति। कस्मात्पुनरुत्पत्त्यादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषत्वं न पुनरितरासां शेषत्व
मितरासामिति। उच्यते विशेषनिराकरणश्रुतीनां निराकांक्षत्वात्। न ह्यात्मन एकत्वनित्यशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः काचिदाकांक्षोपजायते। पु
रुषार्थसमाप्तिबुद्ध्युत्पत्तेः। तमेवाह को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः। अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि। विद्वान्न बिभेति कुतश्चन। एतं ह वाव न तपति किमहं साधु
नाकरवं किमहं पापमकरवमित्यादिश्रुतिभ्यः तथैव विदुषां तुष्ट्यनुभवादिदर्शनाद् विकारानृताभिसंधस्यापवादाच्च मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह ना
नेव पश्यतीति। अतो न विशेषनिराकरणश्रुतीनामन्यशेषत्वमवगन्तुं शक्यं नैवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनां निराकांक्षार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति। प्रत्यक्षं तु
तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते। तथा हि तत्रैतच्छुंगमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीत्युपन्यस्योदर्के सत एवैकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं द
र्शयति। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति च। एवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनामैकात्म्यावगमपरत्वा
५ न्नैकशक्तियोगो ब्रह्मणो गम्यते। अतश्च गन्तव्यत्वानुपपत्तिः। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति च परस्मिन्ब्रह्मणि गतिं वारयति। तद्व्याख्यातं स्पष्टो
ह्येकेषामित्यत्र। गतिकल्पनायां च गन्ता जीवो गन्तव्यस्य ब्रह्मणोऽवयवो विकारोऽन्यो वा ततः स्यादत्यन्ततादात्म्ये गमनानुपपत्तेः। यद्येवं ततः किं स्यादिति॥ २५४

ब्र०

उच्यते। यद्येकदेशस्तदा येनैकदेशेन नित्यप्राप्तत्वाद् ब्रह्मणो न ब्रह्मगमनमुपपद्यते। एकदेशैकदेशित्वकल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना निरवयवत्वप्रसिद्धेः
विकारपक्षेऽपि तत्तुल्यं विकारेणापि विकारिणो [illegible] प्राप्तत्वात्। न हि घटो मृदात्मतां परित्यज्यावतिष्ठते परित्यागे चाभावप्राप्तेः। विकारावयवपक्षे त
योश्च तद्वतः स्थिरत्वाद् ब्रह्मणः संसारगमनमप्यनवक्लृप्तं स्यात्। अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः सोऽणुर्व्यापी मध्यमपरिमाणो वा भवितुमर्हति। व्यापित्वे गमनानुप
पत्तिः। मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसंगः। अणुत्वे कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तिः। प्रतिषिद्धे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात्। परस्माच्चा
न्यत्वे जीवस्य तत्त्वमस्यादिशास्त्रबाधप्रसंगः। विकारावयवपक्षयोरपि समानोऽयं दोषः। विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वाददोष एष इति चेत् न मुख्यैकत्वा
नुपपत्तेः। सर्वेष्वेतेषु पक्षेष्वनिर्मोक्षप्रसंगः संसार्यात्मत्वानतिवृत्तेः। निवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसंगो ब्रह्मात्मत्वानभ्युपगमाच्च। यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते
नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये साम्प्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माणि
उपभोगेनैव क्षप्यन्ते इत्यतो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसंधानकारणाभावात् स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं विनापि ब्रह्मात्मतया एवंवृत्तस्य
भवतीति तदसत् प्रमाणाभावात्। न ह्येतच्छास्त्रेण केनचित्प्रतिपादितं मोक्षार्थी इत्थं समाचरेदिति। स्वमनीषिकया त्वेतत्तर्कितं यस्मात्कर्मनिमित्तः संसार
स्तस्मान्निमित्ताभावान्न भविष्यतीति। न चैतत्तर्कयितुं शक्यते निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात्। बहूनि हि कर्माणि जन्मान्तरसंचितानीष्टानिष्टविपाकानि एकैकस्य
जन्तोः संभाव्यन्ते। तेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासंभवात् कानिचिल्लब्धावसराणि इदं जन्म निर्मिमते कानिचित्तु देशकालनिमित्तप्रतीक्षाण्यासते इत्य
तस्तेषामवशिष्टानां साम्प्रतेनोपभोगेन क्षपणासंभवान्न यथावर्णितचरितस्यापि वर्तमानदेहपाते देहान्तरनिमित्ताभावः शक्यते निश्चेतुम्। कर्मशेषसद्भाव

नि २

सिद्धिश्च न घट इह रमणीयचरणा इत्यनः। विशेषेणेत्यादि। इति स्मृतिन्यायस्यादिनन। नित्यनैमित्तिकानि तेषां क्षपणानि तद्विरुध्यन्तीति। अत एव विरोधि न तु बाध्यानि हि वि
रोधे स्वरूपतः कथं भावो भवति। न च ज्ञानोत्तरं विहितानां नित्यनैमित्तिकानां कश्चिद्विरोधः। अदृष्टरूपत्वाविशेषात्। विहितानां त्वदृष्टरूपत्वात् अतिविरोधे न तत्क्षपणे
न क्षमत्वं ता दृष्टा तत्र निमित्तानामवश्यम्भावि तत्र निमित्तत्वेषपत्तेः। अस्ति तस्याप्यशेषक्षपणानवगमात्। न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात्प्रत्यवायानुत्पत्तिमात्रे
न कृतं न तत्तैव निवृत्तिरिति प्रमाणमस्ति फलान्तरस्याप्युपनिषदादिना ... न च वा नाम्नातत्वाप्यस्त्वेव न तद्यथाम्रे फलार्थे निमित्ते छाया गन्ध इत्यनुत्पद्यत एवं
मेव ... माणमर्थोत्पत्त्यादौ न तिष्ठति न वा सति सम्यग्दर्शने अर्था नानाकाम्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्मान्तरीयाणां तराले केन चित्प्रतिज्ञातं शक्यं निवृत्ताणा नोमपि ... स्मा
... बनात ... एतद्युक्तं भवति। तथापि निमित्तानां बन्धदर्शनं वमेदानन्तानभ्युपगम्यमाने शौ ... त्वे ब्रह्मात्मत्वे कर्तव्यो वक्तव्यो न वा स्यात्मनः केवलमा
कांक्षितुं शक्यमत्य ती। बन्धनाभावपरिहारार्थं वा। इत्यादि कर्तव्यो ... कार्यमनार्थो न तच्छक्तिं न तेन शक्यं वक्तुं। नेपि कार्यपरिहाराद् उपपन्नो मोक्षः स्यादिति। तद्
नाकांक्षितमज्ञानेन ... स्वयमस्य वस्तुत उन्निवारणानां। यथाप्यस्यानेन केवलाशक्तिः कार्यमारम्भते। नापस्यान्यानि निमित्तान्यत एकाकिनी साक्षितानापरोक्ष्यतीति
तत्र न। निमित्तानामपि शास्त्रलक्षणे नये वैयर्थ्येन नित्यसंबन्धात्। तस्मात् कर्तव्यो न तत्त्वज्ञानाविसत्ता मन्यस्त्वां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां न कथं चन मोक्षप्र
त्याशाक्ति प्रतिष्ठितान्यः पर्यायविद्यातेयना येतिज्ञाना दर्शयन्मोक्षमार्गं वारयति। परस्मादनन्यवेपि जीवस्य स्वरूपव्यवहारलोप प्रसंगः प्रत्यक्षादिप्रमाण
प्रवृत्तिरिति चेन्न। प्राक् प्रबोधान् तथ प्रबुद्धव्यवहारवत्तदुपपत्तेः। शास्त्रं च यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादिना प्रबुद्धविषये प्रत्यक्षा
सादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये तत्त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना तदभावं दर्शयति। तदेवं परब्रह्मविलयेन ख्यादि विज्ञान

त